

GENOCIDAS

IR

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2009 **2**(26)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2009 2(26)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2009

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius

dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)

BRONIUS MAKASKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)

HEINRIHS STRODS (Latvijos okupācijas muzejus, Latvijos universitetas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

VYTAUTAS TININIS (Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija)

LIUDAS TRUSKA (Vilniaus pedagoginis universitetas)

Turinys – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Alfredas Rukšėnas

Pasipriešinimas Kretingos, Telšių ir Mažeikių apskrityse pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu (1940–1941 m.).....7

Resistance in Kretinga, Telšiai and Mažeikiai Counties during the First Soviet Occupation Period (1940–1941)32

Stanislovas Buchaveckas

Kražių valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m.: faktai, problemos, atsakymai, likę klausimai33

Destruction of the Kražiai Rural District Jewish Community in 1941: Some Facts, Problems, Answers, Pending Questions49

Lijana Pušinskytė

Antisovietinis pasipriešinimas Klaipėdos krašte 1945–1953 m.38

Anti-Soviet Resistance in Klaipėda Territory in 1945–195372

Arūnas Streikus

Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1948–1955 m.: sistemos derinimas.....73

Ideological Censorship in Lithuania in 1948–1955: Adjustment of the System90

Juozas Banionis

Lietuvos laisvinimo sąjūdis Vakaruose XX a. septintajame dešimtmetyje: telkėsi naujoji karta91

Lithuania's Liberation Movement in the West in the Seventh Decade of the 20th Century: A New Generation Came Forth107

Darius Juodis

KGB veikla prieš pabėgusius ir išvykusius Lietuvos gyventojus XX a. šeštajame–devintajame dešimtmetyje109

KGB Activity against the Residents of Lithuania who Fled and Departed in the Sixth–Ninth Decade of the 20th Century125

Lina Okuličiūtė

Juozas Keliuotis KGB taikinyje 1956–1978 m.126

Juozas Keliuotis in the Target of KGB in 1956–1978147

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Mindaugas Tamošaitis

Vinco Krėvės-Mickevičiaus ir Lietuvos pasiuntinio JAV Povilo Žadeikio

susirašinėjimas 1945–1953 m.148

ATMINTINOS VIETOS – MEMORIAL PLACES

Rūta Trimonienė

Paminklai sovietinio genocido aukoms ir rezistencijos dalyviams atminti

Lietuvoje (1941–1953, 1988–2009 m.)180

NUOMONĖ – OPINION

Chaimas Bargmanas

Nauja apie žudynes „Lietūkio“ garaže. Kiek garažų buvo?203

KRONIKA – CRONICALS206

KNYGOS – BOOKS221

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS223

Alfredas Rukšėnas

Pasipriešinimas Kretingos, Telšių ir Mažeikių apskrityse pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu (1940–1941 m.)

Straipsnio tyrimo objektas – 1940–1941 m. lietuvių antisovietinis pasipriešinimas. Tikslas – remiantis istorijos šaltiniais, istoriografija ir memuarine literatūra, atskleisti, kaip kūrėsi ir plėtojosi antiokupacinis pagrindis Kretingos, Telšių ir Mažeikių apskrityse, kokia buvo jo dalyvių veikla ir tikslai pirmosios sovietinės okupacijos laikotarpiu.

IVADAS

Sovietų Sąjungai 1940 m. vasarą okupavus ir aneksavus Lietuvą, Lietuvos Tarybos 1918 m. Vasario 16 d. Nepriklausomybės Akto įkurta nepriklausoma Lietuvos valstybė nustojo gyvavusi. Buvo panaikintos senosios valdžios institucijos ir sukurtas naujas, sovietinis valstybės valdymo aparatas, atleisti senieji pareigūnai ir paskirti nauji, režimui lojalūs valdininkai, uždarytos iki okupacijos pradžios veikusios organizacijos, Lietuvos kariuomenė reorganizuota į Raudonosios armijos 29-ąją šaulių teritorinį korpusą. Vyko kultūros, ekonomikos, kitų visuomeninio gyvenimo sričių sovietizavimas, pradėti persekioti gyventojai, kuriuos režimas lai-

kė pavojingais naujai tvarkai. Sovietinio režimo realijos kėlė daugumai mūsų krašto gyventojų nepasitenkinimą, kuris netrukus peraugo į rezistencinį, nepriklausomybės atkūrimo siekiantį judėjimą, kūrėsi pagrindis. Pasipriešinimas savo kulminaciją pasiekė prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui – Lietuvoje kilo 1941 m. Birželio sukilimas, kurio metu partizanų sukilėlių būriai pradėjo kovos veiksmus prieš besitraukiančius raudonarmiečius, sovietinio režimo šalininkus, ėmėsi atkurti iki okupacijos veikusias lietuvių valdžios įstaigas. Jau išleista nemažai darbų rezistencijos tema, tačiau Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps. vykęs pasipriešinimas režimui nebuvo plačiau tyrinėtas, ši tema nėra buvusi istorinio tyrimo objektu.

Rezistencijos temą nagrinėjančius istorikų darbus, kuriuose yra žinių ir apie pasipriešinimą Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps., santykiškai galima suskirstyti į tris grupes. Vienuose jų rezistencija yra tyrimo objektas, kituose – sudedamoji tyrimo objekto dalis, trečiuose esama tik pavienių rezistencijai tirti reikšmingų žinių. Istorikus pagal jų darbus taip pat galima padalyti į dvi grupes. Pirmajai priskirtini marksistinės,

antrajai – istorinės mokslinės paradigmos atstovai. Marksistinių istorikų darbams būdinga tai, kad savo tyrimuose jie nesiavadovavo pagrindiniu istorinio mokslinio tyrimo principu – istorizmu, reikalaujančiu kiekvieną reiškinį individualizuoti, aiškinti savo epochos kontekste, o ne šį reiškinį teisti, suprasti kaip blogio ir gėrio kovos apraišką. Į istorizmo vietą jų darbuose atsistojo marksistinio socializmo teorijos teiginiai, praeities įvykius jie vertino remdamiesi „klasių kovos“ samprata. 1940–1941 m. lietuvių antisovietinio pasipriešinimo dalyviai buvo priskiriami prie buržuazinių nacionalistų, jų veikla buvo vertinama kaip „nuverstos išnaudotojų klasės reakcija į socialistinius pertvarkymus Lietuvoje“. Tai atsispindi marksistinių istorikų Algimanto Rakūno¹, Juliaus Būtėno, Petro Kežinaičio², Boleslovo Baranausko³, Juozo Bulavo⁴, Aldonos Gaigalaitės⁵, Jokūbo Vico⁶, Genovaitės Erslavaitės⁷ darbuose. Dabartiniu metu kai kuriuos su rezistencija susijusius marksistinių istorikų teiginius savo darbe yra atkartojęs Izraelio istorikas Peisachas Freidheimas⁸. B. Baranausko parengtame leidinyje „Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje“ spausdinami Kretingos ir Mažeikių aps. pagrindžio dalyvių 1941 m. tardymo protokolai⁹. Pavienių faktų apie pasipriešinimą aptariamose vietovėse yra ir minėtuose A. Rakūno, G. Erslavaitės darbuose.

Atkūrus nepriklausomybę 1940–1941 m. įvykiai buvo pradėti tirti laikantis istorizmo principo, nors nukrypimų nuo jo, faktų iškraipymų atskiruose darbuose vis dėlto pasitaiko. Pasipriešinimą yra nagrinėję arba bent iš dalies savo darbuose palietę istorikai Valentinas Brandišauskas¹⁰, Arūnas Bubnys¹¹, Arvydas Anušauskas¹², Liudas Truska¹³, Alfredas Rukšėnas¹⁴, Alfredas Jonušas¹⁵, Albinas Gražiūnas¹⁶, Valdas Striužas¹⁷. Žinių apie pasipriešinimą Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps. esama V. Brandišausko, A. Jonušo, A. Gražiūno, A. Rukšėno darbuose

(žr. nuorodas). Reikšmingi V. Brandišausko darbai. Savo knygoje „Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą“ bendrame istoriniame rezistencijos Lietuvoje kontekste jis pateikia žinių ir apie pasipriešinimą minėtose vietovėse. Taip pat šio istoriko parengtame rinkinyje spausdinami dokumentai labai svarbūs pasipriešinimui Mažeikių, Telšių ir Kretingos aps. tirti. Leidinyje skelbiami įvykių dalyvių – rezistentų ir jų oponentų sovietinių aktyvistų – sukurti dokumentai¹⁸. Rezistenciją padeda tirti ir vertinga memuarinė literatūra. Tai Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps. rezistentų Osvaldo Žadvydo¹⁹, Antano Kenstavičiaus²⁰, Damijono Riaukos²¹, Stasio Baipšio²², Augusto Mylės²³ ir Antano Baužio²⁴ prisiminimai. Memuarinės medžiagos apie rezistenciją minėtose apskrityse yra ir istoriko Antano Martinonio parengtame dvitomyje²⁵. Buvęs pasipriešinimo dalyvis Pilypas Narutis yra paskelbęs prisiminimus apie Kaune įkurtą Lietuvių aktyvistų fronto (toliau – LAF) organizaciją ir jos ryšius su provincija, kuriuose greta asmeninių yra pateikęs ir Kretingos pogrindininko Felikso Putriaus prisiminimus²⁶. Tyrimui vertingi ir bendresnių su rezistencija susijusių įvykių atsiminimai. Tai buvusio Berlyno LAF vadovo Kazio Škirpos dokumentinė apžvalga „Sukilimas“²⁷, Stasio Raštiko²⁸ ir Juozo Brazaičio²⁹ prisiminimai. Esama nuomonių, kad D. Riaukos prisiminimai yra neautentiški, suklastoti. Straipsnio autoriaus nuomone, juos skaitant reikia kritiškesnės analizės norint atskirti tiesą ir pagražinimus.

Istorinės mokslinės paradigmos istorikų darbuose pasitaiko nukrypimų nuo istorizmo, iškraipytų faktų. Antai V. Striužas, kalbėdamas apie V. Brandišausko sudarytą dokumentų rinkinį, teigia, kad į jį „su sukilėlių atsiminimais, ataskaitomis, faktais į vieną rinkinį sudėti ir lietuvių priešų (išdavių) – okupantams tarnavusių komjaunuolių, sovietinių aktyvistų – šmeižikiški, Lietuvą

ir lietuvius niekinantys atsiminimai. Autorius nori įteigti, kad esą buvusios tautoje dvi barikadų pusės.³⁰ Nuo istorizmo principo čia nukrypta dėl to, kad sovietiniai aktyvistai vertinami remiantis asmeniniu gėrio ir blogio supratimu, t. y. jie apibūdinami kaip išdavikai, šmeižikai. Istorikai turi vengti tokių vertinimų, turi kalbėti istorine kalba. Reikia palikti pačiam skaitytojui spręsti apie blogį ir gėrį pagal istoriko pateikiamus faktus, tyrimo rezultatus. Marksistiniams istorikams būdinga, kad jie vengdavo pateikti savo ideologizuotos istorijos sampratos neatitinkančius faktus, juos iškreiptai interpretuodavo ar nuspėdavo. Autoriaus požiūriu, Lietuvoje būta dviejų barikadų pusių, kurios kiekybiškai viena nuo kitos smarkiai skyrėsi: prieš sovietų režimą buvo nusiteikusi dauguma Lietuvos gyventojų, o palaikė jį mažuma. V. Striužas tvirtina, kad su Raudonąja armija pasitraukė kone visa antroji barikadų pusė, t. y. sovietiniai aktyvistai³¹. Šį jo teiginį neigia archyviniai dokumentai, kurie rodo, kad vokiečių okupacijos metais buvo suimami buvę sovietinio okupacinio režimo rėmėjai; dalis jų buvo paleisti, kiti kalinami, treči sušaudyti. Minėtas teiginys užkerta kelią tirti vieną sukilėlių veiklos aspektą – dalyvavimą suimant sovietinio režimo šalininkus. Autorius laikosi nuomonės, kad būtina tirti visus pasipriešinimo dalyvių veiklos aspektus – tiek malonius, tiek nemalonius (tas pat pasakytina ir apie sovietinio režimo šalininkų veiklą). Taip bus išvengta marksistinių istorikų klaidų.

Darbas buvo rengiamas remiantis dviem istorinių šaltinių grupėmis. Pirmajai priskirti dalies minėtų pasipriešinimo dalyvių prisiminimai, antrajai – Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) ir Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) dokumentai. LYA saugomą medžiagą galima suskirstyti į tris grupes: 1) baudžiamosios bylos asmenų, kurie 1940–1941 m. buvo

pasipriešinimo dalyviai (jose yra žinių, kada atskirose vietovėse susikūrė pagrindinės organizacijos, kokie buvo jų tikslai ir struktūra, kada atskiri asmenys įstojo į pagrindį, kokius veiksmus jie atliko kaip pagrindžio dalyviai, ką veikė 1941 m. Birželio sukilimo metu ir t. t.); 2) 1942 m. sovietinių aktyvistų prisiminimai apie pirmąsias karo dienas Lietuvoje; 3) LSSR NKVD 1941 m. pranešimai SSRS NKVD, kuriuose atsispindi antiokupacinės nuotaikos Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps. visuomeniniame gyvenime. LCVA saugomi Lietuvos generalinės srities studijų biuro Kaune (t. y. antisovietinės propagandos įstaigos) 1941–1944 m. fonde (f. R-635) esantys Mažeikių aps. 1941 m. Birželio sukilimo metu kovojusių partizanų būrių veiklos aprašymai.

Kyla klausimas, kiek patikimi rezistentų tardymo protokolai ir sovietinių aktyvistų atsiminimai. Kaip minėta, V. Striužas teigia, kad V. Brandišausko parengtame dokumentų rinkinyje kartu su sukilėlių atsiminimais, ataskaitomis ir faktais spausdinami ir lietuvių tautos priešų (išdavikų) – okupantams tarnavusių komjaunuolių, sovietinių aktyvistų – šmeižikiški, Lietuvą ir lietuvius niekinantys atsiminimai³². Tačiau į šaltinio, jo teikiamos informacijos patikimumą būtina žvelgti be išankstinių nuostatų ir jį vertinti tik remiantis istorijos šaltinių kritikos taisyklėmis, t. y. atlikus šaltinio išorinį (nustatoma, kada ir kur šaltinis sukurtas, kas jo autorius, kuo šaltinio autorius jį kurdamas rėmėsi) ir vidinį (ar iš tikrųjų galėjo įvykti tai, ką sako šaltinis) vertinimą. Straipsnio autoriaus nuomone, nė vienos iš paminėtų archyvinių dokumentų grupių teikiama informacija nėra niekinė empirine prasme. Rezistentų tardymo protokolus rašė sovietinio saugumo pareigūnai, kurie kaltinamųjų veiksmus vertino remdamiesi komunistine ideologija. Duomenis saugumiečiai dažnai išgaudavo fizine jėga ir psichologiniu spau-

dimu. Sovietiniai aktyvistai prisiminimus 1942 m. rengė sovietinės Lietuvos vadovybės nurodymu; šie prisiminimai – tai matyti įvykiai, aprašyti ir vertinami remiantis tų žmonių asmeniniais įsitikinimais arba vadovybės nurodymais. Tad kiek tokia informacija patikima? Sovietinių aktyvistų atsiminimuose, rezistentų apklausos protokoluose užfiksuoti empiriniai duomenys, t. y. praeities tikrovės įvykiai, yra apibūdinami, vertinami pasitelkiant komunistinės ideologijos terminiją. Tai ir lemia iškraipytą praeities vaizdą. Patikimus empirinius duomenis galima atkurti tik sovietinių pareigūnų, aktyvistų žargoną „išvertus“ į istorinę kalbą (pavyzdžiui, banditą suvokiant kaip partizaną sukilėlį). Sovietinių aktyvistų prisiminimuose, rezistentų apklausos protokoluose patikima yra tai, kad juose atsispindi tikri istoriniai įvykiai – rezistentų ir sovietų okupacinio režimo šalininkų konfrontacija. Sovietinių aktyvistų prisiminimų negalima laikyti klastote dar ir dėl to, kad juose esantys duomenys neretai atitinka jų oponentų – rezistentų – parodymus. Pasipriešinimo dalyvių tardymo metu gautos informacijos, net ir atmetus saugumiečių žargoną, negalima laikyti visiškai tikslia ir patikima, nes tardomi žmonės nebuvo suinteresuoti pateikti kuo daugiau žinių, atskirus dalykus stengėsi nutylėti, nuo jų parodymų priklausė ir baudmės dydis, kitų žmonių likimas. Atitinkamai ir sovietinių aktyvistų prisiminimuose esančios informacijos, net ir išvalius iš jos ideologinį žargoną, negalima laikyti visiškai tikslia ir patikima, nes partizanai sukilėliai juose vaizduojami kaip hitlerininkų talkininkai, nusikaltėliai, neatskleidžiama tikrųjų jų kovos veiksmų prieš sovietinius aktyvistus, Raudonąją armiją motyvų. Savo prisiminimuose sovietiniai aktyvistai heroizuoja savo atsitraukimą, partizanus vaizduoja kaip nuo jų bėgančius, kiek bailokus asmenis, nors kartais prasimuša duomenys ir apie partizanų heroizmą (pavyzdžiui, Židikų partizanai

nuvertė nuo bėgių traukinį, nukovė apie 50 raudonarmiečių; sovietiniai aktyvistai sušaudė suimtus partizanus, kurie nesuteikė jiems žinių). Saugumiečių, sovietinių aktyvistų praeities tikrovės įvykius iškraipantį žargoną „išverčiant“ į istorinę kalbą, lyginant tarpusavyje pasipriešinimo dalyvių, liudytojų parodymus, sovietinių aktyvistų atsiminimus, kitus archyvinius duomenis, remiantis istoriografinėmis, memuarinės literatūros žiniomis ir mokslinio tyrimo principais įmanoma nustatyti faktus, kurie atskleidžia realius praeities tikrovės įvykius.

Straipsnio uždaviniai šie: 1) atskleisti, kaip 1940–1941 m. Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps. formavosi antiokupacinis pogrindis, išskiriant du jo raidos laikotarpius ir aptariant, kodėl buvo stojama į pogrindį, kokia buvo organizacijų struktūra, kiek pogrindininkų, kitų patriotų buvo suimta, koks jų likimas prasidėjus karui; 2) nustatyti, kaip buvo palaikomas ryšys tarp Berlyno LAF ir Kretingos, Telšių, Mažeikių aps., taip pat kitų Lietuvos vietovių pogrindžio organizacijų, kuo buvo ypatingas Kretingos pogrindininkų vaidmuo; 3) aptarti, kaip bendradarbiavo pogrindžio dalyviai ir vokiečių karo žvalgyba ir kodėl buvo bendradarbiaujama; 4) atskleisti, kaip pirmuoju ir antruoju pogrindžio raidos laikotarpiais buvo platinama antiokupacinė literatūra, kokie šių laikotarpių skirtumai tuo požiūriu, ko jų metu buvo siekiama ir kaip literatūroje buvo traktuojami žydai; 5) ištirti, kaip pogrindininkai įsigydavo ginklų; 6) pateikti žinių apie patriotinių nuotaikų apraiškas apskričių visuomeniniame gyvenime. Šis darbas neatspindi galutinių tyrimo rezultatų.

POGRINDŽIO SUSIKŪRIMAS IR RAIDA 1940–1941 M.

1940–1941 m. lietuvių antisovietinis pasipriešinimas buvo mūsų šalies gyventojų

patriotinė reakcija į sovietų okupacinio režimo tikrovę. Istorikas P. Freidheimas, atkartodamas marksistinius istorikus, tvirtina, kad Lietuvos pagrindis buvo ne patriotinis, o inspiruotas svetimų jėgų, t. y. nacistinės Vokietijos³³. Tokius marksistinių istorikų ir P. Freidheimo teiginius paneigia archyviniai duomenys. Telšių pagrindžio dalyvis Zenonas Tarvainis apie savo įsitraukimo į pasipriešinimo veiklą priežastis sovietų tardytojui kalbėjo: „Atvažiavus į Telšius Raudonajai armijai, aš, būdamas persisunkęs stipria Tėvynės Lietuvos meile, būdamas Skautų sąjungoje, manyje kilo noras palaikyti nuotaiką ir lietuviškumą. Bet man pamačius, kad mūsų kraštas yra okupuotas. Ir privažiavo į Lietuvą daug sovietų kariuomenės. [...] Norėdamas tam visam nepasiduoti, pradėjau ieškoti daugiau draugų. Draugų turėjau ir Skautų sąjungoje ir šiaip pažįstamų Telšiuose.“³⁴ Kitų suimtų pagrindžio organizacijų narių apklausos protokolų analizė rodo, jog šie žmonės stojo į pagrindį, kad kovotų prieš sovietinę okupaciją ir jos padarinius Lietuvoje. Vadinas, juos čia atvedė patriotiniai motyvai. Tad pagrindis atsirado ne inspiruotas svetimų jėgų, t. y. nacistinės Vokietijos, o kaip atsakas į Lietuvos sovietinio okupacinio režimo realijas. Autoriaus nuomone, būtų nusižengta istorizmo principui, jei, atkartojant marksistinių istorikų klaidas, rezistentų oponentai, t. y. sovietinio režimo šalininkai, būtų apibūdinami kaip išdavikai, Maskvos pakalikai, taip atimant iš jų teisę būti patriotais. Juos galima būtų laikyti sovietiniais patriotais, kurių veikla turėjo ir neigiamą aspektą. Galimas daiktas, kad nemažai jų, vedami įsitikinimų, iš tiesų norėjo Lietuvai gero, bet vis dėlto galimybę kurti „naują Lietuvą“ jiems suteikė sovietinė okupacija, pamynusi didžiosios dalies Lietuvos gyventojų prigimtinę teisę į laisvę ir pažeminusi jų orumą.

Galima išskirti du Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps. 1940–1941 m. antiokupacinio

pogrindžio veiklos ir raidos laikotarpius. Pirmasis jų – nuo sovietinės okupacijos pradžios 1940 m. birželio 15 d. iki Berlyno LAF susikūrimo 1940 m. lapkričio 17 d. Antrasis – nuo Berlyno LAF susikūrimo iki SSRS ir Vokietijos karo pradžios 1941 m. birželio 22 d. Pirmajam laikotarpiui būdinga tai, kad 1940 m. vasaros įvykiai Lietuvoje buvo akstinas kurti pirmosioms pagrindžio organizacijoms. Ryšiai tarp įvairiose Lietuvos vietovėse veikusių pagrindžio organizacijų šiuo laikotarpiu buvo gana silpni, be glaudaus bendradarbiavimo. Antruoju laikotarpiu atskirų vietovių pagrindžio organizacijų ryšiai sustiprėjo, buvo glaudžiai bendradarbiaujama, kūrėsi naujos organizacijos, buvo verbuojami nauji nariai. Šiuos pokyčius iš dalies lėmė tai, kad Berlyno LAF ėmėsi koordinuoti Lietuvos pagrindžio veiklą. 1940 m. spalio 9 d. Kaune įvyko slaptas Lietuvos pagrindininkų pasitarimas, priėmęs nutarimą įkurti visą Lietuvą apimančią organizaciją. Kauno organizacija 1940 m. gruodžio 15 d. užmezgė ryšį su Berlyno LAF ir pasivadino Kauno LAF. Ji koordinavo ir Žemaitijos pagrindžio veiklą. Būtų galima teigti, kad pirmojo antiokupacinės veiklos laikotarpio pabaiga ir antrojo pradžia yra 1940 m. spalio 9 d. Autorius neneigia, kad antrojo pagrindžio raidos laikotarpio ypatumai ryškėja jau 1940 m. spalio mėnesį. Antrojo laikotarpio pradžia labiau sietina su Berlyno LAF susikūrimu dėl to, kad, 1940 m. gruodžio mėn. šios organizacijos ryšininkams užmezgus ryšius su Lietuvos pagrindžiu, antrojo laikotarpio ypatumai ypač išryškėjo, bent jau Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps. pagrindžio organizacijų raidoje. Autoriaus požiūriu, šių Žemaitijos apskričių pagrindžio raidai Berlyno LAF turėjo daugiau įtakos nei Kauno ir Vilniaus LAF (susikūrė 1941 m. pradžioje).

Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps. antiokupacinės pagrindžio organizacijos, grupės

pradėtos steigti dar 1940 m. vasarą. To iniciatoriai daugiausia buvo asmenys, kurių veikla nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu siejosi su karyba, – karininkai, Šaulių sąjungos nariai. Iki okupacijos Lietuvos šaulių sąjunga buvo Krašto apsaugos ministerijai pavaldi organizacija, kurios tikslas – stiprinti tautinį atsparumą ir gynybines jėgas. Organizacija turėjo vadą ir buvo sudaryta iš rinktinių, o šios – iš būrių. Būriai galėjo sudaryti kuopas, eskadronus, baterijas ir t. t. Liaudies vyriausybė 1940 m. liepos 13 d. paskelbė įstatymą Nr. 62 dėl Lietuvos šaulių sąjungos panaikinimo. Įstatymas skelbė, kad Šaulių sąjunga su visais savo padaliniais, įstaigomis ir organizacijomis likviduojama nuo 1940 m. liepos 13 d. Tai sulaukė atsakomosios šaulių reakcijos. Jie norėjo, kad panaikinamos jų organizacijos struktūros išliktų gyvybingos, funkcionalios sovietinio režimo sąlygomis ir vėliau būtų panaudotos kovai už nepriklausomybę. Šauliai siekė negrąžinti bent dalies organizacijai priklausiusių ginklų, juos nuslėpti. Buvęs XV Kretingos šaulių rinktinės vado padėjėjas kpt. O. Žadvydas prisiminimuose rašo, kad dar iki panaikinant šią rinktinę iš šaulių buvo suorganizuota apskrityje veikusi pagrindžio grupė. Jos veikla buvo savarankiška, decentralizuota³⁵. Rugsėjo pradžioje O. Žadvydas susitiko su buvusiu Gargždų šaulių būrio vadu Stasiu Daknevičiumi (g. 1904 m.) ir Vėžaičių šaulių būrio vadu, mokytoju, Pagirdaujo k. gyventoju Petru Lengvinu. Jie aptarė tolesnę pagrindžio veiklą, pasiskirstė rajonus, nutarė turimus ginklus išdalyti pagrindininkams, grupelių, susidedančių iš 3–4 asmenų, vadovams. Numatė bendrauti per ryšininkus, nes asmeniškai susitikinėti buvo pavojinga. Ryšys su O. Žadvydu turėjo būti palaikomas per buvusį Vėžaičių šaulių būrio narį Aleksą Šešką, o su S. Daknevičiumi ir P. Lengvinu – per Gargždų gyventoją prekybininką Riauką³⁶. Buvęs šaulys, Kre-

tingos vls. Petrikaičių k. ūkininkas F. Putrius (g. 1897 m.) įsteigė pagrindinę organizaciją „Žemaičių būrys“ ir tapo jos vadovu. 1940 m. vasarą pas jį lankėsi nepriklausomos Lietuvos kariuomenės karininkas kpt. Bronius Michelevičius ir paprašė pervesti per sieną bėgančius nuo bolševikų asmenis. F. Putrius B. Michelevičiui padėjo pereiti sieną tris kartus³⁷. Gargždų vls. buvo suformuota ir veikė P. Lengvino vadovaujama pagrindinė organizacija, kuriai priklausė Jonas Putrius, Ildefonsas Lukauskas, Kostas Zubė, Pranas Grušys ir Petras Šepikas³⁸. Šią organizaciją P. Lengvinas greičiausiai įsteigė po susitikimo su kpt. O. Žadvydu ir S. Daknevičiumi. Pats O. Žadvydas savo pagrindinę veiklą netrukus pristabdė.

Aktyvūs buvo ir Mažeikių aps. šauliai. Buvęs Mažeikių šaulių sąjungos narys ats. ltn. A. Kenstavičius (g. 1906 m.) prisiminimuose rašo, kad jis, pradėjęs šaulius nuginkluoti, Mažeikių mieste ir apskrityje ėmė organizuoti pagrindį – ginkluotus trejetus³⁹.

Telšių aps. valdybos tarnautojas Henrikas Glazauskas ir Telšių aps. ligoninės tarnautojas Vytautas Lileikis, abu buvę Šaulių sąjungos nariai, 1940 m. rugsėjo pradžioje nutarė įkurti pagrindinę organizaciją ir kovoti už nepriklausomybę. Šiam tikslui pritarė ir netrukus prie jų prisidėjo meteorologijos stoties vedėjas Z. Tarvainis⁴⁰. Greitai organizacija pagausėjo, jos nariais tapo šie asmenys: teismo tarnautojas Pranas Gužauskas, amatų mokyklos moksleiviai Adomas Rakas, Antanas Čiužas, Kazys Pučkorius ir Henrikas Neomeiskis, gimnazijos moksleiviai Hermenegildas Žvirgzdinas ir Kasperaitis, mokytojai Andrius Čiurinskas ir Babarskas, Kazys Baltrimaitis, Glazauskas ir Liudas Malakauskas⁴¹. Organizacijai vadovavo komitetas, į kurį įėjo Z. Tarvainis, P. Gužauskas ir H. Glazauskas. Buvo šaukiami komiteto narių ir organizacijos posėdžiai⁴². Pagrindis Telšių aps. Plungės vls. veikė jau 1940 m.

rudenį. Vienas iš Plungės pagrindinės organizacijos kūrėjų buvo miesto gimnazijos raštvedys, nepriklausomos Lietuvos kariuomenės ats. lt. Povilas Alimas (g. 1902 m.), į organizaciją stojo ir Plungės gimnazistai. 1940 m. spalio 24 d. P. Alimas sudarė štabą, į kurį įėjo jis pats, aštuntos klasės moksleiviai Boleslovas Kavolius, Povilas Balsevičius, Pranas Dargis, Antanas Baužys ir kt.⁴³

Kiek iš viso Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps. buvo organizacijų, kiek narių joms priklausė pirmuoju pagrindžio laikotarpiu, pasakyti negalima – tam reikia platesnių tyrimų, be to, trūksta archyvinės medžiagos. Antrojo laikotarpio pagrindžio veikla ir raida rodo, kad pirmuoju laikotarpiu pagrindis gyvavo ne visur. Šaulių sąjungos nariai veikiausiai stengėsi išlaikyti savo struktūras gyvybingas ir funkcionalias ten, kur iki organizaciją panaikinant buvo šaulių būriai ar kuopos. Pirmuoju laikotarpiu glaudžių ryšių tarp atskirų Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps. pagrindžio organizacijų bei šių organizacijų ryšių su kitų vietovių pagrindžiu nebuvo arba jie buvo gana silpni. O. Žadvydas prisiminimuose rašo, kad iki susikuriant centrinėms pagrindžio organizacijoms veikla buvo savarankiška, decentralizuota⁴⁴. Telšių pagrindininkas Z. Tarvainis sovietų tardytojui per apklausą sakė, kad jo organizacija jokių ryšių su Kaunu ar kitomis vietovėmis neturėjo. Veiklos zona buvo tik Telšių miestas, nors ir planuota kurti organizacijos skyrius provincijoje⁴⁵. Kiti duomenys rodo, kad ryšių su Kaunu vis dėlto būta. Pagrindininkas Liudas Reivydas prisiminimuose rašo, kad Kaune veikė pagrindinė Lietuvos apsaugos gvardija, kuriai vadovavo Rumbinas. Pats L. Reivydas buvo vienas šios organizacijos, kuri veikė ir už Kauno, vadovų. Su Žemaitija organizacija ryšius palaikė per Z. Tarvainį⁴⁶.

Prasidėjus antrajam laikotarpiui, Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps. pagrindžio

organizacijų veiklą pradėjo koordinuoti Kauno ir Berlyno LAF. Žinių apie Kauno LAF koordinacinį darbą nėra daug. P. Narutis atsiminimuose rašo, kad Žemaitijoje pagrindininkų veiklą koordinavo Juozas Mėta. Jis kartu su S. Vanagaite (suipta 1941 m. balandžio 28 d.) važinėjo po bažnytkaimius organizuodamas būrelius⁴⁷. Pats Berlyno LAF tiesiogiai koordinuoti negalėjo – tai buvo įmanoma tik per Lietuvoje veikiančias pagrindines organizacijas. Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps. pagrindžio organizacijų veiklą Berlyno LAF koordinavo per Kretingos organizacijos narius. Dėl tokios išskirtinės padėties Kretinga tapo Žemaitijos pasipriešinimo centru. Kretingą kaip tokį centrą įvardija buvęs sukilėlis Augustinas Idzeliš⁴⁸.

1940 m. gruodžio mėn. iš Vokietijos per sieną į Lietuvą atvyko Berlyno LAF ryšininkas kpt. B. Michelevičius užmegzti ryšio tarp Berlyno LAF ir Lietuvos pagrindžio. Jis lankėsi Kaune, Vilniuje, Tauragėje, Telšiuose, kituose miestuose ir miesteliuose, kur susitikęs su pagrindininkais davė jiems nurodymus, kaip veikti toliau⁴⁹. Kretingos vls. Jokūbavo pradžios mokykloje 1940 m. gruodžio 20 d. B. Michelevičius sušaukė susirinkimą, kuriame dalyvavo buvęs Kretingos aps. policijos vadas Jonas Ramanauskas (g. 1905 m.), buvęs policininkas Zenonas Okulevičius, Petras Bortkevičius, F. Putrius, Joneckis ir kt. B. Michelevičius iškėlė šiuos veiklos uždavinius: 1) įkurti punktus informacijai iš vadovaujančio centro perduoti; 2) steigti vietose pagrindines organizacijas iš patikimų, atsidavusių žmonių – buvusių šaulių, tautininkų, voldemarininkų, Lietuvos kariuomenės karininkų, policininkų ir kitų sovietų valdžios atžvilgiu priešiška nusiteikusių asmenų; 3) ieškoti ginklų ir juos kaupti⁵⁰. LAF ryšininkas kalbėjo, kad Kretingos aps. reikia organizuoti pagrindines 3–5 asmenų grupes. Joms turi vadovauti patyrę, patikrinti karininkai. Grupių nariai

turi būti apginkluoti ir pasiruošę, kad reikiamu momentu būtų kovinės parengties. Buvo raginama dirbti organizacinę darbą aktyviai nesireiškiant, formuoti partizanų būrius ir laukti tolesnių nurodymų iš Vokietijos. Kretingos pagrindininkams pavesta pagelbėti sieną pereinantiems ryšininkams, karininkams⁵¹.

O. Žadvydas prisiminimuose rašo, kad Berlyne susikūrus LAF organizacijai, kuri nustatė tautos sukilimo gaires, baigėsi savarankiška Kretingos aps. pagrindžio veikla⁵². Konkrečios aplinkybės ir tiksli data, kada susikūrė Kretingos pagrindinė organizacija, nėra aiškios, jos susikūrimo ištakos greičiausiai siekia dar pirmąjį laikotarpį, kai organizuoti pagrindį ėmėsi naikinamos Šaulių sąjungos nariai. Kretingos organizacijai vadovavo buvęs šaulys P. Bortkevičius (g. 1904 m.). Jai priklausė buvęs Šaulių sąjungos narys, ats. lt. J. Ramanauskas, kpt. O. Žadvydas ir kt.⁵³ P. Bortkevičius, J. Ramanauskas, O. Žadvydas, veikdami pagal Berlyno LAF nurodymus, koordinavo Kretingos aps. pagrindžio veiklą, rūpinosi kurti naujas organizacijas, jų tarpusavio bendradarbiavimu, naujų narių verbavimu ir kitais klausimais. Prie verbavimo daug prisidėjo J. Ramanauskas. O. Žadvydas po 1940 m. rugsėjo pradžios susitikimo su S. Daknevičiumi ir P. Lengvinu buvo nutolęs nuo pagrindinės veiklos iki 1940 m. gruodžio 1 d., t. y. iki buvo atleistas iš darbo Kretingos aps. kariniame komisariate. 1941 m. sausio mėn. susitikęs su Kretingos pagrindinės organizacijos nariu J. Ramanausku, jis išreiškė nepasitenkinimą sovietų okupaciniu režimu ir norą prieš jį kovoti. J. Ramanauskas O. Žadvydą informavo, kad Kretingos aps. jau veikia pagrindinė organizacija, kuriai priklauso buvę šauliai, karininkai, kiti patriotiškai nusiteikę asmenys⁵⁴. J. Ramanauskas 1940 m. gruodžio 20 d. dalyvavo susitikime Jokūbave su B. Michelevičiumi. O. Žadvydas jame nedalyvavo,

nes B. Michelevičius į susitikimą kvietė tik patikimus asmenis, o O. Žadvydo jis tokiu nelaikė⁵⁵. Pastarasis prisiminimuose rašo, kad 1940 m. gruodžio 26 d. Mažeikiuose buvo susitikęs su A. Kenstavičiumi ir žodžiu supažindino jį su LAF nurodymais⁵⁶. Sugretinus faktus galima daryti prielaidą, kad kpt. O. Žadvydas pagrindinę veiklą atnaujino po B. Michelevičiaus Jokūbave sušaukto susirinkimo, t. y. maždaug gruodžio 21–25 d. Greičiausiai tada, o ne 1941 m. sausio pradžioje įvyko O. Žadvydo susitikimas su J. Ramanausku, kuris jį informavo apie susitikimą su B. Michelevičiumi. Kretingos pagrindininkai buvo patenkinti O. Žadvydo naryste organizacijoje. J. Ramanauskas jį apibūdino kaip labai reikalingą žmogų, baigusį karo mokslus, galintį vadovauti lietuvių daliniui, nes anksčiau buvo apskrities šaulių rinktinės vado padėjėjas ir gerai pažinojo visus buvusius šaulių būrių vadus, galėjo visus juos pasitelkti į darbą būriams Kretingos aps. sudaryti⁵⁷. Kiti duomenys rodo, kad J. Ramanauskas, be O. Žadvydo, dar užverbavo apie 12 asmenų, kurie gyveno įvairiose Kretingos aps. vietovėse (Kartenos, Kretingos, Kulių, Palangos, Platelių ir Salantų vls.) ir nepriklausomos Lietuvos metais buvo dirbę policijoje, savivaldos institucijose, kitose su valstybės tarnyba nesusijusiose įstaigose⁵⁸. Kretingos miesto pagrindininkai siekė pagrindį kurti ten, kur jis dar nebuvo susikūręs pirmuoju laikotarpiu arba kur jo veikla buvo gana silpna. J. Ramanauskas pavedė O. Žadvydui kurti pagrindį remiantis buvusiais šaulių būriais Arslės, Darbėnų, Daukšių, Grūšlaukės, Kaukolikų, Laukžemės, Lenkimų, Mosėdžio, Salantų, Skuodo ir Šačių apylinkėse⁵⁹. Kadangi, kaip minėta, J. Ramanauskas užverbavo į pagrindį asmenis, gyvenusius Kartenos, Kulių, Palangos, Platelių ir Salantų vls., galima daryti prielaidą, kad šiose vietovėse buvo siekiama pagrindžio darbą plėsti. Kretingos pogrind-

dininkai, koordinuodami apskrities pasipriešinimo judėjimo veiklą, gaudavo ataskaitas iš įvairiose vietovėse veikiančių pagrindinių organizacijų ir teikdavo joms tolesnės veiklos nurodymus. 1941 m. balandžio mėn. pas O. Žadvydą lankęsis buvęs šaulys ir policininkas Matulevičius pranešė, kad Skuode įsikūręs pagrindis, ir paprašė nurodyti, kaip veikti toliau⁶⁰. Antruojų pagrindžio veiklos laikotarpiu Gargždų vls. taip pat veikė dar greičiausiai pirmuoju laikotarpiu susikūrusi P. Lengvino vadovaujama pagrindinė organizacija. Gargždų vls. Vėžaičių k. gyventojas A. Šeškus informavo O. Žadvydą, kad P. Lengvinas vadovauja ir jo kaime veikiančiai pagrindinei grupei, kai kurie jos nariai turi ginklų⁶¹. Kulių vls. veikė buvusio šaulio Petro Kavolio iniciatyva įsteigta pagrindinė organizacija. Jos įkūrimo data nežinoma, tačiau 1941 m. vasario mėn. ji jau funkcionavo⁶². Tikėtina, kad ataskaitų apie pagrindžio veiklą buvo gaunama ir iš kitų vietovių, buvo instruotuojami jų pagrindininkai. Įvykiai Kretingos aps. 1941 m. Birželio sukilimo metu, lietuvių valdžios įstaigų kūrimasis ten leidžia manyti, kad pagrindis buvo susikūręs visoje apskrityje.

O. Žadvydas ir J. Ramanauskas, vykdydami Berlyno LAF nurodymus, koordinavo ir Telšių, Mažeikių aps. pagrindžio veiklą užmegzdami ir palaikydami ryšius su šių apskričių atstovais, instruotodami juos dėl tolesnės veiklos. Pagrindį šiose apskrityse organizavo ne O. Žadvydas ar J. Ramanauskas, o su jais ryšius palaikę asmenys. O. Žadvydas prisiminimuose rašo, kad, vadovaujantis LAF informacinio biuro Berlyne nurodymais, reikėjo užmegzti ryšius su kaimyninėmis apskritimis. Jam buvo pavesta tai padaryti Mažeikių aps. 1940 m. gruodžio 26 d., t. y. per Kalėdas, jis drauge su žmona ir uošve vyko į Vilnių. Traukiniui trumpam sustojus Mažeikiuose, O. Žadvydas su žmona nuėjo aplankyti savo bičiulio, mokslo ir idėjos

draugo, buvusio Šaulių sąjungos nario, nepriklausomos Lietuvos kariuomenės ats. lt. A. Kenstavičiaus. Juos abu siejo tarpusavio pasitikėjimas ir A. Kenstavičius pokalbyje atvirai pareiškė, kad atėjus metui bus ginklų atsiskaityta su raudonuoju imperialistu. Jis sakė jau turįs patikimų vyrų, kurie įsigiję ginklų ir šovinių. Jis veikiąs savarankiškai, nurodymų iš kitur neturįs. O. Žadvydas supažindino A. Kenstavičių su LAF nurodymais, ir abu nutarė palaikyti ryšį⁶³. A. Kenstavičius (tuo metu jis dirbo Mažeikių plytinėje buhalteriu) teigė, kad pas jį lankęsis O. Žadvydas pasiūlė jam steigti pagrindinę organizaciją. Jis pasiūlymą priėmė, netrukus įsteigė organizaciją „Penktoji kolona“ ir pradėjo jai vadovauti. Jo pavaduotoju tapo Tadas Jonušas, sekretoriumi – Algirdas Šaltys; organizacijai taip pat priklausė Feliksas Augulėnas, Augustas Šlaustas, kiti asmenys⁶⁴. A. Kenstavičius, remdamasis Berlyno LAF nurodymais ir bendradarbiaudamas su O. Žadvydu, koordinavo Mažeikių aps. pagrindžio veiklą, skatino kurti naujas organizacijas ir verbuoti narius. 1941 m. kovo pradžioje jis lankėsi pas O. Žadvydą dėl informacijos ir ginklų. A. Kenstavičius jam pranešė Mažeikiuose sudaręs dvi aktyvistų grupes, o Tirkšliuose, Ylakiuose, Laižuvoje ir Dapšių k. (Židikų vls.) – po vieną⁶⁵. Apskrities pagrindininkai palaikė ryšius su A. Kenstavičiumi, atvykdavo pas jį tartis dėl tolesnės veiklos. 1941 m. sausio mėn. Viekšnių pagrindininkas Aleksas Zabkus, užėjęs pas gyventoją Praną Tenį, liepė jam vykti į Mažeikius pas A. Kenstavičių nurodymų. Mažeikiuose A. Kenstavičius P. Teniui kalbėjo apie būtinybę mieste ir kaime steigti pagrindines organizacijas⁶⁶. Žinių apie pagrindžio veiklą Mažeikių aps. nėra daug, bet aktyvūs sukilėlių veiksmai 1941 m. Birželio sukilimo metu leidžia manyti, kad pagrindis buvo susikūręs visoje apskrityje.

O. Žadvydas prisiminimuose rašo, kad, vadovaujantis LAF informacinio biuro Berlyne nurodymais, reikėjo užmegzti ryšius su kaimyninėmis apskritymis. J. R. užmezgė ryšį su Telšių aps. pagrindžiu⁶⁷. Per apklausą O. Žadvydas parodė, kad J. Ramanauskas su kažkuo palaikė ryšius Telšiuose. 1941 m. balandžio 27 d. J. Ramanauskas O. Žadvydui sakė vykstant į Telšius susisiekti su tenykštės organizacijos nariais⁶⁸. Tai leidžia manyti, kad J. Ramanauskas koordinavo Telšių aps. pagrindžio darbą bendradarbiaudamas su vietos organizacijų atstovais ir teikdamas jiems nurodymus. Su kuo konkrečiai bendravo, žinių rasti nepavyko. Archyviniai duomenys rodo, kad antruoju laikotarpiu pagrindinės organizacijos veikė Telšiuose ir Luokėje. Telšių organizacijos nariai buvo mjr. Vladas Opulskis, kpt. Jatulis, plk. Pulkauninkas, mjr. Labanauskas, Pikturna⁶⁹. Telšių pagrindžio veiklą kiek susilpnino tai, kad 1940 m. lapkričio mėn. buvo suimti kai kurie jo dalyviai. Luokės vls. antisovietinei pagrindinei organizacijai vadovavo Baltakiškės k. gyvenęs buvęs šaulių organizacijos vadas, nepriklausomos Lietuvos kariuomenės ats. ltn. Juozas Venckus⁷⁰. Tiek pasipriešinimo centras Kretingoje, tiek su juo ryšius palaikantys Telšių aps. pagrindininkai buvo suinteresuoti kurti pagrindžio organizacijas ten, kur jos dar neveikė. Antruoju laikotarpiu tokios organizacijos buvo įsteigtos Nevarėnų, Rietavo, Tverų ir Varnių vls. Nevarėnų vls. pagrindį organizavo buvęs policijos tarnautojas Antanas Brencius (g. 1909 m. Telšiuose). Vienas iš asmenų, paskatinusių 1941 m. vasario mėn. čia įkurti pagrindinę organizaciją, buvo Telšių gimnazijos moksleivis Jurgis Petriūnas. Tų pačių metų kovo mėn. A. Brencius priėmė priesaiką, pasižadėdamas dirbti slaptą darbą Tėvynės labui. Organizacijos štabas įsikūrė Pamarkijos miške, prie aktyvisto Sudinto ūkio. Štabą sudarė vadas A. Brencius, jo pa-

vaduotojas Liudas Montrimas, ginklininkas J. Petriūnas ir patarėjas Bonifacas Petriūnas (buvęs apskrities viršininkas)⁷¹. Varniuose 1940 m. pabaigoje pagrindinę LAF organizaciją įsteigė ir jai vadovavo Juozas Mėčius. Štabas įsikūrė Pareškečio k. Gana aktyviai pagrindinė organizacija veikė valsčiaus Pavandenės miestelyje, kur jai priklausė 15–20 asmenų⁷². Pas Tverų kunigą Joną Gaideliūną (g. 1898 m.) 1941 m. vasario mėn. apsilankęs buvęs nepriklausomos Lietuvos kariuomenės karininkas J. Mėčius paprašė jo nurodyti patikimą lietuvių, galintį organizuoti slaptą grupelę. Klebonas pažadėjo padėti⁷³. Netrukus jis susitiko su Adomu Zubkumi, kuriam papasakojo apie J. Mėčiaus apsilankymą. Paskutinėmis kovo dienomis J. Gaideliūnas pasikvietė A. Zubkų pas save ir supažindino su atvykusiu J. Mėčiumi. Po pažinties A. Zubkus pradėjo kurti pagrindinę organizaciją, kuri vadinosi Lietuvių aktyvistų frontas⁷⁴. Įkurti pagrindinę organizaciją Rietavo vls. iniciatyvos ėmėsi Plungės pagrindininkas Pranas Dargis. 1941 m. sausio pradžioje jis susitiko su Piaulių k. gyventoju Juozu Dargiu ir pavedė jam Rietave suburti pagrindiniam darbui tinkamus asmenis⁷⁵. 1941 m. sausio 7 d. buvo sudarytas Rietavo aktyvistų štabas, į kurį įėjo buvęs atsargos karininkas Jonas Abukevičius (vadovas), Hermanas Špėderis (vadovo pavaduotojas) ir A. Kontrimas. Sekretorės pareigas ėjo Ona Vytaitė. Svarbūs organizacijos nariai buvo ir Anicetas Skruibys, J. Dargis⁷⁶.

Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps. pagrindžio organizacijų struktūrai tiek pirmuoju, tiek antruoju laikotarpiais būdinga tai, kad jas sudarė atskiros grupelės. Vienos grupelės nariai nepažinojo kitos grupelės narių. Ryšiai tarp jų buvo palaikomi per ryšininkus. Archyviniai duomenys rodo, kad šios grupelės buvo sudarytos iš 2–5 asmenų. Grupelių vyresnieji greičiausiai atliko ir ryšininkų vaidmenį. Tai patvirtina

duomenys. Kaip minėta, 1940 m. rugsėjo mėn. O. Žadvydas, S. Daknevičius ir P. Lengvinas, aptardami pagrindinio veiklą, pasiskirstė rajonus ir nutarė turimus ginklus išdalyti pagrindininkams, grupelių, susidedančių iš 3–4 asmenų, vadovams. Kadangi asmeniškai jiems susitikinėti buvo pavojinga, reikėjo ryšininkų⁷⁷. 1940 m. gruodžio 20 d. B. Michelevičius Jokūbavo pradžios mokykloje kalbėjo, kad Kretingos aps. pagrindines organizacijas turi sudaryti 3–5 asmenų grupės. Joms turi vadovauti patyrę, patikrinti karininkai⁷⁸. Pagrindininkas F. Putrius P. Bortkevičiui sakė, kad būtina laikytis kuo didesnės konspiracijos, organizacijos nariai neturi pažinoti vienas kito, t. y. neturi vykdyti masinių organizacijos narių susitikimų. Organizacija turi būti pagrįsta dvejetų principu, t. y. kiekvienas jos narys turi pažinoti ne daugiau kaip du kitus narius⁷⁹. 1941 m. sausio mėn. A. Kenstavičius Viekšnių pagrindininkui P. Teniui kalbėjo, kad pagrindinės organizacijos turi susidėti iš 5–6 asmenų grupių. P. Tenis, grįžęs iš susitikimo, pradėjo verbuoti asmenis į pagrindį. Į savo pagrindinę grupę jis įtraukė šiuos asmenis: brolius Alfonsą ir Simą Tenius iš Paventės k., du brolius Bružus, Šilbajorį iš Čekų k. ir Macą. Tokių pagrindinių grupių Viekšnių vls. buvo kelios⁸⁰. Jų nariai rengdavo susirinkimus, kuriuose svarstė pasipriešinimo veiklos klausimus. Antai P. Tenio grupelė susirinkimo 1941 m. sausio mėn. Viekšnių bažnyčios šventoriuje metu kalbėjo apie turimus ginklus, apie būtinybę įtraukti į pagrindininkų gretas daugiau narių. Antras susirinkimas įvyko 1941 m. kovo mėn. miške netoli Židikų. Grupelės nariams paaiškinta, kad prasidėjus karui jie turės susirinkti prie buvusio policijos pastato, o ten bus duotas įsakymas, ką daryti toliau. Kad išsiskirtų iš kitų, partizanai turi ryšėti ant rankos baltą raištį. Trečias susirinkimas įvyko 1941 m. birželio mėn. Paventės k. Jame

tartasi, kaip apsisaugoti, kad neišvežtų į Sovietų Sąjungos gilumą⁸¹.

Autoriaus skaičiavimais, LSSR NKVD Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps. skyrių pareigūnai suėmė 8 Kretingos aps., 51 Telšių aps. ir 11 Mažeikių aps. pagrindžio dalyvių – iš viso 70 žmonių. Taip pat saugumiečiai Kretingos aps. suėmė 13, o Telšių aps. – 15 žmonių, kaltinamų patriotine veikla, apie kurių narystę pagrindžio organizacijose žinių nėra. Taigi iš viso saugumiečiai suėmė 98 patriotas. Tarp suimtųjų buvo pagrindiniai Kretingos pagrindinės organizacijos asmenys – P. Bortkevičius (suimtas 1941 m. balandžio 1 d.), J. Ramanauskas (1941 m. gegužės 20 d.) ir O. Žadvydas (1941 m. gegužės 5 d.), taip pat Mažeikių pagrindinės organizacijos narys A. Kenstavičius (1941 m. balandžio 30 d.)⁸². Nors šių Kretingos ir Mažeikių aps. rezistentų suėmimas buvo stiprus smūgis, tačiau 1941 m. birželio sukilimo įvykiai rodo, kad tai pagrindžio nesužlugdė. Suimti asmenys buvo kalinami Kauno sunkiųjų, Telšių kalėjimuose.

Prasidėjus karui, 1941 m. birželio 25 d. Rainių miškelyje prie Telšių buvo nužudyti 24 Telšių aps. ir 4 Kretingos aps. pagrindininkai (iš viso 28). Taip pat šioje vietoje nužudyta 13 Telšių ir 14 Kretingos aps. patriotų (iš viso 27 asmenys), apie kurių priklausymą pagrindžio organizacijoms žinių nėra. Iš viso Rainiuose nužudyti 55 Kretingos ir Telšių aps. patriotai. Daliai kalinamų patriotų karo pradžioje pavyko išsilaisvinti. Antai iš Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo išsilaisvino 33 pagrindžio dalyviai (9 Mažeikių, 3 Kretingos, 21 Telšių aps. pagrindininkas). Iš šio Kauno kalėjimo 4 Telšių, 1 Kretingos ir 1 Mažeikių aps. pagrindininkas (tarp jų ir O. Žadvydas) buvo išvežti į Minską, o 1941 m. birželio 26 d. išvaryti į Červenę. Iš šių 6 asmenų Červenėje nužudytas 1, o 5 asmenims, tarp jų ir O. Žadvydui, žūties pavyko išvengti. Mažeikių pagrindininkas Juozas Lenkaus-

kas karo pradžioje buvo vežamas ešelonu į stovyklą, bet vokiečių aviacijai ešeloną subombardavus jam pavyko pabėgti. Trijų kitų asmenų likimas nežinomas.

RYŠIO TARP BERLYNO LAF IR LIETUVOS POGRINDŽIO PALAIKYMAS

Berlyno LAF, siekdamas koordinuoti Lietuvos pagrindį, turėjo palaikyti su juo tiesioginį ryšį. Tam trukdė sovietinių pasieniečių saugoma Vokietijos ir SSRS valstybinė siena. Kadangi Kretingos aps. ribojosi su Vokietija, tai Kretingos pagrindininkams teko ypatinga užduotis organizuoti ir palaikyti ryšį per sieną su Berlyno LAF. Šios organizacijos ryšininkas B. Michelevičius jau 1940 m. gruodžio 20 d. susitikime Jokūbavo pradžios mokykloje pagrindininkams iškėlė uždavinį steigti punktus, per kuriuos būtų galima perduoti informaciją iš vadovaujančio centro. Kretingos pagrindininkams buvo liepta padėti pereiti sieną ryšininkams, karininkams. Taip pat nurodyta išrinkti du žmones, kurie palaikytų ryšį su Berlyno LAF. Tokiais ryšininkais tapo F. Putrius ir Z. Okulevičius⁸³. P. Narutis rašo, kad prisiminimuose apie 1941 m. Birželio sukilimą spaudoje dažnai minimas Varpėnų dvaras. Tai dirbtinis pagrindžio pavadinimas, išlaikytas paslapyje iki dabar. Per Varpėnų dvarą ryšiai su Berlyno LAF nenutrūko ir buvo patikimi iki pat sukilimo. Su Varpėnų dvaru susiję LAF ryšininkai buvo kpt. B. Michelevičius, F. Putrius ir jo žmona Jadvyga, aprašymuose vadinama Emilija⁸⁴. Autoriaus nuomone, Varpėnų dvaro pagrindžio nereikėtų laikyti labai paslaptingu reiškiniu. Pagrindiniai Varpėnų pagrindžio organizatoriai buvo ryšininkai B. Michelevičius ir F. Putrius, jiems talkino kiti rezistentai. Varpėnų dvaro pagrindis

labiau vertintinas kaip B. Michelevičiaus, F. Putriaus ir kitų pagrindininkų suorganizuota informacijos perdavimo per sieną būdų visuma, informaciją perduoti padėję asmenys ir jų veikla.

Vienas iš būdų susisiekti Berlyno LAF ir Lietuvos pagrindžiui buvo radijo ryšys. Kretingos aps. Gargždų vls. Žvirblių k., esančiame prie pat sienos su Vokietija, buvo įsteigtas informacijos perdavimo punktas. Kretingos pagrindininkas F. Putrius 1941 m. pradžioje pabėgo į Vokietiją, nes jį pradėjo persekioti Kretingos aps. NKVD skyriaus pareigūnai. Vokietijoje apsigyvenęs pasienyje pas ūkininką, jis susitikinėjo su B. Michelevičiumi ir toliau tęsė ryšininko darbą. Gautas žinias jis perduodavo Kretingos pagrindininkams siųstuvu⁸⁵. Jas priimdavo Žvirblių k. veikusi slapta radijo stotis – siųstuvo kambarys, kurį šio kaimo gyventojai broliai Lukauskai buvo įrengę po jiems priklausančiu arklių tvartu. Duryš į kambarį buvo tvarto grindyse, apkrautos mėšlu⁸⁶. Turimi duomenys leidžia manyti, kad ši stotis buvo įsteigta ankstyvą 1941 m. pavasarį. F. Putrius iš Vokietijos per sieną tuo metu atvykdavo į Lietuvą. Per vieną tokį apsilankymą jis užmezgė ryšius su Žvirblių k. gyventojais Antanu Luku ir trimis broliais Lukauskais. Netrukus F. Putrius kartu su A. Luku ir Vincu Lukausku atsidūrė Vokietijoje. Čia A. Lukas su V. Lukausku apie savaitę buvo mokomi naudotis radijo stotimi. Po to jie grįžo atgal į Lietuvą. Radijo aparatūrą per sieną 1941 m. pavasarį pergabeno V. Lukauskas apsiginklavęs pistoletu. Vinco Lukausko slapyvardis buvo Labutis, jo brolis Stasys pasivadino Komisarų, o trečias brolis, kuris mokėsi Kretingoje, – Gimnazistu⁸⁷.

Kitas būdas palaikyti ryšį tarp Berlyno LAF ir Lietuvos pagrindžio buvo Kretingos pagrindžio pagalba pereiti sieną. Pervesti

reikiamus žmones per sieną jie pradėjo dar pirmuoju pagrindinio raidos laikotarpiu. Tada F. Putrius įsteigė pagrindinę „Žemaičių būrio“ organizaciją. B. Michelevičiui 1940 m. vasarą paprašius, jis sutiko padėti pervesti per sieną bėgančius nuo bolševikų ir pagrindžio pageidaujamus asmenis. 1941 m. kovo 1 d., padedamas Varpėnų dvaro pagrindininkės Emilijos, į Berlyno LAF štabą gauti žinių ir informuoti apie pagrindininkų pasirengimą sukilti išvyko Vilniaus LAF štabo narys Mykolas Naujokaitis⁸⁸. F. Putrius prisimena: „Kai buvo karas pratomas geg. 1–10 d., buvo daug darbo. Ėjo daug agentų. Mes turėjome juos kaip nors saugiai išvesti.“⁸⁹ Kartą F. Putrius, padedamas žmonos, per sieną vedė grupę šaulių, tarp kurių buvo ltn. Buvelskas. Einant per sieną, vienas rusų sargybinis buvo nušautas, kitas sužeistas⁹⁰. Pervesti per sieną padėjo ir buvęs Gargždų šaulių vadas S. Daknevičius. Jis kartu su kitais 1940 m. lapkričio mėn. į Vokietiją pervedė du asmenis⁹¹.

Kretingos pagrindininkai informaciją perduodavo dviem kryptimis. Pirmoji jų – iš vakarų į rytus, t. y. Lietuvos pagrindžiui buvo perduodami Berlyno LAF nurodymai ir kita informacija. Antai buvo perduoti galimos karo pradžios duomenys. F. Putrius prisimena: „Pirmasis pranešimas Lietuvai iš mūsų buvo, kad karas bus gegužės 1–10“⁹²; „Pirmoji karo data, duota gegužės mėnesį, buvo atidėta dėl Jugoslavijos. Po to, kad karas bus birželio 18–26, tai toji žinia per „Varpėnų dvarą“ ir buvo pasiųsta per mus į Lietuvą.“⁹³ Kauno LAF narys P. Narutis prisimena, kad 1941 m. birželio 15 d. Leonas Prapuolenis jį informavo apie iš Emilijos per Varpėnų dvarą gautą pranešimą, kad karas prasidės tarp birželio 18 ir 26 d.⁹⁴ Antroji informacijos perdavimo kryptis – iš rytų į vakarus. Tai buvo Lietuvos pagrindžio žinios Berlyno LAF ir vokiečių karo žvalgybai.

RYŠIAI SU VOKIEČIŲ KARO ŽVALGYBA

Lietuvių rezistentai 1940 m. vasarą gerai suvokė Europoje susiklosčiusią padėtį ir suprato, kad ateityje nacistinė Vokietija kariaus su Sovietų Sąjunga. Karo pradžią jie laikė palankiu momentu nepriklausomai Lietuvos valstybei atkurti. Nepriklausomybę ketinta atgauti per tuo metu kilstantį sukilimą. Natūralu, kad Lietuvos pagrindininkai ir užsienyje esantys patriotai buvo suinteresuoti Vokietijos ginkluotųjų pajėgų karo veiksmų sėkme sovietų okupuotoje Lietuvoje. Berlyno LAF steigiamajame akte rašoma, kad būtina siekti glaudesnių santykių su Vokietija, iš kurios tikimasi paramos. LAF vadovas K. Škirpa, siekdamas, kad sovietai būtų išvyti iš Lietuvos, Vokietijoje užmezgė ryšius su Vyriausiąja karo vadovybe ir karo žvalgyba⁹⁵. P. Freidheimas, atkartodamas marksistinius istorikus, tvirtina, kad lietuvių antitarybinio pagrindžio dalyviai nebuvo patriotai, ir pabrėžia, kad daugelis jų bendradarbiavo su Vokietijos karo žvalgyba⁹⁶. Marksistiniai istorikai tarsi pamiršta, kad iki okupacijos pradžios pagrindyje veikusios Lietuvos komunistų partijos nariai palaikė ryšius su Maskva, teikė jai informaciją apie padėtį Lietuvoje ir gaudavo paramą. Tad ar lietuvių komunistai nebuvo tokie patys agentai kaip ir rezistencijos dalyviai? Skirtumas tarp lietuvių rezistentų ir iki okupacijos pagrindyje veikusių komunistų šalininkų bendradarbiavimo su išorės jėgomis – Vokietija ir SSRS – būtų tas, kad lietuvių rezistentai, bendradarbiaudami su Vokietija ir teikdami jai žvalgybos duomenis, siekė atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę, o pagrindžio komunistai, vedami savo politinių įsitikinimų ir dėl to bendradarbiaudami su Maskva, prisidėjo prie Lietuvos okupacijos, kurią jie neigė ir vertino kaip socialistinę revoliuciją.

Duomenys rodo, kad Kretingos, Mažeikių, Telšių aps. ir kitų Lietuvos vietų pagrindininkai palaikė ryšius su Vokietijos karo žvalgyba, rinko ir teikė jai reikiamą informaciją. Kaip jau minėta, Kretingos pagrindininkams teko ypatinga užduotis – organizuoti ir palaikyti ryšį per sieną su Berlyno LAF. Užtikrinant šį ryšį, buvo užtikrinamas ir ryšys su vokiečių karo žvalgyba. Atrodo, kad Kretingą pasiekdavo įvairiose Lietuvos vietose surinkta informacija, kuri per pagrindininkus arba su jų pagalba būdavo perduodama vokiečių žvalgybai ir ryšius su ja palaikysiam Berlyno LAF. Prieš pasitraukdamas 1941 m. pradžioje į Vokietiją, Varpėnų dvaro pagrindžio dalyvis F. Putrius kalbėjo P. Bortkevičiui, kad vienas iš jo uždavinių – rinkti žvalgybos duomenis. Kovo 23 d. F. Putrius (slapyvardžiu Meška) per pagrindininką Dimgailą perdavė P. Bortkevičiui laišką, kuriame rašė, kad kažkoks Petersonas iš Vokietijos yra įpareigojęs F. Putrių užmegzti ryšį su Kauno gyventoją Varnickaite ir gauti iš jos žvalgybinės informacijos. Su ja Kaune susitiko tiek Kretingos pagrindininkas Pranas Jasevičius kartu su studentu Adolfu Armaliu, tiek pats P. Bortkevičius. Varnickaite rinko duomenis apie Šiaulius ir Kauno aerodromus⁹⁷. Koks tolesnis šios informacijos likimas, nežinoma. Manytina, kad ji buvo perduota F. Putriui.

Yra ir daugiau duomenų, liudijančių Kretingos aps. gyventojų ryšius su vokiečių karo žvalgyba. Kartą (data nežinoma) Kretingos aps. Endriejavo vls. Šlepštikos k. gyventojas Kazio Bukio namuose apsilankė kaimynystėje gyvenęs Albertas Valius, kuris pasiūlė slaptą užduotį – nufotografuoti kelius ir bunkerius. K. Bukys fotoaparatu „Leika“ per 2–3 dienas nufotografavo du gelžbetoninius bunkerius ir kelius bei jų sankryžas maždaug 14 km kryptimi nuo Endriejavo link Judrėnų k. Visi nufotografuoti objektai buvo pasienio zonoje. Medžiaga perduota

A. Valiui⁹⁸. 1941 m. gegužės mėn. K. Bukys dirbo pas Veiviržėnų vls. Norgėlų k. gyventoją Antaną Lukauską siuvėju, kur susipažino su Gargždų gyventoju, pagrindinės organizacijos nariu J. Putriumi. Jie 1941 m. gegužės mėn. netoli Vėžaičių k. perėjo sieną. Vokietijoje pasienio žandarmerijos pareigūnų abu buvo suimti ir pasodinti į kalėjimą, kur išbuvo apie dvi savaites. Per tardymą vokiečių pareigūnas K. Bukio klausinėjo apie sovietinės kariuomenės pajėgas pasienyje, jų dislokacijos vietas ir ginkluotę. Netrukus vokiečiai K. Bukiui su J. Putriumi pavedė rinkti informaciją apie pasienio kariuomenės karių skaičių, karinių pajėgų išsidėstymą, karininkų ir kareivių uniformų ypatumus ir t. t. Nurodyta informacijos gauti kuo daugiau ir kuo greičiau, nes vokiečiai jau greitai ten bus. K. Bukiui buvo duotas Lapės, o J. Putriui – Čekio slapyvardis. Tada jie buvo nuvežti į pasienį, gavo pistoletus ir šovinių. Vokiečių pasieniečiams buvo liepta juos praleisti per sieną⁹⁹. Netrukus K. Bukys su J. Putriumi atvyko į Ablingos k., kur stebėjo sovietų pasienio karius ir pėstininkus. K. Bukys pranešė J. Putriui, kad Ablingoje yra komunistų, o čia gyvenantys raudonarmiečiai bendrauja su vietos gyventojais. Surinktus duomenis J. Putrius pasižymėjo knygutėje¹⁰⁰. Abu vyrai apsilankė ir pas Norgėlų k. gyventoją A. Lukauską. Šis J. Putrių informavo, kad jo namuose apsistoję keli Raudonosios armijos kareiviai ir 4 leitenantai, pateikė žinių apie sovietų karinių pajėgų kiekį ir išsidėstymą Norgėlų k. apylinkėse¹⁰¹. Paskui A. Lukauskas su J. Putriumi dviračiais išvažiavo į Rietavą pakeliui stebėdami Raudonosios armijos karinių pajėgų išsidėstymą kaimuose ir fiksuodami informaciją. Grįždamas atgal iš Rietavo A. Lukauskas Mikų k. apylinkėse pastebėjo raudonarmiečių¹⁰². Iš A. Lukausko K. Bukys su J. Putriumi vyko į Kulius susitikti su ten gyvenusiu asmeniu. Kulių vykdomojo komiteto sekretorius Pranas

Karbauckas 1941 m. birželio 9 d. gavo žinių, kad Gargždų–Kulių–Mikoliškių kelių sankryžoje pastebėti du asmenys, kurie turėjo žemėlapi ir jį nagrinėjo. Toks nepažįstamųjų elgesys jam pasirodė įtartinas, tad nutarė sužinoti, kas jie tokie¹⁰³. Sekretorius, pasinaudodamas tarnybiniu ginklu, norėjo juos sulaikyti ir įsakė pakelti rankas. K. Bukys pakėlė rankas, o J. Putrius tuo metu dukart šovė į P. Karbaucką, paėmė jo dviratį ir nuvažiavo. K. Bukys pasileido į mišką, paslėpė ten pistoletą, išvyko į Endriejavą ir pradėjo slapstytis. P. Karbauckas buvo sužeistas¹⁰⁴. Koks tolesnis šios informacijos likimas, neaišku. Tikėtina, kad per informacijos perdavimo punktą Žvirblių k., t. y. per radijo stotį, ji galėjo būti perduota F. Putriui. Yra žinių, kad Gargždų vls. Žvirblių k. gyventojas mokytojas Lukas 1940–1941 m. taip pat perdavė sieną perduoti karinių žinių¹⁰⁵. Sieną žvalgybos tikslais kirsdavo ir šio valsčiaus gyventojas Grundulas¹⁰⁶. Tad galbūt K. Bukio ir J. Putriaus surinkta informacija Vokietiją galėjo pasiekti ir per šiuos asmenis.

ANTIOKUPACINĖ LITERATŪRA

Vienas iš Kretingos, Telšių, Mažeikių aps. ir kitų Lietuvos vietovių pagrindinių organizacijų narių tikslų buvo rengti ir platinti antiokupacinę literatūrą siekiant palaikyti patriotines nuotaikas. Pirmuoju ir antruoju pagrindžio veiklos ir raidos laikotarpiais antiokupacinės literatūros platinimui būdingi tam tikri ypatumai. Pirmuoju laikotarpiu konkrečios vietovės pagrindininkai savo parengtą antiokupacinę literatūrą platino daugiausia tarp vietos gyventojų. Iš ten ji išplisdavo tik į artimesnes vietas ir tolimesnių vietų nepasiekdavo, nes tarp atskirų vietovių organizacijų nebuvo glaudžių ryšių. Antiokupacinės literatūros buvo išplatinta kur kas mažiau nei antruoju laikotarpiu.

Antrajam laikotarpiui būdinga, kad nors tam tikros vietovės pagrindininkai parengtą antiokupacinę literatūrą platindavo tarp vietos gyventojų, vis dėlto ji pasiekdavo ir tolimesnes vietas, nes pagrindinės organizacijos pradėjo tarpusavyje glaudžiau bendradarbiauti. Antruoju laikotarpiu antiokupacinės literatūros rengimo ir platinimo mastas gerokai išaugo. Šalia Lietuvos pagrindžio buvo platinama ir Berlyno LAF parengta literatūra.

Pirmuoju laikotarpiu H. Glazausko ir V. Lileikio vadovaujamos Telšių pagrindinės organizacijos nariai platino atsišaukimus Telšių miesto Džiugo, Gedimino, Kalnų, Ligoninės ir Luokės gatvėse. Atsišaukimus redagavo organizacijos nariai Z. Tarvainis ir Pranas Glazauskas. Jie šapirografu išspausdino 250 lapelių, kurių dalis buvo išplatinta Telšių mieste. Respublikos gatvėje juos platino A. Rakas. Apie 80 atsišaukimų buvo perduota H. Glazausko broliui vairuotojui, kad šis juos išplatintų pakeliui į Sedą ir pačiame Sedos miestelyje. Ši atsišaukimų platinimo akcija vyko 1940 m. spalio pabaigoje arba pačioje lapkričio pradžioje¹⁰⁷. 1940 m. lapkričio 6 ir 7 d. Zarasų aps. Antazavės vls. ir Kėdainių aps. Ariogalos vls. buvo platinaimi lapeliai, raginantys gyventojus nešvęsti revoliucijos metinių¹⁰⁸. Tikėtina, kad ir Telšių pagrindininkai atsišaukimus rengė ir platino reaguodami į šią artėjančią datą.

1940–1941 m. lietuvių antisovietinės rezistencijos dalyviams buvo būdingas antisemitizmas. Telšių pagrindininkų atsišaukimai alsuoja Tėvynės meile, deja, juose ryškėja ir neigiamas žydo socialisto, Lietuvos priešo vaizdinys¹⁰⁹. Daugiau archyvinių ar kitų duomenų apie pirmuoju laikotarpiu platintus atsišaukimus autoriui rasti nepavyko.

Antruoju laikotarpiu Kretingos, Telšių, Mažeikių aps. ir kitų Lietuvos vietovių pagrindžio organizacijų narių parengtų ir išplatintų atsišaukimų skaičius ir platinimo tempas išau-

go. 1941 m. sausio mėn. turėjo vykti rinkimai į SSRS Aukščiausiąją Tarybą. Pogrindininkai rengė atsišaukimus, raginančius šiuos rinkimus boikotuoti. Pirmieji atsišaukimai pradėti platinti 1940 m. gruodžio pabaigoje – jų rasta ant Telšių–Žarėnų kelio, Rietave. 1941 m. sausio 11–12 d. Luokėje rasta 15, sausio 12 d. Varniuose – 4 atsišaukimai¹¹⁰. Daug atsišaukimų pogrindininkai išplatino artėjant Vasario 16-ajai. Sovietinio saugumo duomenimis, Telšiuose rasta 40 atsišaukimų, Mažeikių aps. Vieکشنیų ir Sedos vls. – 2 plakatai¹¹¹. Artėjant Vasario 16-osios šventei, Kulių vls. atsišaukimus platino P. Kavolio vadovaujami pogrindininkai Vladas Songaila, Antanas Beleskevičius ir Stasys Balsevičius¹¹². Atsišaukimus jie spausdino mašinėle, kurią Plungės gimnazistai pogrindininkai Povilas Balsevičius, B. Kavolius ir Kulių pogrindininkas P. Kavolis 1941 m. sausio 24 d. pagrobė iš Plungės gimnazijos¹¹³. Plungiškis pogrindininkas Bronius Kryžėnauskas 1941 m. sausio mėn. davė pogrindininkui Liudvikui Bachmanui 35 rb, kad šis nuvykęs į Telšius nupirktų popieriaus. Vasario 13–14 d. atsišaukimai buvo spausdinami. Juos platino Juozas ir Povilas Antanavičiai, kiti asmenys¹¹⁴. Lapeliai buvo platinami ir artėjant gegužės 1 d.: Mažeikių aps. Tirkšlių vls. 1941 m. balandžio 22 d. aptikti 6 lapeliai, agituojuantys nešvęsti gegužės 1-osios¹¹⁵.

Antruoju laikotarpiu prie literatūros platinimo daug prisidėjo Telšių aps. Varnių vls. pogrindinės organizacijos nariai. Jų veikla aiškiai liudija, kad literatūra buvo platinama pogrindžio organizacijoms glaudžiai bendradarbiaujant, kad labai išaugo šio darbo tempai ir mastas. Varnių pogrindininkai antiokupacinės spaudos gaudavo iš Kauno. Pavandenės pogrindininkas Antanas Andriušis iš ten jos parveždavo po 2–3 egzempliorius. Iš pradžių gauta spauda buvo dauginama ranka, vėliau – perrašoma mašinėle, kurią pogrindininkai J. Mėčius ir Petras

Tamaševičius gavo iš kunigo Šapokos¹¹⁶. Iš karklėniškio Juozo Ražausko 1941 m. sausio mėn. gauta didelio formato knyga, į kurią įėjo Lietuvos pasiuntinių protestai, replikos bolševikinei Lietuvos vyriausybei ir LAF atsišaukimas „Talka Lietuvai atstatyti“. Varnių pogrindinės organizacijos štabo Parešketyje nariai nutarė knygą perspausdinti. Tam iš pogrindininko Liudo Januševičiaus gauta popieriaus. Techninius spausdinimo darbus atliko P. Tamaševičius. Vėliau spauda buvo išvežiota¹¹⁷. Pogrindininkas Adomas Jurgelis tvirtino, kad antisovietinė spauda iš Varnių patekdavo į Tverus, Žarėnus, Laukuvą, Kelmę, Šiaulius, Tryškius, Biržus, Tytuvėnus, Šiluvą, Liolius, Tauragę, Luokę, Kaunatavą, Kauną, Vilnių, Telšius. Telšiuose po vieną antisovietinės spaudos egzempliorių jis yra įteikęs kunigui Velavičiui, kuriai ir gimnazijai. A. Jurgelis daug važinėjo rinkdamas ir perduodamas žinias. Į Telšius jis vyko apie 15 kartų, į Kelmę – 5, į Luokę – 4, į Karklėnų – 3 kartus, į Kaltinėnus, Šilalę, Pareškėtį – po kartą. Iš viso jis leidosi į maždaug 29 didesnes keliones, arkliu kinkytu vežimu nuvažiavo apie 1752 km¹¹⁸. Anot A. Jurgelio, antisovietinės literatūros platinimo ir kiti reikalai Telšiuose jį siejo su Januševičiumi ir kunigu Velavičiumi, Luokėje – su staliumi Viktoravičiumi, Karklėnuose – su J. Ražausku, Kelmėje – su Petru Kleviniu, Viktorija ir Monika Jurgelytėmis, Janapolėje – su S. Vanagaite, Šilalėje – su kunigu Kučinskiu¹¹⁹. Rengdamas antiokupacinę literatūrą daug prisidėjo ir nepriklausomos Lietuvos kariuomenės karininkas Jonas Noreika. P. Narutis rašo, kad kpt. J. Noreika lietuvių aktyvistų vardu Plungėje spausdino atsišaukimus (po 500–1000 egz.)¹²⁰.

Apie glaudų Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps., kitų Lietuvos vietovių pogrindininkų bendradarbiavimą liudija ir kiti faktai. Lietuvių informacijų biuras Berlyne 1941 m. kovo 19 d. išleido pranešimą „Pavergtos Lie-

tuvos tautiečiams“. Jis skelbė, kad artėja išsilaisvinimo valanda, kai prasidėjus žygiui iš vakarų įvyks vietiniai sukilimai, kurių metu valdžia turi būti paimta į savo rankas. Komunistai ir išdavikai turi būti suimti ir sulaukti atpildo. Pranešime reiškiamas įsitikinimas, kad šioms veiksmams jau pasirengta. Ten, kur dar nepasirengta, būtina organizuoti mažas slaptas grupes. Liepiama paimti į savo rankas kalėjimus, kad nė vienas kraštietis nebūtų išvežtas. Prasidėjus veiksmams turi būti užimami tiltai, svarbūs geležinkelio mazgai, aerodromai, fabrikai ir kiti objektai. Jų buvo liepiama nenaikinti. Pranešime informuojama, kad tuo metu nusileis kariški parašiutai, ir liepiama su parašutininkais užmegzti ryšius, jiems padėti. Prašoma per kaimus, miestelius ir miestus žygiuosiančios vokiečių kariuomenės karius, tarp kurių bus ir pažįstamų tautiečių, sutikti maloniai, teikti jiems reikiamą pagalbą. Tuo metu jau turės būti sudaryta Lietuvos laikinoji vyriausybė. Dokumente pabrėžiama, kad gyvenama labai svarbių įvykių išvakarėse. Pabaigoje prirašyta, jog šis pranešimas žodžiu ar raštu turi pasiekti tolimiausius Lietuvos kampelius¹²¹.

Šis dokumentas per Varpėnų dvarą pateko į Kretingos pagrindininkų rankas, o šie jį platino ne tik Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps., bet ir kitose Lietuvos vietovėse. Kovo 23 d. Kretingos pagrindininkas Petras Dimgaila perdavė gautą iš F. Putriaus paketą, kuriame buvo 5 pranešimo egzemplioriai. Vieną jų P. Bortkevičius davė P. Dimgailai, o 4 pasiliko sau. Netrukus P. Bortkevičius išspausdino 8 pranešimo nuorašus. Kretingoje kovo 24 d. po vieną nuorašą jis davė Valinskui (autoriaus nuomone, greičiausiai tai buvo Fabijonas Valinskas), Stasiui Piktužiui ir O. Žadvydui. Po to P. Bortkevičius vyko į Kauną, kur kovo 26 d. 3 pranešimo egzempliorius įdavė Varnickaitei, liepdamas po vieną egzempliorių duoti Kaune, Perkūno alėjoje, gyvenančiam Pečeliūnui ir kauniš-

kiui Vainauskui (kitais duomenimis, Jankauskui). Su šiais asmenimis P. Bortkevičiui palaikyti ryšį laiške buvo nurodęs F. Putrius. Dar 3 atsišaukimus jis nuvežė į Vilnių¹²². Pogrindininkas F. Valinskas, Kretingos valsstybinio ūkio ūkvedys (šias pareigas ėjo nuo 1940 m. rugsėjo 29 d.), savo įstaigoje turėjo rašomąją mašinėlę. Pasitaręs su kpt. O. Žadvydu, jis kartu su pogrindininku Antanu Šlioža perspausdino pranešimą. F. Valinsko motina K. Valinskienė kelis egzempliorius nuvežė į Gargždus agronomui ats. ltn. K. Sidabrui, o šis, išspausdinęs daugiau egzempliorių, išsiuntė juos į kitus valsčius. Pranešimo kopijas A. Šlioža kartu su pogrindininku Kaziu Grausliu platino kitiems asmenims. K. Grauslys, palaikęs ryšius su Kretingos pranciškonų gimnazija, perdavė pranešimų jos mokiniams¹²³. O. Žadvydas 1941 m. kovo 24 d. Kretingos turgavietėje sutiko mokytoją P. Bortkevičių, o vėliau apsilankė pas kunigą Lionginą Jankauską. Iš P. Bortkevičiaus O. Žadvydas gavo vieną, o iš kunigo – 6 pranešimo kopijas. Tada jis nuvyko į Mažeikius, kur vieną egzempliorių perdavė A. Kenstavičiui. Vėliau O. Žadvydas dar lankėsi Šiauliuose ir Kaune. Kaune vieną dokumento egzempliorių įteikė kpt. Gedmantui, kuris pažadėjo jį išplatinti. Vilniuje O. Žadvydas pranešimus platino tarp Raudonosios armijos 29-ajame šaulių teritoriniame korpuse tarnavusių lietuvių, buvo susitikęs ir su gen. štabo mjr. Vytautu Bulvičiumi. Šis O. Žadvydui sakė, kad korpuse tarnaujantys lietuviai kilus karui pasitrauks iš Raudonosios armijos ir kausis prieš okupantus. Gen. štabo mjr. Antanas Bremelis, susipažinęs su pranešimu, patarė O. Žadvydui susilaikyti nuo jo platinimo, nes kitaip gali patekti į agentų rankas. Jis pažadėjo žodžiu informuoti patikimus ginklo draugus¹²⁴. Kretingos pogrindininkas J. Ramanauskas greičiausiai pasirūpino (taip leidžia teigti jo ryšiai), kad atskirus pranešimo egzempliorius gautų Tel-

šių pagrindininkai. Varnių vls. pagrindinės organizacijos nariui A. Jurgeliui kovo 23 d. paskambino kunigas Velavičius. Nuvykęs pas kunigą jis parsivežė kovo 19 d. atsišaukimą, kuris netrukus buvo perspausdintas ir platinamas Telšiuose, Varniuose, kitose vietovėse¹²⁵. Luokės pagrindininkas Stasys Kaupas vyko į Telšius parsivežti Lietuvių informacijų biuro Berlyne atsišaukimų¹²⁶. Mažeikių pagrindinės organizacijos vadovas A. Kenstavičius iš O. Žadvydo gautą pranešimą perdavė pagrindininkui A. Šalčiui, o šis parengė 25–30 jo nuorašų¹²⁷. Tikėtina, kad jie buvo išplatinti visoje Mažeikių aps. Minėto pranešimo 6 punkte rašoma: „Jau dabar „painformuokite“ žydus, kad jų likimas aiškus, todėl, kas gali, tegu jau šiandien nešdinasi iš Lietuvos, kad nebūtų bereikalingų aukų. Lemiamu momentu jų turtą perimkite į savo rankas, kad niekas veltui nežūtų.“¹²⁸ Vadinasi, pagrindininkai, platindami šį pranešimą, ne tik siekė palaikyti patriotines Lietuvos gyventojų nuotaikas, bet ir, deja, vykdė antisemitinę propagandą. Antisemitizmas buvo būdingas ir kitai Berlyno LAF literatūrai, kurią šiuo požiūriu yra tyręs istorikas L. Truska¹²⁹. Žinių, ar L. Truskos darbe minima kita literatūra pateko į rankas Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps. pagrindininkams, ar jie ją platino, darbo autorius nerado.

GINKLAI

Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps. pagrindininkams rengiantis sukilti prieš sovietus reikėjo ginklų. Dalis jų buvo įsigyta panaikinant Šaulių sąjungą. O. Žadvydas rašo, kad marionetinė vyriausybė paskelbė, jog nuo 1940 m. liepos 13 d. panaikinama Šaulių sąjunga su visais jos padaliniais. Organizacija turėjo būti likviduota iki rugsėjo 1 d. Bolševikai jautė, kad šauliai slėps ginklus, jų negrąžins.

Todėl, norėdami juos įbauginti, „Vyriausybės žiniuose“ (Nr. 714) paskelbė Karo lauko teismo įstatus pakeičiantį įstatymą, kuris įsigaliojo 1940 m. liepos 4 d. Šauliams buvo uždrausta nevykdyti vyriausybės, valstybės organų įsakymų; sudaryti priešiškas ir slaptas organizacijas; sukilti prieš valstybės organus; nuversti esamą valstybinę santvarką; veikti kitų valstybių naudai. Už minėtų dalykų nevykdymą grėsė mirties bausmė, kalėjimas nuo dvejų metų iki gyvos galvos. Tačiau tai šaulių neatbaidė, jie siekė nusišluoti bent dalį ginklų. Šaulių rinktinės vadas O. Žadvydas perspėjo, kad, perimdamas šaulių ginklus, nemėgintų jų nusišluoti. Tačiau šis nurodymui nepakluso. O. Žadvydas rašo, kad tarnaudamas šaulių rinktinėje jis gerai pažinojo ne tik tarnybinių, bet ir privatų šaulių gyvenimą. Patikimiams šauliams jis padėjo nusišluoti ginklų. Išregistruodamas šaulio ginklą, rinktinės ginklų registracijos knygoje žymėdavo ankstyvesnę, priešokupacinę, datą. Taip pat įrašydavo į Vokietiją pabėgusio arba jau mirusio ginklo pirkėjo pavardę. Šauliai, kurie pasiliko ginklus, išitraukė į pagrindžio veiklą ir sudarė pradinį jo branduolį. Šovinių atsarga pagrindžiui buvo sudaryta iš ekonomijos. Susitarus su būrių vadais, būdavo pažymimas didesnis šaudymo pratybose dalyvavusių šaulių skaičius, šoviniai būdavo nurašomi ir išdalijami pagrindininkams. Naikinant šaulių organizaciją sandėlyje dar buvo dalis ginklų, paimtų iš internuotų lenkų karių ir iki to laiko neįtrauktų į apskaitą. Komendantūros ūkvedys ir sandėlininkas, civilis tarnautojas Antanas Mickevičius juos išvežiojo po kaimus perduodamas šauliams. Lengvieji kulkosvaidžiai, šautuvai, revolveriai, granatos ir šoviniai gerokai papildė atsargas¹³⁰. Buvęs Mažeikių aps. šaulys A. Kenstavičius teigė, kad kai 1940 m. rudenį buvo naikinamas Mažeikių komendantūros sandėlis, jis iš to sandėlio vedėjo kpt. Kulbio gavo šautuvą (kitais jo duomenimis, 2 šautuvus), kelis

šimtus (kitais duomenimis, 500) šovinių, 4 granatas ir visa tai paslėpė Urvikių k. pas Augustą Šlaustą¹³¹. Atrodo, kad tai neatspindi tikrojo ginklų, kuriuos Mažeikių patriotai įsigijo iš komendantūros, kiekio. Paskyrus naują komendantą, kpt. Kulbys turėjo perduoti ūkio skyrių. Jam atsiskaitant nustatyti dideli išeikvojimai, kurių vertė – apie 50 tūkst. Lt¹³².

Dalis ginklų buvo gauta kontrabandos būdu. Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps. pagrindininkai jų parsigabeno iš Vokietijos. Gargždiškis Kazys Bružas 8 kartus vyko į Vokietiją, kur ginklų gaudavo iš gen. Povilo Plechavičiaus. Iš viso jis į Lietuvą pagabeno 30 karabinų, 8 brauningus, 1500 šovinių karabinams ir 200 – brauningams¹³³. Mažeikių aps. Ylakių vls. pagrindininkams ginklus tiekė valsčiaus Baltrimų k. gyventojas Jonas Petrauskas, kuris juos gabeno per sieną iš Vokietijos. Iš pradžių perneštus ginklus jis palikdavo Salantuose, o vėliau gabendavo į Ylaktus. Ginklų pagrindininkai gavo ir karo pradžioje. 1941 m. birželio 23 d. ties ylakiškio Stasio Čiaupo namais parašutais iš vokiečių lėktuvo buvo numesta ginklų. Kartu su jais parašutu nusileido ir asmuo, pavarde Šteineris, kuris iki sovietų okupacijos pradžios gyveno Mažeikių aps. Sedos vls. Laumės k.¹³⁴ Ginklų įsigyta ir kitaip. Antai Telšių pagrindinės organizacijos narys H. Glzauskas pagrobė iš apskrities viršininko įstaigos 3 pistoletus ir šovinių. Du pistoletai buvo sugedę¹³⁵.

ANTIOKUPACINIŲ NUOTAIKŲ APRAIŠKOS VIEŠAJAME GYVENIME

Antiokupacinės nuotaikos tarp Žemaitijos gyventojų buvo juntamos nuo pirmųjų okupacijos dienų. 1940 m. liepos 15 d. Lietuvoje vyko rinkimai į Liaudies seimą. Šaulys Karolis Kiševičius, Telšių aps. Luokės vls.

gyventojas, rinkimų dieną apsirengęs šaulio uniforma atėjo į Kaunatavos pradžios mokykloje įsteigtą rinkimų punktą, kur viešai pasisakė prieš rinkimus ir Raudonąją armiją, sovietinę vėliavą išvadino skarmalu, gyrė Antano Smetonos valdžią ir reiškė jai ištikimybę¹³⁶. Prieš rinkimus ir sovietų režimą kalbėjo ir Varnių vls. Pavandenės dvaro savininkas Zigmas Sakelis (g. 1878 m.)¹³⁷, buvęs tautininkas, Tverų savivaldybės viršaitis ir šaulių būrio vadas, ats. jaunesn. ltn. Jonas Jakštas (g. 1897 m.)¹³⁸. Telšių pagrindininkai 1940 m. lapkričio 1 d., per Vėlines, papuošė lietuvių karių kapus¹³⁹.

1941 m. sausio mėn. turėjo vykti rinkimai į SSRS Aukščiausiąją Tarybą. Telšių aps. Tverų vls. Pleinės k. gyventojas Motiejus Norvaišas (g. 1907 m.) prieš juos vietos gyventojams kalbėjo apie nepasitenkinimą sovietų valdžia, kad Sovietų Sąjunga yra skurdžių kraštas, kad Smetonos laikais buvo geriau, kad ateis vokiečiai ir išvaduos lietuvius iš komunistų ir kad Vokietijoje gyvenimas geresnis. Dėl to esą nereikia eiti balsuoti. 1941 m. sausio 5 d. Šemšelio k. vyko mitingas, skirtas artėjantiems rinkimams. M. Norvaišas kvietė jo dalyvius sugiedoti Lietuvos himną ir ragino kelti triukšmą. Prieš pat rinkimus jis aplankė visus savo kaimo gyventojus agituodamas neiti balsuoti¹⁴⁰. Plungės vls. Vainaičių k. gyventojai Povilas Kazlauskas (g. 1906 m.) ir Jonas Šleinius (g. 1915 m.), abu buvę šauliai, vadovavo grupei asmenų, siekusių trukdyti rinkimams. 1941 m. sausio 5 d. Stalgėnų k. vyko mitingas, kurį P. Kazlauskas mėgino nutraukti viešai kalbėdamas, kad bolševikų mums nereikia, kad norime tokios nepriklausomybės, kokia buvo valdant A. Smetonai. A. Smetona yra išdavikas, nes nepasipriešino bolševikams, o mes ginklu dar pasipriešinsime. P. Kazlauskas režimui buvo priešiškas dar iki mitingo: 1940 m. lapkričio 8 d. jis sudraskė Josifo Stalino portretą¹⁴¹. J. Šleinius mitinge kalbėjo, kad so-

viėtų valdžia mums netinka, tokia santvarka ilgai negyvuos, balsuoti už ją mes neisime. Jis kartu su P. Kazlausku ūkininkams sakė, kad raudonarmiečiai atnešė skurdą ir badą¹⁴². Didviečių pradžios mokykloje 1941 m. sausio 1 d. vyko mitingas ir vakaras, skirtas rinkimams. Vietos gyventojas Vaclovas Gailius (g. 1900 m.) jame sakė, kad kandidatai į Aukščiausiosios Tarybos deputatus yra iškelti neteisėtai, išrinkti ubagų suvažiavime, ir įkalbinėjo gyventojus neiti balsuoti¹⁴³. Kretingos aps. Gargždų vls. Girininkų k. gyventojas, buvęs šaulys Mikas Lengvinas (g. 1913 m.) 1941 m. sausio 8 d. Girininkų k. vykusio priešrinkiminio mitingo metu agitavo žmones nebalsuoti, kalbėjo, kad joks lietuvis niekada už rusus nebalsuos, nes jie mus okupavo¹⁴⁴. Platelių vls. Lygiosios k. gyventojas Juozas Bumblys (g. 1906 m.) 1941 m. sausio 9 d. dalyvavo susirinkime, kuriame agitavo prieš būsimus rinkimus. Jis kalbėjo, kad sovietų valdžia, kuri daug žadėjo, dabar atima žemę ir nori suvaryti į kolūkius, ir agitavo ūkininkus palikti susirinkimą¹⁴⁵.

Buvęs tautininkas, Lietuvos–Latvijos pasienio apsaugos 1-ojo rajono viršininkas Stasys Gedminas Mažeikių aps. Vegerių vls. rengė susirinkimus, į kuriuos rinkosi pasieniečiai, kiti gyventojai. Juose buvo kalbama antisovietinėmis temomis. S. Gedminas kalbėjo, kad reikia turėti tvirtą organizaciją kovai prieš sovietų valdžią¹⁴⁶. Vegerių gyventoja Klaudija Mušnekova sakė, kad komunistų valdžia – tai ne valdžia, o plėšikai. Jeigu komunistai ateitų į jos butą, tai ji jiems kirviu galvas suskaldytų. Vegeriškis Alfredas Smiltnekas tvirtino, kad valdžia dabar paskutinį drabužį nuvelkanti. Ateis komunistams laikas, jie kulkos neišvengs. Tam jau viskas parengta. Vegerių pradžios mokyklos mokytoja Stasė Kasperaitienė tvirtino galinti paaukoti savo vienintelį sūnų, kad tik būtų sunaikinti komunistai ir Raudonoji armija¹⁴⁷.

IŠVADOS

1940–1941 m. lietuvių antisovietinis pasipriešinimas Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps., kitose Lietuvos vietovėse buvo patriotinė gyventojų reakcija į Sovietų Sąjungos 1940 m. vasarą įvykdytą šalies okupaciją ir aneksiją, krašto sovietizavimą, gyventojų persekiojimus ir t. t. Marksistinių istorikų, tarp jų ir P. Freidheimo, teiginius, esą pagrindį inspiravo nacistinė Vokietija, paneigia po karo suimtų pirmosios sovietinės okupacijos pasipriešinimo dalyvių parodymai. Jų analizė liudija, kad įsitraukti į pagrindį šiuos žmones paskatino ne vokiečiai, o priešiškus sovietų režimui, jo realijoms. Lietuvių rezistentai jau 1940 m. vasarą gerai suvokė tuo metu Europoje susiklosčiusią padėtį ir suprato, kad nacistinė Vokietija kariaus su Sovietų Sąjunga. Tai lėmė, kad nepriklausomą valstybę jie ketino atkurti per sukilimą, kuris Lietuvoje turėjo kilti prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui. Nacistinė Vokietija lietuvių pasipriešinimo judėjimo dalyviams buvo ne jų veiklą skatinanti jėga, bet priemonė siekti savų rezistencinių tikslų.

Galima išskirti du Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps., kitų Lietuvos vietovių pagrindžio raidos ir veiklos laikotarpius. Pirmasis jų truko nuo sovietinės okupacijos pradžios 1940 m. birželio 15 d. iki Berlyno LAF susikūrimo 1940 m. lapkričio 17 d. 1940 m. vasaros antroje pusėje Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps. susikūrė pirmosios pagrindinės organizacijos, grupės. Jų iniciatoriai buvo nepriklausomos Lietuvos kariuomenės karininkai, Šaulių sąjungos nariai. Iš dalies šios pirmosios organizacijos atsirado kaip šaulių reakcija į Liaudies vyriausybės 1940 m. liepos 13 d. paskelbtą įstatymą, panaikinantį Lietuvos šaulių sąjungą. Šauliai siekė išlaikyti savo struktūras gyvybingas, kad vėliau galėtų jas panaudoti kovai už nepriklausomybę. Tuo

metu pagrindžio dalyviai glaudžiai nebedradarbiavo, jų tarpusavio ryšiai buvo silpni, stigo vadovaujančių centrų. Kaune ir Berlyne susikūrusios LAF organizacijos ėmėsi koordinuoti pagrindžio veiklą – prasidėjo antrasis Lietuvos pagrindžio organizacijų raidos ir veiklos etapas. Žinių apie Kauno LAF koordinacinę veiklą yra nedaug. Berlyno LAF ryšius su Lietuvos pagrindžiu užmezgė 1940 m. gruodžio mėn. viduryje, kai į Lietuvą per sieną atvyko ryšininkas kpt. B. Michelevičius. Berlyno LAF pagrindžio veiklą ir raidą Kretingos, Mažeikių ir Telšių aps. koordinavo per Kretingos pagrindinės organizacijos narius P. Bortkevičių, J. Ramanauską ir O. Žadvydą. Toks šios organizacijos vaidmuo lėmė, kad Kretinga tapo Žemaitijos pagrindžio centru. Minėti asmenys, veikdami pagal Berlyno LAF nurodymus, koordinavo Kretingos aps. pagrindžio veiklą, rūpinosi naujų organizacijų kūrimu, jų bendradarbiavimu, naujų narių verbavimu ir kitais klausimais. O. Žadvydas koordinavo Mažeikių aps., J. Ramanauskas – Telšių aps. pagrindžio veiklą ir raidą per šių apskričių pagrindžio dalyvius. Šiuo laikotarpiu sustiprėjo atskirų vietovių pagrindžio organizacijų ryšiai, buvo glaudžiai bendradarbiaujama įvairiais klausimais, atskirose vietovėse kūrėsi naujos pagrindinės organizacijos. Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps. pagrindžio organizacijų struktūrai tiek pirmuoju, tiek antruoju laikotarpiu būdinga tai, kad jos buvo sudarytos iš atskirų grupelių. Vienos grupelės nariai nepažinojo kitos grupelės narių. Ryšiai tarp grupelių buvo palaikomi per ryšininkus. Archyviniai duomenys rodo, kad grupelės susidėjo iš 2–5 asmenų, turėjo savo vyresnius, kurie ir palaikė ryšius su kitomis grupelėmis.

Sovietinis saugumas suėmė 70 pagrindžio dalyvių (8 Kretingos, 51 Telšių ir 11 Mažeikių aps.), taip pat 28 patriotus (13 Kretingos ir 15 Telšių aps.), apie kurių narystę

pagrindinėse organizacijose žinių nėra. Šie 98 patriotai buvo kalinami Telšių ir Kauno kalėjimuose. Prasidėjus karui, 1941 m. birželio 25 d. Rainių miškelyje prie Telšių buvo nužudyti 28 pagrindininkai (24 Telšių ir 4 Kretingos aps.) ir 27 patriotai (13 Telšių ir 14 Kretingos aps.), apie kurių priklausymą pagrindinėms organizacijoms žinių nėra. Vienas Telšių pagrindininkas žuvo Baltarusijoje, Červenėje. Taigi iš viso nužudyti 56 žmonės (29 pagrindininkai ir 27 kiti patriotai). Iš Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo išsilausino 33 pagrindžio dalyviai (9 Mažeikių, 3 Kretingos, 21 Telšių aps.), 5 pagrindininkams pavyko išvengti žūties Červenėje, o vienas pabėgo iš ešelonu. Gyvi liko 39 pagrindžio dalyviai. Trijų suimtųjų likimas nežinomas. Svarbiausių pagrindininkų – O. Žadvydo, J. Ramanausko, P. Bortkevičiaus ir A. Kestavičiaus – suėmimas buvo stiprus smūgis pagrindžiui, bet 1941 m. Birželio sukilimo įvykiai rodo, kad tai jo nesužlugdė.

Berlyno LAF koordinuoti Lietuvos pagrindį galėjo tik palaikydamas su juo tiesioginį ryšį, kuris ėjo per valstybinę SSRS ir nacistinės Vokietijos sieną. Kretingos aps. ribojosi su Vokietija, todėl šios apskrities pagrindininkams teko ypatinga užduotis – organizuoti ryšį. Prie to daug prisidėjo Varpėnų dvaro pagrindžio dalyviai, iš kurių pagrindiniai buvo Berlyno LAF ryšininkas kpt. B. Michelevičius, F. Putrius ir jo žmona Jadvyga. Patį Varpėnų dvaro pagrindį reikėtų vertinti kaip B. Michelevičiaus, F. Putriaus ir kitų pagrindininkų sukurta informacijos perdavimo per sieną būdų visumą, padėjusius šiais būdais perduoti informaciją asmenis ir jų veiklą. Ryšys tarp Lietuvos pagrindžio ir Berlyno LAF buvo palaikomas keliais būdais: pasitelkiant 1941 m. pavasarį Gargždų vls. Žvirblių k. įrengtą radijo stotį; Kretingos aps. pagrindininkams pereinant sieną; jiems padedant sieną pereiti kitiems reikiamiems asmenims. Taip Lietuvos pagrindį pasiekda-

vo įvairūs Berlyno LAF nurodymai, žinios apie būsimo karo pradžią, kita informacija. Tais pačiais kanalais vokiečių karo žvalgyba gaudavo Lietuvos pagrindininkų surinktą žvalgybinę informaciją. Pagrindininkai ją rinko tikėdamiesi Vokietijos ir SSRS karo pradžioje atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę, dėl to jie buvo suinteresuoti vokiečių ginkluotųjų pajėgų sėkme kovos veiksmų prieš Raudonąją armiją metu.

Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps. pagrindinių organizacijų nariai nemažai ginklų įsigijo panaikinant Šaulių sąjungą: šauliai grąžino ne visus ginklus, dalį jų pavyko nuslėpti. Be to, ginklų įsigyta kontrabandos būdu, t. y. juos gabenant per sieną, numesta parašutais karo pradžioje, taigi jau prasidėjus sukilimui.

Pirmosios sovietinės okupacijos metu Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps. tarp gyventojų buvo juntamos stiprios antiokupacinės nuotaikos. Žmonės buvo nepatenkinti okupacija, raudonarmiečių veiksmais, pablogėjusia savo padėtimi, kolūkių steigimu, organizuojamais rinkimais ir t. t. Tai buvo palanku pagrindinių organizacijų nariams, kurie siekė tarp vietos gyventojų palaikyti patriotines nuotaikas. Jie rengė ir platino antiokupacinę literatūrą, kupiną patriotinių skatinimų. Pirmuoju pagrindžio raidos ir veiklos laikotarpiu, kai dar atskiros or-

ganizacijos glaudžiai nebendradarbiavo, pagrindininkai rengė ir platino literatūrą tik tarp vietos gyventojų, ji pasiekdavo tik artimesnes vietas. Antruoju laikotarpiu, kai pagrindžio dalyviai pradėjo glaudžiau bendradarbiauti, padėtis pasikeitė. Iš Berlyno LAF gauta literatūra, Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps. pagrindininkų parengta ir perspausdinta, buvo platinama tarp vietos gyventojų, o vėliau pasiekdavo atokiausias Lietuvos vietas, išaugo jos rengimo mastas. Ši tendencija ypač atsiskleidžia Telšių aps. Varnių vls., taip pat Kretingos pagrindžio dalyvių veikloje, organizuojant iš Varpėnų dvairo pagrindininkų gauto Lietuvių informacijų biuro Berlyne 1941 m. kovo 19 d. pranešimo platinimą. 1940–1941 m. lietuvių antisovietinio pasipriešinimo dalyviai savo priešais laikė sovietų okupacinio režimo rėmėjus, raudonarmiečius. Jiems buvo būdingas ir antisemitizmas: prie priešų jie priskyrė ir žydus. Pagrindžio literatūroje kalbama apie Tėvynės meilę, bet taip pat joje aptinkamas neigiamas žydo kaip Lietuvos priešo, okupacinio režimo talkininko įvaizdis (pavyzdžiui, Telšių pagrindininkų rengtame atsišaukime, Lietuvių informacijų biuro Berlyne 1941 m. kovo 19 d. pranešime). Tuo Kretingos, Telšių ir Mažeikių aps. pagrindininkai ne vien žadino patriotines nuotaikas, bet ir prisidėjo prie antisemitizmo kurstymo.

Nuorodos

¹ A. Rakūnas, *Klasių kova Lietuvoje 1940–1951 metais*, Vilnius, 1976.

² Ю. Бутенас, „Буржуазные националисты – пособники гитлеровских оккупантов“, *Гитлеровская оккупация в Литве*, Вильнюс, 1966, с. 25–45; P. Kežinaitis, „Lietuva hitlerinių žudikų valdžioje“, J. Būtėnas, „Buržuaziniai nacionalistai“, *Hitlerinė okupacija Lietuvoje*, Vilnius, 1961, p. 40–182.

³ B. Baranauskas, „Penktoji kolona Tarybų Lie-

tuvoje 1940–1941 m.“, *Mokslas ir gyvenimas*, 1960, Nr. 4, p. 33–35; *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, parengė B. Baranauskas, Vilnius, 1961.

⁴ J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis valdymas (1941–1944)*, Vilnius, 1969.

⁵ A. Gaigalaitė, „Buržuaziniai nacionalistai hitlerinės Vokietijos tarnyboje“, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A*, 1960, Nr. 2, p. 133–149.

⁶ J. Vicas, *SS tarnyboje: Dokumentinis leidinys apie lietuvių apsaugos dalių įvykdytus nusikaltimus*, Vilnius, 1961.

⁷ *Neužmiršime (apie buržuazinių nacionalistų nusikaltimus hitlerinės okupacijos metais Mažeikių apskrityje)*, parengė G. Erslavaitė, Vilnius, 1960.

⁸ P. Freidheimas, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare 1939–1945*, Vilnius, 2008.

⁹ *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, p. 197–227.

¹⁰ V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996; *1941 m. Birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys*, sudarė V. Brandišauskas, Vilnius, 2000.

¹¹ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998.

¹² *Lietuvos Laikinoji Vyriausybė. Posėdžių protokolai. 1941 m. birželio 24 d.–rugpjūčio 4 d.*, parengė A. Anušauskas, Vilnius, 2001.

¹³ L. Truska, „Tikros ir primestos kaltės. Žydai ir lietuviai pirmuoju sovietmečiu 1940–1941“, *Darbai ir dienos*, Kaunas, 2003, Nr. 34, p. 285–320.

¹⁴ A. Rukšėnas, „Papilės valsčius pirmaisiais vokiečių okupacijos 1941 metų mėnesiais“, *Papilė*, Vilnius, 2006, d. 2–3, p. 464–504; to paties, „1941 m. Birželio sukilimas Varniuose“, *Trimitas*, 2007, Nr. 5, p. 37, Nr. 6, p. 38–39.

¹⁵ A. Jonušas, „1941 m. birželio 25 d. mūšis prie Biržulio ežero“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1999, Nr. 25, p. 215–219.

¹⁶ A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse*, Vilnius, 1996.

¹⁷ V. Striužas, *1941 metų sukilimas Rytų–Pietų Lietuvoje*, Vilnius, 2006.

¹⁸ *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 98–99, 109–126, 138–140, 147–152, 298–304, 307–308, 341–346.

¹⁹ O. Žadvydas, „Mirtininkų gretose“, *Karys*, 1976, Nr. 4, p. 131–135, Nr. 5, p. 166–168, Nr. 6, p. 230–232.

²⁰ A. Kenstavičius, „Apie Mažeikių apskrities sukilėlių veiksmus Vokietijos ir SSRS karui prasi-dėjus“, *Karys*, 1978, Nr. 7, p. 278–279.

²¹ D. Riauka, „Sukilimas prie Godingos pilia-kalnio“, *Dienovidis*, 1995, Nr. 25, p. 6; to paties, „Ke-turios sukilimo dienos“, *Žemaitis*, 1994, birželio 25, Nr. 50, p. 4, birželio 29, Nr. 51, p. 2, liepos 2, Nr. 52, p. 4, liepos 5, Nr. 53, p. 3; to paties, „Karas prasidės rytoj“, *Žemaitis*, 1994, birželio 18, Nr. 48, p. 3.

²² S. Baipšys, *Nuotyčiai padangėje ir žemėje*, Kaunas, 1995.

²³ A. Mylė, *Užrašai. 1940–1946*, Vilnius, 1995.

²⁴ A. Baužys, „Plungės gimnazistai laisvės ko-voje“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1999, Nr. 25, p. 202–215.

²⁵ *Sukilimas. 1941 m. birželio 22–25 d.: Dokumen-tai ir prisiminimai*, kn. 1, sudarė ir paruošė A. Mar-tinonis, Vilnius, 1994; *Sukilimas. 1941 m. birželio 22–28 d.: Dokumentai ir prisiminimai*, kn. 2, sudarė ir paruošė A. Martinonis, Vilnius, 1995.

²⁶ P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941 (Lietuvos ne-priklausomybei atstatyti)*, Oak Lawn, Illinois, 1994.

²⁷ K. Škirpa, *Sukilimas (Lietuvos suverenumui at-statyti): Dokumentinė apžvalga*, Washington, 1973.

²⁸ S. Raštikis, *Lietuvos likimo keliais*, Kaunas, 1996.

²⁹ J. Brazaitis, *Vienui vieni*, Vilnius, 1990.

³⁰ V. Striužas, op. cit., p. 10.

³¹ Ibid.

³² Ibid.

³³ P. Freidheimas, op. cit., p. 221.

³⁴ Z. Tarvainio 1940 m. gruodžio 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 37627/3, l. 105.

³⁵ O. Žadvydas, „Lietuvos tragiškų metų audro-je“, *Karys*, 1974, Nr. 3, p. 95.

³⁶ O. Žadvydas, „Mirtininkų gretose“, Nr. 4, p. 132.

³⁷ P. Narutis, op. cit., p. 195–196.

³⁸ P. Šepiko 1944 m. spalio 22 d. apklausos pro-tokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38501/3, l. 48–49.

³⁹ A. Kenstavičius, op. cit., p. 278.

⁴⁰ H. Glazausko 1940 m. lapkričio 6 d. apklau-sos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 37627/3, l. 121–122.

⁴¹ Z. Tarvainio 1940 m. gruodžio 9 d., 1941 m. kovo 14 d., H. Glazausko 1940 m. lapkričio 10 d. ir A. Rako 1940 m. gruodžio 18 d. apklausų protokolai, ibid., l. 105–106, 110, 123, 136.

⁴² H. Glazausko 1940 m. lapkričio 10 d. ir A. Čiu-rinsko 1940 m. gruodžio 6 d. apklausų protokolai, ibid., l. 123–124, 159.

⁴³ A. Baužys „Plungės gimnazistai laisvės ko-voje“, p. 208; Lietuvių aktyvistų fronto štabui pil. J. Dargio, gyv. Telšių aps. Rietavo vls. Pailių k., atsakymai į Aktyvistų štabo klausimus, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 18, l. 43; *Lietuvos kariuomenės karininkai*, Vilnius, 2002, t. 2, p. 96.

⁴⁴ O. Žadvydas, „Lietuvos tragiškų metų aud-roje“, p. 95.

⁴⁵ Z. Tarvainio 1940 m. gruodžio 9 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 37627/3, l. 109.

⁴⁶ P. Narutis, op. cit., p. 173–175.

⁴⁷ Ibid., p. 173, 260.

⁴⁸ A. Idzelis, „Kova už nepriklausomybę 1941 m.“, *I laisvę*, 2006, spalio–gruodis, Nr. 155, p. 51–52.

⁴⁹ P. Narutis, op. cit., p. 195; O. Žadvydas, „Mir-

tininkų gretose“, Nr. 4, p. 134; V. Brandišauskas, op. cit., p. 50; *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, p. 216.

⁵⁰ Ibid., p. 223.

⁵¹ Ibid., p. 198, 214–217.

⁵² O. Žadvydas, op. cit., ibid.

⁵³ P. Bortkevičiaus 1941 m. balandžio 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 19; *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, p. 198, 200.

⁵⁴ O. Žadvydo 1941 m. gegužės 7 d. apklausos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 50, l. 4.

⁵⁵ O. Žadvydo 1941 m. gegužės 8 d. parodymas, ibid., f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 94–94 a. p.

⁵⁶ O. Žadvydas, op. cit., ibid.; Ats. ltn. A. Kenstavičiaus asmens byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7709/3, l. 49–50.

⁵⁷ Ats. ltn. A. Kenstavičiaus asmens byla, ibid., l. 6; *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, p. 205.

⁵⁸ Ibid., p. 217–220.

⁵⁹ O. Žadvydo 1941 m. gegužės 12 d. apklausos protokolas ir 1941 m. gegužės 8 d. savarankiškas parodymas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 88, 94–95.

⁶⁰ *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, p. 207–208.

⁶¹ O. Žadvydo 1941 m. gegužės 12 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 82.

⁶² NKVD Telšių aps. skyriaus operatyvinio įgaliotinio N. Dušanskio 1941 m. kovo mėn. arešto nutarimai, ibid., b. 44947/3, l. 3, 5, 11.

⁶³ O. Žadvydas, op. cit., ibid.; Ats. ltn. A. Kenstavičiaus asmens byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7709/3, l. 49–50.

⁶⁴ A. Kenstavičiaus 1941 m. gegužės 2, 3 ir 14 d. apklausų protokolai, ibid., l. 9, 11, 37.

⁶⁵ O. Žadvydas, op. cit., Nr. 5, p. 167.

⁶⁶ P. Tenio 1945 m. sausio 2 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 30149/3, t. 1, l. 61.

⁶⁷ O. Žadvydas, op. cit., Nr. 4, p. 134; Ats. ltn. A. Kenstavičiaus asmens byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7709/3, l. 49–50.

⁶⁸ O. Žadvydo 1941 m. gegužės 12 d. apklausos protokolas, ibid., b. P-2255, l. 87.

⁶⁹ K. Rumbučio 1941 m. gegužės 18 ir 19 d., J. Viktoravičiaus 1941 m. balandžio 19 d. ir S. Kaupo 1941 m. gegužės 17 d. apklausų protokolai, ibid., b. P-18523, t. 2, l. 121, 127, 208, 280.

⁷⁰ J. Petkevičiaus 1941 m. birželio 1 d. apklausos protokolas, ibid., t. 1, l. 200.

⁷¹ Nevarėnų valsčiaus Lietuvos aktyvistų veiki-

mo žinios, Nevarėnų aktyvistų štabo vado 1941 m. birželio 28 d. raportas Telšių aps. komendantui, ibid., ap. 46, b. 1117, l. 13, 16; LCVA, f. R-739, ap. 1, b. 10, l. 5–6.

⁷² A. Jurgelio 1944 m. gruodžio 24 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15955, l. 41–42.

⁷³ Tverų aktyvistų įsikūrimo ir veiklos aprašymas, ibid., b. 18347/3, l. 62–1.

⁷⁴ J. Gaideliūno 1948 m. liepos 22 d. apklausos protokolas, Tverų aktyvistų įsikūrimo ir veiklos aprašymas, ibid., l. 16–17, 62–1.

⁷⁵ Lietuvos aktyvistų fronto štabui pil. J. Dargio, gyv. Telšių aps. Rietavo vls. Piaulių k., atsakymai į Aktyvistų štabo klausimus, ibid., f. 3377, ap. 55, b. 18, l. 43.

⁷⁶ Ibid., l. 43–44; S. Kelpšos 1946 m. sausio 30 d. ir S. Nedzelskio 1946 m. sausio 31 d. apklausų protokolai, ibid., f. K-1, ap. 58, b. P-16581, l. 27, 51–52.

⁷⁷ O. Žadvydas, op. cit., p. 132.

⁷⁸ *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, p. 198, 214–217, 223.

⁷⁹ P. Bortkevičiaus 1944 m. balandžio 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 18–19.

⁸⁰ P. Tenio 1945 m. sausio 2 d. apklausos protokolas, ibid., b. 30149/3, t. 1, l. 61.

⁸¹ Ibid., l. 66–67.

⁸² P. Bortkevičiaus, O. Žadvydo, P. Dimgailos baudžiamoji byla, ibid., b. P-2255, l. 1–5, 49; Pažyma apie organizacijos „Penktoji kolona“ veiklą, ibid., b. 7709/3, l. 111–113; J. Vildžiūnas, *Kova be atvangos (atsiminimai)*, Vilnius, 1971, p. 266; O. Žadvydas, op. cit., Nr. 24, p. 133.

⁸³ *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, p. 198, 214–217.

⁸⁴ P. Narutis, op. cit., p. 193.

⁸⁵ Ibid., p. 196; *Hitlerininkų penktoji kolona Lietuvoje*, p. 222.

⁸⁶ P. Narutis, op. cit., p. 196; P. Šepiko 1944 m. spalio 22 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38501/3, l. 48–49.

⁸⁷ A. Baužys, „Plungės gimnazistai laisvės kovoje“, p. 211–212.

⁸⁸ P. Narutis, op. cit., p. 201.

⁸⁹ Ibid., p. 197.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ S. Daknevičiaus baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44917/3, l. 5–37.

⁹² P. Narutis, op. cit., p. 197.

⁹³ Ibid., p. 198.

- ⁹⁴ Ibid., p. 193, 251.
- ⁹⁵ K. Škirpa, op. cit., p. 110–116.
- ⁹⁶ P. Freidheimas, op. cit., p. 221.
- ⁹⁷ P. Bortkevičiaus 1941 m. balandžio 10 d. ir gegužės 8 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 19, 23, 30.
- ⁹⁸ K. Bukio 1945 m. sausio 5 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 22.
- ⁹⁹ K. Bukio 1945 m. sausio 4, 5 ir 6 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 16–20, 26–27, 29.
- ¹⁰⁰ K. Bukio 1945 m. sausio 4 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 18, 21.
- ¹⁰¹ K. Bukio 1945 m. sausio 4 d. ir A. Lukausko 1945 m. sausio 17 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 19, 68.
- ¹⁰² A. Lukausko 1945 m. sausio 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 68.
- ¹⁰³ K. Bukio 1945 m. sausio 4 d. ir P. Karbaucko 1944 m. lapkričio 3 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 17, 41–42.
- ¹⁰⁴ Ibid.
- ¹⁰⁵ A. Puzneckio 1944 m. spalio 26 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 38501/3, l. 23.
- ¹⁰⁶ S. Gomo 1944 m. gruodžio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 65.
- ¹⁰⁷ Z. Tarvainio 1940 m. gruodžio 9 d., H. Glazausko 1940 m. lapkričio 6 d. ir A. Rako 1940 m. gruodžio 18 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 37627/3, l. 106–107, 121–122, 136.
- ¹⁰⁸ V. Brandišauskas, op. cit., p. 44.
- ¹⁰⁹ Atsišaukimas „Tautietė“, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 37627/3, l. 255 (vokas).
- ¹¹⁰ K. Škirpa, op. cit., p. 137–138.
- ¹¹¹ V. Brandišauskas, op. cit., p. 45.
- ¹¹² NKVD Telšių aps. skyriaus operatyvinio įgaliotinio N. Dušansko 1941 m. kovo mėn. arešto nutarimai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44947/3, l. 3, 5, 11.
- ¹¹³ Ibid., l. 8.
- ¹¹⁴ NKVD Telšių aps. skyriaus operatyvinio įgaliotinio N. Dušansko 1941 m. vasario 25 d. ir operatyvinio įgaliotinio Galkino 1941 m. kovo 7 d. nutarimai, *ibid.*, b. 44975/3, l. 19, 30.
- ¹¹⁵ 1941 m. balandžio 5 d. pažyma apie kontrrevoliucinius lapelius, *ibid.*, ap. 10, b. 3, l. 298–303.
- ¹¹⁶ A. Jurgelio 1944 m. gruodžio 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. P-15955, l. 41.
- ¹¹⁷ A. Jurgelio, gyv. Pavandenėje, trumpas antikomunistinės veiklos aprašymas, *ibid.*, l. 32; 1941 m. *Birželio sukilimas*, p. 149.
- ¹¹⁸ Ibid.
- ¹¹⁹ A. Jurgelio 1944 m. gruodžio 24 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15955, l. 42; 1941 m. *Birželio sukilimas*, p. 149.
- ¹²⁰ P. Narutis, op. cit., p. 260.
- ¹²¹ Lietuvių informacijų biuro Berlyne 1941 m. kovo 19 d. pranešimas „Pavergtos Lietuvos tautiečiams“, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-2255, l. 129.
- ¹²² P. Bortkevičiaus 1941 m. balandžio 10 d. ir gegužės 10 d. apklausų protokolai, *ibid.*, l. 20–25, 31–31 a. p.
- ¹²³ 1941 m. *Birželio sukilimas*, p. 96–97.
- ¹²⁴ O. Žadvydas, op. cit., Nr. 6, p. 230–231.
- ¹²⁵ 1941 m. *Birželio sukilimas*, p. 149–150.
- ¹²⁶ S. Kaupo 1941 m. gegužės 17 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18523, t. 2, l. 280.
- ¹²⁷ A. Kenstavičiaus 1941 m. gegužės 2 d. parodymas, *ibid.*, b. 7709/3, l. 10.
- ¹²⁸ Lietuvių informacijų biuro Berlyne 1941 m. kovo 19 d. pranešimas „Pavergtos Lietuvos tautiečiams“, *ibid.*, b. P-2255, l. 129.
- ¹²⁹ Žr.: L. Truska, op. cit., p. 299–307.
- ¹³⁰ O. Žadvydas, op. cit., Nr. 24, p. 131–132.
- ¹³¹ A. Kenstavičiaus 1941 m. gegužės 2 d. parodymas ir gegužės 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7709/3, l. 9, 14.
- ¹³² A. Kenstavičiaus 1941 m. gegužės 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 23–24.
- ¹³³ K. Rumbučio 1941 m. gegužės 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-18523, t. 2, l. 119–120.
- ¹³⁴ S. Čiaupo 1944 m. spalio 25 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 41526/3, t. 2, l. 4.
- ¹³⁵ Z. Tarvainio 1940 m. gruodžio 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 37627/3, l. 106.
- ¹³⁶ K. Kiševičiaus baudžiamoji byla, *ibid.*, b. 37393/3, l. 3, 19, 21, 31–33.
- ¹³⁷ Z. Sakelio baudžiamoji byla, *ibid.*, b. 42052/3, l. 2, 36.
- ¹³⁸ J. Jakšto baudžiamoji byla, *ibid.*, b. 42046/3, l. 5–6, 36–38.
- ¹³⁹ Z. Tarvainio 1940 m. gruodžio 9 d. ir 1941 m. kovo 14 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. 37627/3, l. 108, 111.
- ¹⁴⁰ M. Norvaišo 1941 m. kovo 21 d. ir B. Fabijonavičiaus 1941 m. sausio 14 d. apklausų protokolai, 1941 m. gegužės 22 d. kaltinamoji išvada, *ibid.*, b. P-12682, l. 16–19, 30–32.
- ¹⁴¹ V. Briedžio 1941 m. sausio 13 d. apklausos, P. Kazlausko ir V. Briedžio 1941 m. kovo 24 d. akistatos protokolai, *ibid.*, b. P-10467, l. 34–37.
- ¹⁴² A. Gaubio 1941 m. sausio 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 32–33.
- ¹⁴³ Z. Vainausko ir A. Brenčiaus skundas, A. Bren-

ciaus 1941 m. sausio 11 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 37488/3, l. 6, 17–18.

¹⁴⁴ M. Lengvino baudžiamoji byla, *ibid.*, b. P-12866, l. 4–9, 19–20, 22, 44.

¹⁴⁵ K. Zubio, L. Ruikos 1941 m. sausio 31 d. ir L. Bubelio, M. Rabinovičiaus 1941 m. vasario 1 d. apklausų protokoliai, *ibid.*, b. 37770/3, l. 18, 20–21, 24.

¹⁴⁶ LSSR NKVD liaudies komisaro A. Guze-

vičiaus 1940 m. lapkričio 13 d. pranešimas, *ibid.*, ap. 10, b. 1, l. 14–15.

¹⁴⁷ *Ibid.*, l. 17–18.

Gauta 2009 10 15

Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Alfredas Rukšėnas

RESISTANCE IN KRETINGA, TELŠIAI AND MAŽEIKIAI COUNTIES DURING THE FIRST SOVIET OCCUPATION PERIOD (1940–1941)

Summary

The article deals with the resistance in Kretinga, Telšiai and Mažeikiai counties during the period of the first Soviet occupation (1940–1941). The two periods of resistant underground activity and development are distinguished. The first covered the period from the beginning of the Soviet occupation on June 15, 1940 to setting up the Lithuanian Activist Front (LAF) in Berlin on November 17, 1940; the second from the formation of Berlin LAF to the beginning of the war between the USSR and Germany on June 22, 1941. The specific feature of the first period is that the events in the summer of 1940 in Lithuania were a stimulus for creation of the first underground organizations. The article reveals the role of the members of the Lithuanian Riflemen' Union to be abolished while creating the underground, partly evaluating its formation as an attempt of the riflemen to maintain its organizational structures as viable. It is specified that during that period the relations between underground organizations, operating in separate localities, were developed quite weakly, no close cooperation and centres for uniting the underground activity existed. The second period is specified by the fact that after contacts by the Berlin LAF were established with the Lithuanian underground, the relations between the underground organizations in separate localities became strengthened, their close cooperation went on, new underground organizations were created in separate areas; and new members were recruited. The reason was the activity of Berlin, Kaunas and Kretinga organizations in coordinating the Lithuanian underground

activity. The coordinating activity of Kretinga underground participants Osvaldas Žadvydas, Jonas Ramanauskas, Petras Bortkevičius and its limits are revealed. Their activity was specific, they had to maintain contacts between Berlin LAF and Lithuanian underground.

The following issues are under study: acquisition of arms, relations of the underground participants with the German military intelligence and causes thereof, preparation and dissemination of anti-occupational literature, its scope and specific features within both said periods, anti-occupational public life sentiments. Information is provided about the manifestations of anti-Semitism in the underground activities.

It was established that Soviet security arrested 70 underground participants (8 from Kretinga, 51 from Telšiai and 11 from Mažeikiai counties) and 28 patriots (13 from Kretinga and 15 from Telšiai counties), about whose membership in the underground organizations no information exists, thus 98 persons in total. With the onset of the war between Germany and the Soviet Union, 56 persons were killed (29 underground participants and 27 other patriots). 39 underground participants survived, were liberated from prison. Destiny of 3 persons is unknown. Arrest of the most important underground participants O. Žadvydas, J. Ramanauskas, P. Bortkevičius and A. Kenstavičius, as shown by the events of the June 1941 Uprising, did not ruin the underground.

Kražių valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m.: faktai, problemos, atsakymai, likę klausimai

Straipsnio tikslas – išnagrinėti su holokaustu susijusius įvykius Raseinių apskrities Kražių valsčiuje 1941 m. vasarą ir rudenį, atskleisti lokaliaje Lietuvos provincijos teritorijoje įvykdytų nusikaltimų ypatybes, parodyti nacių vaidmenį, metodus ir „technologijas“, naudotas įtraukiant lietuvius į žydų išpilietinimo ir izoliavimo priemones bei akcijas, taip pat atkurti paskutinį nusikaltimą aktą – žudymą, kuris kiekviename valsčiuje turėjo specifinių bruožų. Remiamasi Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) bylomis, Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) fondų medžiaga, autoriaus užrašytais vietinių žmonių atsiminimais ir kitais šaltiniais. Autoriaus nuomone, atlikus daugiau tyrimų apie atskirų miestelių ir kaimų žydų bendruomenių žūtį, bus galima ne tik papildyti Lietuvos Respublikos autorių istoriografiją žydų žudynių Lietuvos provincijoje klausimais, bet ir patikslinti kai kurias mūsų ir užsienio istorikų istoriografines nuostatas dėl holokausto mūsų šalyje pirmaisiais nacių okupacijos mėnesiais.

IVADAS

Sovietmečio istoriografijoje, susijusioje su Lietuvoje vykdytu holokaustu, vyravo „buržuazinius nacionalistus“ demaskuojantys darbai. Jų visų neminint, galima pažymėti,

kad moksliniams tyrimams ir tolesnei istoriografijos plėtotei vertingiausia yra kruopščiai archyviniais šaltiniais pagrįsta Kazimiero Rukšėno studija¹. Nuo 1990 m., kai buvo atkurta Nepriklausomybė, Lietuvos istorikai pradėjo labiau domėtis holokausto tematika. Iš pradžių daugiau dėmesio sulaukė Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir dar kelių kitų tuometės Lietuvos generalinės srities miestų žydų izoliavimas bei naikinimas nacių okupacijos metais (1941–1944) ir panašūs klausimai. Paskutinįjį dešimtmetį imta nuodugniau tyrinėti ir tragiškos žydų istorijos įvykius provincijos miestuose, valsčiuose bei miesteliuose. Straipsnio autorius, remdamasis tuomete istoriografija ir kai kuriais pirminiais šaltiniais bei įvykių amžininkų atsiminimais, 1995 m. irgi mėgino pažvelgti į žydų tragediją Lietuvos provincijos vietovėse 1941 m. vasarą ir rudenį².

Dėl nedidelės straipsnio apimties paminėti beveik vien tik kai kurių lietuvių istorikų darbai, susiję su Lietuvos žydų naikinimu provincijos vietovėse nacių okupacijos pradžioje (1941).

Temos istoriografijos raidoje išskirtinis yra holokausto temą daugelyje knygų ir straipsnių gvildenančio nacių okupacijos laikotarpio tyrinėtojo Arūno Bubnio pranešimas „Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 m.“ (Tarptautinei komisijai) ir straipsniai, taip pat knygų skirsniai³. Žydų žudynės provincijoje apžvelgiamos 2001 m. išleistoje

Alfonso Eidinto sudarytoje knygoje⁴; joje, be kitų istorikų ir publicistų perspausdintų straipsnių, yra ir paties autoriaus tekstų, kuriuose keliamas klausimas: „Ką per holokaustą Lietuvoje užmaskavo naciai?“ Maždaug tuo pat metu pasirodė Rūtos Puišytės straipsniai⁵ su šaltinių fragmentais apie žudynes keliolikoje Lietuvos vietovių ir apie Jurbarko žydų žūtį, Alfredo Rukšeno – apie Veliuonos žydų tragediją⁶. Mokslinės historiografijos leidiniuose buvo išspausdinti dar keli darbai, kuriuose apžvelgiami su holokaustu susiję įvykiai įvairiose apskrityse, pavyzdžiui, Valentino Brandišausko straipsniai apie žydų tragediją nedidelėje Mažeikių apskrityje, taip pat Kėdainių ir Lazdijų apskrityse⁷. Šie straipsniai yra skirtingi nagrinėjamais aspektais, kuriuos diktavo turimi šaltiniai, apimtis ir pasirinkti pavyzdžiai iš vieno ar kito valsčiaus. Dviejų kaimyninių regionų žydų bendruomenių sunaikinimas atsispindi Neringos Latvytės-Gustaitienės⁸ ir Rolando Gustaičio⁹ darbuose. Daug holokausto Lietuvoje faktų ir apibendrinimų yra Vilniaus Gaono valstybinio muziejaus leidiniuose¹⁰. Duomenų ir minčių apie žydų tragediją yra pateikęs nacių okupacijos laikotarpio Lietuvos policijos istorijos tyrinėtojas Petras Stankas¹¹. Apie 1941 m. holokaustą provincijoje taip pat rašė istorikas Liudas Truska¹² (beje, jis nuodugniau tyrinėjo žydų padėtį ir veiklą Lietuvoje iki nacių okupacijos). Su L. Truska polemizuodamas rašytojas Jonas Mikelinskas iškėlė klausimą: „Kokiu pagrindu galima teigti, kad lietuviai didesni žydšaudžiai negu lenkai?“¹³ Visuomeninei svarbi Solomono Atamuko knyga¹⁴, 2006 m. išleista Christopfo Dieckmanno ir Sauliaus Sužiedėlio studija¹⁵, kitos knygos¹⁶ ir darbai holokausto Lietuvoje tematika. Straipsnio autorius lokalių teritorijų žydų tragedijas glaustai apibūdino rašydamas apie kelių Lietuvos valsčių padėtį nacių okupacijos metais¹⁷. Holokausto tyrimus Gelvonų valsčiaus mastu pratęsė Andrius Tumavičius¹⁸.

Apie Lietuvos žydų žudynes rašiusių užsienio tyrinėtojų veikaluose yra nemažai diskutuotinių ir tyrinėtinų teiginių. Pavyzdžiui, Dovas Levinas savo knygoje Lietuvos žydų žudynėms 1941 m. skiria vos keliolika puslapių, turbūt pats to nenorėdamas tarsi atleidžia Vokietijos nacius nuo atsakomybės už Lietuvos žydų tragediją ir taip padidina lietuvių kaltes pabrėždamas, kad „mažiausiai 40-yje visos Lietuvos gyvenviečių, vokiečiams jų dar nepasiekus, ginkluoti lietuviai savo iniciatyva pradėjo žudyti žydus“¹⁹. Ši statistika abejotina vien dėl to, kad pirmomis Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo dienomis dėl bolševikų 1940–1941 m. įvykdyto visuomenės supriešinimo kai kuriose Lietuvos vietovėse ginklas pirmiausia buvo nukreipiamas į komunistus, komjaunuolius, sovietmečio pareigūnus ir sovietų aktyvistus, nesvarbu, kas jie buvo – žydai ar lietuviai. Taip vyko ir Kražių valsčiuje. A. Bubnys rašė, jog „archyvų dokumentais negalima patvirtinti teiginio, kad dešimtyse Lietuvos vietovių karo pradžioje lietuvių partizanai būtų vykdę organizuotus pogromus ir masines žudynes iki įžengiant Vokietijos kariuomenei“²⁰. Pernelyg schemiškai, supaprastintai ir neretai tendencingai holokaustą Lietuvoje apibūdino ir vokiečių istorikas Knutas Stangas²¹. Per pirmąją nacių okupacijos pusmetį Lietuvoje vykdyto holokausto keli aspektai (vieni – nuodugniau ir dokumentuoti, kiti – mažiau įtikinamai) nušviesti konferencijos pranešimų pagrindu 2003 m. sudarytame leidinyje (vokiečių kalba)²²; jame, be kelių užsienio tyrinėtojų rašinių, pateikta ir minėtų lietuvių istorikų tekstų.

ŠALTINIŲ SPRAGOS IR DETALIŲ GAUSA

Įvykiai, susiję su žydų žudynėmis Kražių valsčiuje*, kaip istorijos šaltinio fragmen-

tas pateko į sovietinių dokumentų rinkinį „Masinės žudynės Lietuvoje“²³. Tas fragmentas paskatino šio straipsnio autorių dar 1993 m. kolektyvinėje kraštotyros monografijoje „Kražiai“ trumpai apibūdinti ir Kražių valsčiaus žydų žūtį nacių okupacijos laikotarpiu²⁴. Turint naujų archyvinių šaltinių į tą tragediją dabar galima pažvelgti plačiau ir giliau. Tiesa, LCVA nėra Raseinių apskrities Viršininko įstaigos bylų ir kitų apskrities įstaigų bei valsčių susirašinėjimo medžiagos (galima rasti tik pavienius raštus 1941–1944 m. Lietuvos generalinės srities centrinių įstaigų fonduose). Neiškilo ir beveik visų Raseinių apskrities valsčių ir miestų savivaldybių 1941–1944 m. susirašinėjimo bylos (išskyrus gausų Jurbarko miesto fondą), taip pat Kražių valsčiaus savivaldybės dokumentacija. Dėl to pakankamai neišryškėja savivaldos institucijų vaidmuo. Negalima operuoti tikslesniais valsčiaus žydus suėmusių, saugojusių, konvojavusių ir žudžiusių vietos gyventojų skaičiais, kitais faktais ar datomis, nes, pavyzdžiui, iš baudžiamųjų bylų tardymo ir apklausų protokolų ne visada aišku, kiek prie valsčiaus žydų tragedijos prisidėjo vienas ar kitas asmuo (sovietų tardytojai neretai itin atkakliai stengėsi įtikinti suimtą buvusį „baltaraištį“, jog jis ne tik saugojo Kražių žydų getą, konvojavo žydus į žudynių vietą, bet ir pats juos šaudė). Kitoms apskritims ir valsčiams šiuo atžvilgiu „pasisekė“ geriau – išliko turtingesni nacių okupacijos laikotarpio archyvų fondai. Šiaip ar taip, pakanka archyvinės medžiagos, kuri, papildyta atsiminimais ir kitais šaltiniais, pagrįsta logine įvykių seka, žmonių psichologinės būsenos ir veiksmų rekonstrukcija, padeda ne tik apibūdinti Kražių valsčiaus žydų tragedijos 1941 m. pradinį etapą, bet ir atkurti kai kuriuos žudynių vaizdus, taip

pat pateikti ateities tyrinėtojų medžiagos ir samprotavimų vadinamųjų žydšaudžių portretams. Žodis „vadinamųjų“ pavartotas neatsitiktinai, nes negali būti kai kurių paviršutiniškų tyrinėtojų Lietuvoje ir užsienyje formuojamo primityvaus ir vientiso „žydšaudžio“ (kuris dar vokiečių kariams nepasiekus jo miestelio puolė žudyti žydus) portreto. Be to, ne visi dalyvavusieji žydų izoliavimo ir diskriminavimo veiksmuose šaudė savo kaimynus žydus. Tiesa, jie taip pat holokausto dalyviai, bet ne žmogžudžiai.

Straipsnyje nekalbėsime apie tariamas ar tikras žydų, 1940–1941 m. uoliai tarnavusių bolševikų sovietų okupantams, „nuodėmes“. Nemėginsime aiškintis, kiek žydų tautybės kražiškių per pirmąją sovietų okupaciją buvo valsčiaus savivaldos ir komunistų partijos ar komjaunimo organizacijose. Net jei prosovietinių žydų santykinai būtų buvę daug, jokia spekuliacinė aplinkybė žudynių nepateisintų. Kita vertus, antrosios sovietų okupacijos pradžioje tardytų Kražių valsčiaus gyventojų, vienaip ar kitaip prisidėjusių prie vietos žydų bendruomenės sunaikinimo, atsakymuose į klausimą, kodėl įstojo į antisovietinių partizanų būrį (grupę), nerandame nusiskundimų žydais, kaltinimų jiems. Tiesa, buvo tardyta ne tiek daug asmenų (sovietmečiu jie gavo GULAG'o bausmes, keli – sušaudyti), nes nemažai „žydšaudžių“, kaip juos vadino kražiškiai, 1944 m. pasitraukė su vokiečių kariuomene, keli žuvo pokario antisovietinėse partizaninėse kovose ir t. t. Tai esmės nekeičia. Kaip rodo tardymo bylos, didelę dalį 1941 m. Kražių valsčiaus „partizanų“ sudarė 1940 m. uždraustos šaulių organizacijos nariai; nors jie buvo kilę iš vargingųjų valstiečių ir dirbo pas vadinamuosius buožes, tačiau išliko Lietuvos patriotai. 1941 m. birželio pabaigoje, paraginti aktyvesnio buvusio

* Dabar Kražiai priklauso Kelmės rajono savivaldybei.

šaulio, jie vėl paėmė į rankas ginklus ir ėmė gaudyti besislapstančius sovietų pareigūnus ir aktyvistus, nuginkluoti pakrikusius raudonarmiečius. Papildomas motyvas buvo pažadas būsimiems „partizanams“ lengviau apsirūpinti būtiniausiomis prekėmis – karo sąlygomis kai kuriems žmonėms tai buvo svarbu. Tad jokio antisemitizmo negalima įžvelgti nei Kražių „partizanų“ ideologinėse nuostatose, nei pirmuosiuose veiksmuose, iš esmės nukreiptuose prieš Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo pradžioje subyrėjusios bolševikų valdžios likučius.

LYA baudžiamųjų bylų tardymo bei apklausų protokoluose atsispindi ir Kražių valsčiaus sukilėlių grupių ir būrio formavimasis Vokietijos–Sovietų Sąjungos karo pradžioje, apytikrė tų sukarintų formuočių dalyvių sudėtis. Tardytojai, apklausdami suimtus kražiškius ar liudytojus, buvusius sukilėlius vadina tai „banditais“, tai „vokiečių partizanų būrių dalyviais“, tai „baudėjais“, tai „baltaisiais partizanais“. Tardomojo ar liudijančiojo atsakyme beveik visada užrašomas tardytojo klausimas, suformuluotas taip, kad ta formuluotė apibūdina žmogaus, kurio baudžiamoji byla nagrinėjama, padėtį 1941 m. vasarą pagal pokario metų sovietinę teisę (jos neigiamo atspalvio terminai vėliau buvo perkelti į istoriografiją). Kita vertus, minimuose protokoluose (dauguma jų parašyti vos įskaitomu braižu ir nebuvo perspausdinti mašinėle) galima rasti daug žydų bendruomenės sunaikinimo eigą Kražių valsčiuje atskleidžiančių detalių. 1944 m. spalio mėn. pabaigoje prasidėjusios kražiškių bylos, kai buvo tardomi kaltinamieji ir apklausiami ką nors žinantys liudytojai, su pertraukomis tęsėsi ir 1951 m.²⁵ Tiesa, žydų žudynių analizei neretai būdavo skiriama mažiau tardymo laiko, negu aiškinamasi dėl „kaltės“ iki 1940 m. buvus „antisovietinėje profašistinėje“ šaulių organizacijoje, 1941 m. vasarą „išdavus Tėvynę“ ir kovojus prieš so-

vietų valdžią, suiminėjus sovietų aktyvistus ir nuginklavus raudonarmiečius, 1944 m. buvus Lietuvos vietinės rinktinės kariu. Tardymai dažniausiai vykdavo per vertėją, nes tardytojai buvo lietuviškai nesuprantantys rusakalbiai. Antai 1944 m. rudenį ir gruodžio mėn., sovietams tardant kražiškius, vertėjavo Mejeris Šubas²⁶.

KRAŽIŲ VALSČIUS IR MIESTELIS 1941 M. VASARĄ

1941 m. vasarą Kražiai nukentėjo labiau nei kiti miesteliai. Buvo patirti didžiuliai materialiniai ir žmonių gyvybės nusinešę nuostoliai. Svarbiausius iš jų sąlyginai galima pavadinti trimis nelaimėmis. 1940–1941 m. – žmonių supriešinimo laikotarpis, kai sovietizacijos „pranašumais“ nusivylė net dauguma iki 1940 m. keiksnojusiųjų „Smetonos režimą“, jo kulminacija – Kražių valsčiaus gyventojų suėmimai, tardymai ir galiausiai – 1941 m. birželio 14–15 d. trėmimai. Bolševikų nusikaltimus pratęsė atsitraukiantys raudonarmiečiai – jie nužudė prosovietišškai nusiteikusių kaimynų įskūstus ar šiaip kuo nepatikusius Kražių ir Karklėnų miestelių, Linkaučių, Nevardėnų, Kirkučių kaimų gyventojus (apie dešimt)²⁷. Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo pradžioje Kražių pakraštyje (prie Medžiokalnio) vyko mūšis: nuo Kaltinėnų vokiečių kariuomenės dalinys puolė nebaigtuose rengti įtvirtinimuose mėginančius priešintis Raudonosios armijos kareivius. Abi pusės patyrė daug nuostolių (žuvo 77 vokiečių kariai ir net aukšto rango vermachto karininkas, atrod, generolas)²⁸. Kražių miestelis kurį laiką buvo „niekieno žemė“. Kelių gatvių namus sovietų artileristai padegė dūmų uždangai sudaryti. Sudegė daugelio kražiškių būstai ir turtas, žmonės liko be pastogės. Karo meto laikraštis rašė: „Ištisos gatvės nušluo-

tos. Likę tik pamatai ir kai kur nudegusiais stogais pastatai. Miestelio centre likę tik keli namai...²⁹ Per tą gaisrą sudegė 90 proc. visų namų, tarp jų – mokykla, elektrinė, pieninė, malūnas, tiltas prie jo, abi sinagogos³⁰. Tačiau ir po tokios nelaimės gyvenimas valsčiaus centrinėje gyvenvietėje nesustojo. Nors vyko karas, bolševikų pasitraukimas žadino į neapibrėžtą ateitį nukreiptą optimizmą. Kai kurie miestelio gyventojai ėmėsi atstatinėti trobesius, miestelėnai žydai – taip pat, tačiau tai truko neilgai.

Trečiosios Kražius 1941 m. vasarą ištikusios nelaimės padariniai buvo kur kas skaudesni nei ankstesniųjų – buvo sunaikinta valsčiaus žydų bendruomenė, kurios daugumą sudarė Kražių miestelio žydai.

KRAŽIŲ VALSČIAUS SUKILĖLIAI

Antisovietinis 1941 m. Birželio sukilimas Kražių valsčiuje nebuvo toks intensyvus kaip kituose Žemaitijos ir Aukštaitijos valsčiuose, į kuriuos vokiečių daliniai įžengė keliomis dienomis vėliau, arba ten dėl lietuvių antisovietinio aktyvumo ir kitų aplinkybių virė sukilėlių (kitaip vadinamų Lietuvių aktyvistų fronto (toliau – LAF) narių, partizanų, baltaraiščių) kovos su sovietų aktyvistais ir raudonarmiečiais. Galima sakyti, kad Kražių valsčiuje tebuvo kai kurie sukilimo elementai. Iki vermachtui ateinant (birželio 25 d.) karybos dalykus išmanantys buvę šauliai nuginklavo keliolika raudonarmiečių, karpydami telefono laidus sutrikdė kariškių, sovietų pareigūnų ir aktyvistų ryšius. Karklėnų bažnytkaimio antisovietinio pagrindžio dalyviai dar iki Vokietijos

ir Sovietų Sąjungos karo bendradarbiavo su gretimo Varnių valsčiaus bendraminčiais³¹, taip pat su Luokės valsčiaus rezistentais³² (abu – Telšių apsk.). Tad iki vokiečių kariuomenės pasirodymo Kražių valsčiaus teritorijoje aktyvūs Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo ir greitesnio Raudonosios armijos išstūmimo šalininkai daugiausia veikė Karklėnų apylinkėse (į šiaurės vakarus nuo Kražių miestelio) ir dar keliuose kituose valsčiaus kaimuose. Pačiuose Kražiuose labiau pasireikšti buvo neįmanoma. Mat po sovietų įvykdyto pirmojo masinio Lietuvos gyventojų trėmimo nemažai žmonių, bijodami patekti į tremtinių vagonus per netrukus būsiantį kitą trėmimą (informacija nutekėjo iš sovietų aktyvistų), slapstėsi miškuose ar kaime pas giminaičius. Be to, Kražių pakrastyje stovintį didelį Raudonosios armijos dalinį bet kada galėjo pasikviesti po 1941 m. birželio 22-osios dar kelias dienas miestelį formaliai valdę sovietų pareigūnai ir aktyvistai. Tad „Smeršo“, NKGB ir NKVD tardytojai iš dalies buvo teisūs Kražių valsčiaus antisovietinius sukilėlius vadindami „vokiečių partizanų būrių dalyviais“ (ar nariais). Bet – tik iš dalies, nes ne nacių okupantai sudarė Kražių valsčiaus sukilėlių grupes ir visą būrį* (kaip būdavo kitose Lietuvos vietovėse). Vokiečių pareigūnai tik neprieštaravo, kad jis veiktų, kurį laiką leido turėti ginklų. Jiems tai buvo naudinga, nes miškuose, ypač aplink Kražius, klaidžiojo nemažai nuo fronto atsilikusių raudonarmiečių, galinčių kelti pavojų ne tik gyventojams, bet ir vokiečiams. Antai prie Lenkvičių kaimo raudonarmiečiams iš pasalų nušovus vokiečių kareivį, suimtiems kelioms dešimtims gyventojų grėsė Ablin-

* Keliose Kražių valsčiaus vietovėse susidariusias sukilėlių (istoriografijoje dar vadinamų partizanų, baltaraiščių ir pan.) formuotes straipsnyje vadinsime grupėmis, o viso valsčiaus sukarintą darinį – būriu. Jam buvo vadovaujama centralizuotai.

gos kaimo likimas. Tačiau tąkart vokiečių karininkas nebuvo toks žiaurus ir nesilaikė gautos instrukcijos. Po dviejų valandų jis paleido moteris ir vaikus, o kitą dieną – ir kaimo vyrus³³. Tad pirmomis karo dienomis valsčiaus civiliams gyventojams pavojus grėsė iš įvairių kariaujančių ar konfliktuojančių pusių (be kariuomenių priešpriešos, dar veikė sukilėliai prieš sovietų aktyvistus ir pan.).

Kražių valsčiaus sukilėlių būrys galutinai susiformavo, iš Kauno su LAF'o instrukcijomis atvykus mokytojui Kaziui Matulevičiui, buvusiam Raseinių apskrities ir Kražių valsčiaus tautininkų, „Jaunosios Lietuvos“ ir šaulių organizacijų veikėjui. Iki Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo pradžios jis kalėjo Kaune. Išsilaisvinęs iš kalėjimo buvo labai nusilpęs ir tris dienas gydėsi Kauno ligoninėje. Paskui apsilankė LAF'o štabe, ten gavo partizanų būrio organizavimo bei struktūros instrukcijas ir baltus raiščius su juodomis raidėmis „TDA“ (Tautinė darbo apsauga). Tie raiščiai ir raidės ant jų buvo LAF'o vadovų suderinti su vokiečių karine vadovybe ir turėjo apsaugoti nuo nesusipratimų dėl ginklo nešiojimo. Iš Kauno K. Matulevičius sunkvežimiu pasiekė Raseinius, iš ten – ir Kražius. Čia buvo sušauktas valsčiaus sukilėlių aktyvo ir grupių vadų pasitarimas. Sueigos dalyviams susipažinus su LAF'o instrukcijomis, buvo įformintas Kražių valsčiaus „Tautinės darbo apsaugos“ (TDA) būrys, sudarytas štabas³⁴. Organizacinės funkcijos teko iki 1940 m. Kražių policijos nuovadai vadovavusiam Pranui Jurevičiui. Jis tapo TDA būrio štabo viršininku. Jo pavaduotoju buvo išrinktas Kražių valsčiaus seniūnas Stasys Šveikauskas. Štabo narys Leonas Ivaškevičius vykdė sekimo ir tardymo funkcijas. Į pasitarimą iškviestas karininko laipsnį turintis Vytautas Sakalauskas, tada Galinių pradžios mokyklos mokytojas, tapo štabo nariu būrio dalyvių karinio rengimo klausimais³⁵. K. Matulevičiui teko labiau garbės pareigos, įvardytos

kaip LAF'o atstovo Kražių TDA būrio štabe. Jis formaliai nepriklausė būriui, „akcijose“ prieš žydus nedalyvavo, tik kelis kartus su vokiečių karininkais buvo atvažiavęs prie Kražių geto. Tarp žydų krauju nesusitepusių jų buvo ir valsčiaus sukilėlių organizatorių P. Jurevičius, negalėjęs sustabdyti žudynių, bet atsakęs dalyvauti nacių vykdomose egzekucijose.

Ginklų nestigo – aiškus organizacinės struktūros įgavusiam TDA būriui jų pakankamai paliko Raudonoji armija, tereikėjo susirinkti pakelėse išmėtytą amuniciją. Tad pokario sovietų tardytojų užuominos, esą Kražių valsčiaus TDA būriui ginklų davę vokiečiai, tebuvo pastangos įrodyti, kad sukarinta lietuvių formuotė Kražiuose buvo įsteigta ir apginkluota nacių (kad ją būtų galima vadinti „vokiečių partizanų būriu“ ir kitais tikrovės neatitinkančiais pavadinimais, vėliau perkeltais į sovietų istoriografiją).

1941 m. birželio 27–28 d. valsčiaus sukilėlių grupės buvo sujungtos į vieną būrį. Vėliau kai kurios grupės pasipildė dar keliais vyrais. Kaimuose susidariusios TDA grupės neretai formavosi asmeninių ryšių pagrindu. Pavyzdžiui, Galinių kaime mokytojavęs štabo narys Vyt. Sakalauskas nuomojo butą pas Stasį Budreckį³⁶, jį ir prikalbino įstoti į TDA būrio Galinių grupę, kurioje dar buvo Pranas Budreckis, Vladas Končius, Bronius Valiuška ir kiti (iš viso 8 asmenys)³⁷.

TDA būrį sudarė kelios grupės: Galinių, Karklėnų, Pakražančio, Pašilės ir centrinis Kražių būrys; sudegus namams, dalis jo narių gyveno ne miestelyje. Atrodo, kad aktyviausia buvo Karklėnų grupė. Jai vadovavo Vladas Ražauskas; 1941 m. jam buvo tik 22 metai. Buvo nevedęs, ūkininkavo Papleksių kaime, kartu gyveno motina, pradžios mokyklą lankanti augintinė ir viena samdinė. Tame pačiame kaime gyvenantis aštuoniolikmetis sukilėlis Bronius Zybartas padėjo ūkininkauti našlei motinai. Grupei priklausė ir Kepalių

kaime gyvenantis turtingas ūkininkas Bronius Dobrovolskis (g. 1916 m. Čikagoje), jo ūkyje dirbo penki samdiniai³⁸. V. Ražausko grupėje buvo jo brolis Feliksas, taip pat Karklėnų gyventojai Vincas Sakalauskas ir Feliksas Vitkus. Pastarojo namų koridoriuje buvo sandėliuojami grupės ginklai. V. Sakalauskas buvo svarbus visam valsčiaus TDA būriui, nes vairavo sunkvežimį. Jis suremontavo raudonarmiečių pamestą sugedusią mašiną, iš raudonarmiečių paliktų atsarginių dalių buvo pasidaręs dešimtšūvį šautuvą. V. Sakalauskas buvo kilęs iš vargingos šeimos, ilgai dirbo pas turtingus ūkininkus, kaip ir dauguma grupės bendražygių, iki 1940 m. priklausė šaulių organizacijai (beje, jis neturėjo visos aprangos, tik šaulio kelnes)³⁹. Kražių grupei vadovavo buvęs policininkas A. Kacucevičius.

Ne visi valsčiaus TDA būrio dalyviai buvo aktyvūs ir ne visada šaukiami atvykdavo į besislapstančių raudonarmiečių ar sovietų aktyvistų gaudynes ar kitas „operacijas“. Būrio nariai ūkininkai turėjo rūpintis laiku atlikti vasaros žemės ūkio darbus. Dėl tokio „nepareigingumo“ dalis būrio narių neatvyko ir tą dieną, kai buvo šaudomi valsčiaus žydai.

Kražių TDA būrio narių sąrašo nepavyko rasti. Pateikiame dar nemintų narių pavardes, kurias prisiminė tardomi ir apklausiami asmenys bei atsiminimų pateikėjai. Ištarde Vyt. Sakalauską ir K. Matulevičių, sovietų saugumo tardytojai į savo darbinį sąrašą įtraukė kražiškius Aleksandravičių, Bielskį, Juozą Dirmeikį, B. Dobrovolskį, Gedutį, Petrą Gintautą, L. Ivaškevičių, Jakutį, P. Jurevičių, Igną Jusevičių (Jusių), A. Kacucevičių, Bronių Kaminskį, V. Končių, Aleksą Matusevičių, Pocių, Antaną Poškų, Kazį Ringį, Vincą Sakalauską, Juozą Steckį, S. Šveikauską, Alfonsą Vaičių, B. Valiušką (kai kurių vardai ir patikslintos pavardės įrašytos pagal kitų kaltinamųjų ir liudytojų parodymus)⁴⁰. Be

šių ir jau minėtų Karklėnų ir Galinių grupių dalyvių, valsčiaus TDA būriui ilgiau ar trumpiau dar priklausė Boleslovas Adomavičius, Aleksas Kasperavičius, Alfonsas Masalskis ir jo brolis, Antanas Maziliauskas, broliai Vaclovas ir Benediktas Šemetulskiai, Vaclovas Zdanavičius, Žilėnas⁴¹ ir dar keli asmenys. Visų jų kaltumo laipsnio, patekus į nacių klastos pinkles, neįmanoma nustatyti. Kai kurių vyrų kruvinas vaidmuo paaiškės apibūdinant žudynes. Remiantis įvairiais šaltiniais galima teigti, kad maždaug pusė valsčiaus TDA būrio narių dalyvavo kražiečių žydų žudynėse.

LIETUVA VOKIETIJOS NACIAMS – TOTALAUS ŽYDŲ NAIKINIMO POLIGONAS

Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo išvakarėse naciai sudarė Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvines grupes (*Einsatzgruppen*), kurios užimtose sovietų imperijos teritorijose turėjo naikinti bolševikų aktyvą ir kitus potencialius nacizmo priešus. Adolfas Hitleris priešais paskelbė ir žydus. Baltijos šalims buvo sukurta A operatyvinė grupė. Iki 1942 m. kovo mėn. jai vadovavo SS brigadenfiureris Walteris Stahleckeris. A operatyvinę grupę sudarė keli būriai, tarp jų – 3/A operatyvinis būrys, vadovaujamas SS štandartenfiurerio Karlo Jägerio. W. Stahleckeris į Kauną atvyko su pirmaisiais vermachto daliniais 1941 m. birželio 25 d. ir turėjo teisę nevaržomas veikti vokiečių kariuomenės užnugaryje. Birželio 28 d. vokiečiai paleido ir nuginklavo Kauno sukilėlių būrius ir iš jų dalyvių pradėjo organizuoti TDA batalioną. Liepos 2 d. saugumo funkcijas Lietuvoje oficialiai perėmė 3/A operatyvinis būrys⁴². Jo vado K. Jägerio adjutantu iš pradžių buvęs Joachimas Hamannas paliko kruviną pėdsaką Lietuvos holokausto istorijoje.

K. Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitoje rašoma: „Tikslas – išvalyti Lietuvą nuo žydų – galėjo būti pasiektas tik dėl to, kad iš rinktinių vyrų buvo suorganizuotas skrajojantis būrys, vadovaujamas oberšturmfiurerio Hamano [...]. Pasiryžimas sistemingai išvalyti kiekvieną apskritį nuo žydų pareikalavo kruopščiai ištirti kiekvienos atskiros akcijos [žudyti žydus. – S. B.] parengimą ir esančias atitinkamoje apskrityje sąlygas.“⁴³ J. Hamanno motorizuotas „skrajojantis“ būrys (*Rollkommando*) ar kelios šiam žudikui pavaldžios organizuotos grupės žudė žydus, taip pat kalėjimuose ir areštinėse atsidūrusius lietuvius bei kitų tautybių žmones daugelyje apskričių ir valsčių. Veikiausiai siekiant paspartinti „Reicho priešų naikinimą“ vienu metu keliose vietovėse būrio branduolys buvo skaidomas į mažesnes grupes. Viena tokių grupių galėjo atvykti į Kražių valsčių. Pagal W. Stahleckerio ataskaitą, iki 1941 m. spalio 15 d. J. Hamanno mobiliosios grupės ir kiti Vokiečių saugumo policijos ir SD pavaldūs daliniai Lietuvoje nužudė 70 105 žydus⁴⁴.

W. Stahleckeris norėjo, kad vokiečių saugumo policija „veiktų užkulisyje [...]“. Viskas turėjo atrodyti taip, tarytum vietiniai gyventojai viską būtų darę savo iniciatyva, natūraliai reaguodami į ligišiolinį komunistų terorą ir žydų spaudimą [...]. Vienas saugumo policijos uždavinių buvo skatinti apsivalymo tendencijas ir nukreipti jas tinkama vaga, kad valymo operacijos [žydų žudynės. – S. B.] pasibaigtų kuo greičiau. Ne mažiau svarbu buvo sukurti neginčijamą faktą, kuriuo vėliau būtų galima įrodyti, kad išvaduoti gyventojai patys savaime griebėsi griežčiausių priemonių prieš bolševikinius ir žydiškuosius priešus. Tai reikėjo padaryti, kad neiškiltų aikštėn vokiečių įstaigų nurodymai.“⁴⁵

Pažymėtina, jog iki karo su bolševikų valdoma Sovietų Sąjunga žydai nebuvo masiškai žudomi nei Lenkijoje (joje naudota žydų

marinimo badu „technologija“), nei kitose vermachto okupuotose šalyse. Tačiau A. Hitleris paskelbė, kad žydų tankiau gyvenamos Sovietų Sąjungos sritys, susiformavusios dar carizmo laikais žydų sėslumo riba apibrėžtose teritorijose (taigi ir žydai litvakai, kurie pagal Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tradiciją gyveno ne tik etninėse lietuvių žemėse), yra žydų „perykla“, iš kurios jie esą plinta į Vidurio ir Vakarų Europą. Tad pasienyje su Vokietija buvusi Lietuva (kaip ir Latvija) buvo paversta masinio žydų žudymo poligonu dar 1941 m. vasarą. Pirmomis nacių okupacijos savaitėmis Vokiečių saugumo policija ir SD daugiau persekiojo ir žudė komunistus, komjaunuolius ir kitus sovietų aktyvistus. Tada žydai daugiausia buvo žudomi tik didžiuosiuose miestuose. Netrukus ir provincijos vietovėse buvo pradėti įgyvendinti planai žudyti štetų (miesteliai, kurių gyventojų daugumą sudarė žydų tautybės asmenys) žydus, nors slaptą nutarimą dėl masinio Europos žydų naikinimo naciai priėmė tik 1942 m. sausio 20 d.

KRAŽIŲ GETAS

1941 m. liepos mėn. į Kražius kelis kartus buvo atvykę Vokiečių saugumo policijos ir SD pareigūnai; matyt, jie domėjosi TDA būriu, jo sudėtimi ir veikla. Kartą su keliais kareiviais atvažiavęs vokiečių karininkas įsakė policijos nuovados viršininkui P. Jurevičiui izoliuoti žydų tautybės gyventojus. Kadangi policijos pajėgų tam buvo mažoka, tą pačią dieną pranešta TDA būrio štabui ir įsakyta grupių vadams rytojaus dieną atvykti su bent keliais ginkluotais vyrais. Kražių miestelio ir aplinkinių viensėdžių žydams liepta kitą dieną su daiktais susirinkti miestelio turgaus aikštėje⁴⁶. Tikslī data, kada Kražių žydai neteko savo namų, nėra žinoma, nes apklausinėjami žmonės neprisiminė.

Galima mėginti atkurti tolesnę įvykių eigą, kai Kražiuose buvo įsteigtas trumpalaikis getas, istoriografijoje priskirtinas mažųjų getų kategorijai.

Kražių žydams susirinkus miestelio aikštėje, vokiečių karininko nurodymu juos apsupo kelios dešimtys TDA būrio narių ir policininkų. Iš suėjusių žydų pareikalauta atiduoti pinigų, auksinius daiktus, vertingesnius drabužius ir kt. Apieplėšti ir karštą vasaros dieną ilgai saulėkaitoje išlaikyti žydai kurį laiką praleido uždaryti dideliame mūriniame pastate. Matyt, tuo metu dar vyko skubūs darbai pritaikant getui Kražių dvaro daržinę, kurioje buvo numatyta uždaryti žydus. Galiausiai nelaimingus žmones nuvarė į kitą Kražantės upės pusę, kur stovėjo Kražių dvaro daržinė (beveik už kilometro nuo turgaus aikštės).

Kražių žydų izoliavimas nuo kitų gyventojų, apieplėšimas ir visų pilietinių teisių atėmimas – tai pasirengimas sunaikinti vietos žydų bendruomenę. Vokiečių pareigūnai savo nežmoniškam planui įgyvendinti stengėsi pasinaudoti lietuviais, nenorėjusiais nacių okupacijos pradžioje gadinti santykių su naujais okupantais, kad jiems tektų kaltė už nacių nusikaltimus. Kražių žydų izoliavimo akciją matė žmonės įsiminė, kaip lietuviai atiminėjo iš turgavietėje sėdinčių žydų turtą⁴⁷.

Kražių dvaro daržinėje, kur buvo įtaisytos durys su užraktu, atsidūrė maždaug 350 žydų. Kražių geto kalinė Marytė Gerčienė (jai pavyko išsigelbėti ir išsislapstyti pas pavojaus nepabūgusius ūkininkus) prisiminė: „Gyvenome mes, vyrai, moterys, vaikai, blogiau kaip kiaulininke. Net jokio šiaudgalio guoliui nebuvo. Tik vėliau kažkas „susimylėjęs“ atvežė iš Šiuokštos [dvaro savininko pavardė. – S. B.] kluono pelų. Maitindavo vieną kartą per dieną – virtos bulvės, pieno lašelis ir duonos kriauklė.“⁴⁸ Kražiškiai prisimena, kad getą iš pradžios saugoję vokiečių karei-

viai žydaites išsivesdavo ir išniekindavo, paskui vėl grąžindavo į daržinę⁴⁹. Vėliau vokiečių sargybiniai buvo pakeisti lietuvių policininkais ir TDA būrio vyrais. Kražiškiai matė, kaip getą, tada tarpusavyje vadintą stovyklą, saugojo broliai Budreckiai, Masalskis, A. Vaičius, A. Maziliauskas⁵⁰ ir kiti. Atrodo, kad vokiečių patikėtinio funkcijas gete atliko Vyt. Sakalauskas⁵¹.

Tarp Kražių geto kalinių (dalį jų dieną varydavo į įvairius darbus) ir kai kurių sargybinių nusistovėjo draugiški santykiai. Daugelis jų kartu buvo mokęsi mokykloje, gyvenę kaimynystėje, bendravę parduotuvėse, turėję kitų reikalų. Kelios žydaitės net mezgusios megztinius savo sargybiniams, o šie atnešdavę maisto. Per sargybinius maisto buvusiems kaimynams ar geriems pažįstamiems į getą perduodavo ir kiti Kražių gyventojai⁵². Deja, tolesnį nelaimingų žydų likimą lėmė ne tie atlapaširdžiai jaunuoliai, kurių dalis metė šautuvus ir pasitraukė iš TDA būrio dar iki žudynių, ir ne lietuvių savivaldos pareigūnai, o nacių įsakymai. Tik buvo neaišku, kada masinį Lietuvos žydų naikinimą vykdė K. Jägeris ir J. Hamannas nuspręsus susidoroti su Kražių žydų bendruomene, kada jų žudynių tvarkaraštyje atsiras vietos Kražių miesteliui.

Kol žydai buvo gete, atsirado žmonių, kurie stengėsi jiems padėti ne tik maistu. Žydams padėti stengėsi ir Kražių katalikų kunigai. Tuo ypač rūpinosi kun. V. Tamoševičius, nacių okupacijos metais slėpęs žydus, jau būdamas Paštuvos parapijoje (Kauno apsk.) suimtas gestapo⁵³. Siekiant gelbėti žydų vaikus, kai kurie iš jų buvo pakrikštyti Kražių katalikų bažnyčioje. Be to, kunigai rūpinosi iš vokiečių pareigūnų, „kuravusių“ Kražių policijos nuovadą ir getą, gauti leidimą gydytojui žydai O. Šmidtui gyventi ne gete, o savo namuose, kad jis galėtų gydyti miestelio ir valsčiaus žmones, nes kito gydytojo miestelyje nebuvo. Kad gydytojas būtų išleistas

iš geto, Kražių gyventojai net pasirašinėjo prašymą Šiaulių gebietskomisarui ar kitam aukštam nacių pareigūnui. Iki Kražių geto likvidavimo dienos O. Šmidtas gyveno savo namuose ir gydė kražiškius; jam buvo leista dirbti gydytojo darbą „iki karo pabaigos“⁵⁴.

Kražių getas su visais jo kaliniais gyvavo daugiau kaip dvi savaites. Likus kelioms dienoms iki pirmosios egzekucijos, naciai įsakė į getą pristatyti dar kelias žydų šeimas, kurios tebegyveno savo namuose Karklėnų bažnytkaimyje ir viensėdyje netoli jo. Sunkvežimiu, kurį vairavo Vincas Sakalauskas, lydimi kelių Karklėnų grupės narių žydai buvo atvežti į Kražių dvaro daržinę likus kelioms dienoms iki pirmosios egzekucijos⁵⁵.

Keli kražiškiai atsidūrė Šiaulių žydų gete. Į jį pateko ir Kražių gyventojas Perelovičius. Jis bendradarbiavo su vokiečių pareigūnais, išdavinėjo savo tautiečius, taip tikėdamasis išlikti gyvas⁵⁶, bet, matyt, susilaukė kitokio atpildo. Iš Šiaulių geto buvo išgelbėtas kražiškis Idelkis Blochas. Jį iš Šiaulių parvežė ir iš pradžių slapstė trys miestelio šeimos – Kucevičiai, turėję automobilį, Steckiai ir Nainiai. Vėliau I. Blochas, gelbėtojų pastangomis pakrikštytas katalikų bažnyčioje, buvo slepiamas ne tik Kražiuose, bet ir kaimuose, kur žiemoti buvo ne taip pavojinga, patogiau⁵⁷.

EGZEKUCIJA KUPRĖS MIŠKE

Kražių žydų bendruomenės sunaikinimas Lietuvos holokausto mastu išsiskyrė tuo, kad čia buvo nutarta žydus į žudynių vietą vežti mašinomis. Mat daugelyje provincijos vietovių buvo nesivarginama būsimas aukas vežti į žudynių vietą: dažniausiai nuvesdavo kilometrą kitą nuo gyvenvietės, o neretai – visai arti (už žydų kapinių ar į šalia miestelio augantį miškelį). Gal Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvininkai paskutinį suaugusių žydų tragedijos veiks-

mą nukelti toli nuo miestelio ir nuo žmonių akių – gilyn į mišką – nusprendė todėl, kad Kražių valsčiaus TDA būrys turėjo savo žinioje sunkvežimį.

Pirmoji egzekucija vyko liepos pabaigoje ar pačioje rugpjūčio pradžioje. Tuo metu Kražių policijos nuovada vadovavo Aleksas Matusevičius. Jis dirbo Kražiuose ir 1943 m.⁵⁸, kai viešosios policijos įstaiga vadinosi punktu.

Žudynių išvakarėse, jau pavakary, į Kražius dviem automašinomis atvyko vokiečių karininkai su kareiviais. P. Jurevičius gavo įsakymą iškviesti TDA būrio grupių vadus⁵⁹. Šie dar tą patį vakarą susirinko štabe ir gavo vokiečių karininko įsakymą kitą rytą atvykti į Kražius su savo grupių vyrais. Turbūt bent daliai TDA būrio vadovybės buvo pasakyta, koks „darbas“ laukia kitą dieną. Atrodo, tai žinojo ir Karklėnų grupės vadas V. Ražauskas. Sugrįžęs į Karklėnus, jis pasakė S. Mankui, kad reikės važiuoti į Kražius, ir tarsi juokaudamas pridūrė: „Medžioklei į mišką.“⁶⁰ TDA būrio nariui S. Mankui šis pasakymas galėjo reikšti ir miškuose ar kur kaime besislapstančių sovietų aktyvistų ar raudonarmiečių sulaikymą; jis nepagalvojo, kad bus šaudomi žydai. Tad dauguma Kražių valsčiaus TDA būryje likusių vyrų, per pasiuntinį ar kitaip gavę įsakymą atvykti prie valsčiaus valdybos pastato, kuriame buvo įsikūręs jų štabas, nežinojo, ką reikės daryti.

Turbūt vokiečių grupės vyresnysis karininkas paskaičiavo, kad žydams išvežti užteks vienos vokiečių transporto priemonės su kėbulu ir V. Sakalausko vairuojamo sunkvežimio. Kitą dieną vokiečių sunkvežimis pavėlavo atvažiuoti į Kražius. Vokiečių kareivių taip pat buvo mažiau. Vokiečių saugumo policijos ir SD karininkus vežiojo lengvasis automobilis.

Rytą prie susirinkusių ginkluotų TDA būrio narių iš štabo patalpų išėjo du vokiečių karininkai⁶¹. Jie suskirstė ginkluotus

lietuvius į kelias grupes. Vieni turėjo saugoti getą, kiti – įlaipinti žydus į sunkvežimius, treči – sėdėdami kėbule važiuoti su pasmerktais žmonėmis į žudynių vietą, ketvirti – laukti savo eilės lydėti žydus kitu reisui. Daugelis tą dieną vokiečiams talkinusių lietuvių nežinojo, kur bus vežami žydai. Ir konvojininkams, ir žydams buvo pasakyta, kad veš į darbus. Pirmoji žydų grupė (18 vyrų) buvo išvežta V. Sakalausko sunkvežimiu⁶². Nuvažiavus iš Kražių Kelmės plentu apie 10 km, mašiną sustabdė kažkoks vyras, kuris įdavė apie 20 kastuvų. Važiuojantiesiems tapo aišku, kad žydus šaudys. Netrukus sunkvežimis pasuko į gruntkelį ir nuvažiavo giliau į mišką. Čia žydai buvo priversti iškasti pailgą gilią duobę. Tai užtruko maždaug tris valandas. Paskui netoliese buvo parinkta vieta, kur žydams įsakyta nusirengti⁶³, ir prasidėjo egzekucija. Vokiečių karininkai davė komandą policijos viršininkui A. Matusevičiui ir V. Ražauskui, paskui – ir vėliau atvykusiam Vyt. Sakalauskui, o pastarieji įsakinėjo lietuviams. Vokiečiai kartais pagrasindavo automatu ir nenorinčiam stoti į „ugnies poziciją“ eiliniam TDA būrio nariui. A. Matusevičius ir Vyt. Sakalauskas taip pat buvo aprėkti nepasitenkinimą kaskart reiškusių vokiečių pareigūnų.

Atvykstant vis naujoms žydų „partijoms“ ir padaugėjus juos lydinčių lietuvių, vokiečiai pradėjo daryti „rotaciją“. Tikslas buvo aiškus – kad kuo daugiau lietuvių susiteptų žydų krauju. Buvo šaudoma į po penkis prie duobės krašto pastatytus žmones. Priešais juos už 20–25 m išsirikiuodavo dvi žudikų eilės, po penkis kiekvienoje. Pirmoje eilėje, priklausę ant vieno kelio, žudikai šaudavo į nugarą arba krūtinę. Antroje gretoje stovintys kiti penki šauliai šaudavo į galvą⁶⁴. Tarp šaudžiusiųjų buvo ir F. Vitkus, paleidęs, kaip jis prisipažino, vienintelį šūvį į galvą⁶⁵. Tuo tarpu dešimties šaudytojų grupė, kurioje buvo S. Mankus, sušaudė maždaug

40 žmonių. S. Mankus neskaičiavęs, kiek kartų šovęs, bet, jo manymu, – gal į aštuonis žmones⁶⁶. Šaudyti į žmones negalėjusius kelis TDA būrio vyrus vokiečiai grasino sušaudyti kartu su žydais, bet pasitenkino tik primušę, tarp jų Pakražančio grupės vadą V. Bielskį. Valsčiaus raštininkas V. Zdanavičius, gavęs įsakymą šaudyti į žmones, nualpo. Bloga pasidarė ir Stasiui Šimkui; jam su V. Sakalausko mašina leista išvažiuoti iš Kuprės miško dar žudynių pradžioje⁶⁷.

Sužeistus žydus automatų serijomis pribaidavo abu vokiečių karininkai. Šaudė ir vairuotojas vokiečiai. Per žudynes miške buvo ne mažiau kaip keturi vokiečių kariškiai⁶⁸.

Vėliau „mirties konvejeris“ sulėtėjo, nes Kražių gete kilo „problemų“. Vienai iš mašinų grįžus paimti eilinės žydų „partijos“, kelionės į Kuprės mišką laukiantys pasmerktieji pamatė, kad keli geto kalinius lydintys sargybiniai vilki išvežtųjų švarkais. Tada žydai suprato, kad jų tautiečiai išvežti ne darbams, bet jau nužudyti. Sodinant į mašiną, pasigirdo klyksmai, prakeiksmas. Nenorėję lipti į mašiną ar sunkiai paeinantys senukai buvo mušami, stumdomi. Motinos nenorėjo išsiskirti su savo vaikais. Tarp sodinusiųjų į mašinas buvo ir B. Kaminskis; jis žiauriai elgėsi su nenorinčiais lipti į kėbulą⁶⁹. „Akci-ja“ visai sulėtėjo, kai po trijų „mirties reisų“ Kelmės–Kražių plente sugedo V. Sakalausko sunkvežimis; mašina buvo pataisyta tik kitą dieną⁷⁰.

Tą pačią dieną Kuprės miške vokiečiai planavo sušaudyti ir dvylika sovietų pareigūnų bei aktyvistų, laikytų Kražių daboklėje, kurią vietos žmonės vadino kalėjimu. Kaliniai jau buvo įlaipinti į vokiečių sunkvežimį. Šalia susėdo konvojininkai. Tuo metu prie mašinos tekinas atbėgo vilkėdamas sutana kunigas V. Tamoševičius. Po jo pokalbio su vokiečių karininku myriop pasmerkti kražiškiai buvo išsodinti iš mašinos ir sugrąžinti į „kalėjimą“. Kitą dieną jie

buvo išvežti į Raseinių kalėjimą, iš ten beveik visi buvo paleisti ir grįžo namo⁷¹. Gal išsaugoti tų kražiškių gyvybes padėjo ir sugedusi V. Sakalausko mašina, nes vežiojant likusius žydus į žudynių vietą tik su viena automašina, žudynės Kuprės miške užsitęsė. O gal vokiečių karininkai, prisišaudę iš automatų į duobėje vaitojančius žmones, patinę dar kartą važiuoti į mišką. Juk svarbiausias jų uždavinys, siekiant užpildyti dar vieną eilutę žydų žudynių suvestinėje, buvo įvykdytas – beveik visi Kražių valsčiaus žydai, vyresni nei 12 metų, buvo išžudyti. Be to, jau buvo vakaras ir vokiečių karininkų dar laukė kelionė iš Kražių. Tad profesionalūs žudikai naciai net pelnė daugumos vietos gyventojų dėkingumą, kad kartu su žydais nesusaudė sovietų aktyvistų, kaip dažnai atsitikdavo kitose Lietuvos vietovėse. Išvažiuodami iš Kražių vokiečiai pasiėmė iš žydų atimtą aukšą, auksinius dirbinius ir kitas vertybes⁷².

ŽYDŲ VAIKŲ IŠŽUDYMAS

Po žudynių Kuprės miške Kražių gete liko apie 80 žmonių. Su jais buvo ir kelios moterys, tarp jų – Lėja Aronaitė, lietuviu Vlodo Vladičkos sužadėtinė; paskutinę akimirką ją iš sunkvežimio, turėjusio važiuoti į Kuprės mišką, išlaipino P. Budreckis⁷³. Paskui kelias dienas ji gamino gete kalėjusiems vaikams maistą, kol ją įdarbinimo pretekstu išsivedė būsimas vyras. Lėja buvo pakrikštyta, sutuokta ir tapo Vale. Vėliau abu policininkų patarimu slapstėsi⁷⁴.

Dauguma gete likusių žmonių buvo nužudyti rugpjūčio pabaigoje šalia Medžiokalnio, vos už 0,5 km nuo dvaro daržinės, daugeliui žydų tapusios paskutiniu prieglobsčiu. Tuomet pusė daržinės jau buvo užpildyta naujo derliaus rugiais. Žudynėms panaudoti raudonarmiečių iškasti apkasai. Nužudytųjų palaikams užkasti buvo atvesti 1940–1941 m.

sovietų aktyvistai. Kartu su žydų vaikais prie Medžiokalnio buvo sušaudyta ir gydytojo O. Šmidto šeima⁷⁵.

Dėl Kražių valsčiuje nužudytų žydų kyla neaiškumų ir skaitant „kruvinąją“ K. Jägerio ataskaitą⁷⁶. Joje Kražiai kaip žydų žudynių vieta nepaminėti. Neaišku, ar tos aukos „pripliusuotos“ prie Raseinių vietovės, ar jas J. Hamanno ir K. Jägerio „buhalteriai“ išvis pamiršo įtraukti į „sunaikintų Reicho priešų“ statistiką⁷⁷, ar Kražiuose veikė kita nacių žudikų grupė (komanda), tada nepriklausiusi K. Jägerio jurisdikcijai. Tai patikslintų į Vokietijos, JAV ar Rusijos archyvus patekti galėjusi medžiaga, iš kurios buvo sudaryta iki 1941 m. gruodžio 1 d. nužudytų žydų ir kitų asmenų suvestinė. Antrosios sovietų okupacijos pradžioje ištardžius su Kražių valsčiaus žydų žudynėmis susijusius asmenis, apklausus liudytojus ir atlikus nusikaltimo vietų dalinę ekshumaciją⁷⁸, nustatytas apytikris suapvalintas 370 aukų skaičius (Kuprės miške – 300, Medžiokalnyje – 70)⁷⁹. Remiantis Kražių TDA būrio dalyvių tardymo bylomis, galima teigti, kad per abejas masines žydų žudynes buvo apie 350 aukų.

IŠSIGELBĖJĘ ŽYDAI IR LIETUVIAI PO ŽUDYNIŲ

Dar nėra atskleistas trumpai veikusių provincijos getų, ypač tokių nedidelių, koks buvo Kražiuose, kasdienio gyvenimo košmaras bent kiek ilgesnei žmogaus būčiai nepritaikytomis sąlygomis. Kražių dvaro daržinėje susigrūdę per 300 žmonių su mažamečiais vaikais turėjo iškentėti kelias savaites. Jie laukė stebuklo – gal pavyks išlikti gyviems, nes apie masines žudynes aplinkinėse vietovėse Kražių geto kaliniai, be abejo, girdėjo. Getu paverstoje daržinėje teko gyventi beveik be maisto ir vandens higienos poreikiams.

Tokiais atvejais daugelį žmonių užvaldo vidinė rezignacija. Tai galėjo jausti ir Kražių dvaro daržinėje įkalinti žydai, ypač tie, kuriems jau nereikėjo rūpintis mažamečiais vaikais. Gal dėl to žmonės per šaudymą nė nemėgino bėgti ar kitaip gelbėtis (tokių faktų neteko aptikti). Tačiau be minėtų gelbėtojų pastangomis išslapstyti Kražių žydų buvo ir daugiau išsigelbėjusių, tarp jų – keli vaikai, jų bendraamžių žudymo dieną ganę karves. Kražiškiai perspėjo juos ir liepė negrįžti, kuo skubiausiai pasislėpti. Dvi žydaite vi-josi kražiškių atmintyje „aktyviausio“ nacių talkininko vardą pelnęs B. Kaminskis, bet jis, būdamas trumparegis, nerado bulvių lauke pasislėpusių mergaičių. Viena mergaitė prieš vaikų sušaudymą pasislėpė gete ir tris dienas slapstėsi, kol ją pasirūpino nukentėti nepabijoję kražiškiai lietuviai⁸⁰. Po žudynių iš Kražių žydų bendruomenės Lietuvoje liko slapstyti per dešimt žmonių. Dar keli pasitraukė į SSRS gilumą.

Dramatiškai, dažnai ir tragiškai susiklostė daugelio Kražių geto prižiūrėtojų ir žydų šaudytojų likimai, taip pat jų šeimos narių ir artimųjų tolesnis gyvenimas. Dalis jaunuolių, dėl patriotinių motyvų dar iki Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo ar jo pradžioje pasinėrusių į antisovietinę veiklą ir tapusių sukarintos formuotės (sukilėlių, partizanų) dalyviais, vėliau buvo įtraukti į klastingas nacių pinkles ir tapo savo kaimynų žydų žudikais. Iš baudžiamųjų bylų aiškėja, jog Kuprės miške „šeimininkavę“ vokiečių karininkai siekė, kad kiekvienas žydų konvojinkas ar sargybinis lietuvis, „budėjęs“ prie pasmerktųjų nurengimo vietos ar kur nors proskynoje, nušautų bent vieną žmogų. Dalis Kražių valsčiaus sukarintos formuotės dalyvių (sukilėlių) netapo žudikais net atsidūrę žudymo vietoje, dar kiti, nujausdami rengiamą susidorojimą, sąmoningai atsisakė važiuoti į Kuprės mišką, o kai kuriems išvengti dalyvavimo žudynėse pavyko dėl palankiai

susiklosčiusių aplinkybių. Žmonių būčiai ir net gyvensenai kritiškomis 1941 m. vasaros sąlygomis ir aplinkybėmis tuometinių kražiškių padėties ir elgesio modeliai sukūrė asmeninių istorijų variantų mozaiką, kurios elementai gali praversti ne vienam istoriko ar publicisto straipsniui. Ne vieno rašinio ar net studijos taip pat vertas 1941 m. vasarą ir kiek vėliau patirtas tų kraupių žydų žudynių psichologinis poveikis ne tik žudikams, bet ir buvusiems žudynių vietoje, bet išvengusiems šaudymo partizanams ar policininkams, išsigelbėjusiems žydams, atsitiktiniams gyventojams, ką nors mačiusiems Kuprės miške ar prie Medžiokalnio (eigulys ar koks prašalaitis netoli šaudymo vietos ir pan.).

Išžudžius žydus, ir žudikams, ir jų namiškiams, ir kitiems valsčiaus gyventojams Kražių miestelyje akis badė po 1941 m. didžiojo gaisro išlikę sušaudytų žydų namai, vieni apdege, kiti – kiaurų langų akiduobėmis, dar kiti – gyvenami, bet jau lietuvių....

IŠVADOS

Vokietijos naciai, išstūmę Sovietų Sąjungos bolševikus iš Lietuvos, padarė ją žydų tautos, paskelbtos Reicho priešu, naikavimo poligonu Europoje. Lietuvos litvakus, kurie iki holokausto gyveno ir už lietuvių etninių žemių ribų, žudė K. Jägerio vadovaujamas 3/A operatyvinis būrys – A operatyvinės grupės (vadas – W. Stahleckeris) sudedamoji dalis. Labiausiai „pasizymėjo“ J. Hamanno „skrajojantis“ būrys, pasitelkę savanorius lietuvius ir dalį antisovietinio sukilimo dalyvių, klastingai įtrauktų į žydų žudymo voratinklį. Žudynių metu patys naciai stengėsi likti nuošalyje.

Išžudant Kražių valsčiaus žydų bendruomenę naciai taip pat stengėsi likti „užkulisyje“. Iš baudžiamųjų bylų protokolų ir tik po 1990 m. kovo 11 d. atviriau prakalbusių

apie 1941 m. žydų tragediją amžininkų atsiminimų nelengva atkurti vokiečių nacių vaidmenį atimant iš valsčiaus žydų pilietines teises, juos izoliuojant Kražių dvaro daržinėje įrengtame gete (į jį vėliau pateko ir iš Karklėnų atvežti žydai) ir žudant. Žudynės vyko dviem etapais. Iš pradžių Kuprės miške buvo išžudyta beveik 300 suaugusiųjų ir jaunuolių, kurie į žudynių vietą buvo išvežti dviem sunkvežimiais. Šaudymo vietoje vokiečių karininkai siekė, kad kiekvienas į mišką kaip konvojininkas atvykęs policininkas ar TDA narys (sukilėlis, partizanas, baltaraištis) nušautų bent vieną savo kaimyną ar pažįstamą žydą. Bent pusei Kražių TDA būrio narių pavyko išvengti šaudymo į mirčiai pasmerktus žmones. Vėliau netoli geto, prie Medžiokalnio, buvo nužudyta maždaug 70 vaikų ir keli suaugę žydai. Šaudė keli pagalbinės policijos tarnautojai lietuviai. Po 1941 m. žudynių iš Kražių valsčiaus žydų bendruomenės liko apie dvidešimt asmenų; jie slapstėsi Lietuvoje arba pasitraukė į SSRS gilumą.

Dėl holokausto Kražių valsčiuje esama nemažai neaiškumų. Pavyzdžiui, šio valsčiaus žydų bendruomenės istorijos paskutiniams puslapiams trūksta automatų serijomis aukas pribainėjusių vokiečių karininkų pavardžių, kitų faktų ir detalių, susijusių su nacių „ranka“. Todėl reikia didesnės vokiečių istorikų pagalbos, nes jų pajėgos daug didesnės negu lietuvių, o ir archyvai – po ranka. Vokiečių archyvuose neabejotinai dar galima rasti duomenų ir apie Vokietijos nacių „technologijas“, naudotas 1941 m. vykdančią holokaustą Baltijos šalyse ir atskiruose Lietuvos valsčiuose ar apskrityse, nors tiek naciai, tiek bolševikai masinio teroro metais daugelį įsakymų duodavo žodžiu. Dėl to paviršutiniški ar nesąžiningi tyrinėtojai,

ištraukiantys iš karo Europoje ir nacių okupacijos konteksto atskirus 1941 m. Lietuvos laikinosios vyriausybės, apskričių viršininkų ar kitų Birželio sukilimo metu atkurtų savivaldos įstaigų veiklos dokumentus ar jų darbinius projektus, pagal iš anksto susikurtą modelį traktuoja ir kai kuriuos esminius holokausto istorijos klausimus. Tačiau mėginimai pakeisti istoriją išryškinant neigiamus istorijos fragmentus (ypač kaimyninių šalių, šiuo atveju – Lietuvos) gali didinti atotrūkį tarp visuomenės istorinės atminties ir istorinės tiesos (procesų ir įvykių tikrovės), o siekis pagražinti rašytinę savo tėvynės istoriją nedaro garbės nei istorikams, nei kitiems istorinės atminties formuotojams ir yra beprasmiškas. Istorijos nepakeisi. Galima tik laikinai padidinti minėtą atotrūkį. Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai, buvo „okupuotas“ ir jos istorijos mokslas. Todėl minėtame dokumentų rinkinyje „Masinės žudynės Lietuvoje“ iš KGB baudžiamosios bylos buvo publikuotas tardymo protokolo fragmentas, kurį skaitant susidaro įspūdis, kad Kražių žydų žudynėse nacių pareigūnai nedalyvavo (rinkinio sudarytojams reikėjo demaskuoti „buržuazinius nacionalistus“)⁸¹. Dabar nacių okupaciją ir vokiečių zonderkomandų vaidmenį kartais „pamiršta“ kai kurie vokiečių ir kitų šalių istorikai, tyrinėjantys Lietuvos žydų tragediją 1941–1944 m., kaip ir tai, kad Antrojo pasaulinio karo nusikaltėliai atstovavo ne tautai, bet ideologijai. Žmogaus gyvybę paniekinusiai nacistinei (nacionalsocialistinei) ideologijai tuo metu, kai šovė į šalia duobės stovintį išrengtą savo kaimyną žydą, atstovavo Kražių valsčiaus lietuviai. Ir nesvarbu, ar tai jie darė savo noru, ar klasta priversti šalia stovinčio budo vokiečio, pasirengusio paleisti automato seriją ir į šaudyti atsakiusį lietuvi.

Nuorodos

¹ K. Rukšėnas, *Hitlerininkų politika Lietuvoje 1941–1944 metais: Rankraštis*, 1970, Lietuvos MA Centrinė biblioteka.

² S. Buchaveckas, „Dėl Lietuvos žydų eksterminacijos nacių okupacijos pradžioje (1941)“, *Atgimimas*, 1995, kovo 29, balandžio 5, 12, 19.

³ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva*, Vilnius, 1998, 606 p.; to paties, „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1999 metai, Vilnius, 2000, p. 151–180; to paties, „Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 metais: žydų žudynės Trakų apskrityje, *Voruta*, 2002, lapkričio 9, Nr. 21(519); to paties, „Holokaustas Lietuvoje. Rasinis genocidas“, *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 201–224 ir kt.

⁴ *Lietuvos žydų žudynių byla: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, Vilnius, 2001, 823 p.

⁵ R. Puišytė, „Holokaustas Lietuvos provincijoje. Jurbarkas (1941 m. birželis–1941 m. rugsėjis)“, *Lietuvos archyvai*, 1999, p. 77–85; tos pačios, „Masinės žudynės Lietuvos provincijoje (nusikaltimo vykdytojai)“, *Žydų muziejus: Almanachas*, Vilnius, 2001, p. 174–201.

⁶ A. Rukšėnas, „Veliuonos valsčiaus žydų genocidas 1941 m.“, *Veliuona*, Vilnius, 2001, p. 264–270; to paties, „Veliuonos žydų žūtis 1941 m.“, *Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų darbai*, 2003, Nr. LVI, p. 39–47.

⁷ V. Brandišauskas, „Holokaustas Kėdainių apskrityje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2005, Nr. 1(17), p. 87–99; to paties, „Mažeikių apskrities žydų likimas Antrojo pasaulinio karo metais“, *ibid.*, 2006, Nr. 2(20), p. 7–30; to paties, „Lazdijų apskrities žydų likimas nacistinės okupacijos metais: nuo teisių apribojimo iki žūties“, *ibid.*, 2008, Nr. 1(23), p. 58–71.

⁸ N. Latvytė-Gustaitienė, *Holokaustas Trakų apskrityje*, Vilnius, 2003, 123 p.

⁹ R. Gustaitis, *Kaišiadorių regiono žydai*, Kaišiadorys, 2006, 344 p.

¹⁰ Žr. *Žydų muziejus: Almanachas*, Vilnius, 1994, 360 p.; ŠOA *holokaustas Lietuvoje: Skaitiniai*, d. 2, Vilnius, 2004, 343 p. ir kt.

¹¹ P. Stankeras, *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius, 2008, 810 p. ir kt.

¹² L. Truska, „Ir atleisk mums mūsų tėvų bei sene-

lių nuodėmes“, *Kultūros barai*, 1999, Nr. 5, p. 63–65; Nr. 6, p. 55–58 ir kt.

¹³ J. Mikėlinas, „Teisė likti nesuprastam, arba Mes ir jie, jie ir mes“, *Metai*, 1996, Nr. 8/9, p. 127.

¹⁴ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius, 1998, 431 p.

¹⁵ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006, 280 p.

¹⁶ *Švenčionių krašto žydų tragedija 1941–1944 m.*, Švenčionys, 2002, 80 p.; *Raseinių krašto žydai: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, Vilnius, 2004, 272 p.

¹⁷ S. Buchaveckas, „Platelių valsčiaus žydų žudynės“, *Plateliai*, Vilnius, 1999, p. 163–167; to paties, „Širvintos ir Širvintų valsčius nacių okupacijos metais“, *Širvintos*, Vilnius, 2000, p. 255–273; to paties, „Lygumų ir Stačiūnų valsčiai 1941–1944 metais“, *Lygumai. Stačiūnai*, Vilnius, 2001, p. 254–272; to paties, „Musninkų valsčius nacių okupacijos metais“, *Musninkai*, Vilnius, 2005, p. 280–326.

¹⁸ A. Tumavičius, „Gelvonų valsčiaus žydų likimas nacių okupacijos (1941–1944) laikotarpiu“, *Gelvonai*, Vilnius, 2009, p. 469.

¹⁹ D. Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, Vilnius, 2000, p. 167.

²⁰ Min. A. Bubnio tekstas kn. *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, p. 204.

²¹ Žr. A. Anušausko recenziją apie 1996 m. išleistą K. Stango studiją, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 1(3), p. 121–128.

²² *Holocaust in Litauen (Krieg, Judenmorde und Kollaboration im Jahre 1941)*, Köln, Weimar, Wien, 2003.

²³ *Masinės žudynės Lietuvoje: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1965, d. 1, p. 64–67.

²⁴ S. Buchaveckas, „Kražiai nacių okupacijos metais (1941–1944)“, *Kražiai: Straipsnių rinkinys*, Vilnius–Kaunas, 1993, p. 169–175.

²⁵ S. Mankaus 1944 m. spalio 31 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45554/3, l. 6; Vyt. Sakalausko 1951 m. balandžio 16 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 34339/3, l. 124.

²⁶ S. Mankaus 1944 m. gruodžio 1 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45554/3, l. 24.

²⁷ A. Rukšėno rankraštis (2007 m.) apie 1941 m. Kražių vlsč. rezistentus ir TDA būrį; kopija – S. Buchavecko asmeniniame archyve.

²⁸ Edvardo Dirmeikio informacija apie 1941–1944 m. laikotarpį S. Buchavecko asmeniniame archyve.

²⁹ „Kražiai po karo audros“, *Ateitis*, 1943, liepos 21.

³⁰ A. Miškinis, „Kražių istorinė urbanistinė raida“, *Lietuvos TSR architektūros klausimai*, Vilnius, 1978, t. 5, sąs. 3, p. 27.

³¹ P. Ražauskio darbų veiklos žinios, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15955, l. 172; 1941 m. *Birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2000, p. 147–149.

³² Min. A. Rukšėno rankraštis (2007 m.).

³³ Kazimiero Gerliko (g. 1910 m.), Janinos Nainienės (g. 1917 m.) ir Juzefos Ramanauskaitės (g. 1916 m.) atsiminimai, užrašyti S. Buchavecko 1992 m.; J. Pilipauskienės atsiminimai (g. 1912 m.), užrašyti L. Jovaišos 1992 m.

³⁴ K. Matulevičiaus 1951 m. balandžio 22 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34339/3, l. 33; Vyt. Sakalausko 1951 m. vasario 2 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 50–54.

³⁵ *Ibid.*, l. 50.

³⁶ Lietuvos generalinės srities gyventojų surašymas 1942 m. gegužės 27 d. Galinių k., Kražių vlsč., Raseinių apsk., LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 4711 (lapai nenumeruoti).

³⁷ Vyt. Sakalausko 1951 m. sausio 26 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34339/3, l. 26–28.

³⁸ Min. gyventojų surašymas 1942 m. Papeksnių, Kepalių k., LCVA, f. R-743, ap. 2, b. 4711, 4714.

³⁹ V. Sakalausko 1944 m. lapkričio 4 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45554/3, l. 58.

⁴⁰ LSSR MGB Tardymo skyriaus 1951 m. liepos 28 d. nutarimas, *ibid.*, b. 34339/3, l. 59.

⁴¹ J. Vladičkos 1946 m. spalio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 8624/3, l. 12; V. Vladičkienės 1946 m. spalio 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 18; V. Vladičkienės atsiminimai, užrašyti S. Buchavecko 1992 m.; V. Sakalausko 1944 m. spalio 24 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45554/3, l. 56; V. Šemetulskio 1947 m. balandžio 14 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. P-18990, l. 9–11; Vyt. Sakalausko 1951 m. vasario 1, 2, 8 d. tardymo protokolai, *ibid.*, b. 34339/3, l. 50–76.

⁴² Min. A. Bubnio tekstas kn. *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, p. 204.

⁴³ Žr. V. Štalekerio (Stahlecker) parengtos A operatyvinės grupės 1941 m. spalio 15 d. ataskaitą, *Masiinės žudynės Lietuvoje*, Vilnius, 1973, d. 2, p. 17–19.

⁴⁴ Paaiškinimai prie suvestinių žinių apie operatyvinio būrio Nr. 3 iki 1941 m. gruodžio 1 d. įvykdytas egzekucijas, *ibid.*, d. 1, p. 138.

⁴⁵ Žr. V. Štalekerio parengtos A operatyvinės grupės 1941 m. spalio 15 d. ataskaitą, *ibid.*, d. 2, p. 20.

⁴⁶ V. Vladičkienės atsiminimai.

⁴⁷ V. Vladičkienės 1946 m. spalio 17 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 8624/3, l. 18.

⁴⁸ „Lyg antrą kartą gimusi: pasakoja buv. Kražių geto kalinė Marytė Gerčienė“, *Komunistinis žodis*, 1966, kovo 7.

⁴⁹ Petro Šarausko (g. 1909 m.) atsiminimai, užrašyti L. Jovaišos 1992 m.; V. Vladičkienės atsiminimai.

⁵⁰ S. Stonio 1946 m. spalio 16 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 8624/3, l. 21; V. Rūkienės 1946 m. spalio 25 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 20.

⁵¹ J. Vladičkos 1946 m. spalio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 12.

⁵² V. Vladičkienės, K. Gerliko ir P. Šarausko atsiminimai.

⁵³ V. Vladičkienės ir J. Ramanauskaitės atsiminimai; V. Sakaitė, „Lietuvos dvasininkai – žydų gelbėtojai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 232.

⁵⁴ J. Ramanauskaitės ir V. Vladičkienės atsiminimai.

⁵⁵ V. Sakalausko 1944 m. lapkričio 11 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45554/3, l. 63; S. Mankaus 1944 m. lapkričio 13 d. tardymo protokolas, *ibid.*, l. 16.

⁵⁶ V. Vladičkienės atsiminimai.

⁵⁷ K. Gerliko atsiminimai.

⁵⁸ Tvarkos policijos tarnautojų sąrašas (1943 m. pradžia), LYA, f. K-1, ap. 6, b. 42, l. 31.

⁵⁹ Vyt. Sakalausko tardymo protokolai, *ibid.*, ap. 58, b. 34339/3, l. 50–76.

⁶⁰ S. Mankaus 1944 m. lapkričio 7 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45554/3, l. 10.

⁶¹ Vyt. Sakalausko tardymo protokolai, *ibid.*, b. 34339/3, l. 50–76.

⁶² V. Sakalausko 1944 m. lapkričio 4 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45554/3, l. 59–62; S. Mankaus 1944 m. lapkričio 7 ir 13 d. tardymo protokolai, *ibid.*, l. 10–15.

⁶³ V. Sakalausko ir S. Mankaus tardymo protokolai, *ibid.*

⁶⁴ F. Vitkaus 1944 m. rugsėjo 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 42291, l. 11–12; S. Zibarto 1944 m. lapkričio 15 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45554/3, l. 41.

⁶⁵ F. Vitkaus 1944 m. rugsėjo 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 42291, l. 12.

⁶⁶ S. Mankaus 1944 m. lapkričio 7 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 45554/3, l. 11.

⁶⁷ V. Sakalausko, S. Mankaus ir S. Zibarto tardymo protokolai, *ibid.*, l. 14, 37, 61.

⁶⁸ F. Vitkaus 1944 m. rugsėjo 19 d. tardymo protokolas, *ibid.*, b. 42291, l. 12.

⁶⁹ V. Vladičkienės atsiminimai.

⁷⁰ V. Sakalausko 1944 m. lapkričio 4 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45554/3, l. 61.

⁷¹ V. Vladičkienės ir K. Gerliko atsiminimai.

⁷² Vyt. Sakalausko tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34339/3, l. 50–76.

⁷³ V. Vladičkienės 1946 m. spalio 17 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 8624/3, l. 18.

⁷⁴ V. Vladičkienės atsiminimai.

⁷⁵ *Ibid.*

⁷⁶ Suvestinės žinios apie 3 operatyvinio būrio te-

ritorijoje iki 1941 m. gruodžio 1 d. įvykdytas egzekucijas, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132–134.

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ Įvykio vietos apžiūrėjimo 1944 m. lapkričio 21 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45554/3, l. 106.

⁷⁹ Masinių žudynių vietų sąrašas Lietuvos SSR, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 401.

⁸⁰ J. Ramanauskaitės, V. Vladičkienės, K. Gerliko, J. Nainienės atsiminimai ir informacija.

⁸¹ Dokumentas Nr. 41. Iš V. Sakalausko 1951 m. sausio 26 d. parodymų, *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 64–67.

Gauta 2009 10 15

Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Stanislovas Buchaveckas

DESTRUCTION OF THE KRAŽIAI RURAL DISTRICT JEWISH COMMUNITY IN 1941: SOME FACTS, PROBLEMS, ANSWERS, PENDING QUESTIONS

Summary

The article is aimed at revealing events in the summer of 1941 in the Kražiai Rural District of the Raseiniai County, related to the holocaust, the specificities of those crimes in that local territory of Lithuania's province, showing, even if a minor basis of the sources is available, the role of Nazis, method and "technologies", applied for attracting Lithuanians into the measures and actions for denaturalization of Jews as Lithuanian citizens and their isolation, as well as recreating, where possible, the last criminal act – a massacre which had the specific features in each rural district.

The Jewish ghetto in Kražiai where later also Jews from Karklėnai village with a church were placed was established in the former court barn near the township. At first, it was guarded by German soldiers, later by Lithuanians. For killing Jews (about 350 victims) the Nazis used the militarized squad of volunteers (part its members) from the rural district formed after the anti-Soviet Uprising in June 1941. At the end of July or beginning of August 1941 the first execution of Jews took place in the Kuprė forest, into which the adults were brought as if for work. Almost all Lithuanian guards did not know that Jews would be killed. The German police and two SD officers who finished off the wounded with the sub-machine gun series tried to achieve

that each Lithuanian who was at the place of execution would shoot at least one Jew. Those who refused to shoot were threatened to be killed together with Jews, but instead some of them were just beaten. The massacre of the Jewish community of the Kražiai rural district illustrates the plan of Walter Stahlecker, Commander of the Operational Group A, for Germans to remain behind the scenes (in the second plan) and to create an image as if "the inhabitants liberated by Vermacht began themselves to apply the strictest measures against the Bolshevik and Jewish enemies". At the end of August near Medžiokalnė (not far from the ghetto) another 70 Jews (mostly children) were shot, they were killed by the Lithuanian auxiliary police staff. About 20 Jews from the Kražiai rural district saved themselves; most were hidden by the local population.

With the "critical mass" of local investigation about the death of the Jewish communities of townships and villages formed, it would be possible to supplement the historiography on the issues of the massacre of Jews in the province, to update some historiography approaches of Lithuanian and foreign historians about the holocaust in Lithuania, which was turned into the firing ground of the Jewish mass massacre by the German Nazis in 1941.

Antisovietinis pasipriešinimas Klaipėdos krašte 1945–1953 m.

Straipsnyje nagrinėjama iki šiol istoriografijoje atskiro dėmesio nesulaukusi antisovietinio pasipriešinimo Klaipėdos krašte ir mieste problema. Tikslas – aptarti antisovietinį pasipriešinimą Klaipėdos krašte ir mieste 1945–1953 m. Nagrinėjamos sąlygos, nulėmusios antisovietinio pasipriešinimo kūrimąsi ir specifiką Klaipėdos krašte ir mieste.

IVADAS

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui Lietuva, kaip ir daugelis kitų Vidurio ir Rytų Europos valstybių, buvo okupuota Sovietų Sąjungos. Po sovietinės reokupacijos 1945 m. Lietuvos teritorijoje įsitvirtinus vietinei sovietų valdžiai, pradėta prievarta perorientuoti kultūrinį, ekonominį ir socialinį visuomenės gyvenimą. Sovietų valdžia į Lietuvą atnešė sovietinę ideologiją, kuri siekė išauklėti *homo sovieticus* asmenybę, pamiršusią savo tautybę ir pilietinę atsakomybę bei visiškai paklūstančią valdžios sistemai. Sistema siekė slopinti tautinę, religinę ir pilietinę sąmonę, bet kokią komunistų partijos neapbruotą veiklą. Tuo tikslu buvo pradėta kitokių vertybių propaganda, kuriami nauji istoriniai mitai (pavyzdžiui, tarybinių didvyrių ir pan. kultas), vykdomos struktūrinės ir administracinės reformos. Tai turėjo ne tik naujai įprasminti sovietų valdžią, bet ir pasaulio akyse sudaryti laimingos Lietuvos įvaizdį šaltojo karo kontekste.

Šiems tikslams tarnavo tendencinga švietimo sistema, cenzūra ir kitos informacijos kontrolės priemonės, kurios reiškėsi sekimais, įskundimais, tardymais ir trėmimais¹. Buvo sukurta ištisa sekimo ir kontrolės sistema (Glavlitas ir pan.)², o 1944–1954 m. LSSR NKVD-MGB-MVD struktūros svarbiausiu savo uždaviniu laikė „kovą prieš banditizmą“, t. y. prieš ginkluotą lietuviškąjį pogrindį³.

Siekdami pasipriešinti sovietinei sistemai, Lietuvos žmonės 1944 m. pradėjo nelegalią pogrindinę veiklą, kuri pamažu išaugo į formalų pasipriešinimo sąjūdį. Šis sąjūdis, susiformavęs totalitarinėje sovietinėje sistemoje, yra unikalus reiškinys. Panašūs sąjūdžiai kūrėsi ne tik SSRS, bet ir satelinėse valstybėse, po Potsdamo konferencijos patekusiose į sovietų įtakos sferą. Visos sovietinės totalitarinės sistemos kontekste tokius sąjūdžius istoriografija laiko siekio atkurti valstybingumą išraiška. Pokario Lietuvos rezistencinį judėjimą analizuojant Vidurio ir Rytų Europos plotmėje, galima tvirtinti, jog tai buvo pirmieji žingsniai į nepriklausomos valstybės atkūrimą. Atsižvelgiant į šiandieninės Lietuvos priimtus politinius sprendimus dėl partizaninio karo vertinimo ir ypač dėl partizanų vado Jono Žemaičio paskelbimo Lietuvos Respublikos Prezidentu, akivaizdu, kad tokia istoriografinė pozicijai siekiama suteikti teisinės legitimacijos išraišką⁴. Tad nėra abejonių, kad antisovietinis pasipriešinimas yra ir ateityje bus vienas iš aktualiausių naujosios Lietuvos Respublikos istorijos pus-

lapių, kuriam ne tik istorikai, bet ir politikai, kultūros ir visuomenės atstovai teikia ir teiks ypatingą dėmesį.

Istoriografija teigia, kad okupacijos metais Lietuvoje reiškėsi visa pasipriešinimo formų įvairovė – nuo ginkluotos kovos iki nesmurtinio pasipriešinimo. Po 1990 m. atsivėrę slaptieji archyvai leido įžengti į naują tyrimų etapą. Panaudoti nauji šaltiniai, archyviniai dokumentai įgalino ne tik atkurti mažai žinomus tautos savigynos istorijos epizodus, bet ir juos naujai interpretuoti, susameninti nustatant ir iškeliant aktyviausius to istorijos vyksmo veikėjus.

Plačiausiai istorikai yra ištyrę ginkluotąjį pasipriešinimą Lietuvoje 1945–1953 m. Ko gero, taip nutiko dėl keleto priežasčių, susijusių su pokario Lietuvos padėties vertinimu. Žmonių atmintyje išlikęs dviprasmiškas partizanų įvaizdis. Vieną šio įvaizdžio dalį oficialiai palaiko šiuolaikinė Lietuvos vyriausybė ir visuomenė, kuri stato partizanams paminklus. Kita įvaizdžio dalis – partizanų suplakimas su sovietinėmis represinėmis struktūromis (stribais, „istrebiteliais“). Kalbėdami apie dabartinę visuomenę galime pasakyti, kad žmonių, kurie gimė po karo, sąmonėje partizaninio karo įvaizdinį pirmiausia nulėmė sovietinis auklėjimas, ir gal ne tiek propaganda, kiek gyvenimas tais laikais, ta tikrovė ir tai, kaip viskas buvo vaizduojama.

Jau vien dėl to istorikams buvo ir yra kur kas įdomiau tirti ginkluotąjį pasipriešinimą. Tuo metu neginkluotąjį pasipriešinimą istoriografijoje dažniausiai vaizduoja Katalikų bažnyčios priešinimasis sovietiniam režimui, Helsinkio aktas ir kita⁵. Tai neabejotinai reikšmingi kovos prieš sovietų valdžią epizodai.

Tačiau istoriografijoje iki šiol nekeltas klausimas, koks buvo ginkluotasis pasipriešinimas Klaipėdos krašte. Čia vykęs partizaninis, o vėliau neginkluotasis pasipriešinimas buvo įvardytas bendrais visai

Lietuvai apibūdinimais neatsižvelgiant į regioniskumą, kitokią Klaipėdos krašto, kaip regiono, istorinę raidą. Iki šių dienų išlikusiuose šaltiniuose teigiama, kad Klaipėda ir Klaipėdos kraštas buvo partizanų vadų akiratyje kaip strateginis objektas, tačiau darbų, išryškinančių Klaipėdos krašto sąsajas su bendruoju Lietuvos partizaniniu judėjimu, iki šiol nėra.

Šiame straipsnyje mėginsime nustatyti galimą Klaipėdos krašto antisovietinio pasipriešinimo specifiką Lietuvos teritorijos kontekste, jį apibūdinti ir nužymėti tolesnes tyrimų gaires. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad termino „Klaipėdos kraštas“ vartojimas nagrinėjamu laikotarpiu gali skambėti kaip revanšistinė aliuzija, nes 1947 m. Lietuvos SSR vykstant administraciniam persikirstymui ši teritorija kaip administracinis vienetas panaikinta. Tačiau žinant Klaipėdos krašto politinę istoriją, jo fenomeną, ryškius demografinius pokyčius po 1945 m., hipotetiškai mąstant darosi aišku, kad Lietuvoje reiškėsi procesai čia vyko kitokioje dirvoje ir buvo specifiški.

Norint nustatyti ir apibūdinti galimą Klaipėdos krašto specifiką, reikėtų išanalizuoti bent keletą pasipriešinimo sovietinei valdžiai Klaipėdos krašte niuansų: išnagrinėti aplinkybes, nulėmusias, anot sovietinės lektūros, „antisovietinių elementų“ kūrimąsi Klaipėdos krašte; apžvelgti sąlygas, leidusias kilti partizaniniam karui, ir šio karo plėtrą Klaipėdos krašte; nustatyti ir aptarti išskirtinius Klaipėdos krašte vykusio neginkluotojo pasipriešinimo bruožus.

Straipsnio chronologinės ribos yra san-tykinės ir apima 1945–1953 m. laikotarpį: pirmoji data žymi sovietų atėjimą į Lietuvą ir Klaipėdos kraštą, o 1953 m. laikomi oficialia partizaninio karo pabaiga Lietuvoje.

Kadangi specialios istoriografijos, skirtos Klaipėdos krašto rezistencijai, iš esmės nėra (šiuo klausimu dažnai pasitenkinama

vien neargumentuotais bendro pobūdžio teiginiais, kad antisovietinio pasipriešinimo Klaipėdos mieste ir krašte beveik nebuvo⁶), galimą Klaipėdos krašto specifiką mėginama atskleisti pasitelkus išlikusius archyvinius šaltinius, saugomus Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) ir kituose archyvuose.

Tyrime daugiausia naudojami archyviniai dokumentai, t. y. teismų bylos, įvairūs nutarimai, įsakymai, direktyvos, teisės aktai ir kita. Baudžiamųjų bylų kaip šaltinio privatumas tas, kad jose plačiai aprašoma atskirų asmenų ir pagrindinių organizacijų, kuriose jie kovojo, veikla; gana išsamiai gvildenamas vienas ar kitas įvykis, pateikiant keletą skirtingų jo versijų. Prie bylų kaip daiktinių įrodymų dažnai buvo pridedami iš pagrindinių atimti dokumentų originalai ar jų nuorašai rusų kalba.

Straipsnyje pirmenybė teikiama aprašomajam chronologiniam faktų aptarimui (naratyviniam metodui). Metodo pasirinkimą lėmė palyginti mažai istoriografijoje atspindėtas nagrinėjamas klausimas. Kritinės analizės metodas įgalino pirmiausia remtis archyviniais dokumentais ir vienų šaltinių medžiagą gretinti su kitų šaltinių duomenimis.

SĄLYGOS, NULĖMUSIOS ANTISOVIETINIO PASIPRIEŠINIMO KŪRIMĄSI KLAIPĖDOS KRAŠTE

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui Klaipėdos kraštas buvo labai nuniokotas – apiplēstas, sudegintas, sugriautas, likęs beveik be senųjų vietos gyventojų. Dar 1944 m. liepą gautas įsakymas dėl krašto gyventojų evakuacijos, kaip pažymi A. Hermannas, buvo „vienintelis atvejis, kai Hitleris sutiko taip anksti evakuoti gyventojus“⁷. Daug žmonių pasitraukė į Vokietiją. Tačiau netrukus evakuacija buvo sustabdyta ir ūkininkai grąžinti

atgal į ūkius nuimti derliaus. Kitas įsakymas moterims ir vaikams palikti kraštą buvo paskelbtas 1944 m. spalio 7 d., kai Raudonoji armija jau buvo prasiveržusi pro frontą. Kadangi antroji evakuacija paskelbta per vėlai, ne visiems gyventojams pavyko pasitraukti. Kita vertus, ne visi norėjo palikti gimtuosius namus. Tie, kurie nesievakavo, susidūrė su Raudonosios armijos kareivių savivale. Viso to padarinys – po 1944 m. evakuacijos Klaipėdos krašte 10,8 tūkst. ūkių liko visai tušti, be gyventojų⁸. „1945 m. kraštą užėmusi Raudonoji armija rado tuščius kaimus, miestus vaiduoklius.“⁹ Tačiau tokia padėtis buvo laikina. Didžiąją dalį Klaipėdos miesto ir krašto gyventojų priverstinai evakavus į Vokietiją, po kurio laiko į jų vietą iš įvairių Lietuvos ir SSRS vietovių pradėjo keltis naujakuriai, iš repatriacijos zonų grįžo repatriantai¹⁰. Taip pamažu susiformavo naujoji Klaipėdos krašto visuomenė, neturinti tiesioginio ryšio arba iš viso neturinti jokio ryšio su Lietuva, jos valstybingumu, lietuvių kultūra, senąja istorine atmintimi.

Panaši padėtis buvo ir Klaipėdoje, nes po karo iš esmės pasikeitė šio miesto gyventojų tautinė sudėtis. Tai taip pat lėmė Klaipėdos gyventojų evakuacija¹¹. Į miestą įžengusi sovietinė kariuomenė rado jį beveik tuščią. Viktoras Bergas prisimena, kad Klaipėdoje tada sutiko tik šešis gyventojus: dvi 80 ar 90 metų vietines lietuves senutes, du sovietinius karo belaisvius baltarusius ir dvi lenkes architektes, atvežtas čia į darbus¹². Miesto komendantūroje užsiregistravo kiek daugiau – 28 – žmonės¹³. Taigi Klaipėda neteko beveik visų gyventojų. Jau 1945 m. pradžioje iš ištuštėjusį miestą pradėjo keltis pavieniai gyventojai, daugiausia iš aplinkinių Žemaitijos rajonų, buvę vietiniai šio krašto žmonės ir įvairių tautybių Sovietų Sąjungos gyventojai. Penktojo dešimtmečio antrojoje pusėje šis kraštas iš kitų Lietuvos regionų išsiskyrė intensyvia migracija, kuri pakeitė

Klaipėdos miesto ir Klaipėdos krašto gyventojų tautinę sudėtį¹⁴.

Į ištuštėjusį Klaipėdos kraštą ir miestą po karo pradėjusius keltis žmones galima suskirstyti į keletą grupių. Pirmoji jų – vietiniai gyventojai, kurie 1944 m. pabaigoje likosi savo namuose, t. y. Klaipėdos krašto teritorijoje. Antroji grupė – repatriantai, t. y. vietiniai lietuvininkai ir vokiečiai. Į atskirą grupę jie išskirtini dėl savo politinės, ekonominės ir socialinės padėties, į kurią pateko grįžę namo iš Vokietijos ir Austrijos, kai 1945 m. pradžioje Sovietų Sąjunga ėmė vykdyti piliečių repatriaciją iš sovietinės, o kiek vėliau – ir iš sąjungininkų okupacinės zonos Vokietijoje. Taip buvo sukurtas repatriacijos įstaigų tinklas. Naujosios įstaigos, bendradarbiaudamos su kariniais daliniais ir vidaus reikalų komisariatu atstovais, priėmė ir registravo iš Vokietijos atsikėlusius žmones. Pažymėtina, kad nors registracija nebuvo tiksli, remiantis apytikriais duomenimis, iš 1945 m. grįžusių iš priverstinės evakuacijos 29 tūkst. žmonių apie 4,7 tūkst. priskirtini Klaipėdos kraštui. Krašto gyventojams grįžti namo padėjo 1947 m. gruodžio 16 d. SSRS Aukščiausiosios Tarybos įsakas, pagal kurį „nuolatiniai Klaipėdos miesto, Klaipėdos, Pagėgių, Šilutės apskričių gyventojai, kurie iki 1939 m. kovo 22 d. buvo Lietuvos piliečiai, taip pat jų vaikai nuo 1945 m. sausio 28 d. buvo pripažįstami SSRS piliečiais ir galėjo grįžti į savo senąsias gyvenamąsias vietas“¹⁵.

Trečioji gyventojų, kurie po karo kėlėsi į Klaipėdos kraštą ir miestą, grupė buvo žmonės iš įvairių SSRS rajonų. Dalis jų atvyko paskatinti LKP(b) CK ir SSRS vyriausybės, kiti – savo iniciatyva. Siekiant sparčiau apgyvendinti Klaipėdą, atvykėlių neužteko, tad nutarta šį klausimą spręsti centralizuotai ir vykdyti proceso kontrolę. 1945 m. vasario 5 d. LKP(b) CK priėmė nutarimą „Dėl priemonių atkuriant Klai-

pėdos miesto, Klaipėdos, Šilutės, Pagėgių apskričių administracinį aparatą ir liaudies ūkį“, numatantį organizuoti gyventojų perkėlimą ir apgyvendinimą Klaipėdos mieste ir krašte¹⁶. Netrukus buvo priimtas dar vienas LKP(b) CK nutarimas – „Apie Lietuvos TSR Klaipėdos krašto apgyvendinimą“, kuriame jau smulkiau aptartos konkrečios priemonės minėtam uždaviniui įgyvendinti. Pasak Nastazijos Kairiūkštytės, pagal Lietuvos SSR darbo jėgos telkimo planus į Klaipėdą kasmet reikėjo atkelti po keletą tūkstančių žmonių¹⁷. Rusai, baltarusiai, ukrainiečiai daugiausia apsigyvendavo apskričių ir valsčių centruose, miesteliuose, todėl Klaipėdos krašto apskrityse, kitaip nei pačiame Klaipėdos mieste, atvykėliai iš SSRS buvo nedidelės tautinės mažumos. 1946 m. Pagėgių apskrityje rusų buvo apie 5 proc.¹⁸, Klaipėdos apskrityje – 4 proc. visų šių apskričių gyventojų¹⁹. Nors rusų ir kitų kolonistų iš SSRS kaime gyveno mažai, jų vaidmuo čia buvo svarbus stiprinant sovietų valdžią, kovojant su pasipriešinimo sąjūdžio dalyviais, vykdamant sovietizavimo ir rusinimo politiką.

Daugiausia gyventojų į Klaipėdos miestą atvyko pirmaisiais pokario metais, t. y. 1946 ir 1947 m. (atitinkamai 19 896 ir 19 527 žmonių). Jau 1947 m. Klaipėdos miesto gyventojų skaičius pasiekė 46 tūkst., taigi viršijo ikikarinį²⁰. Gyventojų tautinė sudėtis tuo metu lietuviams buvo nepalanki, nes, pavyzdžiui, 1947 m. pradžioje, remiantis rinkėjų į LSSR Aukščiausiąją Tarybą sąrašais, Klaipėdoje gyveno apie 40 proc. lietuvių ir apie 60 proc. kitų tautybių žmonių²¹, kurių dauguma buvo rusai. Po 1949 m. gyventojų migracija į Klaipėdos miestą sumažėjo, kartu atslūgo ir kitataučių antplūdis. Pamažu lietuviai mieste įgijo kiekybinę persvarą. 1959 m. surašymo duomenimis, Klaipėdoje gyveno 55,2 proc. lietuvių, 35,7 proc. rusų, 2,9 proc. baltarusių, 3,1 proc. ukrainiečių ir 3,1 proc. kitų tautybių žmonių²².

Ketvirtąją ir gausiausią Klaipėdos gyventojų grupę sudarė atvykėliai iš įvairių Lietuvos vietovių. Vieni jų atvyko savo noru, kiti – organizuotai. Nurodomos kelios priežastys, kodėl žmonės iš kaimyninės Žemaitijos kėlėsi į Klaipėdą. Kaimo gyventojus gyventi Klaipėdoje skatino socialiniai-ekonominiai motyvai²³. Kita priežastis – noras išvengti tremties ir sovietinio saugumo persekiojimų, nes esant didelei žmonių migracijai buvo daugiau galimybių gyventi suklasotais dokumentais – kitu vardu ir pavarde. Todėl dalis pasipriešinimo kovų dalyvių pakeitę dokumentus atvyko į Klaipėdos kraštą ir miestą ir čia apsigyveno. Pavyzdžiui, į Klaipėdą atvyko „banditas, nacionalistinės grupės narys slapyvardžiu „Plecikas“ – Juozaitis, kuris įsigijo pasą ir karinį bilietą už 1600 rb „Masalskio“ vardu“²⁴.

Pažymėtina, kad naujiesiems gyventojams sovietų valdžia sudarė nevienodas sąlygas įsikurti Klaipėdos krašte. 1945 m. vasario 9 d. buvo priimtas LKP(b) CK nutarimas dėl Klaipėdos krašto apgyvendinimo. Liudo Truskos duomenimis, besikeliančioms į Klaipėdos kraštą šeimoms nutarta skirti iki 15 ha žemės su pastatais ir duoti iki 0,5 t grūdų žemei apsėti²⁵. Tokie valdžios veiksmai skatino į Klaipėdos kraštą keltis daugiau naujakurių iš kitų Lietuvos vietovių. Pasak minėto nutarimo, daugiausia šeimų buvo numatyta atkelti iš Tauragės ir Telšių, Kretingos ir Raseinių apskričių. Naujakuriams sovietų valdžia buvo tarsi *status quo* garantas, o repatriantai į naujakurius žvelgė kaip į savo priešus, nes šie užimdavo ankstesnių gyventojų namus ir parduodavo jų turtą.

Repatriantams paprastai negrąžindavo jų buvusių namų ir vienkiemį – juose buvo įkurdinami naujakuriai. Senieji Klaipėdos krašto gyventojai buvo apgyvendinami sovietiniuose ūkiuose arba tiesiog dirbo samdiniais²⁶. Taip sovietų valdžia siekė su-

jaukti repatriantų ir naujakurių gyvenimą, jų socialinius kultūrinius santykius, kad, palaikydama tarp jų įtampą, galėtų geriau ir veiksmingiau kontroliuoti. Į Klaipėdos kraštą ir miestą grįžę repatriantai sulaukė ypatingo sovietinio saugumo dėmesio. Represinių struktūrų požiūriu į repatriantus lėmė ne tik tai, kad Klaipėdos kraštas paskutinius penkerius metus įėjo į Trečiojo reicho sudėtį, bet ir 1944–1945 m. evakuacijos sąlygos²⁷. Taigi Didžiojoje Lietuvoje vykęs gyventojų ir sovietų valdžios konfliktas (t. y. partizaninis karas) Klaipėdos krašte iš esmės buvo perkeltas į naujakurių ir repatriantų santykių plotmę.

Naujakurių gyvenamame krašte susikirto dviejose skirtingose grupėse (vietinių ir atsikėlėlių) atsidūrusių žmonių interesai, tradicijos ir gyvenimo būdas. Naujakurių ir vietinių gyventojų santykius galima aptarti išskiriant du pokario laikotarpius – 1945–1948 m. ir 1949–1959 m. Pirmuoju laikotarpiu į Klaipėdos kraštą atsikėlė daugiausia naujakurių. Todėl labai svarbu išsiaiškinti, kokie gyventojų santykiai vyravo pirmaisiais pokario metais ir kaip naujakuriai įsitraukė į pasipriešinimo judėjimą Klaipėdos krašte ir mieste. Antrasis laikotarpis išskiriamas remiantis prasidėjusia kolektyvizacija. Kadangi 1948 m. visos naujakurių iki tol turėtos privilegijos buvo panaikintos, Klaipėdos krašto gyventojai tapo socialiai lygūs. Tad natūralu, kad jų santykiai pakito. Abiejų išskiriamų laikotarpių analizė svarbi norint geriau apibrėžti gyventojų tarpusavio santykius ir jų kaitą bei nustatyti, kokia šių veiksmų įtaka antisovietiniam pasipriešinimui.

Kitaip nei repatriantams, naujakuriams sovietų valdžia 1945–1948 m. taikė afiliacijos, t. y. prijaukinimo, politiką, stengdamasi jiems sudaryti išskirtines sąlygas. Naujieji gyventojai iš sovietų valdžios gaudavo pašalpas persikelti ir įsikurti, nemokėjo mokesčių nuo gaunamų iš ūkio pajamų, naudojosi

kitomis lengvatomis²⁸. Taip okupacinė valdžia skatino naujakurius tapti aktyvesniais sovietų valdžios šalininkais. Tokia politika valdžia siekė ne vien ekonominių interesų²⁹, bet kartu vykdė ir galimo ginkluoto lietuvių pasipriešinimo prevenciją.

Repatriantams buvo sudaromos visai kitokios sąlygos: negana to, kad grįžusiems namo Klaipėdos krašto gyventojams buvo sunku įsikurti, jie dar pateko į nuolatinį sovietinio saugumo akiratį, visi turėjo būti patikrinti³⁰. Sovietinė valdžia nepatikliai žiūrėjo į buvusius Klaipėdos krašto gyventojus vokiečius ir lietuvius. Pareigūnai ne visada skyrė čia gyvenusius lietuvius repatriantus nuo vokiečių. Pavyzdžiui, 1946 m. gegužės mėn. Pagėgių apskrities NKVD ataskaitoje rašoma: „Nustatyta, kad iš esmės antisovietinis nacionalinis elementas savo praktinėje veikloje remiasi buvusiais policininkais, vokiečių pagalbininkais, fašistinių partijų nariais, buržuazinių partijų ir organizacijų nariais, repatriantais ir kitais žmonėmis, reiškiančiais nepasitenkinimą SSRS valdžia.“³¹ Šiame dokumente repatriantai nediferencijuojami ir visi priskiriami prie „antisovietinio elemento“ rėmėjų.

Ieškoti priešų padėjo nedraugiški, dažnai priešiški vietos gyventojų ir atvykėlių santykiai. Kur buvo nemažai vietos gyventojų, kaip antai Klaipėdos apskrities Dauparų, Priekulės, Dovilų ir kituose valsčiuose, naujakuriai patyrė nemažą jų moralinį spaudimą, būta net fizinių išpuolių. Todėl kreipdamiesi į valdžios atstovus jie ne kartą prašė vokiečius ir suvokietėjusius lietuvius iškeldinti iš Klaipėdos krašto. 1945 m. pavasarį Kretingos apskrities vykdomojo komiteto pirmininkas Vincas Simonavičius LSSR Ministrų Tarybos pirmininkui Mečislovui Gedvilui perdavė tokią informaciją: „Š. m. balandžio mėn. buvo sudegintas Dituvos kaimas Priekulės valsčiuje. Iš ten grįžo į Gargždus 10 šeimų. Buvo išvykę apie 80 šeimų. Atvykėlius pul-

dinėja, muša, grasina atkeršysią, kai sūnūs grįš iš Berlyno. Užverčia šulinius šiukšlėmis, padeginėja. Apylinkėje primėtyta antitarybinių atsišaukimų. Žmonės atsisako važiuoti. Siuntimą nutraukiame. Atkreipiu Tamstos dėmesį ir prašau tolesnių nurodymų.“³²

Panašios informacijos gaudavo ir LKP(b) CK. Antai Klaipėdos apskrities vykdomojo komiteto pirmininkas Stanislovas Juozapavičius ir LKP(b) Klaipėdos apskrities komiteto sekretorius K. Kazlauskas LKP(b) CK rašė, kad vietinių gyventojų skleidžiami gandai sunkina apgyvendinimą, ir siūlė vietinius iškeldinti iš Klaipėdos apskrities ir viso krašto³³. 1945 m. gegužės mėn. LKP(b) Pagėgių apskrities komiteto sekretorius V. Rybakovas LKP(b) CK nurodė, kad didesnė dalis sodybų apgyvendintos valstiečiais, o nemažai parvykusių vokiečių (apsigyvenusių apie 120 ūkių), kurių sodybos užimtos, vykdo diversijas padeginėdami sodybas, pastatus, nekultus javus, grasina valstiečiams. Be to, kai kurie sugrįžę vokiečiai varo antisovietinę agitaciją, sleisdami žinias apie greitą vokiečių valdžios sugrįžimą, sakydami, kad valstiečiai be reikalo čia atvyko. „Tai kelia daug sunkumų gerinant apskrities gyventojų tarpusavio santykius“³⁴, – nurodė V. Rybakovas. Taigi Klaipėdos krašte vietinių gyventojų ir atvykėlių santykiai buvo įtempti. Teisių ir neteisių būta abiejose pusėse. Supriešinti žmonės patyrė daug skriaudų ir neteisybės.

Įdomu, kad ilgainiui sovietų valdžios politika repatriantų atžvilgiu tapo dar griežtesnė. Antai 1947 m. spalio mėn. komisija, tikrinusi Klaipėdos apskrities MGB darbą, savo ataskaitoje pareiškė: „Miestų ir valsčių „užterštumą“ antisovietiniais elementais apibūdina šie duomenys: nacionalinio pagrindžio dalyvių – 30 žmonių, banditų – 26, buožių – 512, repatriantų – 2461, kitų antisovietinių elementų – 218.“³⁵ Kiek anksčiau pateiktuose duomenyse repatriantai buvo apibūdinti kaip antisovietinių elementų

rėmėjai, o čia jie jau patys įvardijami kaip „antisovietiniai elementai“, t. y. „buožės“ ir „banditai“. Tuo metu „buožėmis“ ir „banditais“ buvo laikomi visi nepaklusę sovietiniam režimui asmenys. Greičiausiai tokia retorika pasirinkta atsižvelgiant į Lietuvoje tebevykstančią partizaninę kovą.

Nepaisant kliūčių, daromų repatriantams, ir tam tikro naujakurių (ypač rusų tautybės ir kitų atvykėlių iš SSRS) protegavimo, šaltiniuose teigiama, kad 1946 m. Klaipėdos krašte susiformavo tvirtas ir organizuotas antisovietinis ginkluotasis pasipriešinimas³⁶. Tokį vėlyvą, palyginti su visa kita Lietuvos dalimi, partizaninį pasipriešinimą lėmė keletas veiksnių: mažas Klaipėdos krašto ir miesto gyventojų skaičius, vykstantys socialinės atomizacijos procesai, menkas žmonių tarpusavio pasitikėjimo lygis. Be to, nepažįstant krašto, nesant plataus patikimų žmonių rato, organizuoti partizanų būrius buvo labai sunku. Susiformuoti ginkluotam pasipriešinimui reikėjo gyventojų, puoselėjančių lietuvių ir gyvenančių nepriklausomos Lietuvos dvasia, gerai pažįstančių kraštą ir jo apylinkes, žinančių vietinių žmonių ir naujakurių nuotaikas, galimas pasipriešinimo tendencijas ir kitas svarbias aplinkybes.

Kaip matyti, Klaipėdos krašte dėl sovietų vykdomos gyventojų tautinės politikos, naujakurių ir repatriantų santykių bei kitų aptartų aplinkybių susidarė kiek kitokios, palyginti su visa kita Lietuvos dalimi, sąlygos kurtis ir plėstis antisovietiniam judėjimui.

PARTIZANINIO KARO PLĖTRA KLAIPĖDOS KRAŠTE IR MIESTE

Kartu su Raudonosios armijos atėjimu į Lietuvos teritoriją prasidėjęs ginkluotas antisovietinis pasipriešinimas 1945 m. ėmė reikštis ir Klaipėdos krašte. 1945 m. liepos 14 d. aiškinamajame rašte NKVD grėsmin-

gai perspėjo, kad „formuojasi banditinės pagrindinės nacionalistų grupės“³⁷.

Nagrinėjant antisovietinį pasipriešinimą Klaipėdos krašte ir mieste iki 1953 m. galima išskirti dvi pagrindines jo dalyvių grupes: senieji Klaipėdos krašto ir miesto gyventojai ir repatriantai, kurie labiau palaikė „vokiškumą“ ir nepriklausomybę nuo Sovietų Sąjungos; naujakuriai, kurių tikslas – nepriklausoma Lietuva.

1945 m. iš Didžiosios Lietuvos į Klaipėdos kraštą atsikėlę lietuviai naujakuriai čia veikė ne taip aktyviai kaip kitose Lietuvos vietovėse. Viena esminių priežasčių, nulėmusių vėlai prasidėjusią ir ne tokią aktyvią partizaninę kovą, buvo gyventojų stygius, nulemtas aktyvių karo veiksmų ir priverstinės evakuacijos iš Klaipėdos krašto, nes dėl susidariusios karinės politinės padėties iki 1945 m. pradžios šiame krašte dar buvo vokiečių armija. Kita priežastis ta, kad sovietams užėmus Klaipėdos kraštą Raudonoji armija čia įsitvirtino ir laikėsi gana ilgai – iki 1946 m. Šie veiksniai ir lėmė, kad partizanų veikla, palyginti su kita Lietuvos dalimi, prasidėjo kur kas vėliau.

Palankesnės sąlygos kilti ginkluotoms pasipriešinimo kovoms Klaipėdos krašte susidarė pradėjus į jį keltis naujiems gyventojams, nepriklausomos Lietuvos idėjos puoselėtojams. Okupantai nenumatė, kad nepageidaujami ir sovietiniam režimui nepaklūstantys asmenys, kilę iš Žemaitijos ir kitų Lietuvos regionų, apsigyvens Klaipėdos krašto miesteliuose ir miestuose. Šiam procesui suvaldyti buvo masiškai tikrinami dokumentai keliuose, ant tiltų, geležinkelio stotyse ir net butuose (pavyzdžiui, Klaipėdoje vien 1945 m. liepos–rugpjūčio mėn. NKVD skyrius du kartus surengė dokumentų tikrinimą butuose ir šešis kartus – geležinkelio stotyje)³⁸. Iki 1945 m. liepos mėn. valdžios sprendimu turėjo būti baigta pasportizacija – sovietinių pasų išdavimas

Lietuvos gyventojams³⁹. Tai sudarė palankias sąlygas partizanams išeiti iš miškų ir pradėti pagrindinę veiklą, o tam tinkamiausia vieta buvo ne tik kaimas, bet ir miestas. Kad partizanų veikla persikelia į miestus, liudijo ir nuolatiniai Lietuvos miestų NKVD-NKGB skyrių pranešimai. Pavyzdžiui, 1945 m. rugsėjo 6 d. Klaipėdos NKVD viršininkas įspėjo savo kolegas, kad į Klaipėdą, „režiminį ir pasienio miestą, stengiasi patekti ir nuolat apsigyventi įvairūs antisovietinis, nacionalinis ir banditinis elementas“⁴⁰. Panašias tendencijas nurodė ir Kauno, Šiaulių miestų NKVD skyriai.

Nuolat didėjant Klaipėdos miesto gyventojų skaičiui sovietų valdžiai darėsi vis sunkiau kontroliuoti atvykėlių lojalumą okupantams ir jų ideologijai. Dalis žmonių atvyko iš įvairių SSRS regionų, o tokie savo ruožtu stiprino sovietų valdžią Lietuvoje ir Klaipėdos krašte. Daugėjant gyventojų Klaipėdos krašte ir mieste 1946 m. čia atsirado palankesnė terpė tarp lietuvių kilti ir reikštis patriotinėms idėjomis bei kurtis pagrindžio organizacijoms. Steigti tokias organizacijas skatino Lietuvos pasipriešinimo vadovybė. Archyviniai duomenys rodo, kad Lietuvos teritorijoje veikę partizanai nuolat stengėsi išplėsti pagrindinę veiklą Klaipėdos krašte ir mieste. Klaipėdos miestas buvo labai svarbus aplinkiniuose rajonuose veikusiems partizanams: ryšininkai čia gaudavo medikamentų, tvarsčių, popieriaus, kitų rašymo ir spausdinimo reikmenų⁴¹. Kita vertus, Klaipėda buvo palankesnė vieta susitikti partizanų ryšininkams, įgaliotiniams, nes jų veiklą čia buvo galima lengviau užmaskuoti. Klaipėdoje legaliai gyvenantys žmonės rašydavo užsakomuosius straipsnius ir atsišaukimus, kurie būdavo platinami mieste.

1946 m. Klaipėdos mieste įkurta Lietuvos laisvės armijos (toliau – LLA) Šatrijos grupė⁴². Jos lyderė buvo Elena Vasiliauskaitė-Kupienė⁴³. Prieš tapdama šios pagrindinės

organizacijos nare, ji palaikė ryšius su Telšių apskrities Luokės valsčiaus Šatrijos partizanų rinktine, vadovaujama Vlado Montvydo⁴⁴. 1946 m. spalį E. Vasiliauskaitė atvyko į Klaipėdos Vytauto Didžiojo gimnaziją mokytis ir čia pradėjo burti bendraminčius. Organizaciją sudarė šeši legaliai gyvenantys nariai: E. Vasiliauskaitė, Balius Kšenavičius, Jonas Baliutavičius (Kazakevičius), Genovaitė Baguševičiūtė, Povilas Kantauskas, Juozas Vėlius⁴⁵. Be to, pasak E. Vasiliauskaitės-Kupienės, buvo dar vienas narys – „Vincas Šlageris, kuris ir buvo šios organizacijos išdavikas“⁴⁶.

Šios neginkluotos organizacijos pagrindinė veiklos gairė buvo praktinė pagalba Šatrijos rinktinės partizanams. Rinktinė veikė Telšių apskrityje ir priklausė Žemaičių apygardai⁴⁷. Grupės lyderė, gyvendama Klaipėdoje, per ryšininkę Mariją Jocienę nuolat palaikė glaudžius ryšius su Šatrijos partizanų rinktine⁴⁸. E. Vasiliauskaitė kas savaitę susitikdavo su M. Jociene, iš kurios gaudavo pagrindinę spausdinamą laikraštį „Malda girioje“ ir atsišaukimų lapelių. Juos grupė turėdavo išplatinti Klaipėdoje. Atsišaukimų E. Vasiliauskaitė gaudavo ir iš savo brolio Boleslovo Vasiliausko, Šatrijos rinktinės partizano. Jie buvo skirti Lietuvos Nepriklausomybės Aktui paminėti. Lapeliai, išplatinti 1947 m. vasario 9 d., ragino neiti į sovietinius rinkimus: „Nebalsuodami mes visam pasauliui parodysim, kad nekenčiame komunizmo ir reiškiame protestą prieš tarybinį spaudimą ir teroristinius veiksmus Lietuvoje.“⁴⁹ Platinimo vietos Klaipėdos mieste paprastai buvo pasirenkamos ten, kur būdavo didesnės žmonių santalkos. Tuo buvo siekiama, kad informaciją sužinotų kuo daugiau žmonių⁵⁰. Organizacijos veikla nesiribojo vien atsišaukimų platinimu. LLA Šatrijos grupės nariai stengėsi surinkti kuo daugiau žinių apie padėtį Klaipėdos mieste ir perduoti jas partizanams. J. Baliutavičius

(Kazakevičius) į Klaipėdos miestą atvyko slapstydamasis nuo sovietinio saugumo dėl savo partizaninės veiklos Utenoje. Duomenų, kad J. Baliutavičius jau būdamas Klaipėdoje palaikė ryšius su Utenos partizanais, nėra. Tačiau baudžiamojoje byloje minima, jog šis asmuo kaltinamas antisovietine veikla ir Klaipėdoje, ir Utenoje⁵¹.

Saugumas susekė ir sunaikino neginkluotą pagrindinę organizaciją, vadovaujamą E. Vasiliauskaitės. Organizacijos nariai buvo kaltinami išdavę sovietinę tėvynę, antisovietinės organizacijos sukūrimu ir antisovietine propaganda. Teismas, įvykęs 1947 m. liepos 4 d., nuteisė LLA Šatrijos grupės narius: E. Vasiliauskaitei buvo skirta aštuonerių metų, B. Kšenavičiui ir G. Baguševičiūtei – penkerių, o kitiems – trejų metų laisvės atėmimo bausmė⁵².

1946–1947 m. Klaipėdoje veikusi neginkluota pagrindinė LLA Šatrijos grupė buvo įkurta su Šatrijos rinktinės partizanų pagalba. Pagrindinis šios organizacijos tikslas buvo padėti rinktinei platinti atsisaukimus, laikraščius, rinkti žvalgybinę informaciją Klaipėdos mieste. LLA Šatrijos grupės veiklos mastas priklausė nuo Šatrijos rinktinės partizanų aktyvumo, materialinių išteklių ir galimybių. Visuose antisovietinių lapelių, platintų Klaipėdos mieste, tekstuose buvo skleidžiamos tautinės idėjos, rašoma apie rusinimo žalą, idealizuojamas nepriklausomos Lietuvos laikotarpis.

Šaltiniuose išlikę ir kitų pavyzdžių, rodančių, kaip buvo bendradarbiaujama ir palaikomi ryšiai tarp ginkluotojo ir neginkluotojo pasipriešinimo dalyvių Klaipėdos krašte. Antai už antisovietinę veiklą 1949 m. laisvės atėmimu buvo nubausti Juozas Stankevičius ir Juozas Visockis. 1945–1946 m. dirbdamas Klaipėdos prekybos uoste, J. Stankevičius užmezgė ryšius su Vygantu, uosto darbininku⁵³. Bendraminčiai dažnai kalbėdavo „antitarybinėmis temomis“, išsa-

kydami ketinimus stoti į partizanų būrį. 1946 m. vasarą J. Stankevičius per Vygantą užmezgė ryšį su aktyviosios rezistencijos dalyviu Vaidila, veikusiu Palangos apskrityje⁵⁴. Nuo tada Vaidila dažnai atvykdavo į Klaipėdą verbuoti žmonių į partizanų būrius ir visada apsistodavo J. Stankevičiaus arba J. Visockio butuose⁵⁵. J. Visockis su partizanu jau buvo pažįstamas nuo 1945 m. gegužės. Jis teikė aktyviosios rezistencijos dalyviams pagalbą pinigais, suaukotais bendradarbių ir pažįstamų⁵⁶. Apie tėvo ryšį su partizanais liudija ir J. Visockio sūnaus prisiminimai⁵⁷. Už bendradarbiavimą su partizanu Vaidila J. Stankevičius ir J. Visockis buvo nuteisti 25 metus kalėti⁵⁸.

LLA organizacijos užuomazgų pastebima jau 1941 m. gruodžio mėnesį⁵⁹. Tai buvo svarbiausia 1941–1946 m. pasipriešinimo organizacija, siekusi atkovoti Lietuvos nepriklausomybę. LLA apėmė beveik visą Lietuvos teritoriją ir buvo išsidėsčiusi keturiose apygardose: Vilniaus, Kauno, Panevėžio ir Šiaulių⁶⁰. LLA programoje buvo išsakytas tikslas įsteigti LLA Klaipėdos apygardą Klaipėdos krašte, jungiančią ginkluotojo pasipriešinimo sąjūdžio dalyvius⁶¹. Tačiau šis sumanymas taip ir liko neįgyvendintas, nes tam nebuvo palankių sąlygų⁶². 1944 m. vasarą LLA vadovybės planai įsteigti Klaipėdos apygardą buvo politinio formalizmo siekis, o 1945 m. rudenį šią idėją buvo mėginama įgyvendinti. Vienas iš svarbiausių veiksmų, nulėmusių organizacinę veiklą Klaipėdos krašte, buvo tas, kad čionai 1945 m. vasarą atsikėlė daug buvusių pagrindininkų, palaikiusių ryšius su Didžiojoje Lietuvoje veikiančiais partizanais⁶³. Tų pačių metų rudenį įsteigtas Žemaičių legiono štabas, kontroliavęs Telšių, Mažeikių, Šilutės, Kretingos ir Klaipėdos rajonus, kuriuose veikė apie 2800 partizanų. Šis štabas pradėjo organizacinį antisovietinio pasipriešinimo darbą Klaipėdos, Šilutės ir Pagėgių apskrityse.

Organizuoti Klaipėdoje pagrindį ėmėsi Kardo rinktinės vadovybė, o Šilalės rinktinė buvo buriama tiesiog iš Žemaičių legiono štabo per Šatrijos rinktinės partizanus⁶⁴.

Nuo 1945 m. balandžio 1 d. iki spalio 10 d. Klaipėdos NKVD-NKGB Klaipėdos apskrityje suėmė 737 žmones, iš jų 60 lietuvių pagrindžio dalyvių ir 204 partizanų grupių narius⁶⁵.

Pokario laikotarpiu partizanai tiesiogiai ar per ryšininkus ir tarpininkus iš Lietuvos nuolat dėjo pastangas plėtoti veiklą Klaipėdos krašte. 1946 m. sausio 30 d. partizanų vadovybės sprendimu Klaipėdos kraštas buvo priskirtas Kardo rinktinei, kol bus surastas asmuo, galintis savarankiškai organizuoti LLA karinius dalinius ir politinį sąjūdį. 1946 m. Kardo rinktinę sudarė 12 kuopų, tarp kurių buvo ir Klaipėdos miesto Laivo organizacija⁶⁶. Organizuoti Laivo karinį dalinį ir jam vadovauti Klaipėdos mieste buvo paskirtas Saliamonas Naras. Rinktinės vadas gyveno legaliai, dirbo Kretingos sveikatos apsaugos skyriuje ir nuolat lankėsi štabo bunkeryje Vaineikių miške. Reikia pažymėti, jog toks vadovavimas 1946 m. pradžioje jau buvo atgyvenęs ir pavojingas konspiracijos sumetimais. NKVD S. Narą sekė jau nuo 1945 m. pradžios, bet jis, pasak suimtų LLA narių parodymų, nepakeitė net gyvenamosios vietos. 1946 m. sausio–vasario mėn. areštai nusiaubė Palangos ir Klaipėdos pagrindį, buvo suimta rinktinės štabo ryšininkė Julija Dzindzilietaitė. Apie šios karinės organizacijos veiklą, tikslus ir siekius daugiau informacijos rasti nepavyko.

1946 m. balandžio 17 d. Žemaičių legioną pertvarkant į Šiaulių apygardą, Klaipėdos apskritis buvo prijungta prie Kretingos, o Šilutės ir Pagėgių apskritys – prie Tauragės rinktinių⁶⁷.

Reikia pažymėti, kad 1946 m. į antisovietinių elementų sąrašą buvo įrašoma vis daugiau Klaipėdos krašte gyvenančių žmonių. Prie

nepatikimų ir priešiškų asmenų buvo priskiriami ne tik partizanai, pagrindinių organizacijų nariai, bet ir visi vietiniai gyventojai ir repatriantai. Valdžia gyventojus nuolat kaltino skleidžiant žinias apie greitą vokiečių valdžios sugrįžimą ir pan. Todėl Klaipėdos kraštas labai išsiskiria iš visos Lietuvos antisovietišškai nusiteikusių asmenų skaičiumi. Slaptame 1946 m. vasario 18 d. pranešime LSSR vidaus reikalų liaudies komisaras Juozas Bartašiūnas nurodė ne tik tuo metu gyventojams išduotų dokumentų skaičių, bet ir kiek buvo nustatyta asmenų, priklausančių įvairioms antisovietinėms grupėms. Tokių žmonių Lietuvos kaime vien 1945 m. gruodį buvo išaiškinta 8800, 1946 m. sausį – 23 700. Dokumente nurodoma, kad geriausių rezultatų šiame darbe buvo pasiekta Klaipėdos apskrityje, kur nustatyti 2033 antisovietiniai asmenys, ir tai sudarė 25 proc. šios apskrities žmonių, turėjusių gauti dokumentus. Be 1790 asmenų, įtrauktų į antisovietinių elementų sąrašą, buvo išaiškinti 243 asmenys, susiję su buvusiomis Vokietijos partijomis ir organizacijomis, iš jų 74 – Vokietijos nacionalsocialistų partijos, 96 – vokiečių fašistinės jaunimo organizacijos nariai ir t. t.⁶⁸

Antisovietiniams veikėjams išaiškinti buvo pasitelkta gyventojų pasportizacija, kuri davė teigiamų rezultatų. Tai buvo būdas užkirsti kelią rezistencijai Klaipėdos krašte. Kita vertus, tai sudarė palankias sąlygas partizanams išeiti iš miškų ir imtis pagrindinės veiklos legalizuojantis.

1947 m. įvykęs Lietuvos SSR administracinis perskirstymas Klaipėdos krašto teritoriją kaip administracinį vienetą panaikino. Iki tol šiame regione nebuvo aktyviai veikiančių partizanų grupių. Tai patvirtina ir NKVD Kovos su banditizmu skyrių ataskaitos, iš kurių matyti, kad 1947 m. gegužės mėn. nenustatyta nė vienos partizanų grupės (partizanų būrio), sudarytos iš atsikėlusių arba repatrijavusių žmonių ir veikiančios

Klaipėdos krašte⁶⁹. Tačiau negalima teigti, kad partizanų išpuolių Šilutės, Pagėgių ir Klaipėdos apskrityse tuo laikotarpiu nebuvo. Kraštas ribojosi su Tauragės ir Kretingos apskritimis, kuriose vyko aktyvus ginkluotas pasipriešinimas sovietų valdžiai.

Partizaninio karo padėtis pasikeitė po 1947 m. gegužės mėn., kai prie Klaipėdos apskrities buvo prijungti trys Kretingos valsčiai: Endriejavo, Gargždų ir Veiviržėnų. Remiantis archyvinių šaltinių duomenimis, galima teigti, jog „banditų“ (t. y. partizanų), jų ryšininkų ir pagalbininkų daugiausia kaip tik ir buvo šiuose valsčiuose⁷⁰. Tad įmanoma daryti prielaidą, jog patį administracinį valsčių perskirstymą lėmė represinių struktūrų interesai.

Nagrinėjant Klaipėdos krašte vykusio partizaninio karo specifiką, krinta į akis tai, kad aplinkinių rajonų partizanai dažnai rengdavo išpuolius ir operacijas į šį kraštą. Partizanai bausdavo sovietinius aktyvistus, apiplėšdavo tarybinius ūkius, gyventojus, o tada vėl pasitraukdavo į savo apskritį.

Ne mažiau svarbus buvo ir Klaipėdos miestas. Iki 1948 m. Klaipėdoje veikė Rambyno partizanų rinktinės sukurta pagrindinė Kovos už Lietuvos išvadavimą sąjunga⁷¹. Organizacija rinko žvalgybos duomenis apie sovietinės armijos dislokavimą Klaipėdos mieste, apie aerodromus ir lėktuvų, skraidančių Baltijos pajūryje, skaičių, apie Klaipėdos laivyno povandeninius laivus, apie pasienio apsaugos dalinius ir t. t.⁷² Šią informaciją ji pristatydavo Kėstučio apygardos štabui.

Vis dėlto aktyvesnio ginkluoto pasipriešinimo buvusiame Klaipėdos krašte nesulaukta ir 1948 m., kai visoje Lietuvoje prasidėjo kolektyvizacija ir vyko masiniai gyventojų trėmimai⁷³. Kitur Lietuvoje šie procesai išprovokavo ginkluoto pasipriešinimo suaktyvėjimą, gyventojų išėjimą į partizanus. Buvusio Klaipėdos krašto valsčių gyventojai partizaninio karo atžvilgiu išliko pasyvūs⁷⁴.

Minėti prie Klaipėdos apskrities prijungti Žemaitijos valsčiai buvo aktyviausia „banditizmo“ atžvilgiu teritorija⁷⁵. Siekiant išplėsti partizaninį judėjimą ne tik valsčiuose, bet ir Klaipėdos mieste, 1949 m. vasario 16 d. įvykusiame partizanų vadų suvažiavime buvo priimtas nutarimas, kuriame nužymėtos tolesnės kovos gairės, apimančios ir Klaipėdos kraštą. Numatyta „išplėsti partizanų veiklą arba ją atnaujinti Klaipėdos krašte, Klaipėdoje, Priekulėje, Šilutės ir Pagėgių apskrityse“⁷⁶.

Partizaninio karo eigos Lietuvoje nesutrikdė ir 1950 m. liepos mėn. dar kartą pakeistas administracinis suskirstymas: apskritys ir valsčiai buvo panaikinti, o vietoj jų sudaryti 97 rajonai, kurie priklausė keturioms – Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Klaipėdos – sritims. Iš dalies Klaipėdos ir Šilutės apskričių buvo sudarytas Priekulės rajonas. Klaipėdos kraštas įėjo į Šilutės, Priekulės, Klaipėdos ir Pagėgių rajonus.

1948–1952 m. Klaipėdos krašte veikė keletas partizanų būrių. Kėstučio apygardos Lydžio-Aukuro (nuo 1949 m. – Butageidžio) rinktinės Dariaus rajone kovojo „Geležinio vilko“ (veikė Šilutės, Priekulės ir Šilalės rajonuose) ir „Rambyno“ („Pilies“) (veikė Klaipėdos, Šilutės ir Rietavo apskričių sandūroje) būriai. Pirmąjį Dariaus rajono štabą sudarė vadas Petras Balčinas-Pušis ir Pranas Auškalnis-Laisvė.

Kėstučio apygardos Butageidžio rinktinės Dariaus rajone, kuris įėjo į Klaipėdos krašto teritoriją, yra žuvę apie 236 partizanai. Iš Klaipėdos ir Šilutės rajonų MGB 2-N skyrių 1950 m. liepos mėn.–1953 m. ataskaitų matyti, kad dėmesys buvo išskirtinai kreipiamas į žemaitiškąsias rajonų dalis, kur, prasidėjus naujam šaukimui į Raudonąją armiją, suaktyvėjo partizaninis judėjimas. Antai 1952 m. sausio mėn. Šilutės MGB skyriaus ataskaitoje rašoma: „Šį mėnesį buvusių Naumiesčio ir Vainuto valsčių ribose

toliau bazavosi „Geležinio vilko“ banditų grupė. Paskutiniaisiais 1950 m. mėnesiais, siekdami išvengti šaukimo į Raudonąją armiją, į ją įsiliejo 8 žmonės.⁷⁷ „Geležinio vilko“ ir „Rambyno“ („Pilies“) būriuose daugiausia partizanavo lietuviai naujakuriai, atvykę į Klaipėdos kraštą. Trūkstant šaltinių negalima atmesti ir prielaidos, kad į kai kuriuos Klaipėdos krašto paribyje veikusių partizanų būrius buvo įsitraukę ir prieškarinio Klaipėdos krašto gyventojai. Tačiau akivaizdu, kad Klaipėdos krašto visuomenė pokario metais ginkluotojo pasipriešinimo atžvilgiu buvo pasyvi. Tai atsitiko dėl kelių svarbesnių priežasčių. Pirma, pasyvumą lėmė naujakurių ir repatriantų santykiai bei naujakuriams sovietinės valdžios rodomas tam tikras palankumas. Antra, Klaipėdos krašto gyventojai nuo seno buvo pripratę prie griežtos vokiškos tvarkos ir laikėsi taisyklės, kad „valdžios reikia klausyti ir jai paklusti“. Dėl šių priežasčių (jų galėjo būti ir daugiau) partizanai Klaipėdos krašte didelės paramos negalėjo tikėtis. Tiktai kai kur jų būriai turėjo slėptuves, nors archyviniai šaltiniai liudija, kad partizanai veikė didesnėje Klaipėdos krašto dalyje: Priekulėje, Saugose, Katyčiuose, Šilutėje, Žemaičių Naumiestyje, Pagėgiuose ir Klaipėdoje. Partizanai dažnai lankydavosi Klaipėdos krašte, rengdavo jame atakas. Iš šaltinių matyti, kad bent dalis senųjų Klaipėdos krašto gyventojų įsitraukė į pasipriešinimo kovas prieš sovietų valdžią. Pavyzdžiui, Priekulės rajone 1947–1951 m. veikė S. Greivio-Verpeto vadovaujamas partizanų būrys, sudarytas daugiausia iš senųjų Klaipėdos krašto gyventojų⁷⁸. 1950 m. spalio mėn.–1951 m. sausio mėn. jis buvo sunaikintas⁷⁹. Anot liudytojų, šis būrys veikė gana aktyviai, nes partizanai nuolatos sulaukdavo paramos iš senųjų Klaipėdos krašto gyventojų⁸⁰. S. Greivio-Verpeto būrys kontroliavo ne tik Priekulės apylinkes, partizanai nebijodavo pasirodyti dieną net

pačiame miestelyje. Kad partizanai buvo aktyvūs Klaipėdos krašto paribio rajonuose, patvirtina nemažai faktų: 1947 m. kovo 7 d. prie Pašaltuonio kaimo nukautas milicininkas P. Laugalys, 1949 m. spalio 6 d. mūšyje žuvo Dvilų valsčiaus „liaudies gynėjas“ B. Klevas, 1949 m. lapkričio 18 d. Dieglių kaime pateko į pasalą ir žuvo I. Chitrovass. Taip pat žinomi 1950 m. vasario ir gegužės mėn. vykę S. Greivio-Verpeto būrio partizanų reidai į Endriejavo gyvenvietę. Jų metu buvo nukautas P. Razma ir saugumo viršininkas vyr. leitenantas F. Mozgovojus⁸¹.

Klaipėdos krašte į partizaninį karą įsitraukė ir kitų tautybių atstovai, pirmiausia vokiečiai: pabėgę karo belaisviai, atsilikę nuo savo dalinių kareiviai ar Lietuvos vokiečiai. Pavyzdžiui, „Rambyno“ būryje, kuris veikė Klaipėdos, Šilutės ir Rietavo rajonuose, partizanavo du vokiečiai. Apie vokiečių dalyvavimą partizaniniame kare liudija ir kiti archyviniai šaltiniai⁸². LKP(b) CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus, 1945 m. apkaltindamas pogrindį terorizmu, nurodė, kad „nacionalistai dirba vokiečių karininkų vadovaujami. Likviduojant gaujas, tarp užmuštų banditų jau išaiškinta daugiau kaip 150 vokiečių kareivių ir karininkų.“⁸³ A. Sniečkus ragino be pasigailėjimo kovoti prieš „lietuviškai vokiškųjų nacionalistų“ pogrindį.

Atskirai reikėtų aptarti Saugų valsčiuje veikusią partizanų grupę. Iš dokumentų aiškėja, kad 1947 m. čia buvo vokiečių partizanų grupė. Anot šaltinių, 1946 m. vokiečių armijos karininkai P. Bovari, H. Betheimas ir kareivis F. Zenfas pabėgo iš lagerio ir sukūrė „lietuvių-vokiečių nacionalistinę banditų grupę“⁸⁴. Šie partizanai aktyviai veikė 1947–1948 m. balandžio mėn., „atliko 15 teroristinių aktų ir 25 ginkluotus apiplėšimus“⁸⁵. Grupėje buvo 6–20 žmonių. Partizanai turėjo daug pagalbininkų tarp vietos, iš esmės tarp vadinamųjų Klaipėdos krašto,

gyventojų, taip pat tarp naujakurių, atvykusių iš kitų apskričių⁸⁶. Iki 1948 m. balandžio mėn. suimta ar nušauta 18 šios grupės narių, 27 pagalbininkai ir ryšininkai⁸⁷. Gali būti, kad ši grupė buvo tiesiog iš lagerio pabėgę ir besislapstantys vokiečių kareiviai. Vengdami būti įkalinti, jie gyveno miške, o gyventojai šelpė juos maistu. Šis ir kiti pavyzdžiai rodo, kokios sudėtingos ir specifinės sąlygos buvo susidariusios ginkluotam partizaniniam pasipriešinimui Klaipėdos krašte.

Partizaninio karo metais neginkluotas pasipriešinimas vienaip ar kitaip buvo derinamas su ginkluota partizanine kova bei su legaliai gyvenančių laisvės kovotojų pagrindžio veikla. Dalis neginkluotų pagrindžio organizacijų buvo partizanų rezervas, sukurtas partizanų vadovybės iniciatyva⁸⁸. Tokios pagrindinės organizacijos vykdė partizanų pavedimus: platino atsisaukimus, rinko žvalgybos duomenis, rėmė partizanų grupes pinigais, maistu, sudarė pagrindinius rezervinius partizanų būrius⁸⁹.

Neginkluotos kovos pagrindis sovietinės okupacijos metais buvo miestų gyventojų laisvės kovą išreiškiantis pasipriešinimo sąjūdis⁹⁰. Pasipriešinimo placdarmai miestuose vienur veikė tiesiogiai vadovaujami ginkluotojo pagrindžio štabų, kitur – savarankiškai, palaikydami ryšius tik su ginkluotojo pagrindžio kovotojais, o dar kitur – ir visai nepriklausomai.

Tokių neginkluotų pagrindinių organizacijų, kurios palaikė ryšius su partizanais ar tiesiog veikė savarankiškai išreišdamos protestą prieš okupaciją, buvo ir Klaipėdos mieste. Ištyrus 1945–1953 m. archyvinis šaltinius, galima drąsiai teigti, jog šiuo laikotarpiu Klaipėdoje veikusioms neginkluotoms organizacijoms būdingos įvairios neginkluotojo pasipriešinimo formos: bendradarbiavimas su partizanais, laikraščių leidyba, atsisaukimų platinimas ir tautinės atributikos propagavimas⁹¹.

Aktyvus Lietuvos partizaninio sąjūdžio vaidmuo ginkluotojo pasipriešinimo laikotarpiu nulėmė ir Klaipėdos miesto pagrindžio organizacinę veiklą. Daugelis iki 1953 m. Klaipėdoje veikusių neginkluotų pagrindžio organizacijų, taip pat pavieniai nesmurtinio pasipriešinimo sąjūdžio dalyviai artimai bendravo su partizanais, buvo ginkluotojo sąjūdžio pagalbininkai. Dauguma pagrindžio organizacijų iki 1953 m. Klaipėdos mieste buvo įkurtos pačių partizanų iniciatyva.

Viena iš tokių Klaipėdoje veikusių organizacijų buvo „Geležinis ketvertas“, kuris būrėsi Klaipėdos ryšių kontoroje⁹². Organizacijai priklausė keturi asmenys – Klementas Želvys, Petras Gudelis, Jonas Braziulis ir Antanas Udrikas⁹³. Pastarasis buvo aktyviausias „Geležinio ketveto“ narys. 1945 m. gyvendamas Mažeikiuose, A. Udrikas įstojo į lietuvišką „nacionalistinį gaujos būrį“⁹⁴ ir priklausė Žemaitijos apygardos Alkos partizanų rinktinei. Išbuvęs joje keletą mėnesių ir suklastojęs dokumentus, jis legalizavosi ir atvyko į Klaipėdą. 1946 m. A. Udrikas įsidarbino Ryšių kontoroje ir prisidėjo prie čia jau veikusios neginkluotos pagrindinės organizacijos, kuri propagavo „antitarybines idėjas“. Gyvendamas Klaipėdoje A. Udrikas palaikė ryšius su Mažeikiuose veikusiais partizanais. Tai liudija paties A. Udriko teisme duoti parodymai, jog iš Klaipėdos į Mažeikius ne kartą buvo vežami medikamentai, o iš Alkos partizanų rinktinės į Klaipėdą – atsisaukimai ir nelegali pagrindinė spauda⁹⁵. 1947 m. organizacijos nariams buvo iškelta baudžiamoji agentūrinė byla „Paaugliai“.

Pagrindinis teisme organizacijai mestas kaltinimas buvo antisovietinės propagandos kurstymas darbo metu tarp Ryšių kontoros darbininkų. Anot kaltintojų, „Geležinio ketveto“ organizacijos nariai pasisakė „prieš sovietų valdžią ir Raudonąją armiją, garbino gyvenimą Smetonos režimo ir fašistinės

Vokietijos metu⁹⁶, ragino jaunimą nestoti į komjaunimą, išsakė teroristinius ketinimus komjaunimo ir aktyvo atžvilgiu⁹⁷, agitavo netarnauti Raudonojoje armijoje, kurti Lietuvos partizanų grupes ir į jas stoti.

1947 m. kovo 20 d. „Geležinio ketverto“ nariai buvo nuteisti laisvės atėmimu nuo penkerių iki dešimties metų⁹⁸.

Kita pagrindžio organizacija, įkurta partizanų iniciatyva ir veikusi Klaipėdos mieste, buvo Visvydo tėvonijos Vytauto grandis. Idėją ją įkurti kilo 1948 m. Kęstučio apygardos partizanų štabe, kuriame subrendo mintis, jog Klaipėdoje lietuvybei palaikyti būtinai reikia įkurti antisovietinį pagrindį, pajėgų kovoti su vis stiprėjančia sovietų valdžia⁹⁹.

Apie tai, jog tokia pagrindinė organizacija galėjo gyvuoti iki susikuriant Visvydo tėvonijos Vytauto grandžiai, galima spręsti iš Kęstučio partizanų apygardos vado J. Žemaičio liudijimų, kad „1948 metų kovo mėnesį Jungtinė Kęstučio apygarda apėmė vakarinę Lietuvos dalį nuo Kauno iki Klaipėdos“¹⁰⁰. Kadangi apygardai priklausė labai didelė teritorija, nutarta ją padalyti į Kęstučio ir Prisikėlimo apygardas. Pasak J. Žemaičio, 1948 m. balandžio mėn. susiformavusią Kęstučio apygardos „šerdį sudarė Pietų Žemaitijos (Aukuro, Žebenkšties ir Vaidoto) rinktinės bei Klaipėdos pagrindžio organizacija, kuriai priklausė legaliai gyvenantys žmonės“¹⁰¹. Apie tai, jog tokia pagrindinė organizacija galėjusi gyvuoti, kalbama ir Visvydo tėvonijos Vytauto grandies baudžiamosios bylos protokole. Jame teigiama, esą tokią antisovietinę pagrindinę organizaciją (dar prieš atsirandant Vytauto grandžiai) „mes jau sutriuškinome“¹⁰². Daugiau duomenų apie šią organizaciją rasti nepavyko.

LYA išlikęs Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (toliau – LLKS) organizacijos Klaipėdos mieste Visvydo tėvonijos Vytauto grandies 1949 m. lapkričio 20 d. trijų Klaipėdos mokytojų instituto studentų – Jaro (Stasio

Mačiulio), Sakalo (Stasio Beitos) ir Aro (Petro Žąsyčio) – susirinkimo protokolas¹⁰³. Susirinkime buvo nutarta įsteigti pagrindinę grupę, kurios tikslas – apsaugoti moksleivių dvasią nuo „rusiškojo-žydiškojo komunizmo“¹⁰⁴. Taip pat buvo ketinama leisti laikraštį „Vytauto grupė“, tačiau šį pavadinimą dar turėjo galutinai „tvirtinti arba pakeisti Kęstučio apygardos štabas“¹⁰⁵. Apygardos štabas patvirtino kitą laikraščio pavadinimą – „Kavilijas už laisvę“.

Steigiamajame protokole rašoma, jog Vytauto grandies vado (štabo viršininko) pareigas eina S. Mačiulis, o S. Beita ir P. Žąsytis yra štabo nariai. Vado S. Mačiulio užduotis buvo skleisti jaunuomenėje laisvės idėjas, telkti lietuvių tautą kovai prieš sovietų valdžią ir atkurti Lietuvos nepriklausomybę¹⁰⁶.

Vytauto grupės vadovybė neabejotinai buvo priklausoma nuo Kęstučio apygardos štabo. Neginkluotos studentų organizacijos protokolo galutinėje pastaboje rašoma, jog Vytauto grupės nutarimus priima, keičia ir atmeta LLKS organizacijos Kęstučio apygardos štabas¹⁰⁷. Tačiau dokumentų, kurie liudytų, jog Kęstučio apygardos štabas nurodinėjo šiai organizacijai, neišlikę.

Klaipėdos mieste veikusios pagrindinės organizacijos nario Česlovo Leono Karecko atsiminimų knygoje „Raudonųjų vilkolakių brydė“ (1998 m.) pažymima, jog S. Mačiulis „atvyko iš Skaudvilės gimnazijos su Kęstučio apygardos partizanų štabo vadovybės išankstiniu nurodymu suorganizuoti pagrindinę LLKS organizaciją Klaipėdos miesto mokytojų institute“¹⁰⁸.

Visvydo tėvonijos Vytauto grandies artimiausios veiklos tikslai ryškiausiai atsispindi organizacijos steigiamajame protokole. Jame buvo numatyta „susitikti su partizanų Lyru“¹⁰⁹ (Jonu Nuobaru) iš Kęstučio apygardos štabo ir smulkiau aptarti organizacijos darbus, įsigyti rašomąją mašinėlę, bent du kišeninius ginklus, įrengti slėptuvę įrankiams.

Ne tik idėja įkurti pačią organizaciją, bet ir sumanymas leisti laikraštį kilo Kęstučio apygardos vadovybės štabe. Atsakingas už šio plano įgyvendinimą buvo iš Skaudvilės gimnazijos atsiųstas S. Mačiulis, kuris įgaliojo S. Beitą leisti laikraštį¹¹⁰. Suradus patalpas ir įsigijus rašomąją mašinėlę, pradėtas rengti pirmasis laikraščio „Kalavijas už laisvę“ numeris, kuris pasirodė 1949 m. gruodžio 10 d.¹¹¹ Kaip jame buvo rašoma, „Kalavijas už laisvę“ siekė „žadinti merdincios tautos sąmonę, gelbėti jaunąją kartą nuo svetimų, bolševikinių tendencijų, ginti lietuviškus papročius ir skatinti brolius naujam žygiui. [...] Laikraščio redakcija sveikina kovojančius brolius, linki jiems pasisiekimo ir kviečia visus tautiečius paskutinėn kovon.“¹¹² „Kalavijo už laisvę“ straipsniai orientavosi į studentus ir moksleivius, kuriuos pirmiausia bandė paveikti sovietinė ideologija.

Laikraštis „Kalavijas už laisvę“ kartu su „Laisvės varpu“, kitu Kęstučio apygardos leidžiamu laikraščiu, kuris, partizanui Lyrui bendradarbiaujant su pagrindinės organizacijos nariu Jonu Laurinavičiumi, būdavo atgabenamas į Klaipėdą¹¹³, platintas Pedagogikos instituto bibliotekoje, kur dirbo vienas iš pagrindinio dalyvių Č. L. Kareckas.

Šios Klaipėdos mieste veikusios organizacijos veikla nesiribojo vien laikraščio leidimu. Visvydo tėvonijos Vytauto grandis rinko duomenis, medikamentus, ginklus ir pinigų partizanų grupėms.

Kęstučio apygardos štabas davė nurodymą Visvydo tėvonijos Vytauto grandies organizacijai rinkti, kaupti ir perduoti informaciją. Yra išlikę grandies vado S. Mačiulio įsakymai organizacijos nariams nustatyti ir išaiškinti tarp studentų komjaunuolius¹¹⁴. Organizacijos narys Napoleonas (Vaclovas Kedys) išaiškino 60 studentų komjaunuolių, kuriuos suskirstė į dvi grupes – aktyvius ir pasyviuos¹¹⁵ – ir šią informaciją perdavė štabo vadovybei. Kęstučio apygarda iš šios pogrindinės

organizacijos gaudavo ne tik duomenų, bet ir piniginių aukų¹¹⁶. S. Mačiulis siuntinėjo studentams anoniminius įspėjamuosius laiškus nestoti į komjaunimą ir neišduoti Lietuvos laisvės. Pasak Č. L. Karecko, tik po teismo paaiškėjo, kad vienas iš Klaipėdos mokytojų instituto studentų tokį laišką nunešė į MGB ir įteikė majorui Vladui Bubnovui¹¹⁷. Anot liudytojų, informatorius galėjęs būti P. Žąsytis (Aras)¹¹⁸. Laiškui patekus į saugumą ši studentų organizacija pradėta sekti. Tardymo metu taip pat paaiškėjo, kad studentas Petras Rudis laikraštį „Laisvės varpas“ nunešdavęs į MGB ir nurodydavęs, iš ko jį gavęs. Taip ši organizacija pateko į MGB akiratį. Sekimui ir suėmimams vadovavo majoras V. Bubnovas. Būdami jauni ir stokodami patirties, pogrindžio dalyviai iki pat suėmimo nepastebėjo, jog yra sekami.

Dokumentuose užsimenama, jog Kęstučio apygardos partizanų štabo narys Lyras (J. Nuobaras), iš apygardos perdavinėjęs nurodymus Klaipėdos mieste veikusiai Visvydo tėvonijos Vytauto grandies organizacijai, buvo KGB agentas. Šį faktą savo liudijime (užrašytas 1996 m.), mini Janina Mackevičienė¹¹⁹.

Apie tai, kad Lyras buvęs agentas, užsimenama ir Gintaro Visocko straipsnyje „Aš – KGB agentas Lyras...“, išspausdintame „Valstiečių laikraštyje“¹²⁰. Straipsnio pavadinimas paimtas iš paties Lyro kalbos, pasakytos 1996 m. kovo 19 d. LNK televizijos laidoje „Prieštarauk“. Trūkstant dokumentų šiandien galima tik spėlioti, „kas gi nutildė Lyrą – į valdžią atėjusi LDDP, buvę sėbrai ar liudininkai, buvę partizanai, galintys į dienos šviesą išvilkti gerokai daugiau, nei pats sokolovininkas norėtų, jo juodų darbų“¹²¹. Tad į klausimą, kas išdavė ir susekė Visvydo tėvonijos Vytauto grandies narius, iki galo nėra atsakyta.

Saugumui išaiškinus Visvydo tėvonijos Vytauto grandies veiklą, prasidėjo pogrindinės

džio organizacijos narių suėmimai. Pirmasis 1950 m. gegužės 11 d. į MGB rankas pateko grupės vadas S. Mačiulis (Jaras)¹²². Tai sužinoję kiti organizacijos nariai pradėjo naikinti pagrindinę spaudą, raštiškus nurodymus, priesaikos lapus, kitus dokumentus. Iki 1950 m. birželio pabaigos buvo suimta dvylika organizacijos narių.

Tačiau, pasak liudytojo Stasio Poškos, Visvydo tėvonijos Vytauto grandis vienijo kur kas daugiau žmonių – organizaciją galėjo sudaryti apie 60 narių¹²³. Organizacijos narė Zofija Baublytė, išvengusi bausmės, nes sugebėjo pasislėpti nuo saugumo, sudegino organizacijos archyvą ir daugelio narių priesaikos lapus, teigia, kad Visvydo tėvonijos Vytauto grandyje buvo apie 40 narių¹²⁴. Tikslaus organizacijai priklausiusių žmonių skaičiaus nurodyti neįmanoma, nes jos archyvas buvo sunaikintas. Išlikę liudytojai to pasakyti negali dėl organizacijoje veikusios konspiracinės sistemos, kuri riboj informaciją apie jos narių skaičių.

Suėmus organizacijos narius, be jau minėtų laikraščių, priesaikos lapų, rasta ir kitų įkalčių. Organizacijos slėptuvėje aptikta rašomoji mašinėlė, straipsnių juodraščių, keletas ginklų¹²⁵.

1950 m. lapkričio 22–23 d. Klaipėdoje įvyko teismas. Pagal RSFSR Baudžiamojo kodekso 58-1a straipsnį visi organizacijos nariai kaip „liaudies priešai“ buvo apkaltinti „tėvynės išdavimu“¹²⁶ ir antisovietinės Visvydo tėvonijos Vytauto grandies organizacijos sukūrimu. Kaltinimas antisovietine propaganda ir antisovietinės spaudos platinimu tarp studentų ir miesto visuomenėje pateiktas ne visiems Visvydo tėvonijos Vytauto grandies nariams.

1949 m. susikūrusios ir pusmetį gyvusios LLKS Visvydo tėvonijos Vytauto grandies pagrindinės organizacijos, bendradarbiavusios su Kęstučio apygardos partizanais, pagrindiniai tikslai buvo siekis atkurti

nepriklausomą Lietuvos valstybę ir skatinti jaunimą išlaikyti lietuvišką dvasią platinant LLKS pagrindinėje leidžiamą spaudą. Ši neginkluota pagrindinė organizacija įkurta pačių partizanų iniciatyva. Ji buvo rezervinis Kęstučio apygardos būrys, o jos struktūra buvo racionali konspiracijos atžvilgiu. Naujų narių buvo ieškoma pasitelkiant asmeninius ryšius ir pasitikint žmonių patriotiškumu. Deja, viskas baigėsi išdavystėmis ir organizacijos narių suėmimais. Kadangi sovietinio saugumo tinklas buvo platus, o jauniems pagrindininkams stigo patirties, organizacija greitai buvo susekta ir sunaikinta.

1953-ieji Lietuvoje buvo lūžio metai. Organizuota partizaninė veikla iš esmės baigėsi, tad pagrindžio jaunimo organizacijoms teko pačioms kelti savo veiklos prioritetus ir ieškoti naujų būdų veikti. Po 1953 m. pasipriešinimui Lietuvoje būdingos šios formos: pagrindinių jaunimo organizacijų kūrimas, laikraščių ir atsisaukimų platinimas, vėliavų kėlimas, viešas tautinių ir religinių švenčių minėjimas ir t. t.¹²⁷ Kita vertus, pasikeitė ir okupacinės valdžios santykis su užkariautų kraštų gyventojais. Po Josifo Stalino mirties liovėsi trėmimai, fizinį genocidą pakeitė dvasinis nutautinimas ir ateizavimas, buvo pasitelkta gerokai rafinuotesnė propaganda¹²⁸.

1953 m. Klaipėdos mokytojų institute tvyrojo priešinimosi okupantų valdžiai, kovos už Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę dvasia, kuriai įkūnyti kūrėsi antisovietinės organizacijos, vis dar palaikydavusios ryšius su pavieniais partizanais¹²⁹.

1953 m. spalio mėn. Klaipėdos mokytojų instituto antro kurso studentas Stasys Vyšniauskas kartu su tos pačios mokyklos studentais įsteigė antisovietinę pagrindinę organizaciją – Lietuviškąją draugiją. Anot saugumiečių, nurodymą įkurti tokią organizaciją S. Vyšniauskas gavo iš „gaujos, besislapstančios Rietavo rajone, iš kur pats buvo kilęs“¹³⁰.

Tai, kad 1953 m. aktyvus partizaninis pasipriešinimas iš esmės jau buvo nuslopinintas, galėjo skatinti jaunimą vykti į miestus ir steigti ten neginkluotas pagrindines organizacijas. 1953 m. gruodžio 15–17 d. vykusiame LKP CK VIII plenumo buvo aptartas mokyklų darbas akcentuojant jų ideologinį poveikį visuomenei¹³¹. Pranešimą apie mokyklinio jaunimo idėjinį-politinį auklėjimą skaitęs LSSR vidaus reikalų ministras Kazimieras Liaudis pareiškė, jog „buržuaziniai nacionalistai ir sumuštų nacionalistų ginkluotų bandų likučių vadeivos bando [...], o kai kur ir sukuria iš besimokančio jaunimo antitarybines organizacijas ir grupes, kurių tikslas – teroristinių ir diversinių aktų vykdymas, antitarybinių lapelių platinimas ir kitas ardomasis darbas“¹³².

Remiantis Lietuviškajai draugijai iškelta baudžiamąja byla ir S. Vyšniausko parodymais, galima teigti, jog idėjos įsteigti šią organizaciją autoriai buvo aktyviojo pasipriešinimo dalyviai¹³³. Konkrečių duomenų apie partizanų grupę, veikusią Rietavo rajone ir paskatinusią sukurti Klaipėdos mokytojų institute Lietuviškąją draugiją, rasti nepavyko.

Lietuviškoji draugija turėjo S. Vyšniausko paruoštus nuostatus, programą ir tikslą kovoti prieš sovietinę santvarką Lietuvoje¹³⁴. Draugijos nuostatuose pabrėžiama, jog ši pagrindinė organizacija sukurta demokratiniiais krikščioniškais pagrindais ir siekia Lietuvos laisvės, nes „Tėvynės gynimas kiekvienam LD [t. y. Lietuviškosios draugijos. – L. P.] nariui yra pirmoji šventa pareiga“¹³⁵. Organizacijos nariai, Klaipėdos mokytojų institute skleisdami antitarybines idėjas, ragino moksleivius nestoti į komjaunimą ir kai kuriuos jų įtraukė į Lietuviškąją draugiją.

Pagal Lietuviškosios draugijos įstatus organizacijos nariu galėjo tapti kiekvienas lietuvis jaunuolis. Amžiaus cenzas – nuo

14 iki 34 metų. Vyresni nariai, „patvirtinus ir leidus ratelio vadovybei, [...] galėjo likti organizacijoje“¹³⁶.

Pagal nuostatus kiekvienas narys pralėjo kelti savo politinį išprusimą, vykdyti organizacijos sprendimus, palaikyti ryšį su Lietuvos partizanais, „kovoti prieš lietuviškų tradicijų pažeidimus“, studijuoti karo mokslus, būti doras ir teisingas¹³⁷.

Pagrindinė organizacija rengė pasitarimus, kuriuose svarstė naujų narių įtraukimą į ją. Iš viso Lietuviškojoje draugijoje buvo septyni nariai – Stasys Vyšniauskas (Vinfidas), Romualdas Abromaitis (Lobiškis), Valentinas Baltmiškis, Lida Naujokaitė (Vilnelė), Antanina Jakaitė (Vilija), Ona Jablonskytė (Rugiagėlė) ir Irena Beinortaitė (Neužmirštuolė)¹³⁸.

Informacijos apie šios organizacijos veiklą yra tik Lietuviškosios draugijos baudžiamojame byloje. Vienas svarbiausių įrodymų, liudijančių apie darbą ir priešinimąsi okupantų valdžiai, yra išlikę du šios pagrindinės grupės laikraščio „Į laisvę“ numeriai¹³⁹. Iš viso pasirodė penki ranka rašyti šio leidinio numeriai, kuriems straipsnius apie Lietuvos istoriją, nepriklausomybės laikotarpį, sovietų valdžią kritikuojančias publikacijas, taip pat eilėraščius ir apsakymus rašė šios organizacijos nariai.

Lietuviškoji draugija išplatino dvidešimt antisovietinių atsišaukimų. Juose buvo raginama minėti Vasario 16-osios šventę, ginklu kovoti prieš bolševizmą ir siekti Lietuvos nepriklausomybės.

Dar vienas drąsus organizacijos žingsnis buvo ketinimas virš instituto iškelti tautinę vėliavą, kuri „bylotų apie laisvą ir nepriklausomą Lietuvos gyvenimą“¹⁴¹. Šis sumanymas liko neįgyvendintas, nes sovietinis saugumas suėmė organizacijos narius beplatinančius Klaipėdos mieste atsišaukimus.

1954 m. gegužės 11 d. teismo nuosprendžiu nuteisti trys Lietuviškosios draugijos

nariai: S. Vyšniauskas nubaustas dešimt metų, R. Abromaitis – aštuonerius ir V. Baltmiškis – šešerius metus kalėti nesuvaržant teisių¹⁴².

1945–1953 m. Klaipėdos mieste veikė šios pagrindinės neginkluotos organizacijos: LLA Šatrijos grupė (palaikė ryšius su LLA Telšių apskrities Luokės valsčiaus Šatrijos partizanų rinktine, vadovaujama V. Mantvydo); „Geležinis ketvertas“ (bendradarbiavo su Alkos rinktine); Visvydo tėvonijos Vytauto grandis (palaikė ryšius su Kęstučio apygarda); Lietuviškoji draugija (bendradarbiavo su partizanų būriais, besislapstančiais Rietavo rajone) bei J. Stankevičiaus ir J. Visockio grupė (turėjo ryšį su ginkluotojo pasipriešinimo dalyviu Vaidila, veikusiu Palangos apskrityje).

Tyrimas rodo, kad jau 1946 m. pavasarį Klaipėdos mieste pradėjo kurtis antisovietinės grupės ir organizacijos, kurios stengėsi palaikyti ryšius su Lietuvos partizanais¹⁴³. Keturios iš šių organizacijų buvo užmezgusios ryšius su dviem didžiosiomis Vakarų Lietuvos srities partizanų apygardomis – Žemaičių ir Kęstučio¹⁴⁴.

Išskirtinis šių organizacijų bruožas tas, kad jas įkurti paskatino apygardų centriniai partizanų štabai. Klaipėdos regionas tuo metu kaip tik buvo tuščia terpė, kurioje partizanai, turėdami šalininkų, galėjo plėtoti antisovietinę veiklą. Legaliai gyvenantis žmogus būdavo siunčiamas į Klaipėdą įkurti ten antisovietinės organizacijos. Glaudus partizaninio karo dalyvių ir neginkluotų organizacijų narių bendradarbiavimas tęsėsi iki 1953 m., kai ginkluotas pasipriešinimas sovietų valdžiai buvo nuslopintas. Vėliau pagrindinės organizacijos savo veiklą tęsė savarankiškai.

Po ilgų kovų partizaninis judėjimas buvo palaužtas. Sovietinio saugumo duomenimis, Klaipėdos kraštas „buvo išvalytas nuo banditizmo“ 1953 m. balandžio mėnesį¹⁴⁵. Prie- kulės ir Šilutės rajonuose po tris pavienius

„banditus“ veikė iki 1955 m. Tačiau 1953 m. antisovietinis pasipriešinimas transformavosi: iš ginkluotojo pasipriešinimo pereita į neginkluotąjį.

IŠVADOS

Tyrimas parodė, kad po Antrojo pasaulinio karo sąlygos kilti antisovietiniam pasipriešinimui Klaipėdos krašte nebuvo palankios. Galimybės tam atsirado tik 1946–1947 m. Vėlyvą, palyginti su visa kita Lietuvos dalimi, partizaninį pasipriešinimą lėmė keletas veiksnių: Klaipėdos krašte gana ilgai išsilaikė vokiečių kariuomenė, čia vėlai atėjo ir pasiliko sovietinė armija, lėtai didėjo Klaipėdos krašto ir miesto gyventojų skaičius, vyko socialinės atomizacijos procesai, buvo menkas žmonių tarpusavio pasitikėjimo lygis. Kadangi Klaipėdos krašte kūrėsi įvairių tautinių, ideologinių ir konfesinių pažiūrų žmonės, jų santykiai buvo gana sudėtingi. Visa tai ir lėmė, kad Klaipėdos krašte 1945 m. nekilo didelis, ginkluotas ir vieningas pasipriešinimas sovietiniam režimui.

Susiformuoti ginkluotam pasipriešinimui reikėjo tam tikro skaičiaus patikimų žmonių, puoselėjančių lietuvių ir gyvenančių nepriklausomos Lietuvos atgimimo dvasia. Didžiojoje Lietuvoje vykęs gyventojų ir sovietinės valdžios konfliktas, t. y. partizaninis karas, Klaipėdos krašte iš esmės persikėlė į naujakurių ir repatriantų santykių plotmę. Repatriantai istoriniuose šaltiniuose nediferencijuojami, jie visi išskiriami kaip antisovietinių elementų rėmėjai greta tam tikrą statusą turinčių žmonių. Tai leidžia kalbėti apie galimas specifines antisovietinio pasipriešinimo Klaipėdos krašte sąlygas Lietuvos teritorijos kontekste ir apie paties antisovietinio pasipriešinimo specifiką.

Klaipėdos krašte padidėjus gyventojų skaičiui valdžiai darėsi vis sunkiau kontro-

liuoti atvykėlių lojalumą okupantams ir jų ideologijai. Todėl čia atsirado palankesnė terpė kilti patriotinėms idėjoms ir kurtis pagrindžio organizacijoms. Partizaninio karo padėtis – ypač kiekybės atžvilgiu – Klaipėdos krašte pasikeitė po 1947 m. gegužės mėn., kai prie Klaipėdos apskrities buvo prijungti trys Kretingos valsčiai: Endriejavo, Gargždų ir Veiviržėnų, kuriuose telkėsi didžiausios partizanų pajėgos. Tyrimas atskleidė, jog Klaipėdos krašte 1948–1953 m. veikė du partizanų būriai – „Geležinio vilko“ ir „Rambyno“ („Pilies“). Jie kovojo Klaipėdos ir Šilutės apskrityse.

Archyviniai šaltiniai rodo, kad į kai kuriuos Klaipėdos krašto paribius veikusių partizanų būrius galėjo stoti ir prieškarinio Klaipėdos krašto gyventojai. Pirmiausia į partizaninį karą Klaipėdos krašte įsitraukė vokiečių tautybės žmonės: pabėgę karo belaisviai, atsilikę nuo savo dalinių kareiviai ir Lietuvos vokiečiai, kovoję prieš sovietinį režimą. Vis dėlto darytina išvada, kad Klaipėdos krašto visuomenė pokario metais ginkluotojo pasipriešinimo atžvilgiu liko pasyvi.

Aktyvus Lietuvos partizaninio sąjūdžio vaidmuo ginkluotojo pasipriešinimo laikotarpiu nulėmė ir Klaipėdos miesto pagrindžio organizacijų veiklą. Daugelis iki 1953 m. Klaipėdoje veikusių ginkluotojo pagrindžio

organizacijų artimai bendravo su partizanais ir buvo ginkluotojo sąjūdžio pagalbininkės.

Aktyviausiai antisovietines idėjas reiškė jaunimas, atvykęs į Klaipėdą mokytis ar dirbti iš gretimų rajonų, taip pat asmenys, užmezgę ryšius su aktyviojo pasipriešinimo dalyviais, veikusiais Žemaitijos ir Kęstučio apygardose. Mokyklose įsikūrusios pagrindinės organizacijos palaikė ryšius su partizaniniu judėjimu. Jauni žmonės buvo partizanų ryšininkai ir aktyvūs pagalbininkai leidžiant ir platinant pagrindžio spaudą ir atsišaukimus. Pagrindžio jaunimo organizacijų nariai rinko žvalgybos duomenis, pinigų ir maistą partizanams, buvo pasiruošę įsitraukti į aktyvią partizaninę kovą.

1946–1953 m. veikusios keturios pagrindinės neginkluotos organizacijos palaikė ryšius su dviem didžiosiomis Vakarų Lietuvos srities partizanų apygardomis – Žemaičių (Šatrijos ir Alkos rinktinės) ir Kęstučio.

Ginkluotas pasipriešinimo judėjimas, pasireiškęs aktyviu antisovietinių nuotaikų, karinių veiksmų ir politinių siekių demonstravimu, buvo svarbus ir reikšmingas istorinis įvykis, nes kiekvienas antisovietinis organizacijų veiksmas oponavo sovietinei sistemai. Nauji dokumentai ir liudytojų apklausos rodo, jog, kitaip nei iki šiol manyta, Klaipėdos mieste ir krašte pokario metais antisovietinis pasipriešinimas egzistavo.

Nuorodos

¹ B. Kuzmickas, „Dvasinis genocidas“, *Lietuvos žmonių genocidas nacių ir sovietų okupacijose*, Vilnius, 1994, p. 39.

² K. Kasparas, *Lietuvos karas. Antroji Sovietų Sąjungos agresija. Pasipriešinimas. Ofenzyvinės gynybos tarpnis. 1944 m. vasara–1946 m. pavasaris*, Kaunas, 1999, p. 44–47.

³ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 32;

N. Gaškaitė, „Jaunimo pasipriešinimas ir jo slopinimas šeštajame–septintajame dešimtmetyje“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1996, t. 19, p. 5–9.

⁴ Lietuvos Respublikos Seimo Deklaracija dėl Jono Žemaičio pripažinimo Lietuvos valstybės vadovu, *Žin.*, 2009, kovo 19, Nr. 30-1166.

⁵ J. R. Bagušauskas, *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*, Vilnius, 1999, p. 382.

⁶ V. Vareikis, „Klaipėda (Memel) in der Nachkriegszeit 1945–1953“, *Annaberger Annalen. Jahrbuch über*

Litauen und deutsch-litauische Beziehungen, Heidelberg, 1995, Nr. 3, S. 52–66.

⁷ A. Hermann, „Klaipėdiškių likimas Lietuvoje po 1945 metų“, *Lietuvių ir vokiečių kaimynystė*, Vilnius, 2000, p. 79.

⁸ *Ibid.*, p. 77.

⁹ V. Vareikis, *Klaipėda XX amžiuje*, Klaipėda, 1993, p. 67.

¹⁰ N. Vitkutė, „Klaipėdos gyventojai“, *Aukuras. Klaipėdos kultūros raidos bruožai*, Klaipėda, 1992, p. 9.

¹¹ A. Juška, „Mažlietuvų evakuacija ir genocidas 1944–1951 metais“, *Tiltai*, Klaipėda, 1998, Nr. 2–3, p. 76.

¹² N. Kairiūkštė, *Klaipėdos pramonė ir darbininkai 1945–1960 metais*, Vilnius, 1987, p. 74.

¹³ V. Vareikis, *Klaipėda XX amžiuje*, p. 57.

¹⁴ A. Hermann, op. cit., p. 77.

¹⁵ A. Juška, op. cit.

¹⁶ N. Kairiūkštė, op. cit., p. 69–70.

¹⁷ *Ibid.*, p. 70.

¹⁸ 1946 m. gruodžio 22 d. raštas apie antisovietinę veiklą (rusų k.), Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-754, ap. 4, b. 527, l. 54.

¹⁹ *Ibid.*, l. 79.

²⁰ N. Vitkutė, op. cit., p. 9.

²¹ V. Safronovas, *Klaipėdos miesto istorinės raidos bruožai*, Klaipėda, 2002, p. 65.

²² N. Kairiūkštė, op. cit., p. 72.

²³ *Ibid.*, p. 74.

²⁴ Aiškinamasis raštas apie NKVD agentūrinę-operatyvinę darbą Klaipėdos mieste 1945 m. trečiąjį ketvirtį (rusų k.), LYA, f. K-1, ap. 3, b. 103, l. 77.

²⁵ L. Truska, *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 389.

²⁶ N. Kairiūkštė, „Klaipėdos krašto kaimo vietovių apgyvendinimas pokario metais“, *Lietuvininkų kraštas*, Klaipėda, 1995, p. 365.

²⁷ I. Simonaitytė, „Mano kelionės į Klaipėdos kraštą įspūdžiai“, *Baltija*, Vilnius, 1998, p. 19.

²⁸ 1945 m. spalio 4 d. aiškinamasis raštas (rusų k.), LYA, f. K-1, ap. 3, b. 1468, l. 14.

²⁹ A. Jakubčionis, „Žemės ūkio kredito kooperacijos veikla Lietuvos TSR 1945–1949 m.“, *Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, Vilnius, 1989, Nr. 30, p. 124.

³⁰ A. Anušauskas, op. cit., p. 159.

³¹ 1946 m. gegužės mėn. Pagėgių aps. NKVD ataskaita LKP(b) Klaipėdos miesto komiteto se-

kretoriui A. Kaireliui (rusų k.), LYA, f. K-1, ap. 14, b. 327, l. 18.

³² Kretingos aps. vykdomojo komiteto pirmininko V. Simonavičiaus 1945 m. kovo 19 d. pranešimas LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui ir LSSR MT pirmininkui M. Gedvilui (rusų k.), *ibid.*, ap. 5, b. 29, l. 36.

³³ Klaipėdos aps. vykdomojo komiteto pirmininko S. Juozapavičiaus ir LKP(b) Klaipėdos aps. komiteto sekretoriaus K. Kazlausko pranešimas LKP(b) CK apie padėtį Klaipėdos aps. (rusų k.), *ibid.*, ap. 8, b. 59, l. 25.

³⁴ 1945 m. gegužės mėn. LKP(b) Pagėgių aps. komiteto sekretoriaus V. Rybakovo pranešimas (rusų k.), *ibid.*, l. 38.

³⁵ Klaipėdos aps. MGB 1947 m. spalio mėn. pranešimas (rusų k.), *ibid.*, ap. 3, b. 1211, l. 349–350.

³⁶ 1947 m. liepos 4 d. nuosprendis Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos vardu (rusų k.), *ibid.*, ap. 58, b. P-20131, l. 66.

³⁷ Aiškinamasis raštas dėl kovos su antisovietiniu pogrindžiu ir banditizmu rezultatų Klaipėdos aps. (rusų k.), *ibid.*, ap. 3, b. 1103, l. 38.

³⁸ Raštas visiems Klaipėdos aps. viršininkams ir miesto NKVD viršininkui pplk. Dragūnui (rusų k.), *ibid.*, ap. 1, b. 1103, l. 34.

³⁹ Aiškinamasis raštas dėl NKVD agentūrinio-operatyvinio darbo Klaipėdos mieste 1945 m. trečiąjį ketvirtį (rusų k.), *ibid.*, ap. 3, b. 1103, l. 75.

⁴⁰ 1945 m. rugsėjo 6 d. pranešimas (rusų k.), *ibid.*, ap. 1, b. 1103, l. 31.

⁴¹ Č. L. Kareckas, *Raudonųjų vilkolakių brydė*, Kaunas, 1998, p. 59.

⁴² 1947 m. liepos 4 d. nuosprendis Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos vardu (rusų k.), LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-20131, l. 67.

⁴³ LLA Šatrijos grupės narės E. Vasiliauskaitės-Kupienės atsiminimai. Užrašė L. Pušinskytė 2006 m. kovo 13 d.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ 1947 m. liepos 4 d. nuosprendis Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos vardu (rusų k.), LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-20131, l. 68.

⁴⁶ LLA Šatrijos grupės narės E. Vasiliauskaitės-Kupienės atsiminimai.

⁴⁷ K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Vilnius, 1990, p. 272.

⁴⁸ Baudžiamosios bylos kaltinamoji išvada, 1947 m. liepos 4 d. (rusų k.), LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-20131, l. 87.

⁴⁹ Atsišaukimas „Lietuviai“, *ibid.*, l. 48.

⁵⁰ LLA Šatrijos grupės narės E. Vasiliauskaitės-Kupienės atsiminimai.

⁵¹ 1947 m. liepos 4 d. nuosprendis Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos vardu (rusų k.), LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-20131, l. 66.

⁵² Ibid., l. 69.

⁵³ Nuosprendis J. Stankevičiui Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos vardu (rusų k.), ibid., b. P-18607, l. 50.

⁵⁴ Ibid., l. 51.

⁵⁵ Ibid., l. 52.

⁵⁶ Ibid., l. 27.

⁵⁷ D. Janauskaitė, „Pokario tragedijos dar gyvos“, *Klaipėda*, 2006, vasario 15, p. 1–7.

⁵⁸ Nuosprendis J. Visockiui Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos vardu (rusų k.), LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18607, l. 28; Nuosprendis J. Stankevičiui Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos vardu (rusų k.), ibid., l. 52.

⁵⁹ D. Kuodytė, „Lietuvos laisvės armija ir jos reikšmė pokario pasipriešinimui“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1995, t. 14, p. 6.

⁶⁰ „Lietuvos laisvės armijos dokumentų rinkinys“, sud. D. Kuodytė, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1995, t. 14, p. 40.

⁶¹ K. Kasparas, *Lietuvos laisvės armija*, Kaunas, 2002, p. 237.

⁶² Ibid., p. 237.

⁶³ „Lietuvos laisvės armijos dokumentų rinkinys“, p. 40.

⁶⁴ D. Kuodytė, „Lietuvos laisvės armija ir jos reikšmė pokario pasipriešinimui“, p. 6.

⁶⁵ 1945 m. balandžio 1– spalio 10 d. Klaipėdos NKVD-NKGB darbo ataskaita (rusų k.), LYA, f. K-1, ap. 54, b. 479, l. 13.

⁶⁶ D. Kuodytė, „Žemaičių apygarda. Kardo (Kardų) rinktinė“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1993, t. 7, p. 16.

⁶⁷ Agentūrinės bylos Nr. 188 „Paaugliai“ 1947 m. kovo 27 d. nuosprendis Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos vardu (rusų k.), LYA, f. K-1, ap. 54, b. 479, l. 146–147.

⁶⁸ LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro J. Bartaišūno 1946 m. vasario 18 d. slapta pranešimas (rusų k.), LCVA, f. R-7S4, ap. 13, b. 71, l. 8–26.

⁶⁹ 1947 m. gegužės 13 d. NKVD Kovos su banditizmu skyriaus darbo ataskaita (rusų k.), LYA, f. K-1, ap. 3, b. 1479, l. 142.

⁷⁰ 1947 m. rugsėjo 13 d. NKVD Kovos su banditizmu skyriaus darbo ataskaita (rusų k.), ibid., b. 1483, l. 92.

⁷¹ J. Bagušauskas, „Jaunimo antisovietinis pasi-

priešinimas Lietuvoje 1944–1960 metais“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1996, t. 17, p. 28.

⁷² LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. Jefimovo 1949 m. sausio 19 d. pranešimas LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui ir LSSR MT pirmininkui M. Gedvilui apie LSSR MGB darbą kovojant su nacionalistiniu pagrindžiu ir jo ginkluotomis gaujomis 1948 m. gruodžio mėn. (rusų k.), LYA, f. K-1, ap. 5, b. 29, l. 5–6.

⁷³ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996, p. 22.

⁷⁴ 1948 m. birželio 22 d. NKVD Kovos su banditizmu skyriaus darbo ataskaita (rusų k.), LYA, f. K-1, ap. 3, b. 1483, l. 92.

⁷⁵ Apie agentūrinį-operatyvinį darbą Klaipėdos aps., 1948 m. lapkričio 14 d. (rusų k.), ibid., b. 1223, l. 130.

⁷⁶ D. Kuodytė, „Lietuvos laisvės armija ir jos reikšmė pokario pasipriešinimui“, p. 50.

⁷⁷ 1952 m. sausio 28 d. Šilutės MGB skyriaus darbo ataskaita (rusų k.), LYA, f. K-1, ap. 16, b. 869, l. 6.

⁷⁸ Aiškinamasis raštas apie NKVD agentūrinį-operatyvinį darbą Priekulės r., 1951 m. lapkričio 22 d. (rusų k.), ibid., b. 840, l. 11–114.

⁷⁹ Ibid., l. 114.

⁸⁰ LLA Šatrijos grupės narės E. Vasiliauskaitės-Kupienės atsiminimai; Visvydo tėvonijos Vytauto grandies nario A. Ruigio atsiminimai. Užrašė L. Pušinskytė 2005 m. spalio 26 d.

⁸¹ K. Budginas, S. Karalius, „Rezistencija Žemaitijoje ir Klaipėdos krašte“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1993, t. 7, p. 44–60.

⁸² Ibid., p. 56.

⁸³ „LKP(b) Klaipėdos miesto komiteto sekretoriaus A. Smirnovo informacija LKP(b) CK apie Klaipėdos mieste gyvenusių partizanų, jų rėmėjų, pasiturinčių ūkininkų šeimų trėmimą, 1949 m. balandžio 2 d.“, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, Vilnius, 1995, p. 528–529; 1947 m. liepos 4 d. nuosprendis Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos vardu (rusų k.), LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-20131, l. 67; Baudžiamosios bylos kaltinamoji išvada, 1947 m. liepos 4 d. (rusų k.), ibid., l. 87.

⁸⁴ Specialusis pranešimas apie antisovietinės grupės atskleidimą Saugų vls., 1947 m. spalio 28 d. (rusų k.), ibid., ap. 3, b. 1473, l. 217.

⁸⁵ Ibid., l. 217–221.

⁸⁶ Ibid., l. 220.

- ⁸⁷ Ibid., l. 221.
- ⁸⁸ N. Gaškaitė, op. cit., p. 36.
- ⁸⁹ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, op. cit., p. 11.
- ⁹⁰ N. Gaškaitė, „Pasipriešinimo formos ir prisi-taikymo ribos“, *Priklausomybės meto (1940–1990) lietuvių visuomenė: pasipriešinimas ir/ar prisitaikymas*, Vilnius, 1996, p. 154.
- ⁹¹ Specialusis pranešimas LKP(b) Klaipėdos miesto komiteto sekretoriui A. Kaireliui apie antisovietinės grupės atskleidimą Klaipėdos peda-goginėje mokykloje, LYA, f. K-1, ap. 14, b. 324, l. 4; Agentūrinės bylos Nr. 188 „Paaugliai“ 1947 m. kovo 27 d. nuosprendis Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos vardu (rusų k.), ibid., ap. 54, b. 479, l. 146–147; A. Udriko 1947 m. kovo 25 d. parodymai apie antisovietinę veiklą (rusų k.), ibid., l. 21.
- ⁹² Agentūrinės bylos Nr. 188 „Paaugliai“ me-morandumas, 1947 m. kovo 20 d. (rusų k.), ibid., l. 124.
- ⁹³ LSSR MGB Tardymo skyriaus vyr. tardytojo Puryševo Salmino 1947 m. kovo 23 d. pažyma (rusų k.), ibid., l. 28.
- ⁹⁴ A. Udriko 1947 m. kovo 25 d. tardymo pro-tokolas (rusų k.), ibid., l. 13.
- ⁹⁵ Ibid., l. 21.
- ⁹⁶ Agentūrinės bylos Nr. 188 „Paaugliai“ me-morandumas, 1947 m. kovo 20 d. (rusų k.), ibid., l. 125.
- ⁹⁷ Agentūrinės bylos Nr. 188 „Paaugliai“ 1947 m. kovo 27 d. nuosprendis Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos vardu (rusų k.), ibid., l. 146–147.
- ⁹⁸ Ibid.
- ⁹⁹ Č. L. Kareckas, op. cit.
- ¹⁰⁰ *Kruvinos žudikų pėdos. Nacionalistų antilau-dinė veikla pietinėje Žemaitijos dalyje. Archyviniai dokumentai, IX rinkinys*, Vilnius, 1968, p. 219; A. Pocius, „Kovos už Lietuvos laisvę ir Kęstučio apygardos partizanai“, *Aitvarai. Kęstučio apygardos partizanai*, Kaunas, 1998, Nr. 6, p. 102.
- ¹⁰¹ *Kruvinos žudikų pėdos...*, p. 225.
- ¹⁰² Baudžiamosios bylos protokolas, 1950 m. lap-kričio 20 d. (rusų k.), LYA, f. K-1, ap. 58, b. 21896/3, t. 4, l. 198.
- ¹⁰³ LLKS organizacijos 1949 m. lapkričio 20 d. trijų studentų susirinkimo protokolas Nr. 1, ibid., l. 42.
- ¹⁰⁴ Ibid., l. 42-1.
- ¹⁰⁵ Ibid., l. 42-2.
- ¹⁰⁶ Visvydo tėvonijos Vytauto grandies nario A. Ruigio atsiminimai.
- ¹⁰⁷ LLKS organizacijos 1949 m. lapkričio 20 d. trijų studentų susirinkimo protokolas Nr. 1, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 21896/3, l. 42-2.
- ¹⁰⁸ Č. L. Kareckas, op. cit., p. 58.
- ¹⁰⁹ LLKS organizacijos 1949 m. lapkričio 20 d. trijų studentų susirinkimo protokolas Nr. 1, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 21896/3, l. 42-2.
- ¹¹⁰ Visvydo tėvonijos Vytauto grandies nario A. Ruigio atsiminimai.
- ¹¹¹ *Kalavijas už laisvę*, 1949 m. gruodžio 10 d., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 21896/3, t. 3, l. 44-8.
- ¹¹² Ibid.
- ¹¹³ Visvydo tėvonijos Vytauto grandies nario A. Ruigio atsiminimai.
- ¹¹⁴ 1950 m. balandžio 30 d. Jaro įsakymai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 21896/3, t. 3, l. 86.
- ¹¹⁵ 1950 m. balandžio 30 d. įsakymas Napo-leonui nustatyti, kas grupėje yra komjaunuoliai, ibid., l. 89.
- ¹¹⁶ 1950 m. balandžio 30 d. įsakymas Napoleonui surinkti pinigų, ibid., l. 45-2.
- ¹¹⁷ Č. L. Kareckas, op. cit., p. 66.
- ¹¹⁸ Visvydo tėvonijos Vytauto grandies nario A. Ruigio atsiminimai.
- ¹¹⁹ J. Mackevičienės liudijimas dėl Lyro, 1996 m., Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, Klaipėdos skyrius, l. 2.
- ¹²⁰ G. Visockas, „Aš – KGB agentas Lyras...“, *Vals-tiečių laikraštis*, 1996, balandžio 20, Nr. 30, p. 8.
- ¹²¹ Ibid.
- ¹²² S. Mačiulio suėmimo ir tardymo protokolas, 1950 m. gegužės 11 d., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 21896/3, t. 1, l. 3.
- ¹²³ Visvydo tėvonijos Vytauto grandies nario S. Poškos atsiminimai. Užrašė L. Pušinskytė 2005 m. spalio 26 d.
- ¹²⁴ Visvydo tėvonijos Vytauto grandies narės Z. Baublytės (J. Kucborskienės) atsiminimai. Užrašė L. Pušinskytė 2006 m. kovo 17 d.
- ¹²⁵ Organizacijos narių 1950 m. birželio 17 d. tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 21896/3, t. 1, l. 51–53.
- ¹²⁶ N. Gaškaitė, „Jaunimo pasipriešinimas ir jo slopinimas šeštajame–septintajame dešimtmetyje“, p. 7.
- ¹²⁷ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, op. cit., p. 13.
- ¹²⁸ J. Bagušauskas, „Jaunimo antisovietinis pasi-priešinimas Lietuvoje 1944–1960 metais“, p. 23.
- ¹²⁹ V. Kašauskienė, „Represinių įstaigų medžia-ga apie Lietuvos moksleivių antisovietinę raišką 1952–1953 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1997 metai*, Vilnius, 1998, p. 375.

¹³⁰ 1953 m. lapkričio mėn. specialusis pranešimas LKP(b) Klaipėdos miesto komiteto sekretoriui A. Kaireliui apie antisovietinės grupės atskleidimą Klaipėdos pedagoginėje mokykloje, LYA, f. K-1, ap. 14, b. 324, l. 6.

¹³¹ V. Kašauskienė, op. cit., p. 374.

¹³² LSSR vidaus reikalų ministro K. Liaudžio kalba LKP CK VII plenumo, LYA, LKP skyrius, f. 1771, ap. 131, b. 215, l. 70.

¹³³ S. Vyšniausko 1954 m. balandžio 24 d. apklausos protokolas, ibid., f. K-1, ap. 58, b. 33788/3, t. 1, l. 73.

¹³⁴ Lietuviškosios draugijos nuostatai, ibid., t. 2, l. 43-6.

¹³⁵ Ibid.

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Ibid., l. 43-6-43-6 a. p.

¹³⁸ Specialusis pranešimas LKP(b) Klaipėdos miesto komiteto sekretoriui A. Kaireliui apie antisovietinės grupės atskleidimą Klaipėdos pedagoginėje mokykloje, ibid., ap. 14, b. 324, l. 4.

¹³⁹ *I laisvę*, Nr. 5, 1954 m. vasario mėn., ibid., ap. 58, b. 33788/3, t. 2, l. 76-77.

¹⁴⁰ Atsišaukimas „Broli lietuvi!“, ibid., l. 59-4.

¹⁴¹ R. Abromaičio 1954 m. balandžio 26 d. tardymo protokolas, ibid., l. 83.

¹⁴² 1954 m. gegužės 11 d. nuosprendis Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos vardu, ibid., l. 151-153.

¹⁴³ 1947 m. liepos 4 d. nuosprendis Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos vardu (rusų k.), ibid., b. P-20131, l. 87.

¹⁴⁴ Nuosprendis J. Visockiui Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos vardu (rusų k.), ibid., b. P-18607, l. 28; Nuosprendis J. Stankevičiui Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos vardu (rusų k.), ibid., l. 52; 1947 m. liepos 4 d. nuosprendis Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos vardu (rusų k.), ibid., b. P-20131, l. 67; LSSR MGB Tardymo skyriaus vyr. tardytojo Puryševio Salmino 1947 m. kovo 23 d. pažyma (rusų k.), ibid., ap. 54, b. 479, l. 28; Agentūrinės bylos Nr. 188 „Paaugliai“ 1947 m. kovo 27 d. nuosprendis Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos vardu (rusų k.), ibid., l. 146-147.

¹⁴⁵ 1953 m. balandžio 16 d. NKVD Kovos su banditizmu skyriaus darbo ataskaita (rusų k.), ibid., ap. 3, b. 15, l. 32.

Gauta 2009 09 21
Klaipėdos universitetas
H. Manto g. 84,
Klaipėda

Lijana Pušinskytė

ANTI-SOVIET RESISTANCE IN KLAIPĖDA TERRITORY IN 1945-1953

Summary

The paper gives an analysis of the problem of anti-Soviet resistance in the Klaipėda Territory and the city of Klaipėda which lacked separate attention of historiography so far. The purpose is to discuss anti-Soviet resistance in the Klaipėda Territory and the city of Klaipėda in 1945-1953. Conditions that predetermined the formation of anti-Soviet resistance in the Klaipėda Territory and the city of Klaipėda as well as the specificity of partisan resistance in the Klaipėda Territory are underlined.

During World War II, the city of Klaipėda suffered enormous losses and was left almost without the inhabitants. After the war, conditions for the emergence of anti-Soviet resistance in the Klaipėda Territory were not favourable. Since people with different national, ideological and religious views moved here, their relations were quite complicated. This predetermined the fact that in the Klaipėda Territory in 1945 a large, active and united resistance movement against the Soviet regime did not rise.

A conflict between the population and Soviet authorities (i.e. a partisan war) in Greater Lithuania was transferred in the essence to the plane of the relations between the new settlers and repatriants. This makes it possible to speak about the possible specific conditions of anti-Soviet resistance in the Klaipėda Territory in the context of the territory of Lithuania and about the specificity of anti-Soviet resistance itself.

Research revealed that in the Klaipėda Territory in 1948-1953 two partisan squads – “Geležinis vilkas” and “Rambynas” (“Pilis”) were active. They fought in the Darius district of Butageidis brigade of Kęstutis command (Klaipėda and Šilutė counties).

Archival sources show that pre-war Klaipėda Territory residents and persons of German nationality joined the partisan squads that operated in the Klaipėda Territory outskirts.

Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1948–1955 m.: sistemos derinimas

Straipsnyje nagrinėjamos šios ideologinės cenzūros reiškimosi sritys: grožinės literatūros ir meno kūrinių cenzūra, humanitarinių mokslo sričių tekstų cenzūra, periodinių leidinių cenzūra, bibliotekų valymas. Ideologinės cenzūros apraiškas stengiasi sieti su bendru sovietinės kultūros politikos kontekstu, kuriame net ir per trumpą laikotarpį chronologiškai galima išskirti du etapus: 1) lemiamas Lietuvos dvasinio gyvenimo sovietizavimo lūžis (1948–1950 m.); 2) visuotinės ideologinės kontrolės įtvirtinimas (1951–1955 m.).

Siekiant paversti kultūrą vienu iš sovietų režimo politinių įrankių buvo sukurtas visuotinės viešojo gyvenimo kontrolės mechanizmas. Svarbi šio mechanizmo dalis buvo ideologinės cenzūros sistema, kurią sudarė keli vienas kitą papildantys viešojo diskurso stebėjimo ir nepageidaujamos informacijos blokavimo lygmenys. Dugiapakopė ideologinės cenzūros sistema Sovietų Sąjungoje įsitvirtino dar XX a. ketvirtajame dešimtmetyje ir pokario metais veikė gana efektyviai. Sovietinės cenzūros tyrinėtojas Arlenas Bliumas teigia, kad šiuo laikotarpiu „įbauginti ir terorizuojami autoriai ir redaktoriai jau buvo gerai išmokę ideologinio žaidimo taisyklės ir išankstinei kontrolei pateikdavo taip išvalytus, distiliuotus tekstus, kad cenzūros institucijų politinė-ideologinė kontrolė buvo minimali“¹. Anksčiau išbandytas ideologinės cenzūros modelis, žinoma, buvo diegiamas ir sovietų

(re)okupuotoje Lietuvoje, tačiau dabartinė sovietinio laikotarpio istorijos tyrimų būklė kol kas neleidžia atsakyti į klausimus, kaip šis procesas vyko ir kada jis baigėsi. Atsakymai į šiuos klausimus reikalingi tam, kad būtų galima tiksliau nustatyti viešojo gyvenimo sovietizacijos chronologinius lūžius, geriau suvokti šio proceso eigą.

Per pastarąjį dešimtmetį sovietinės cenzūros fenomeno analizei istorikai skyrė nemažai dėmesio. Pirmuosius vienos svarbiausių sovietinės cenzūros institucijų – Glavlito – veiklos pėdsakus Lietuvoje gana išsamiai atskleidė Liudas Truska². Vieną iš sovietų vykdytos ideologinės cenzūros apraiškų – skaitymo kontrolės organizavimą gana detaliai apibūdino Klemensas Sinkevičius straipsnyje, skirtame Lietuvos nacionalinės bibliotekos specialiojo fondo istorijai³. Šių eilučių autorius prieš kelerius metus aptarė bendras sovietų ideologinės cenzūros raidos tendencijas postalininiu laikotarpiu⁴. Panaši problematika nagrinėjama ir žurnale „Genocidas ir rezistencija“ paskelbtose studentų studijose⁵. Taigi aiškiai matyti, kad laikotarpis nuo 1948 m. iki šeštojo dešimtmečio vidurio iki šiol nesulaukė tyrinėtojų dėmesio. Būtent šiuo laikotarpiu kultūrinio, socialinio ir ekonominio Lietuvos gyvenimo sovietizavimo procesas vyko intensyviausiai, radikalčiai pakeisdamas tikrovę, taip pat viešojo gyvenimo funkcionavimo normas. Todėl tuo pat metu vykęs ideologinės cenzūros sistemos optimizavimas bei jos įtaka

bendrai sovietizacijos eigai, be abejonės, yra aktualūs tyrimo uždaviniai, kuriuos ir mėginama spręsti šiame straipsnyje.

Straipsnis parengtas daugiausia remiantis sovietų valdžios institucijų, nagrinėjamu laikotarpiu vaidinusių lemiamą vaidmenį vykdant ideologinę cenzūrą, archyviniais dokumentais. Tai LSSR glavlito metinės ataskaitos ir įvairios pažymos komunistų partijos vadovybei apie kūrinis, sulaikytus dėl ideologinių motyvų, bibliotekų valymus bei kitus su ideologine cenzūra susijusius veiksmus; LKP CK biuro nutarimai ir LKP CK skyrių raštai ideologinės cenzūros klausimais; LSSR KGB pažymos apie pastebėtus ideologinio „kriminalo“ požymius, komunistų partijos užsakymu atliktų tyrimų ataskaitos. Kita straipsnyje naudotų šaltinių grupė – paskelbti centrinių ir respublikinių cenzūros institucijų dokumentai⁶. Atliekant tyrimą beveik nesinaudota cenzūros funkcijas vykdžiusių žemesnės grandies institucijų – leidyklų, periodinių leidinių redakcijų, kūrybinių sąjungų, parodų komitetų – archyviniais fondais; juose išliko labai nedaug dokumentų, atskleidžiančių šių institucijų vietą ideologinės cenzūros procese. Galima daryti prielaidą, kad taip yra todėl, jog šios grandies atstovai nagrinėjamu laikotarpiu dar tik mokėsi ideologinio žaidimo taisyklių ir aktyviai jame nedalyvavo.

LIETUVOS DVASINIO GYVENIMO SOVIETIZAVIMO LŪŽIS (1948–1950 M.)

Pirmoji pokarinė ideologinės prievartos banga, nuvilnijusi per visą Sovietų Sąjungą 1946 m., privertė okupuotoje Lietuvoje likusius kultūrininkus susigūžti, tačiau daugumą jų neskubėjo (vieni nenorėjo, kiti nesugebėjo) savo kūryba įsilieti į ideologinio fronto kovotojų gretas. Sovietų valdžia, tikėdamasi

perauklėti senąją inteligentiją gražiuoju, taip pat kol kas vengė imtis ryžtingesnių priemonių prieš nepaklusniusius. 1947 m. pabaigoje Harry'ui Trumanui paskelbus komunizmo sulaikymo doktriną, Kremlius nusprendė sparčiau įtvirtinti politinę kontrolę satelitinėse Vidurio ir Rytų Europos valstybėse ir paspartinti sovietizacijos procesą 1940 m. užgrobtose teritorijose. Nuo 1948 m. pavasario ir Lietuvoje griebtasi drastiškų priemonių, kuriomis siekta palaužti stiprų visuomenės pasipriešinimą ir sunaikinti senosios socialinės-ekonominės sanklodos likučius. Sudedamoji šio proceso dalis buvo nauja kultūrinio gyvenimo ideologizavimo banga.

Pirmas rimtas įspėjimo signalas Lietuvos inteligentijai buvo duotas 1947 m. lapkričio 29 d. vykusiame LKP(b) CK XV plenumo; jame kritikuoti kūrėjai, vengiantys dalyvauti sovietinės ideologijos įprasminimo projektuose. Antanas Sniečkus savo pranešime daugiausia puolė rašytojus, suversdamas jiems didžiausią kaltės dalį dėl katastrofiško originalios lietuvių literatūros kūrinių, idealizuojančių naują sovietinę tikrovę, stygiaus: tarp LSSR valstybinės grožinės literatūros leidyklos 1947 m. išleistų 116 knygų buvo tik 6, kuriose vaizduota sovietinė tikrovė⁷. Ne mažiau grėsmingai skambėjo A. Sniečkaus priekaištai ir Lietuvos akademinei bendruomenei. Jis labai nepatenkintas buvo Istorijos instituto darbu: „Institute viešpatuoja apolitiškumo, beidėjiškumo, nusišalinimo nuo aktualios tematikos dvasia. [...] Institutas, visai nusišalinantis nuo respublikos aktualių klausimų sprendimo, nepateisina savo egzistavimo. Mokslų Akademijos prezidiumo uždavinys – imtis rimtų priemonių iš esmės pertvarkyti instituto darbą.“⁸

Iš aukštų LKP(b) CK tribūnų svaidomi kaltinimai greitai susipynė su Maskvos inspiruota dar viena menininkų ideologinio auklėjimo akcija, kuri prasidėjo VKP(b) CK

1948 m. vasario 10 d. priėmus nutarimą „Dėl V. Muradelio operos „Didžioji draugystė“. Nors šiuo nutarimu siekta sustiprinti ideologinę muzikinės kūrybos reglamentaciją, jo atgarsiai pasiekė ir kitas meno šakas⁹. Nepaisant sukkelto triukšmo, viešai užsipulti menininkai ir šį kartą išvengė skaudesnių padarinių: pasitenkinta ritualiniais klaidų išpažinimais ir pažadais pasitaisyti. Reaguodami į signalus iš viršaus, LSSR glavlito cenzoriai nuo 1948 m. pradžios taip pat prisiminė savo pareigą vykdyti leidžiamos literatūros ideologinę kontrolę. Vien per pirmąjį tų metų ketvirtį Glavlite įstrigo keturios Valstybinės mokslinės literatūros leidyklos parengtos knygos ir du „Pergalės“ žurnalo 3 numeryje numatyti spausdinti apsakymai. Tarp jų buvo ir valdžios nemalonę užsitraukusio Istorijos instituto direktoriaus Povilo Pakarklio monografija „Teutonų ordino valstybinės santvarkos bruožai“, kurioje, anot Glavlito cenzorių, „teutonų ordino persikėlimas į Prūsiją pavaizduotas be sąryšio su Vokietijos imperijos kolonijine ekspansine politika“¹⁰.

1948 m. Glavlitas pradėjo nuosekliau valyti bibliotekų fondus – šalinti iš jų nepriklausomybės laikotarpiu leistą literatūrą; iki tol daugiausia dėmesio buvo skiriama nacių okupacijos metais leistų knygų bei periodikos naikinimui. Anot LSSR glavlito viršininko Aleksandro Malygino, būtent „1948 m. bibliotekų valymo darbe pavyko pasiekti pakankamai rimtą persilaužimą: 1947 m. respublikoje buvo patikrintos tik 309 bibliotekos, o 1948 m. – net 1774, išimta kenksmingos literatūros 138 775 tomai“¹¹. Pasiekti tokį „proveržį“ pavyko todėl, kad bibliotekoms tikrinti buvo pasitelktas vietos partinis aktyvas ir inteligentija. Jų darbui reikiama linkme nukreipti Glavlitas parengė išimtinų knygų sąrašus. 1948 m. buvo išsiuntinėti du tokie sąrašai, juose buvo daugiau nei tūkstantis pozicijų. Pagrindinių mokslinių bibliotekų fondams peržiūrėti

1948 m. rudenį buvo sudarytos specialios komisijos. Pavyzdžiui, Mokslų akademijos bibliotekoje dirbo „iš mokslinių darbuotojų sudaryta komisija, vadovaujama MA vice-prezidento Žiugždos, kuris pats asmeniškai dalyvauja komisijos darbe. Per paskutinius tris 1948 metų mėnesius komisija patikrino daugiau nei 100 tūkstančių knygų, numatė išimti apie 2000“¹².

LSSR MA Prezidiumas ne tik entuziastingai atsiliepė į Glavlito raginimus išsivalyti bibliotekos fondus, bet ir uoliai vykdė mokslinių institutų leidybinės produkcijos ideologinės cenzūros funkcijas. 1948 m. pabaigoje LSSR MA prezidentas Juozas Matulis kreipėsi į A. Sniečkę, sūlydamas sustabdyti 1947 m. išleisto Didžiojo lietuvių kalbos žodyno antrojo tomo platinimą. Jis motyvavo tuo, kad išleistas žodyno tomas „ne tik nepateisino tarybinės liaudies poreikių, bet jis jį klaidina, temdo jos tarybinę sąmonę, silpnina kovingumą prieš buržuazinį nacionalizmą, prieš reakcinį klerikalizmą ir religinius prietarus“¹³. LKP(b) CK biuras, remdamasis šiuo signalu, 1949 m. vasario pradžioje davė nurodymą likusį žodyno tiražą sunaikinti.

Po kelių dienų prasidėjęs LKP(b) VI suvažiavimas tapo dar vienu reikšmingu įvykiu, liudijusiu vis stiprėjantį ideologinį spaudimą. A. Sniečkus savo pranešime itin daug vietos skyrė ideologinio darbo klausimams. Aptardamas darbo su inteligentija klaidas, jis pabrėžė: „Kai kurie draugai klydo rodydami liberalumą aiškiai svetimiems elementams iš senosios aplinkos inteligentijos. Dėl tokio liberalumo įvairiuose ideologinio (ir ne tik ideologinio) fronto baruose ilgą laiką veikė, o kai kur ir dabar veikia priešiški elementai, kurie jiems suteiktą pasitikėjimą panaudoja priešiškam darbui.“¹⁴ „Priešiškų elementų“ veikimu A. Sniečkus mėgino paaiškinti ir dažnai pasitaikančias „šiurkščias klaidas“ vertinant kultūrinį palikimą. Kaip vieną ryš-

kiausių politinio budrumo stokos pavyzdžių jis minėjo padėtį LSSR valstybinėje grožinės literatūros leidykloje. Pasak jo, ši leidykla „tapo prieglauda politiškai abejotiniams ir priešiškiems elementams, kurie praecies rašytojų kūrinį leidimo priedangoje skleidė svetimą nacionalistinę ideologiją“¹⁵.

Naui akcentai valdžios lyderių retorikoje šį kartą jau turėjo praktinių padarinių. Po LKP(b) VI suvažiavimo prieš perauklėjimui nepasiduodančius kūrybinės inteligentijos atstovus vis dažniau imta naudoti represines priemones, nuo kurių skaudžiausiai nukentėjo atsakingi leidyklų darbuotojai. Pagal sovietinę sampratą jie turėjo būti pirmoji ideologinės cenzūros grandis, todėl netinkamai šią funkciją vykdę asmenys buvo kaltinami sąmoninga kenkėjiška veikla. 1947 m. pabaigoje A. Sniečkaus išgąsdinti rašytojai sugebėjo didžiąją kaltės dalį nuo savo pečių perkelti ant leidėjų, neva boikotuojančių jų kūrybines pastangas. Pirmąja stalininės represijų mašinos auka tapo Grožinės literatūros leidyklos vyr. redaktoriumi nuo 1944 m. dirbęs Valys Drazdauskas, suimtas 1949 m. gegužės 20 d.

Per tardymus V. Drazdauskas mėgino paneigti jam pateiktus kaltinimus dėl sąmoningos antisovietinės veiklos, apeliuodamas į tai, kad dauguma leidyklai įteiktų kūrinių aktualia tematika neatitiko net minimalių meninės vertės kriterijų, todėl norėdamas įvykdyti planą jis buvo priverstas daugiau leisti lietuvių ir užsienio literatūros klasikų knygų. Nepaisant to, po beveik metus trukusių tardymų parengtoje kaltinamojoje išvadoje, be kita ko, konstatuota: „Būdamas Grožinės literatūros leidyklos vyr. redaktoriumi leido knygas su tarybiniam skaitytojui kenksminga ideologija, užlaikydavo aktualios Tarybinės literatūros išleidimą ir stengėsi daugiau leisti Vakarų literatūros, neturinčios aktualios reikšmės, vertimus.“¹⁶ V. Drazdausko likimo ne tik nesušvelnino, o

galbūt dar labiau sukomplikavo tai, kad jis mėgino atskleisti jau nuo okupacijos pradžios nomenklatūrinėje rašytojų ir leidybos valdymo sistemoje įsigalėjusią korupcijos ir piktnaudžiavimo tarnybine padėtimi praktiką. Kadangi byloje buvo duomenų apie žinomus rašytojus ir aukštus sovietų valdžios pareigūnus, byla perduota nagrinėti Ypatin-gajam pasitarimui prie SSRS valstybės saugumo ministro. V. Drazdauskas buvo nuteistas 10 metų lagerio, o jo pateikta informacija liko emgėbistų stalčiuose.

1949 m. vasarą MGB kalėjime atsidūrė ir kitų dviejų valstybinių leidyklų vyr. redaktorai – priklausymu „antitarybinei mistinei teosofinei N. Rericho draugijai“ apkaltinti Bronius Vaitiekūnas, 1944–1947 m. dirbęs Enciklopedijų, žodynų ir mokslinės literatūros leidyklos direktoriumi, vėliau jos vyriausiuoju redaktoriumi, ir Jonas Glemža, analogiškas pareigas ėjęs Pedagoginės literatūros leidykloje. Pagal tą pačią bylą buvo suimta ir Mokslinės literatūros leidyklos redakcijos vedėja Birutė Valušytė¹⁷. Po leidybos politiką praktiškai formavusių asmenų suėmimų buvo atleisti minėtose leidyklose dirbę „nepatikimi“ kadrai, o vietoj jų į leidyklas komandiruoti politiškai patikimesni asmenys. Pavyzdžiui, Grožinės literatūros leidykloje pradėjo dirbti buvęs dienraščio „Tarybų Lietuva“ vyr. redaktorius Icikas Gurvičius, kurį daugelis buvusių leidyklos darbuotojų ir rašytojų apibūdino kaip pagrindinį ideologijos grynumo sergėtoją. Šiltas vietas buvo priversti palikti ir darbo sovietų saugume patirtį turėję, tačiau pasitikėjimo nepateisinę leidyklų vadovai: Grožinės literatūros leidyklos direktorius Aleksandras Gudaitis-Guzevičius susitelkė kūrybiniam darbui, o Enciklopedijų, žodynų ir mokslinės literatūros leidyklos direktorius Danielius Todesas buvo priverstas pasitraukti iš pareigų, 1950 m. pabaigoje šią leidyklą sujungus su Politinės literatūros leidykla¹⁸.

Net ir po 1949 m. vasarą ir rudenį atlikto kadru valymo pagrindines leidyklas ir toliau atidžiai stebėjo cenzūros institucijos. Glavlitas 1949 m. dėl ideologinių motyvų sustabdė septynių Grožinės literatūros leidyklos parengtų knygų spausdinimą. Pavyzdžiui, iš spaudai parengtos Kazio Binkio poezijos rinktinės buvo nurodyta išimti poemą „Sparnuotas Matas“, kuri neva „persmelkta buržuazinės ideologijos ir amerikietiško kapitalizmo garbinimo“¹⁹. LKP(b) CK nurodymu dėl netinkamų įvadų buvo sustabdytas Antano Baranausko „Anykščių šilelio“ ir Kristijono Donelaičio raštų spausdinimas. LKP(b) CK rado šiurkščių politinių klaidų ir Glavlito filtrą praėjusiose jau išspausdintose Grožinės literatūros leidyklos knygose. 1949 m. lapkričio 4 d. LKP(b) CK biuras nutarė uždrausti platinti Jono Marcinkevičiaus romaną „Nemunas patvino“ ir K. Binkio poezijos rinkinį, o leidyklos bei Glavlito vadovai įspėti dėl neatsakingo požiūrio į spausdinamą literatūrą²⁰.

Glavlito darbuotojams sunkiai sekėsi ne tik laiku reaguoti į griežtėjančią knygų leidybos politiką, bet ir išvengti klaidų kontroliuojant periodinę spaudą. 1950 m. pradžioje MGB ne kartą pranešė A. Sniečkui apie pagrindiniuose respublikos dienraščiuose pastebėtas antisovietinį atspalvį turinčias spausdinimo klaidas, atsiradusias dėl aplaidaus redakcijų darbuotojų ir Glavlito cenzorių darbo. Pavyzdžiui, 1949 m. gruodžio 24 d. „Komjaunimo tiesos“ numerio pirmajame puslapyje paskelbtame jubiliejiname sveikinime „tautų vadui“ buvo palinkėta ne „ilgų sveikatos metų“, o „ligų ir ilgų sveikatos metų“²¹. Dėl šios klaidos tą dieną budėjęs laikraščio redaktorius ir korektorius buvo atleisti iš darbo.

LKP(b) CK biuras 1950 m. taip pat priėmė du nutarimus, kuriuose buvo smerkiamos šiurkščios politinės klaidos periodiniuose leidiniuose. 1950 m. rugsėjo pabaigoje LKP(b) CK kritikos objektu tapo Lazdijų rajono laikraštis „Dzūkų žinios“, išspausdinęs keletą straipsnių ir feljetonų, kuriuose „piktavališkai šmeižiama tarybinė tikrovė“²². Kiek vėliau publikacijų su šiurkščiomis politinėmis klaidomis rasta ir iliustruotame žurnale „Švyturys“. LKP(b) CK biuro nutarimą šiuo klausimu rengusių Propagandos ir agitacijos skyriaus pareigūnų nuomone, taip atsitiko dėl to, kad į žurnalo redakciją įsiskverbė politiškai nepatikimi asmenys ir kad jos darbo deramai nekontroliavo redkolegija bei Rašytojų sąjungos valdyba²³.

Nors LKP(b) CK biuras gana griežtai įvertino „Švyturio“ redakcijos darbą, neatrodo, kad šis žurnalas buvo daugiau nei kiti leidiniai nukrypęs nuo politinio žaidimo taisyklių. „Švyturio“ atsakingasis redaktorius Vladas Mozūriūnas stropiai mokėsi šio žaidimo paslapčių ir nuoširdžiai gailėjosi dėl pasitaikančių paklydimų. 1949 m. pavasarį jis savikritiškai išpažino savo kaltę A. Sniečkui tokiais žodžiais: „Apgailėstaudamas turiu pranešti, kad „Švyturio“ 6 Nr. Ch. Lemcheno* straipsnyje „Tarybiniai lietuvių kalbos naujadarai“ įsibrovė stambi politinė klaida dėl mano nepakankamo apdairumo. Ruošdamas medžiagą spaudai, aš neatkreipiau tinkamo dėmesio į politinę šio straipsnio pusę, o pažiūrėjau kaip į kalbinį dalyką.“²⁴ 1950 m. rudenį jaunasis „Švyturio“ redaktorius jau pats mokė gerokai už save vyresnį Juozą Grušą: „Jūsų apsakymo „Atkaklusis senis Jurgėla“ negalėjome išspausdinti, nes jis turi kai kurių trūkumų. Per daug išpūsta Jurgėlos meilė gyvuliams. Pirmiausia reikia

* Chackelis Lemchenas (1904–2001) – kalbininkas, daugelio žodynų sudarytojas, nuo 1949 m. dirbo redaktoriumi Mokslinės literatūros leidykloje.

iškelti jo visuomeninį susipratimą, sąmonin-gumą – juk Jurgėla gerai prižiūri arklius dėl to, kad jis įsitikino, jog tarybinėje santvarkoje nebėra išnaudojimo, jog jis – lygiateisis pilietis, naujo gyvenimo statytojas, kaip ir visi kiti tarybiniai žmonės.“²⁵

SSRS glavlito vadovybė taip pat nebuvo patenkinta savo padalinio Lietuvoje darbu. Ypač didelį susirūpinimą jai kėlė respublikos knygų fondų būklė. 1949 m. gruodžio mėn. iš Maskvos atvykusi inspektorių grupė pasibaisėjo bibliotekose ir knygynuose rasta visiška netvarka. Kaune veikusioje Centrinėje viešojoje bibliotekoje ir Kauno universiteto bibliotekoje dar buvo knygų saugyklos, kuriose gulėjo didžiuliai kiekiai neinventorizuotų ir nepatikrintų leidinių; Vilniaus universiteto ir Mokslų akademijos bibliotekų bendruosiuose fonduose rasta daugybė antisovietinių knygų, nes čia veikusios komisijos nuo 1949 m. vidurio nutraukė darbą nebaigusios patikrinti visų fondų; Vilniaus ir Kauno antikvarinių knygynų sandėliuose tebebuvo saugomi dideli tiražai nepriklausomybės metais leistų leidinių (J. Korčinskio „Vytautas Didysis“, L. Karsavino „Apie asmenybę“ ir kiti)²⁶. Reikiamos kontrolės neužtikrinusiems LSSR glavlito vadovams buvo pareikšti griežti papeikimai, jie įspėti dėl galimo atleidimo iš pareigų, jei padėtis greitai nepasikeis.

Vykdydamas SSRS glavlito viršininko 1950 m. sausio 24 d. įsakymą, kuris įpareigojo knygų fondų kontrolės trūkumus pašalinti iki kovo 1 d., LSSR glavlitas ėmėsi ryžtingų priemonių knygų fondams išvalyti. Visų pirma Kultūros ir švietimo įstaigų komiteto, Švietimo ministerijos žinioje esančių ir žinybinių bibliotekų direktoriams buvo išsiuntinėtos griežtos direktyvos per dvi savaites patikrinti ir išvalyti bibliotekų fondus bei nustatyta tvarka įregistruoti bibliotekas Glavlito įstaigoje. Didžiosiose Vilniaus ir Kauno bibliotekose buvo sudarytos naujos komisijos, turėjusios peržiūrėti iki tol

nepatikrintus fondus. Pavyzdžiui, Vilniaus universiteto bibliotekoje buvo sudarytos net dvi komisijos: pirmosios nariai „ypatingos skubos tvarka peržiūri knygas ne pagal katalogą, o betarpiškai jas vartydami ir išimdami akivaizdžiai kenksmingus leidinius“, antrosios nariai turėjo atidžiau susipažinti su jau išimtų knygų turiniu, būtinais atvejais jas perskaityti ir sudaryti anotacijas. Iš 5 didžiųjų bibliotekų (Vilniaus ir Kauno universitetų, MA, Centrinės viešosios ir Knygų rūmų) iki kovo 1 d. buvo išimta 171 tūkst. egzempliorių knygų, dar 110 tūkst. egzempliorių išimta iš mažesnių bibliotekų, 108 tūkst. – iš knygų prekybos tinklo ir spaustuvių sandėlių²⁷. Taigi per vieną mėnesį buvo išimta beveik 400 tūkst. knygų (dauguma jų sunaikinta), t. y. 50 tūkst. egzempliorių daugiau nei per dvejus metus (1948–1949) iki tol.

Valstybinių bibliotekų niekaip nebaigiančio valyti Glavlito jau laukė nauji uždaviniai. 1949–1950 m. sovietinės Lietuvos vadovus iš komunistų partijos apskričių komitetų ir MGB vis dažniau pasiekdavo signalai apie religinių organizacijų žinioje likusias bibliotekas, kuriose buvo galima gauti ne tik niekur kitur neprieinamų religinio turinio, bet ir į draudžiamų knygų sąrašus įtrauktų kitokio žanro leidinių. Pavyzdžiui, 1949 m. vasarą apie pastebėtus antisovietinio pobūdžio literatūros telkinius kai kuriose Panevėžio bažnyčiose LKP(b) vadovus informavo šio miesto partijos komiteto sekretorė Taurinskienė, kartu vykdžiusi ir neetatinio apskrities cenzoriaus funkcijas²⁸. LSSR valstybės saugumo ministras Piotras Kapralovas ragino A. Sniečkų duoti nurodymą Glavlitui, kad patikrintų Kauno kunigų seminarijos biblioteką²⁹. Nepaisant šių signalų, bažnyčiose esančių bibliotekų perėmimas užtruko iki šeštojo dešimtmečio vidurio. Antai Marijampolės bažnyčioje paslėpta turtinga buvusio marijonų vienuolyno biblioteka Glavlito pastangomis buvo likviduota tik 1954 m.

Glavlito kontroliuojamos viešos informacijos spektras buvo plečiamas ir kitomis kryptimis. 1950 m. lapkričio 1 d. LKP(b) CK biuras ir LSSR MT priėmė nutarimą „Dėl priemonių valstybinės paslapties atskleidimo faktams muziejuose pašalinti“³⁰; šiuo nutarimu LSSR glavlitas buvo įpareigotas nuolat kontroliuoti muziejus ir parodas. Po šio nutarimo ir atitinkamų instrukcijų iš Maskvos LSSR glavlitas ėmėsi priemonių organizuoti muziejų ekspozicijų ir laikinų parodų cenzūrą: buvo išleistas įsakymas dėl muziejų patikrinimo ir jų registravimo; įstaigų, kurių žinioje buvo ekspozicinės erdvės, vadovams išsiuntinėti laišakai su paaiškinimais, kaip turi būti atidaromi muziejai ir parodos. Nuo šiol Glavlitas nekontroliavo tik muzikos atlikėjų, teatro ir kino repertuaro, už kurį buvo atsakingas Meno reikalų valdybos prie SSRS MT Vyriausiasis repertuaro komitetas (Glavrepertkomas). Šis Maskvoje veikęs komitetas praktiškai nevykdė Lietuvoje statomų teatro spektaklių kontrolės, todėl „siekiant kelti kuriamų pjesių idėjinį-meninį lygį ir gerinti šių pjesių pastatymo Lietuvos TSR teatruose kokybę“ 1949 m. gruodžio mėn. prie LSSR MT buvo sudaryta speciali pjesių ir pastatymų priėmimo komisija, kurios pirmininku tapo itin dogmatiškomis pažiūromis pagarsėjęs Kazimieras Preikšas³¹.

LSSR glavlito aparatas 1950 m. dar neatitiko jam keliamų reikalavimų. Šios institucijos vadovai skundėsi, kad dirbti cenzoriais jie priversti priimti atsitiktinius, o ne partijos rekomenduotus asmenis. Dėl to MGB šiuo laikotarpiu neretai atsisakydavo išduoti Glavlito darbuotojams leidimus dirbti su slaptais dokumentais, motyvuodama tuo, kad apie juos esama kompromituojančių duomenų. Pavyzdžiui, 1950 m. tokio leidimo negavo netgi LSSR glavlito pakartotinės cenzūros viršininke dirbusi Filomena Šporienė; mat MGB išsiaiškino, kad jos brolis nacių okupacijos metais tarnavo pagalbinės policijos ba-

talione ir vėliau buvo represuotas³². 1950 m. pabaigoje centriniame LSSR glavlito aparate dirbo 15 žmonių, iš jų 8 lietuviai, 5 žydai, 1 rusas ir 1 lenkas. Tik 3 Glavlito cenzoriai turėjo aukštąjį išsilavinimą, o daugumą sudarė Vilniaus universiteto studentai. Trečdalis cenzorių buvo priimti 1950 m., didesnę nei trejų metų darbo stažą turėjo tik 4 centrinio aparato darbuotojai³³. Sunkiai sekėsi komplektuoti Glavlito skyrius 1950 m. įkurtose Kauno, Klaipėdos ir Šiaulių srityse. Kaune dirbo 5 cenzoriai (trys lietuviai ir du žydai, visi turintys tik vidurinį išsilavinimą), Klaipėdoje kol kas buvo įdarbintas tik vienas skyriaus viršininkas Šleima Levinas, o Šiauliuose skyriaus net nepradėta komplektuoti. Ypač sudėtinga padėtis buvo rajonuose, nes įvykdžius naują administracinį-teritorinį suskirstymą dauguma neetatinių cenzorių pasikeitė, be to, ir naujai paskirtieji turėjo derinti savo pareigas su tiesioginiu darbu rajono partijos ar vykdomajame komitete.

VISUOTINĖS IDEOLOGINĖS KONTROLĖS ĮTVIRTINIMAS (1951–1955 M.)

Po sovietų Lietuvos įkūrimo jubiliejaus kiek atslūgęs puolimas ideologiniame fronte vėl buvo atnaujintas, „Pravdai“ 1951 m. liepos 2 d. paskelbus vedamąjį straipsnį „Prieš ideologinius iškraipymus literatūroje“. Mūsų nagrinėjamai temai svarbūs du šio straipsnio aspektai. Visų pirma, jame kaip ryškiausias ideologiškai ydingos literatūros pavyzdys nurodytas žurnale „Zvezda“ išspausdintas ukrainiečių poeto Vladimiro Sosiūros eilėraštis „Mylėk Ukrainą“, kuriame įžvelgti nacionalistiniai motyvai. Kita vertus, vedamajame akcentuojamos ne tiek rašytojų, o masinės informacijos priemonių cenzorių, praleidusių šiuos kūrinius į viešumą, klaidos. Po dviejų mėnesių buvo išleistas

specialus slaptas SSRS glavlito aplinkraštis „Apie cenzorių užduotis ryšium su politinės-ideologinės spaudos kontrolės sustiprinimu“; jame buvo numatytos papildomos priemonės cenzorių politiniam budrumui padidinti: įvesta griežtesnė asmeninė atsakomybė už padarytas klaidas, reikalaujama ne tik nagrinėti tekstą, bet ir gerai suprasti jo esmę; cenzoriai turėjo būti reguliariai atestuojami³⁴.

Reaguojant į signalą iš Maskvos, „nacionalizmo“ apraiškų imta ieškoti ir Lietuvos rašytojų kūryboje. Viešos kritikos taikiniu tapo mažiau ideologiškai angažuoti, tėviškės kraštovaizdį vaizduojantys kūriniai. Buvo puolami ne tik vyresnės kartos poetų (Aleksas Churgino, Vinco Mykolaičio-Putino), bet ir entuziastingai režimą šlovinusių jaunųjų talentų (Eugenijaus Matuzevičiaus, Eduardo Mieželaičio) poezijos rinkiniai. Negailestingai sukritikuotas ir vienas pirmųjų lietuviškos socialistinio realizmo prozos pavyzdžių – Jono Dovydaičio romanas „Dideli įvykiai Naujamiestyje“, kuriame, anot vertintojų, neigiami personažai – sovietų valdžios priešai – buvo pavaizduoti daug įtaigiau ir patraukliau negu partiniai veikėjai³⁵. Atsiliepdami į naujus ideologinės kovos iššūkius, LSSR glavlito cenzoriai taip pat suskubo užkirsti kelią į viešumą keletui kūrinių, kuriuose buvo galima įžvelgti „nacionalistinių“ motyvų. 1951 m. buvo sustabdytas Vacio Reimerio poezijos rinkinys „Išaugo ąžuolai“, nes jame būta eilėraščių, kuriuose „apdainuojamos Lietuvos grožybės bendrai, bet nutylima apie tarybų valdžios metais Lietuvos dirbančiųjų įvykdytus socialistinius pertvarkymus, apie Lietuvos pavertimą industrine respublika“³⁶. Iš Broniaus Laucevičiaus-Vargšo kūrybos rinktinės Grožinės literatūros leidyklai buvo pasiūlyta išimti „apolitinį“ apsakymą „Tėvynė“.

Silpnėjant ginkluotajam pasipriešinimui, daugiau dėmesio kultūrinio gyvenimo

kontrolėi galėjo skirti ir sovietų represinės struktūros. Ypač atidžiai ir toliau buvo stebimi su leidyba susiję rašytojai bei publicistai. Pagal 1951 m. pradėtą bylą „Trutni“ buvo sekami rašytojai A. Churginas, Juozas Keliuotis, Kazys Kiela, Jonas Marcinkevičius, E. Mieželaits ir Albinas Žukauskas; esą jie „buržuazinės-nacionalistinės ideologijos pagrindu tarpusavyje palaiko ryšį, nieko nerašo tarybine tematika, o sukiojasi apie grožinės literatūros leidyklos vyriausiąjį redaktorių Žukauską, pasinaudodami jo tarnybine padėtimi mėgina išleisti ideologiškai žalingą literatūrą ir machinacijų būdu tam išeikvoja dideles valstybinių lėšų sumas“³⁷. 1951 m. pabaigoje buvo suimti Grožinės literatūros leidykloje dirbę rašytojai Kazys Jankauskas ir Eduardas Viskanta bei žurnalistas Pranas Budvytis. Jie buvo kaltinami ne tik dėl kūrybinės veiklos nepriklausomybės ar nacių okupacijos laikotarpiu, bet ir dėl „kenkėjiškos“ veiklos leidykloje pokario metais³⁸.

1952 m. sausio 16 d. buvo suimtas Vilniaus pedagoginio instituto Lietuvių literatūros katedros vedėjas ir žurnalo „Tarybinė mokykla“ redaktorius Petras Mikutaitis. Be kitų dalykų, jis buvo kaltinimas ir tuo, kad būdamas žurnalo „Tarybinė mokykla“ redaktoriumi spausdino politiškai kenksmingus straipsnius, prieštaraujančius pagrindiniams komunistinio auklėjimo principams, taip pat tuo, kad jo parengtoje ir 1947–1949 m. trimis laidomis išleistoje lietuvių literatūros chrestomatijoje gimnazijų mokiniams politiniu požiūriu neteisingai parinktos kūrinių ištraukos. Šiems kaltinimams pagrįsti dar prieš P. Mikutaičio suėmimą buvo sudaryta ekspertų komisija (į ją buvo įtrauktas ir LSSR glavlito viršininko pavaduotojas Borisas Gurvicius), kuri patvirtino, kad ir chrestomatijoje, ir žurnalo publikacijose esama „didelių politinio ir metodologinio pobūdžio iškraipymų, propaguojamos svetimos antimarksistinės, buržuazinės-nacionalistinės koncepcijos“³⁹.

Šeštojo dešimtmečio pradžioje MGB gana dažnai tekdavo aiškintis priežastis, dėl kurių nepakankamai efektyviai veikiantis ideologinės cenzūros mechanizmas praleisdavo į viešumą tekstus su „šiurkščiomis politinėmis klaidomis“. Dar vienas skandalas kilo 1952 m. pavasarį, kai buvo pastebėta (praėjus dvejiems metams po išleidimo!) keletas politiškai pavojingų vertimo klaidų knygoje „Mūsų Didžioji tėvynė“*. LKP(b) CK pavedimu atlikusi tyrimą MGB nustatė, kad dauguma klaidų atsirado surenkant knygos tekstą spaustuvėje, tačiau tiek atsakingoji Politinės ir mokslinės literatūros leidyklos redaktorė Dveira Berzakaitė, tiek Glavlito cenzorė Asia Vulfaitė, abi VKP(b) narės, pasirašė signalinį knygos egzempliorių jo net neskaičiusios⁴⁰. Remdamasis šio tyrimo išvadomis, LKP(b) CK biuras minėtoms komunistėms, taip pat „Vaizdo“ spaustuvės direktoriui I. Ginzburgui už „politiškai neleistiną aplaidumą“ pareiškė papeikimą⁴¹, o knyga buvo išimta iš bibliotekų ir knygų prekybos tinklo.

Nors ir ne tokiais dideliais mastais kaip 1950 m., šeštojo dešimtmečio pradžioje bibliotekos buvo valomos toliau. Knygų fondai buvo nuolat tikrinami pagal įvairius viešam naudojimui uždraustų leidinių sąrašus. Maskva reguliariai siuntė Visasąjunginių knygų rūmų parengtas „Pasenusių leidinių, nenaudotinų viešosiose bibliotekose ir knygų prekybos tinkle, bibliografinės rodyklės“; 1949–1955 m. buvo išleistos 34 tokios rodyklės⁴². LSSR glavlitas taip pat sudarinėjo panašius uždraustų lietuviškų leidinių sąrašus, kuriuos tvirtino LKP CK ir SSRS glavlitas. Pavyzdžiui, 1952 m. pabaigoje LKP CK patvirtino draudžiamų knygų

sąrašą, į kurį buvo įrašyta 500 lietuvių kalba išleistų knygų pavadinimų. Sudarant anotuotus draudžiamų knygų sąrašus Glavlitui talkino ir didžiųjų bibliotekų specialiųjų fondų darbuotojai; jie ne tik inventorizavo į specialųjį fondą patekusius leidinius, bet ir toliau tikrino bendruosius fondus bei siuntė Glavlitui anotacijas apie įtarimą sukėlusias knygas. 1952 m. ypač aktyvūs buvo VU ir MA bibliotekų specialiųjų fondų darbuotojai, į draudžiamų knygų sąrašus pasiūlę įtraukti atitinkamai 310 ir 124 knygų pavadinimus⁴³.

Pagal Glavlito įsakymus iš bibliotekų buvo išimama nemažai jau sovietmečiu išleistų knygų. Vien 1952 m. išleisti šeši įsakymai, jais uždrausta viešai naudoti 27 pokario metais išleistas knygas lietuvių kalba⁴⁴. Dažniausiai buvo uždraudžiami leidiniai, kuriuose pastebėta politinių klaidų, arba sovietų režimo represuotų autorių knygos. Pavyzdžiui, 1952 m. gegužės 7 d. LSSR glavlitas kreipėsi į LKP(b) CK sekretorių Vladą Niunką, prašydamas pritarti, kad į sąrašą asmenų, kurių visi kūriniai išimami iš viešųjų bibliotekų ir knygų prekybos tinklo, būtų įtrauktos neseniai nuteistų P. Mikutaičio ir K. Jankausko pavardės⁴⁵. Tiesa, ne visi nuteisti rašytojai patekdavo į „juodąjį“, arba odiozinių autorių, sąrašą. Į 1953 m. LSSR knygų rūmų parengtą „Pasenusių leidinių, nenaudotinų viešosiose bibliotekose ir knygų prekybos tinkle, suvestinį sąrašą“ (jame buvo apie 2,5 tūkst. 1904–1952 m. Lietuvoje išleistų knygų pavadinimų) įrašyti visi publikuoti P. Mikutaičio, K. Jankausko, taip pat Kazio Inčiūros kūriniai, tačiau neįtraukta nė vienos iki 1940 m. išleistos Antano Miškinio poezijos knygos.

* Pavyzdžiui, frazėje „visų dirbančiųjų pastangomis kovoje su socializmo priešais“ žodis „socializmo“ buvo pakeistas žodžiu „kapitalizmo“, frazėje „įvairių tautų piliečiai, gyvenantys Tarybų Sąjungoje“ žodis „piliečiai“ pakeistas „priešai“.

Dar vieną draudžiamos literatūros grupę sudarė užsienio autorių kūryba. 1949–1953 m. SSRS glavlitas parengė keturis sąrašus vadinamųjų odiozinių užsienio autorių, kurių visos knygos turėjo būti išimtos iš bendrojo naudojimo bibliotekų fondų. Į juos įrašytos 508 pavardės, tarp kurių buvo Simon de Beauvoir, Georges Bernanos, Alberas Camus, Karl Jaspers, Jacques Maritain, Ezra Pound ir kiti žymūs rašytojai bei filosofai⁴⁶. Pagal 1946 m. nustatytą tvarką į sąrašą institucijų, kurioms suteikta teisė gauti užsienyje leistas knygas ir periodinius leidinius, pateko tik sąjunginės ministerijos ir organizacijos, centrinės bibliotekos ir žiniasklaidos priemonės⁴⁷, o visą iš užsienio paštu gaunamą literatūrą tikrino SSRS glavlito užsienio cenzūros skyrius, veikęs Maskvos centriniam pašte. Dėl tokios centralizuotos kontrolės sistemos užsienio literatūra praktiškai nepasiekdavo sąjunginių respublikų. Mėginimai pralaužti šią blokadą paprastai atsimušdavo į griežtą SSRS glavlito nuostatą išlaikyti tokią tvarką. Pavyzdžiui, 1950 m. vasarą SSRS ryšių ministerija, motyvuodama tuo, kad dėl centralizuotos cenzūros užsienio periodiniai leidiniai labai pavėluotai pasiekia adresatus, siūlė Glavlito užsienio cenzūros skyrius steigti ir kituose miestuose (taip pat Vilniuje), tačiau SSRS glavlitas dar kartą sėkmingai blokavo šią iniciatyvą⁴⁸.

Daug sunkiau sekėsi kontroliuoti kitą alternatyvios informacijos sklaidos kanalą – užsienio radijo stočių transliacijas. Šeštojo dešimtmečio pradžioje lietuviškų užsienio radijo laidų slopinimas taip pat tebebuvo opi problema, kėlusį susirūpinimą vietos valdžios atstovams. 1951 m. pabaigoje radijo trukdžių sistema veikė tik Vilniuje ir Kaune bei 35–40 km spinduliu aplink šiuos miestus⁴⁹. Nors LKP(b) CK pirmasis sekretorius ne kartą kreipėsi į SSRS ryšių ministeriją ir VKP(b) CK prašydamas kuo skubiau spręsti šią problemą, reikalai sunkiai judėjo į priekį.

1954 m. rugsėjo 23 d. priimtame LKP CK ir LSSR MT nutarime „Dėl kovos priemonių prieš antisovietinę propagandą radijo bangomis“ buvo konstatuota, jog „antisovietinių radijo laidų klausoma didesnėje respublikos kaimiškos teritorijos dalyje, todėl daroma didelė žala valstybės interesams“⁵⁰. Kad būtų mažiau klausoma užsienio radijo laidų, imtasi visokių priemonių: ne tik statomos naujos radijo trukdyklės, bet ir skatinama masinė pigių radijo imtuvų, neturinčių trumpųjų bangų diapazono, gamyba. Vis dėlto visiškai izoliuoti Lietuvos gyventojus nuo užsienio radijo laidų niekada taip ir nepavyko.

Siekiant maksimaliai sustiprinti ideologinę kultūrinio gyvenimo kontrolę, visų jo viešos sklaidos formų cenzūra pamažu buvo telkiama vienose rankose. 1951 m. rugpjūčio 28 d. SSRS MT nutarimu panaikinus Vyriausiąjį repertuaro komitetą, jo funkcijas turėjo perimti Glavlitas. 1952 m. pradžioje patvirtinta instrukcija „Apie meno kūrinių cenzūros tvarką“ numatė, kad nuo šiol: „Meno kūriniai (visų formų ir žanrų dramaturgija, muzikos, muzikiniai-vokaliniai ir žodinės kūrybos žanro estrados bei cirko kūriniai, meno savi-veikla, tapyba, grafika, skulptūra, tiražuojama fotoprodukcija, gramofono plokštelių įrašai) gali būti viešai atliekami, demonstruojami ir publikuojami tik su sąlyga, jeigu jiems duotas cenzūros organų leidimas.“⁵¹ Šia instrukcija buvo įvesta dviguba meno kūrinių ideologinė kontrolė, nes prieš pateikiant kūrinį tikrinti Glavlitui, Meno reikalų valdyba turėjo patvirtinti išvadą, kad jis atitinka nustatytus idejinio-meninio lygio reikalavimus. Tačiau net ir gavę tokią išvadą Glavlito cenzoriai buvo įpareigoti neprarasti budrumo ir „neleisti platinti politiškai kenksmingų, ideologiškai svetimų, beidėjų, menkaverčių, tarybinę tikrovę iškraipiančių kūrinių“⁵².

Glavlito padaliniui Lietuvoje sunkiai sekėsi vykdyti įprastą viešosios erdvės kontrolę; praktiškai jis buvo nepajėgus greitai

perimti naujas jam patikėtas funkcijas. 1952 m. gegužės pabaigoje LSSR glavlito viršininkas A. Malyginas kreipėsi į LKP(b) CK prašydamas patvirtinti sąrašą organizacijų, kurioms būtų suteikta teisė masiškai gaminti ar publikuoti vaizduojamojo meno kūrinius, taip pat atskirą sąrašą organizacijų, kurios galėtų tiražuoti meno kūrinius su partijos ir valstybės veikėjų atvaizdais⁵³. Tačiau praėjus daugiau nei pusmečiui, tokių sąrašų dar nebuvo ir pasinaudodamos tuo įvairios artelės, meno dirbtuvės ir kai kurie dailininkai be jokios kontrolės gamino produkciją, kuri, anot Glavlito atstovų, daugeliu atvejų būna blogos kokybės ir žemo idėjinio-meninio lygio⁵⁴.

Tik 1952 m. pabaigoje Glavlitui pavyko perimti teatrų repertuaro ir muzikos kūrinių atlikimo išankstinės cenzūros funkcijas. Tais metais buvo patikrinti 48 spektaklių scenarijai, iš jų 6 neleista statyti⁵⁵. Kita vertus, šeštojo dešimtmečio pradžioje dar beveik nebuvo kontroliuojamas kinoteatrų repertuaras. LSSR valstybės kontrolės ministerija, 1951 m. pabaigoje patikrinusi, kaip vykdomas SSRS MT nutarimas dėl gyventojų aprūpinimo kinu ir pajamų iš kino padidinimo, nustatė, kad kai kuriuose Kauno kinoteatruose buvo reguliariai rodomi užsienio gamybos kinofilmai, uždrausti Vyriausiosios kino demonstravimo valdybos prie SSRS MT (Glavkino-prokato) įsakymais⁵⁶. Vėliau išsiaiškinta, kad šiuos filmus kinoteatrų mechanikai gaudavo iš MGB pasienio kariuomenės Lietuvos apygardos valdybos kinofilmų bazės.

Nesugebantiems operatyviai spręsti naujų uždavinių LSSR glavlito vadovams 1952 m. pabaigoje iškilo realus pavojus netekti savo postų. Remdamasis eilinio LSSR glavlito veiklos patikrinimo rezultatais, SSRS glavlito

viršininkas K. Omelčenka 1952 m. spalio 31 d. išleido įsakymą „Dėl Lietuvos TSR glavlito darbo“⁵⁷, kuriame labai griežtai įvertino komisijos atskleistus esminius darbo trūkumus. LSSR glavlito vadovybei ypač kliuvo už nesugebėjimą organizuoti tinkamą audiovizualinių menų cenzūros tvarką. Nusiuntęs šio įsakymo kopiją A. Sniečkui, SSRS glavlito viršininkas siūlė LKP CK apsvarstyti A. Malygino nušalinimo nuo pareigų klausimą, motyvuodamas tuo, kad jis, nepaisant daugkartinių įspėjimų, nesugebėjo pagerinti LSSR glavlito darbo⁵⁸. Ant šio dokumento 1953 m. vasario 17 d. LKP CK sekretorius V. Niunka užrašė tokią pastabą: „Kandidatūra parinkta ir suderinta, tačiau drg. Malyginas serga. Klausimas bus greitai išspręstas.“*

SSRS glavlito pasiūlymas atleisti A. Malyginą sutapo su LKP CK vadovų siekiu išvengti atsakomybės už prastai veikiančią ideologinės cenzūros mechanizmą, visą kaltę suverčiant LSSR glavlito viršininkui, esą stokojančiam organizacinių gabumų. LKP CK kantrybės taurę, matyt, perpildė 1952 m. pabaigoje pasirodžiusios dar kelios knygos, kuriose rasta politinio pobūdžio klaidų. Nors 1952 m. gruodžio 3 d. priimtame LKP CK biuro nutarime „Dėl klaidų ir iškraipymų Litpoligrafizdato leidyklų išleistose knygose“ daugiausia kritikos kliuvo LSSR poligrafijos, leidyklų ir knygų prekybos valdybos vadovams, neužmirštas ir LSSR glavlito viršininkas; jis įspėtas apie jam grėsiančią griežtą partinę atsakomybę, jei „artimiausiu metu nebus užtikrinta reikiama tvarka ir leidžiamos literatūros kontrolė“⁵⁹.

Mėgindami atremti jiems metamus kaltinimus, LSSR glavlito vadovai vėl aiškino, kad trūksta patyrusių cenzorių. Cenzūros kadru

* Nors formaliai A. Malyginas buvo atleistas 1953 m. birželio mėn., naujas LSSR glavlito vadovas paskirtas tik 1955 m.

problema 1952 m. iš tikrųjų dar nebuvo išspręsta. Sunkiai sekėsi sukomplektuoti net ir centrinį LSSR glavlito aparatą. Iš 12 čia dirbusių cenzorių tik 3 buvo komunistų partijos nariai, 7 į darbą priimti per pastaruosius metus⁶⁰. 1953 m. kovo mėn. LSSR glavlito viršininko pavaduotojas B. Gurvičius dar kartą kreipėsi į A. Sniečkę prašydamas padėti spręsti kadrų problemą: darbui centriniame aparate parinkti 3–4 lietuvių kalbą mokančius partijos narius; padėti, kad Glavlite pasiliktų jau keletą metų čia sėkmingai dirbantys studentai G. Pekelis ir P. Kudaba; pasirūpinti, kad būtų įkurtas Vilniaus srities Glavlito skyrius; paveikti Kauno srities partijos komitetą, kad į vietos Glavlito skyrių nukreiptų 2–3 partijos narius⁶¹.

Nepakankamai efektyviai veikusi ideologinės meno cenzūros sistema dažnai vertė LSSR vadovybę imtis tiesiogiai cenzūruoti meną. Šeštojo dešimtmečio pradžioje LKP CK aparate buvo įkurtas specialus Grožinės literatūros ir meno skyrius*, kurio branduolį sudarė jauni literatūros ir meno kritikai (Tadas Černiauskas, Antanas Gedminas, Jonas Zinkus ir kiti). Įtvirtinti savo padėtį nomenklatūrinėje kultūros valdymo sistemoje siekiantys jaunuoliai labai energingai ėmėsi „tvarkyti“ literatūros ir meno reikalus. Ypač daug dėmesio skirta lietuvių literatūrinio palikimo vertinimo klausimams. Patikrinę 1952 m. iš esmės pertvarkytą Lietuvių literatūros instituto Literatūros muziejaus** ekspoziciją, skyriaus darbuotojai vėl rado didelių trūkumų. Vertintojams labiausiai užkliuvo pirmasis kambarys, kuriame buvo pristatoma „feodalinės ir kapitalistinės santvarkos viešpatavimo laikotarpio literatūra“. Jiems nepatiko, kad ekspozicijos rengėjai lietuvių literatūros ištakas norėjo pristatyti

Lietuvos statutu ir metraščiu, kad parodyti tie Adomo Mickevičiaus kūriniai, kuriuose jis „garbina Lietuvą, o ne tie, kurie parodo ją kaip kovotoją su baudžiavine santvarka ir carizmu, kilnų tautų draugystės idėjų skelbėją“ ir t. t.⁶²

Galima daryti prielaidą, kad Literatūros muziejaus ekspozicijos kritika buvo puolimo prieš Lietuvių literatūros instituto direktorių Kostą Korsaką tęsinys. Šis puolimas pradėtas 1950 m., kai viešai buvo sukritikuota jo knyga „Literatūra ir kritika“. LKP CK Grožinės literatūros ir meno skyrius aktyviai dalyvavo šeštojo dešimtmečio pradžioje Maskvos inspiruotame puolime ir prieš kitus vyresnės kartos prokomunistinių pažiūrų kultūros veikėjus. Pokario metais jie padėjo įtvirtinti sovietų režimą Lietuvoje, tačiau vėliau jiems vis sunkiau sekėsi pritaikyti prie itin dogmatiškos vėlyvojo stalinizmo kultūros politikos. Jaunajai LKP CK ideologų kartai ypač nepatiko pernelyg savarankiškas vyresniųjų elgesys, pagrįstas nuopelnais sovietų valdžiai. 1953 m. sausio mėn. A. Sniečkui adresuotame laiške LKP CK Grožinės literatūros ir meno skyriaus vedėjas T. Černiauskas rašė apie ideologinius nukrypimus Antano Venclovos eilėraščių rinktinėje. Be kita ko, jis pabrėžė: „Klaidos A. Venclovos ir L. Giros knygose, taip pat kai kurių dekadinių leidinių įžangose rodo, kad tarp vadinamųjų vadovaujančiųjų rašytojų – šių knygų, įvadų joms autorių arba sudarytojų – yra partinės kritikos nepaisymo atvejų.“⁶³

Vienu metu netgi virš sovietų režimui ypač uoliai tarnavusio MA viceprezidento, Istorijos instituto direktoriaus Juozo Žiugždos galvos buvo susitvenkę juodi debesys. Stringant sovietinės Lietuvos istorijos inter-

*Vėliau šis skyrius prijungtas prie 1953 m. suformuoto LKP CK Mokslo ir kultūros skyriaus.

** Šis muziejus veikė Vilniuje 1941–1963 m.

pretavimo schemas sukūrimui, 1951 m. birželio 27 d. LKP(b) CK biuras priėmė specialų nutarimą „Dėl trūkumų tyrinėjant lietuvių liaudies ir LKP istoriją bei priemonių jiems pašalinti“⁶⁴, kuriame gana griežtai įvertino Istorijos instituto vadovų neveiklumą. Šio nutarimo svarstymo išvakarėse MGB pateikė išsamią pažymą apie J. Žiugždą*, kurioje jis ne tik buvo kaltinamas dėl blogo instituto darbo organizavimo, bet ir priminti jo vieši antisovietiniai pasisakymai nepriklausomos Lietuvos spaudoje⁶⁵. Vis dėlto A. Sniečkaus ir kitų įtakingų LKP(b) CK biuro narių parama padėjo J. Žiugždai išvengti skaudesnių padarinių. J. Žiugždos pozicijos Istorijos institute sustiprėjo ir dėl to, kad 1951 m. pavasarį valdžios akyse netikėtai susikompromitavo paskutinis rimtas jo konkurentas, artimas A. Sniečkaus bičiulis Juozas Jurginis. Skaitydamas paskaitą Vilniaus vakariniame marksizmo-leninizmo universitete, J. Jurginis, anot paskaitos klausiusio LKP(b) CK instruktoriaus, „ėmėsi idealizuoti fermerinius ūkius, jų buitį bei šmeižti TSRS kolūkinę sistemą“⁶⁶. Kilus skandalui, jis buvo atleistas iš Istorijos instituto direktoriaus pavaduotojo pareigų.

Šeštojo dešimtmečio pradžioje kulminaciją pasiekusi kova tarp režimui tarnaujančių ideologinio fronto dalyvių buvo akivaizdžiai susijusi su vietos valdžios viršūnėje didėjančia priešprieša tarp A. Sniečkaus ir Justo Paleckio. Kelerius metus kaltintas „buržuazinių nacionalistų“ rėmimu ir įvairiomis ideologinėmis klaidomis J. Paleckis 1952 m. rudenį neatlaikė spaudimo ir LKP(b) VII suvažiavime išpažino savo kaltę. Susilpnėjęs J. Paleckio pozicijoms, dogmatiškai nusiteikę ideologai dar ryžtingiau ėmė pulti iki tol globotus sovietų kultūros veikėjus, kurių

dauguma iki okupacijos, kaip ir J. Paleckis, nepriklausė komunistų partijai. Beje, panaši vidinė kova 1951–1952 m. vyko ir kaimyninės Latvijos valdžios sluoksniuose. Čia puolimo taikiniu tapo Latvijos SSR MT pirmininkas, žinomas rašytojas Vilis Lacis. 1951 m. pabaigoje Latvijos komunistų partijos CK pirmojo sekretoriaus Janio Kalnberzinio ir ideologijos sekretoriaus Aivaro Pelšės iniciatyva pradėta V. Lacio romano „Į naują krantą“ kritikos kampanija greitai persikėlė į Maskvą. Tik 1953 m. pradžioje, įsikišus J. Stalinui, ši kampanija netikėtai buvo nutraukta⁶⁷. Minėti faktai leidžia daryti prielaidą, kad mėginimai sumažinti vyresnės kartos kairiosios inteligentijos įtaką nebuvo vien Lietuvai būdingas reiškinys, o bendresnių sovietų kultūros politikos raidos tendencijų išdava.

Patogų pretekstą suduoti dar vieną smūgį aukštuose postuose sėdėjusiems vyresnės kartos režimo rėmėjams suteikė stringantis pasirengimas LSSR literatūros ir meno dekadai. Tokios Maskvoje periodiškai organizuojamos sovietinių respublikų literatūros ir meno laimėjimų apžiūros buvo viena iš meninės kūrybos kontrolės formų. Šeštojo dešimtmečio pradžioje buvo numatyta patikrinti, kaip Lietuvos menininkai suvokė socialistinio realizmo principus. Perdirbinėti kūrinius pagal ideologinius reikalavimus nesisekė, todėl pasirengimas dekadai užtruko ilgiau nei planuota. 1952 m. spalio mėn. pasirengimą dekadai tikrino iš Maskvos atvykusi komisija; ji konstatavo, kad dekadai dar nepasiruošta⁶⁸. Didžiausia kaltės dalis už tai buvo suversta kūrybinių sąjungų vadovams ir LSSR meno reikalų valdybai, kuriai tuo metu vadovavo Juozas Banaitis. 1953 m. sausio 22 d. LKP CK Grožinės literatūros ir

* Nuo 1951 m. vasario mėn. jis buvo vienas iš LSSR MGB agentūrinio sekimo bylos „Metodistai“ objektų.

meno skyrius parengė itin griežtą pažymą „Apie Meno reikalų valdybos darbą“⁶⁹; kiek anksčiau panaši pažyma buvo parengta apie Rašytojų sąjungos vadovybę.

1953 m. pradžioje LKP CK Grožinės literatūros ir meno skyrius mėgino atnaujinti puolimą prieš Grožinės literatūros leidyklą. Pretekstą tam davė 1952 m. išleistas vienas Nikolajaus Gogolio raštų rinkinys; paaiškėjo, kad kai kurios į jį įdėtos apysakos buvo kupiūruotos, išbraukiant tas vietas, kur N. Gogolis neva reiškia antisemitines pažiūras. Atlikus patikrinimą nustatyta, kad tokių sutrumpinimų vertimuose ir lietuvių literatūros klasikų tekstuose pasitaikydavo gana dažnai⁷⁰. Nors J. Zinkaus pasiūlymas šį klausimą apsvastyti LKP CK biuro posėdyje nebuvo priimtas, 1953 m. pavasarį Grožinės literatūros leidyklos vadovai vėl buvo pakeisti: vyr. redaktorius A. Žukauskas atleistas ir netgi kurį laiką buvo suimtas, o leidyklos direktorius Leonas Vildžiūnas perkeltas į kitas pareigas.

1951–1953 m. vis labiau buvo veržiama kilpa ir apie Lietuvoje likusius žymesnius ne kairiosios orientacijos menininkus bei intelektualus. Vilniaus universiteto profesoriai V. Mykolaitis-Putinas ir Juozas Balčikonis buvo aktyviai sekami pagal MGB dar 1950 m. pabaigoje pradėtą agentūrinio tyrimo bylą „Unijaty“. 1951 m. operatyvinio sekimo bylos pradėtos rašytojams Petrui Vaičiūnui ir Augustinui Gričiui, dailininkams Stasiui Ušinskui ir Justinui Vienožinskiui. 1952 m. vasario mėn. antrą kartą buvo suimtas ir nuteistas Juozas Keliuotis, o rugsėjo mėnesį MGB parengė pažymą apie profesorių Igną Jonyną kompromituojančią medžiagą. Tais pačiais metais pradėta operatyvinio sekimo byla Panevėžio dramos teatro vyriausiajam režisieriui Juozui Miltiniui, sovietinėje spaudoje prasidėjo jo juodinimo kampanija. Jei ne J. Stalino mirtis, daugumai jų greičiausiai nebūtų

pavykę išvengti sovietinių lagerių, panašiai kaip 1953 m. vasario pabaigoje suimtiems žymiam katalikų filosofui prel. Pranui Kuraičiui ar literatūros kritikui, buvusiam Grožinės literatūros leidyklos redaktoriui Antanui Vengriui.

Įdomu tai, kad A. Vengriui sukurptoje baudziamojoje byloje tarp kitų „nusikaltamos“ veiklos įrodymų yra ir Glavlito atstovų parengta išvada dėl jo straipsnių, išspausdintų nacių okupacijos metais⁷¹. Tai rodo (prisiminkime P. Mikutaičio bylą), kad ideologinės cenzūros funkcijas atliekančios institucijos glaudžiai bendradarbiavo su represinėmis sovietų režimo struktūromis. Iškart po J. Stalino mirties šie ryšiai trumpam įgijo formalų juridinį pagrindą, nes Glavlitas nuo 1953 m. kovo 15 d. iki spalio 20 d. buvo prijungtas prie Vidaus reikalų ministerijos, prie kurios Lavrentijaus Berijos iniciatyva buvo prijungta ir MGB. Šie struktūriniai pertvarkymai, atrodo, gerokai sutrikdė Glavlito darbą, juolab kad 1953 m. buvo panaikintos sritys, taigi ir čia taip sunkiai kurti Glavlito skyriai.

LKP CK net ir po J. Stalino mirties stengėsi neatleisti ideologinės meno cenzūros gniaūztų. Pavyzdžiui, 1953 m. rudenį LKP CK Mokslo ir kultūros skyrius atkreipė A. Sniečkaus dėmesį į neigiamus reiškinius Kauno dailininkų parodoje. Skyriaus instruktorius A. Gedminas pasigedo joje teminių kūrinių, kurie, anot jo, paskendo „gan žemo meninio lygio etiudų, akvarelių masėje“⁷². Ypač užkliuvo Jono Šileikos dekoratyviniu stiliumi nutapytas portretas „Puškinas ir Mickevičius“ bei dailininko mėginimas per parodos aptarimą apginti savo darbą. LKP CK Mokslo ir kultūros skyrius buvo nusiteikęs kovingai: siūlė paskelbti kritišką straipsnį apie parodą partinėje spaudoje, Kultūros ministeriją ir Dailininkų sąjungą įpareigoti „parengti priemones darbui su Kauno dailininkais pagerinti“⁷³.

Pirmoji kultūrinio gyvenimo „atšilimo“ banga praktiškai nepasiekė Lietuvos literatūrinio gyvenimo. Nors 1954 m. rugsėjo pradžioje vykusiame antrajame sovietinės Lietuvos rašytojų suvažiavime būta nedrąsių mėginimų pasisakyti prieš literatūros kūrinį vertinimo „vulgarizavimą“, suvažiavimo rezoliucija tebedvelkė stalinizmo metų dvasia: „Tarybiniai rašytojai ir mūsų visuomenė griežtai pasmerkia klaidas, kurias padarė „Novyj mir“ žurnalas, išspausdinęs V. Pomerancevo straipsnį „Apie nuoširdumą literatūroje“ ir kai kuriuos kitus straipsnius, kuriuose pasireiškė mintys, nukreiptos prieš partiškumo principą literatūroje.“⁷⁴ Būti atsargius rašytojus vertė ir 1953 m. rugsėjo pabaigoje „Tiesoje“ išspausdintas Genriko Zimano straipsnis „Formalizmo atrūgos“, kuriame neoficialus sovietinės Lietuvos ideologas pasmerkė pirmuosius nedrąsius mėginimus kvestionuoti partijos politiką literatūros atžvilgiu ir dar kartą priminė, kad svarbiausia literatūroje – jos turinio idėjiškumas.

Jokių esminių pokyčių nebuvo ir lietuvių literatūrinio palikimo leidybos baruose. 1954 m. LKP CK Mokslo ir kultūros skyriaus nurodymu iš jau išspausdinto Jono Biliūno raštų antrojo tomo buvo išplėsti puslapiai su kai kuriais neva nacionalistinio turinio straipsniais, o brolių Juškų lietuvių liaudies dainų tritomo ir J. Dovydaičio parengto padavimų rinkinio nebuvo leista spausdinti, nes juose medžiaga buvo pateikta iš „buržuazinio objektyvizmo pozicijų“. 1955 m. LKP CK Mokslo ir kultūros skyriuje įstrigo Grožinės literatūros leidyklos parengtas XIX amžiaus lietuvių poezijos rinkinys, į kurį jo sudarytojas Bronius Pranskus, „remdamasis klaidinga objektyvistine nuostata, įtraukė beveik visus XIX amžiaus lietuvių poetus, taip pat ir tuos, kurių kūryba visiškai persmelkta reakcinės ideologijos ir gali atnešti tik žalą mūsų jaunimo auklėjimui komunizmo dva-

sia“⁷⁵. Reaguodamas į šiuos signalus, LKP CK biuras 1955 m. lapkričio 10 d. pavedė Mokslo ir kultūros skyriui surengti literatūrologų, leidyklų ir spaudos darbuotojų pasitarimą, kuriame būtų apsvaistytos principinio pobūdžio kultūrinio palikimo vertinimo klaidos.

Po 1953 m. pirmajame pusmetyje kilusios suirutės LSSR glavlitas taip pat gana greitai grįžo į normalias darbo vėžes. Papildytas naujais kvalifikuotais kadrais jo aparatas buvo pasirengęs vykdyti naujas režimo uždutis. Keičiantis vidaus ir užsienio politikos konjunktūrai, teko skubiai naikinti knygas ar plėšyti puslapius iš tų leidinių, kuriuose buvo rašoma apie „liaudies priešą“ L. Beriją, braukyti straipsnių fragmentus ar stabdyti spausdinimą leidinių, kuriuose nepalankiai atsiliepiama apie komunistinį Jugoslavijos režimą. 1954 m. lapkričio mėn. SSKP CK priėmus nutarimą „Dėl mokslinės-ateistinės propagandos tarp gyventojų klaidų“ laikinai atsisakyta ir pernelyg šiurkščių išpuolių prieš religiją⁷⁶. Taigi jautriausia sovietų ideologinės cenzūros grandis jau pranašavo prasidedančią naują erą (vėliau pavadintą „atšilimo“ vardu), kai bus reviduojamos stalinizmo dogmos ir kuriamos naujos ideologinės konstrukcijos.

IŠVADOS

Atliktas tyrimas patvirtina, kad XX a. penktojo dešimtmečio pabaigoje prasidėjo lemiamas Lietuvos kultūrinio gyvenimo sovietizavimo stadija. Pasikeitę viešos retorikos akcentai, represinių priemonių naudojimas, knygų leidybos ir periodinės spaudos kontrolės griežtinimas, aktyvesni Glavlito veiksmai valant knygų fondus rodė valdžios pastangas kuo greičiau įdiegti vėlyvajam stalinizmui būdingą visuotinės ideologinės kontrolės modelį. Įsibėgėjančią puolimą prieš nesugebančius prie naujos sistemos reikalavimų

prisitaikyti Lietuvos kultūrininkus kurstė ir viena po kitos iš Maskvos kylančios ideologinės kampanijos.

Sovietinis ideologinės cenzūros mechanizmas galutinai susiformavo šeštojo dešimtmečio pradžioje, kai Glavlitui buvo pavesta rūpintis dailės kūrinių ir teatro bei muzikos repertuaro politine kontrole. Dėl kvalifikuotų kadrų trūkumo LSSR glavlitas ne tik nepajėgė operatyviai atlikti naujų funkcijų, bet ir užtikrinti sklandžią spausdinto žodžio cenzūrą. Žemesnioji ideologinės cenzūros grandis, kurią sudarė kūrybinių sąjungų vadovybė, Meno reikalų valdyba ir leidyklų bei periodinių leidinių redakcijos, veikė

dar nepatikimiau, todėl sprendžiant politinės viešojo diskurso kontrolės uždavinius svarbus vaidmuo teko LKP CK aparatui. Aktyvus partinio aparato dalyvavimas buvo susijęs ir su vietos valdžios viršūnėje šeštojo dešimtmečio pradžioje vykusia kova tarp vyresnės kartos prokomunistinės inteligentijos atstovų, kuriems nebuvo svetimos tautinio komunizmo iliuzijos, ir stalininės kultūros politikos apologetų. Paskutiniais J. Stalino valdymo metais sustiprėjo pastarosios grupės pozicijos, todėl pirmieji kultūrinio gyvenimo liberalizavimo impulsai Lietuvą pasiekė tik 1956 m.

Nuorodos

¹ А. Блюм, *Советская цензура в эпоху тотального террора, 1929–1953*, С. Петербург, 2000, с. 11.

² L. Truska, „Glavlito veikla Lietuvoje 1940–1947 m.“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1996 metai*, Vilnius, 1997, p. 216–241.

³ K. Sinkevičius, „Šešiabriaunio spaudos imperija“, *Tarp knygų*, 2000, Nr. 5–10.

⁴ A. Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 1(15), p. 43–67.

⁵ J. Pukinskaitė, „Glavlitas Lietuvoje 1953–1964 m.“, *ibid.*, 2004, Nr. 2(16), p. 124–144; A. Skorupskas, „Sovietinės ideologinės cenzūros raida Lietuvoje (1964–1989 m.)“, *ibid.*, 2005, Nr. 1(17), p. 100–126; K. Ūsaitė, „Kūrybinės sąjungos kaip ideologinės cenzūros mechanizmas Lietuvoje 1956–1980“, *ibid.*, 2005, Nr. 2(18), p. 119–154.

⁶ *История советской политической цензуры: Документы и комментарии*, Москва, 1997; *Сталин и космополитизм, 1945–1953: Документы агитпропа ЦК*, Москва, 2005; *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2005.

⁷ A. Sniečkaus pranešimas LKP(b) VI suvažiavime, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 10, b. 30, l. 33.

⁸ *Ibid.*, l. 27.

⁹ D. Blažytė, „Juodas Ždanovo šešėlis virš Lietuvos menininkų“, *Metai*, 1998, Nr. 8–9, p. 118–130.

¹⁰ LSSR glavito pažyma apie ideologinę leidinių kontrolę 1948 m. pirmajame ketvirtyje, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 95–98.

¹¹ LSSR glavito ataskaita apie darbą 1948 m., LYA, f. 1771, ap. 52, b. 46, l. 93.

¹² *Ibid.*, l. 94.

¹³ LSSR MA 1948 m. gruodžio 25 d. raštas LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 107.

¹⁴ A. Sniečkaus pranešimas LKP(b) VI suvažiavime (1949 02 15), *ibid.*, p. 110.

¹⁵ *Ibid.*, p. 116.

¹⁶ Kaltinamoji išvada V. Drazdausko baudžiamojame byloje (1950 02 28), LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43142/3, t. 2, l. 195.

¹⁷ LSSR MGB 1949 m. rugsėjo 19 d. specialus pranešimas A. Sniečkui, *ibid.*, ap. 10, b. 155, l. 4.

¹⁸ 1949 m. rugsėjo 30 d. LKP(b) CK biuras nusprendė sudaryti komisiją prieš D. Todesą nukreiptiems skundams ištirti (LKP(b) CK biuro 1949 m. rugsėjo 30 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, f. 1771, ap. 51, b. 417, l. 27). Vėliau jam buvo paskirta administracinė nuobauda už finansinės drausmės pažeidimus.

¹⁹ LSSR glavito ataskaita apie darbą 1949 m., Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-522, ap. 1, b. 12, l. 7.

²⁰ LKP(b) CK biuro 1949 m. lapkričio 4 d. nutarimas „Dėl politinių klaidų Lietuvos TSR grožinės literatūros leidyklos leidiniuose“, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 128.

²¹ LSSR MGB 1950 m. sausio 6 d. specialus pranešimas A. Sniečkui, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 102, l. 1–3.

²² LKP(b) CK biuro 1950 m. rugsėjo 27 d. nutarimas „Dėl priešiškos propagandos prasiskverbimo faktų laikraštyje „Dzūkų žinios“, ibid., f. 1771, ap. 90, b. 109, l. 15.

²³ LKP(b) CK biuro 1950 m. gruodžio 27 d. nutarimas „Dėl šiurkščių iškraipymų žurnale „Švyturys“, ibid., b. 139, l. 10–12.

²⁴ V. Mozūriūno 1949 m. balandžio 14 d. raštas A. Sniečkui, ibid., b. 140, l. 91.

²⁵ V. Mozūriūno 1950 m. rugsėjo 20 d. laiškas J. Grušui, Lietuvos literatūros ir meno archyvas (toliau – LLMA), f. 51, ap. 1, b. 5, l. 40.

²⁶ SSRS glavlito viršininko 1950 m. sausio 24 d. įsakymas, LCVA, f. R-522, ap. 1, b. 13, l. 2–7.

²⁷ LSSR glavlito 1950 m. kovo 9 d. pažyma, LYA, f. 1771, ap. 92, b. 20, l. 66–67.

²⁸ Partijos Panevėžio apskrities komiteto sekretorės Taurinskienės raštas LKP CK ideologijos sekretoriui V. Niunkai, ibid., ap. 52, b. 46, l. 100.

²⁹ LSSR MGB 1950 m. vasario 20 d. specialus pranešimas A. Sniečkui, ibid., f. K-1, ap. 10, b. 103, l. 52.

³⁰ *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje*, Vilnius, 2003, t. 3, p. 177–178.

³¹ *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 131.

³² LSSR MGB 1950 m. balandžio 24 d. specialus pranešimas A. Sniečkui, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 107, l. 233–234.

³³ LSSR glavlito pažyma apie darbo būklę 1950 m. lapkričio 1 d., ibid., f. 1771, ap. 92, b. 20, l. 73.

³⁴ *История советской политической цензуры*, c. 364–366.

³⁵ P. Gelbakas, „Apie J. Dovydaičio romaną „Dideli įvykiai Naujamiestyje“, *Komunistas*, 1951, Nr. 8, p. 39–46.

³⁶ LSSR glavlito ataskaita apie darbą 1951 m., LYA, f. 1771, ap. 133, b. 12, l. 47.

³⁷ LSSR MGB 5-ojo skyriaus viršininko J. Špilevojaus 1952 m. balandžio 15 d. pažyma, *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje*, t. 3, p. 199.

³⁸ LSSR MGB 5-ojo skyriaus viršininko P. Odincovo 1951 m. lapkričio 17 d. pažyma, ibid., p. 147–149.

³⁹ LSSR MGB 1952 m. sausio 19 d. specialus pranešimas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 425, l. 31.

⁴⁰ LSSR valstybės saugumo ministro P. Kondakovo 1952 m. birželio 4 d. pažyma, ibid., ap. 10, b. 133, l. 296–300.

⁴¹ LKP(b) CK biuro 1952 m. rugsėjo 15 d. posėdžio protokolai, ibid., f. 1771, ap. 131, b. 127, l. 25–26.

⁴² К. Лютова, *Спецхран библиотеки Академии наук*, СПб., 1999 (www.vivovoco.rsl.ru/VV/BOOKS/LUTOVA).

⁴³ LSSR glavlito ataskaita apie darbą 1952 m., LYA, f. 1771, ap. 133, b. 45, l. 34.

⁴⁴ Ibid., l. 30.

⁴⁵ Ibid., b. 12, l. 73.

⁴⁶ A. Streikus, „Vakarų kultūrinės įtakos ribojimas sovietų Lietuvoje 1965–1986 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2008, Nr. 1(23), p. 8.

⁴⁷ VKP(b) CK 1946 m. rugsėjo 14 d. nutarimas „Dėl užsienio literatūros prenumeratos ir panaudojimo“, *Сталин и космополитизм, 1945–1953, документы агитпропа ЦК* (cit. iš www.aleksanderyakovlev.org/fond/issues-doc/62106).

⁴⁸ *История советской политической цензуры*, c. 523.

⁴⁹ LSSR valstybės saugumo ministro P. Kapralovo specialus pranešimas A. Sniečkui, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 132, l. 247–248.

⁵⁰ J. Bagušauskas, „Užsienio radijo laidos tautos kovoje dėl laisvės sovietinio režimo metais“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 2(10), p. 74.

⁵¹ *История советской политической цензуры*, c. 528.

⁵² Ibid., c. 529.

⁵³ LSSR glavlito viršininko A. Malygino 1952 m. gegužės 23 d. raštas LKP(b) CK sekretoriui V. Niunkai, LYA, f. 1771, ap. 133, b. 12, l. 78–79.

⁵⁴ LSSR glavlito viršininko pavaduotojo B. Guričiaus 1953 m. sausio 17 d. pažyma, ibid., b. 45, l. 2–4.

⁵⁵ LSSR glavlito ataskaita apie darbą 1952 m., ibid., l. 40.

⁵⁶ LKP(b) CK sekretoriaus V. Niunkos 1952 m. sausio 4 d. raštas LSSR valstybės saugumo ministrui P. Kapralovui su išrašu iš LSSR valstybės kontrolės ministerijos pažymos, ibid., f. K-1, ap. 10, b. 424, l. 45–47.

⁵⁷ Ibid., f. 1771, ap. 133, b. 12, l. 36–42.

⁵⁸ SSRS glavlito viršininko K. Omelčenkos 1952 m. lapkričio 12 d. raštas A. Sniečkui, ibid., l. 35.

⁵⁹ LKP CK biuro 1952 m. gruodžio 3 d. posėdžio protokolas, *ibid.*, ap. 131, b. 148, l. 8.

⁶⁰ LSSR glavito ataskaita apie darbą 1952 m., *ibid.*, ap. 133, b. 45, l. 11.

⁶¹ LSSR glavito viršininko pavaduotojo B. Gurvičiaus 1953 m. kovo 15 d. raštas A. Sniečkui, *ibid.*, l. 5–6.

⁶² LKP CK Grožinės literatūros ir meno skyriaus vedėjo pav. J. Zinkaus [1952 m.] pažyma „Apie Lietuvos literatūros muziejaus ekspoziciją“, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 168–169.

⁶³ LKP CK Grožinės literatūros ir meno skyriaus vedėjo T. Černiausko 1953 m. sausio mėn. pažyma „Apie ideologinius nukrypimus A. Venclovos eilėraščių rinkinyje“, *ibid.*, p. 179.

⁶⁴ LYA, f. 1771, ap. 112, b. 80, l. 4–7.

⁶⁵ LSSR valstybės saugumo ministro P. Kapralovo 1951 m. birželio 25 d. specialus pranešimas LKP CK sekretoriui A. Trofimovui, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 134, l. 161–164.

⁶⁶ A. Švedas, *Sovietinė lietuvių istoriografija: oficialus diskursas ir jo alternatyvos* (daktaro disertacijos rankraštis), l. 112.

⁶⁷ Е. Громов, *Сталин: власть и искусство*, Москва, 1998, c. 449–451.

⁶⁸ Plačiau apie pasirengimą dekadai žr.: D. Blazytė-Baužienė, „1954 m. Lietuvos literatūros ir

meno dekada Maskvoje: sumanytojai ir rengėjai“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1994 metai*, Vilnius, 1995, p. 110–134.

⁶⁹ *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 180–189.

⁷⁰ LKP CK Grožinės literatūros ir meno skyriaus vedėjo pav. J. Zinkaus 1953 m. vasario 24 d. pažyma, *ibid.*, p. 189–191.

⁷¹ LSSR glavito 1953 m. sausio 30 d. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P 12282, l. 109–111.

⁷² *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, p. 192.

⁷³ LKP CK Mokslo ir kultūros skyriaus vedėjo pav. J. Zinkaus 1953 m. spalio 29 d. raštas A. Sniečkui, *ibid.*, p. 198.

⁷⁴ *Literatūra 1940–1960: Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1992, p. 242.

⁷⁵ LKP CK Mokslo ir kultūros skyriaus vedėjo J. Zinkaus pažyma „Apie kai kurias klaidas Lietuvos TSR grožinės literatūros leidyklos darbe“, LYA, f. 1771, ap. 149, b. 398, l. 37.

⁷⁶ LSSR glavito ataskaita apie darbą 1954 m., LCVA, f. R-522, ap. 1, b. 24, l. 5.

Gauta 2009 08 11

Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Arūnas Streikus

IDEOLOGICAL CENSORSHIP IN LITHUANIA IN 1948–1955: ADJUSTMENT OF THE SYSTEM

Summary

Research conducted confirms that the crucial stage in the Sovietization of Lithuanian cultural life started at the end of fifth decade of the 20th century. The changed key points of public rhetoric, application of repressive measures, stricter control of book publishing and periodical press, more active actions of Glavlit (Chief Agency for Protection of Military and State Secrets) in cleaning the book funds showed the efforts of the authorities to implement as soon as possible a model of universal ideological control, characteristic of later Stalinism. The attack, gaining momentum against the Lithuanian cultural workers who were not able to adapt to the requirements of the new system, was instigated by the ideological campaigns arising one after another from Moscow.

The Soviet mechanism of ideological censorship was finally formed at the beginning of the sixth decade when Glavlit was delegated with a task to take care of political control over art works, theatre and music repertoire. Due

to the lack of the qualified staff, LSSR Glavlit failed not only to perform the new functions efficiently, but also to ensure the smooth censorship of the printed word. The lower link of ideological censorship, consisting of the leadership of the creative unions, the Board of Art Affairs and the editorial offices of publishing houses and periodical publications, operated still more unreliably, therefore in tackling political control tasks of public discourse, an important role belonged to the LCP CC. The active participation of the party machinery was also related with the fight that took place at the beginning of the sixth decade of the 20th century at the top of the local power between the representatives of the pro-Communist intellectuals of the senior generation, to whom the illusions of national Communism were not alien, and the apologists of Stalinist cultural policy. In the last years of J. Stalin's rule the positions of the latter group strengthened, therefore the first impulses of cultural life liberalization reached Lithuania only in 1956.

Lietuvos laisvinimo sąjūdis Vakaruose XX a. septintajame dešimtmetyje: telkėsi naujoji karta

(tęsinys; pradžia Nr. 25)

LLK SIEKIS LIETUVOS LAISVĖS KLAUSIMĄ IŠLAIKYTI AKTUALŲ

Nuo septintojo dešimtmečio pradžios ryškėjo aktyvi Lietuvos laisvės komiteto (LLK) veikla Pavergtųjų Europos tautų asamblėjoje (PETA; angl. *Assembly of Captive European Nations*, ACEN). Tokį pagyvėjimą galima aiškinti ir tuo, kad šios tarptautinės organizacijos pirmininku (1960–1961 ir 1963 m.) buvo renkamas lietuvis V. Sidzikauskas, LLK vadovas. PETA, kuri tuo metu vienijo devynias sovietų pavergtas Vidurio ir Rytų Europos tautas, skleidė pasauliui informaciją apie padėtį okupuotuose kraštuose. Drauge buvo keliamas jų laisvinimo klausimas, o Lietuvai ir kitoms dviem Baltijos tautoms tai reiškė, kad jų laisvės byla tapo visos Vidurio ir Rytų Europos problemos sudedamąja dalimi. Be to, PETA palaikė ryšius su Azijos tautų antikomunistine lyga – analogiška to žemyno organizacija. LLK, dalyvaudamas PETA veikloje, siekė Lietuvos laisvės bylą susieti su Antrojo pasaulinio karo politinių padarinių likvidavimu bei laisvių ir teisių atkūrimu Vidurio ir Rytų Europoje. Toks buvo pagrindinis organizacijos siekis.

Vienas svarbiausių LLK veiklos septintajame dešimtmetyje bruožų – tapti vienintele „grynai egziline“ organizacija Vakaruose, nes jo nariais galėjo tapti tik asmenys, tu-

rintys Lietuvos Respublikos pilietybę. Be pirmininko V. Sidzikausko, į LLK vadovybę įėjo jo pavaduotojas A. Trimakas ir išdininkas M. Brakas.

Remdamasi JTO deklaracija dėl kolonijinių šalių ir tautų nepriklausomybės skelbimo PETA 1961 m. priėmė memorandumą dėl sovietų kolonializmo Baltijos valstybėse. Jame buvo nurodyti požymiai, patvirtinantys sunkią šių kraštų padėtį: užkariavimas jėga, svetimšalių vyravimas, apsisprendimo teisės neturėjimas, kolonizacija ir ekonominis išnaudojimas⁷⁷. Dokumentui antrino tradicinio PETA delegacijos apsilankymo Vašingtone proga 1961 m. balandžio 11 d. paskelbtas memorandumas „Pavergtosios Europos laisvė“. Tai buvo susirūpinimo Vakarų požiūriu ženklas. Po Antrojo pasaulinio karo Europoje susiklosčiusią padėtį imta laikyti esant „apramintą ir stabilizuotą“, o dėmesys pradėtas kreipti į „sovietų ofenzivas sudaryti aktyvius karo frontus kituose žemynuose“. Todėl memorandume Vakarai raginami plėtoti „pavergtos Europos bylą“ ir drauge prisidėti prie „laisvojo pasaulio kovos su komunistine ekspansija“⁷⁸. Nuosekliai darant įtaką JAV administracijai, PETA rūpesčiu pavyko kasmet liepos mėnesį skelbti Pavergtųjų tautų savaitę. Pirmoji tokia savaitė prasidėjo 1961 m. liepos 16 d. Niujorke. Ta proga aukotos mišios Šv. Patriko kate-

droje, surengtas mitingas miesto rotušėje. Renginys sulaukė smarkios sovietų reakcijos – „Pravdos“ ir „Izvestijų“ dienraščiuose pasirodė jį smerkiantys straipsniai⁷⁹. Pagal susiklosčiusią tradiciją JTO Generalinės Asamblėjos sušaukimo proga Niujorke prasidėdavo ir PET asamblėja. Šis renginys įvyko ir 1961 m. rugsėjo 19 d. Prie organizacijos būstinės, įsikūrusios priešais JTO rūmus, buvo iškeltos visų devynių sovietų pavergtų Europos valstybių vėliavos. Tai buvo įprasta ceremonija, bet Vakarų žiniasklaida šįkart jai parodė išskirtinį dėmesį. JAV dienraštis „The New York Times“ 1961 m. rugsėjo 21 d. numerio įžanginėje skiltyje išspausdino straipsnį „The Little UN“ („Mažosios JT“), kur nušvietė PETA veiklą. Šioje asamblėjoje kalbėjo lietuviai V. Sidzikauskas, prel. Jonas Balkūnas, A. Trimakas. Buvo priimta protesto deklaracija dėl Baltijos valstybių suverenių teisių uzurpavimo ir neteisėto atstovavimo Albanijai, Bulgarijai, Čekoslovakijai, Lenkijai, Rumunijai ir Vengrijai. Be to, paskelbtos rezoliucijos, numatančios laisvinimo veiklos gaires. Tai tautų apsisprendimo teisės taikymo Vidurio ir Rytų Europoje klausimas ir „Berlyno krizės sprendimas bei įtaka Europos laisvei“⁸⁰.

Gilėjant Berlyno krizei, PETA, daugiausia dėmesio skirdama Europai, 1961 m. spalio 16–18 d. Paryžiuje surengė sesiją, kurioje aptarė pavergtų tautų ir Europos laisvę. Buvo pasisakyta prieš sovietinio komunizmo plitimą, reikalauta Vidurio ir Rytų Europoje taikyti tautų apsisprendimo teisę. Kartu pažymėta, kad Europos laisvinimo problema artimai susijusi su Berlyno krizės ir Vokietijos klausimo sprendimu.

Dar vienas tradiciniu tapęs PETA renginys – Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos priėmimo 1948 m. gruodžio 10 d. JTO Generalinėje Asamblėjoje sukakties minėjimas. Tai buvo puiki proga priminti laisvajam pasauliui apie šių teisių nepaisymą sovietų

užimtoje Vidurio ir Rytų Europos valstybėse, tarp jų ir Lietuvoje. Toliau kovodama už žmogaus teises, 1961 m. gruodžio 11–12 d. PETA Niujorke surengė svarbų posėdį, į kurį pakvietė Tarptautinės žmogaus teisių lygos (*The International League for the Rights of Man*, ILRM) pirmininką Rogerį Baldwiną ir JAV Kongreso narius. Išklausius pagrindinį pranešimą apie padėtį pavergtoje Europoje, vyko diskusijos, kuriose kalbėjo ir LLK atstovas M. Brakas, nušvietęs būklę okupuotoje Lietuvoje⁸¹. Netrukus sulaukta atgarsio: 1962 m. ILRM pažymėjo, kad „sovietinis imperializmas ir kolonizavimas“ Vidurio ir Rytų Europoje yra pamynęs žmogaus teises. Pasak šios organizacijos pirmininko R. Baldwinio, ypač akivaizdus to pavyzdys – Baltijos valstybės. Brendo mintis, jog šį klausimą būtina kelti JTO, kur turėjo būti svarstomos dekolonizavimo problemos. PETA drauge su LLK numatė tam pasitelkti Indijos ambasadorių prie JTO Chandrą E. Jhą⁸². Tačiau šis pakilimas netrukus atlėgo, kai 1962 m. kovo 12–15 d. PETA delegacija, į kurios sudėtį įėjo LLK pirmininkas V. Sidzikauskas, apsilankė Vašingtone. Valstybės departamentas supažindino su JAV požiūriu į sovietų pavergtų šalių klausimo kėlimą JTO. Apžvelgus aktualius tarptautinius reikalus (Berlyno krizė, Ženevoje vykstanti nusiginėklavimo konferencija), paminėta problema, susijusi su artėjančia JTO sesija. Valstybės departamento pareigūnas Alexas Johnsonas paaiškino: „Afroaziatiškas blokas [JTO] esąs priešingas suplakimui dabar vykstančio dekolonizacijos proceso Afrikoj ir Azijoje su paneigimu teisės laisvai apsispręsti Centro ir Rytų Europos kraštams, patekusiems sovietų vergijon.“⁸³ Tai buvo ženklas, kad laisvinant SSRS užgrobtus kraštus, tarp jų ir Lietuvą, dekolonizavimo problemos svarstymas JTO naudos neduos.

Susitikimo Valstybės departamente metu buvo pranešta, kad Sovietų Sąjungoje ryškėja

tendencija, galinti būti naudinga laisvinimo veiklai. Anot minėto pareigūno, „nacionalizmo banga, kuri šiandien siautėja Afrikoj ir Azijoje ir kuri yra palietusi ir komunistinę sovietų imperiją, galutinę išvadą pasirodys galingesnė už patį komunizmą“. Čia omenyje turėti Albanijos, Kinijos, Lenkijos ir Vengrijos pavyzdžiai. Tačiau atsiliepdamas į tai V. Sidzikauskas pažymėjo, kad okupuotose Baltijos valstybėse pastebimas priešingas reiškinys: ten „sovietiška rusiškas nacionalizmas stengiasi visais būdais nuslopinti lietuviškąjį, latviškąjį ir estiškąjį“⁸⁴.

Propaguoti laisvinimo veiklą nemažai padėjo susitikimai su JAV senatoriais ir kongresmenais. Jų metu buvo nušviečiama padėtis sovietų užgrobtuose Europos kraštuose, į kurią JAV galėjo atsižvelgti formuodamos savo politiką SSRS atžvilgiu. Tuo metu Europoje besiklostančią tarptautinę padėtį LLK apibūdino taip: nors Vokietijos klausimo sprendimas atidėtas neribotam laikui, matant ekonominį Vakarų Europos suklestėjimą aiškėja, jog „Berlyno mūro siena – paskutinis komunistų pasistūmėjimas Europoje“⁸⁵. Tai reiškė, kad Vakarai linkę į kompromisą ir pritaria *status quo* Vidurio ir Rytų Europoje. Todėl LLK toliau svarstė, kad dėl to „Vokietijos ir SSRS satelitinių valstybių padėtis nepasikeistų“, o Baltijos valstybių atžvilgiu tai „reikštų inkorporavimo į Sovietų imperiją pripažinimą“⁸⁶.

1962 m. gegužės 22 d. tokios dvejonės imtos sklaidyti Vašingtone, kur PETA delegaciją priėmė valstybės sekretoriaus pavaduotojas George'as C. Meghee. Jis patikino, kad „JAV nepripažinusios dabartinio politinio *status quo* Vidurio ir Rytų Europoje *de jure*“. Be to, buvo dar kartą išreikštas vienareikšmis JAV požiūris į sovietų užimtų valstybių klausimo kėlimą JTO. Tam dabar esąs „nepalankus momentas“, o jį lemia JTO sudėtis ir „abejonės dėl daugumos“⁸⁷. Vertindamas tokią JAV poziciją LLK apgailestaudamas

pažymėjo, kad tai riboja laisvinimo veiklos sąlygas, todėl būtina daugiau dėmesio skirti „stiprėjančiai ir apsijungiančiai Europai“⁸⁸. Vis dėlto LLK neatsisakė savo ketinimų ir toliau planavo vienos Lietuvos, trijų Baltijos kraštų ar net visų PETA valstybių laisvės klausimą kelti JTO. Todėl Vidurio ir Rytų Europos laisvinimo problema ir toliau buvo siejama su sovietų kolonializmu ir pagrindinių žmogaus teisių pažeidimais. Tam ketinta pasitelkti minėtą nevyriausybinių organizaciją ILRM, kuri veikė kaip JTO konsultacinis organas. Apsisprendus trijų Baltijos kraštų komitetams, buvo parengtas ir JTO dekolonizavimo komisijai įteiktas memorandumas dėl sovietų kolonializmo Baltijos valstybėse.

Siekdamas gyviau kelti šį klausimą pasaulinėje organizacijoje, LLK pirmininkas V. Sidzikauskas aplankė Vakarų ir Afrikos valstybių delegacijas prie JTO. Tačiau baigiantis 1962 m. įsitikinta, kad „nėra vilties įrašyti pavergtųjų valstybių – visų ar tik Baltijos – klausimų į JTO Generalinės Asamblėjos darbotvarkę“⁸⁹. Tada dar mėginta šią problemą kelti JTO debatuose svarstant apie kolonializmo panaikinimą ir ketinta pasiūlyti rezoliuciją dėl sovietų kolonializmo. Čia vėl buvo svarbi JAV pozicija, kurią reikėjo išsiaiškinti. Siekdamas aktyviau rūpintis, kad Baltijos šalių laisvės klausimas būtų svarstomas JTO, LLK organizavo laiškus, adresuotus Dekolonizavimo komisijai, siuntimo akciją. Ta proga parengtame kreipimesi į laisvąją lietuvių pažymima, jog, atsižvelgiant į PETA memorandumus, „mūsų kovoje už Lietuvos laisvę yra tolygiai svarbu, kad mūsų organizacijos veikėjai bei paskirti asmenys, bei jų draugai taip pat pasiųstų galimai daugiau tokių raštų“⁹⁰. Galimybė sovietų užimtų Europos kraštų laisvės problemą kelti JTO dar buvo svarstoma 1963 m. kovo 18–22 d. PETA delegacijai lankantis Vašingtone. Susitikimo Valstybės departamente metu Europos skyriaus sekretoriaus pavaduotojas

Richardas Davisas ir vėl patvirtino neigiamą JAV požiūrį šiuo klausimu: palanki minėtiems kraštams rezoliucija nebūtų priimta, nes negautų balsų daugumos. Tuomet PETA kartu su LLK iškėlė kitą mintį: net ir negavus balsų daugumos, svarbiu faktu taptų pats mėginimas kelti Vidurio ir Rytų Europos laisvės klausimą. Tačiau į tai JAV pareigūnas atsakė, kad „sovietai esą pripratę būti mažumoj, tuo tarpu Amerika yra pripratusi būti daugumoj“⁹¹.

Tolesnei Vidurio ir Rytų Europos, drauge ir Lietuvos, laisvinimo veiklai reikšminga buvo PETA delegacijos 1963 m. gegužės mėn. kelionė į Vakarų Europą. Lietuviams joje atstovavo LLK pirmininkas V. Sidzikauskas, prie kurio įvairiose Vakarų Europos valstybėse prisidėjo atskiri lietuvių išeivijos veikėjai: Prancūzijoje – Adolfas Venskus, Vakarų Vokietijoje – dr. Petras Karvelis, Belgijoje – Juozas Lanskoronskis, Didžiojoje Britanijoje – Juozas Vilčinskas. Pagrindiniu šios viešnagės PETA renginiu tapo konferencija Strasbūre. Joje V. Sidzikauskas iškėlė bendradarbiavimo „su Maskvos mūsų kraštams užkartais komunistiniais režimais“ problemą ir aiškinosi, koks jos poveikis Vidurio ir Rytų Europos tautų laisvės siekiui. Be to, buvo diskutuojama apie PETA vaidmenį Europos ir laisvojo pasaulio saugumui, aptariama Europos ateities vizija, o tiksliau – su kuo ji turėtų būti siejama: su kontinentiniu ar atlantiniu bendravimu arba su abiejų sinteze⁹². Lan-kydamasis Londone, LLK pirmininkas įsitikino, kad tiek JAV, tiek Didžioji Britanija laikosi panašaus požiūrio į sovietų užimtus Europos kraštus. Londone Užsienio reikalų ministerijos Šiaurės Europos departamento vedėjas Heath'as Masonas patvirtino, kad Jungtinės Karalystės vyriausybė nepripažino ir nepripažįsta Baltijos valstybių įjungimo į SSRS. Tačiau britai taip pat nepritarė sumanymui kelti sovietų kolonializmo klausimą JTO⁹³. Apsilankęs Vakarų Vokietijoje, Belgi-

joje ir Ispanijoje, V. Sidzikauskas priėjo prie išvados, kad „lietuvių potencialas ir lietuvių reikšimasis Europoje dėl užsitęsusio laiko ir emigracijos silpnėja“. Tai aiškinta „stipresnių intelektualinių pajėgų trūkumu“. Dėl to LLK rekomendavo labiau rūpintis Hiutenfeldo Vasario 16-osios gimnazija ir praplėsti Madrido radijo lietuvių skyrių. Apskritai viešnagė atskleidė pesimistinę išvadą, kad Vakarų Europoje, „visko pertekusioje, sočioje“, išaugo nauja karta, kuri „vengia konfliktų su Rytais“. Todėl viltis, kad Senasis žemynas imsis iniciatyvos tarptautiniu mastu kelti sovietų užimtų kraštų laisvės klausimą, blėso.

Pripažinęs tokią padėtį, LLK pirmininkas pakeitė laisvinimo veiklos strategiją ir pasiūlė LDT siekti, kad švelnėjant Vakarų ir Rytų santykiams ir jiems pasirašant sutartis jokių būdu nebūtų įteisintos Baltijos valstybės SSRS sudėtyje⁹⁴. JAV gyvenantys lietuviai, latviai, estai ir jų organizacijos ragintos kreiptis į Kongresą, Atstovų Rūmus, vyriausybę, o Baltijos kraštų laisvės komitetai ir jų delegacijos įpareigoti kelti šią problemą PET asamblėjoje. Diplomatus išreiškus neigiamą požiūrį į tokį raginimą, iškelta mintis surengti bendrą politinių veiksmų konferenciją⁹⁵.

Šią V. Sidzikausko poziciją formavo ir jo 1964 m. balandžio 21 d. apsilankymas Valstybės departamente. Nors čia buvo patvirtinta, kad JAV nuostatos Baltijos valstybių okupacijos klausimu nepakito, drauge pareikšta, kad politiką šių kraštų atžvilgiu būtina derinti su bendrąja Amerikos užsienio politika⁹⁶. Vertindamas septintojo dešimtmečio vidurio tarptautinį klimatą LLK pareiškė pastebėjęs, kad SSRS „satelitinės valstybės“ – vadinamosios socialistinės šalys – darosi vis savarakiškesnės ir nepriklausomos, o kartu silpnėja Maskvos „galios centras“. Tačiau Lietuvoje ir kitose Baltijos valstybėse regimas priešingas reiškinys. Ten, motyvuojant „kova su buržuaziniu nacionalizmu“, ryškėja „didesnis

suniveliavimas ir slopinimas bet kokios savistovumo apraiškos“. Be to, pasak V. Sidzikausko, Vakarams užliūliuoti Kremlius leidžia Katalikų bažnyčios hierarchams vyksti į Vatikaną. Todėl tvirtinti, kad „Baltijos valstybėse pastebimas atlyžimas“⁹⁷, nėra pagrindo. Atsiliepdamas į tokią tarptautinę tikrovę LLK drauge su Baltijos kraštų kolegomis ėmė aktyvinti veiklą ir rengė „nuolatinį demaršus“ Vašingtone. Jų metu lankant oficialias JAV įstaigas buvo viešinama ir aiškinama Baltijos valstybių problema.

1965 m. balandžio 12 d. V. Sidzikauskas, lydimas diplomato Juozo Kajecko, susitiko su Valstybės departamento Rytų Europos skyriaus direktoriumi Haroldu Vedeleriu. Susitikime V. Sidzikauskas pažymėjo, kad „Baltijos valstybės gaubia tyla“, o tai naudinga sovietams, mėginantiems įteisinti šių šalių okupaciją⁹⁸. Kaip tokios tylos požymis buvo nurodytas ketinimas uždaryti Romos radijo lietuviškąsias laidas ir tai, kad Prancūzijos lyderis Ch. de Gaulle'is vengia minėti sovietinę Baltijos valstybių okupaciją. Atsakydamas į tai, H. Vedeleris pakartojo, kad politika Baltijos valstybių atžvilgiu nekinta, ir pridūrė, jog JAV domisi padėtimi sovietų okupuotoje Lietuvoje. Anot pareigūno, Valstybės departamentas „gyvai seka lietuvių priešinimąsi rusifikacijos užmačioms, jaunosios kartos nuotaikas“. Todėl jis į Lietuvos ateitį „linkęs žiūrėti optimistiškai“⁹⁹. Lietuviams išreiškus nerimą dėl JAV ir SSRS konsulinės konvencijos, pagal kurią okupuoto krašto lietuviai būtų laikomi Sovietų Sąjungos piliečiais, buvo dar kartą patvirtinta, kad tai jokių būdu nekeičia JAV nepripažinimo politikos. Šis LLK apsilankymas Valstybės departamente buvo išskirtinis tuo, kad lietuvių delegacija priimta atskirai. Dauguma kitų vizitų iki šiol vyko LLK įeinant į PETA delegacijos sudėtį, Lietuvos reikalai juose būdavo minimi Baltijos valstybių kontekste, o dar dažniau – svarstant Vidurio ir Rytų Europos

klausimus. Antai 1966 m. gruodžio 22 d. Valstybės departamentas teiravosi Baltijos kraštų išeivijos požiūrio į JAV meno parodos rengimą jų okupuotose tėvynėse. Tuomet V. Sidzikauskas pareiškė, jog viskas priklausytų nuo aplinkybių, kuriomis tokia paroda būtų organizuojama. Toks renginys padėtų praplėsti Baltijos kraštų gyventojų akiratį, nes ten jaučiamas didelis Vakarų kultūros poreikis. Kita vertus, paroda neturėtų būti siejama su Lietuvos inkorporavimo nepripažinimu: šis klausimas „bus stropiai ir toliau saugomas“¹⁰⁰.

Panašiai kaip VLIK'as, LLK domėjosi ir Lietuvos sienų klausimu. Jo nuomone, valstybės sieną turi apibrėžti 1920 m. liepos 12 d. sutartis su Sovietų Rusija, 1928 m. sausio 29 d. (įsigaliojo gegužės 4 d.) sutartis su Vokietija ir 1921 m. kovo 20 d. susitarimas su Latvija. Neišspręstas sienos su Lenkija klausimas, nes nepripažįstama J. Curzono linija. Be to, LLK pritarė VLIK'o memorandumui, kuriame reiškiamas požiūris į Suvalkų trikampį ir Karaliaučiaus kraštą¹⁰¹. Įtvirtindamas šias nuostatas, LLK siūlė išleisti studiją, aptariančią Lietuvos sienų kitimo peripetijas 1940–1944 m.

Įpusėjus septintajam dešimtmečiui LLK pasirinko taktiką aktyvinti Lietuvos laisvinimo darbą, kad jis apimtų „veiklą laisvajame pasaulyje, mūsų reagavimą į okupanto politiką ir įvykius okupuotoje Lietuvoje, mūsų informatikos politiką“¹⁰². 1964 m. balandžio 1–3 d. Niujorke vykusiame Laisvosios Europos komiteto (*National Free Europe Committee*) simpoziume V. Sidzikauskas kalbėjo: „Vadinamieji satelininiai kraštai regimai išsikovoja šiek tiek nepriklausomybės ir laisvės, o Baltijos valstybėse greičiau priešingas veiksmas – daugiau priklausomybės, daugiau rusinimo, mažiau laisvės.“¹⁰³ Šiame simpoziume numatytos Rytų Europos išeivijos veiklos gairės iki septintojo dešimtmečio pabaigos (1964–1969 m.). Pabrėžiant

ypatingą Baltijos valstybių padėtį, iškelta nacionalinių laisvės komitetų priedermė „būti mūsų nutildytų tautų politinių aspiracijų reiškėjais“¹⁰⁴. Labai svarbiu dalyku, padedančiu skleisti žinias apie Lietuvos laisvės bylą, LLK laikė „Laisvosios Europos“ radijo lietuviškųjų laidų redakcijos įkūrimą. Šį klausimą V. Sidzikauskas kėlė 1964 m. spalio 21 d. lankydamasis Vakarų Vokietijoje ir Miunchene susitikdamas su šio radijo direktoriumi¹⁰⁵.

Dar 1963 m. LLK atstovai nutarė, kad laisvinimo veikla turi apimti ir Pietų Amerikos lietuvius, kurių gyvenamuose kraštuose stiprėjo sovietų ir komunistų įtaka¹⁰⁶. Nuvykęs į Pietų Amerikos šalis, kuriose įsikūrusios lietuvių kolonijos, LLK pirmininkas supažindino tautiečius su Lietuvos laisvinimo veiklos laimėjimais ir planais. Antai 1965 m. vasario 18 d. V. Sidzikauskas lankėsi Brazilijoje, kur vyko Pietų Amerikos lietuvių kongresas¹⁰⁷.

LLK pateikė ir tikrąją sovietų rengiamų iškilių, skirtų sovietų valdžios Pabaltijyje metinėms, vertinimą ir įvardijo jas kaip okupacijos metines. Kartu šios metinės buvo proga pakartotinai kelti Lietuvos nepriklausomybės klausimą. Parodant bendrą Baltijos kraštų likimą drauge su latviais ir estais rengtos manifestacijos: skelbti manifestai, kreipimaisi į JTO, Europos Tarybą ir NATO. Tuo buvo siekiama, jog „ir laisvoji, ir pavergtoji Lietuva pajustų, kad Lietuvos laisvės klausimas nėra nei pamirštas, nei nurašytas“¹⁰⁸. Aktyvindamas laisvės bylos reikalus LLK plėtė ir leidybinį darbą. Minėdami Lietuvos laisvinimo veiklos 25-metį visi trys Baltijos šalių laisvinimo komitetai rengė ir platino manifestus anglų, arabų, portugalų, prancūzų ir vokiečių kalbomis. Pradėtas leisti periodinis leidinys „Baltic Review“ anglų ir ispanų kalbomis, prisidėta rengiant Atstovų Rūmų leidinį „Conditions in the Baltic States and other Countries of

Eastern Europe“ („Padėtis Baltijos valstybėse ir kitose Rytų Europos šalyse“)¹⁰⁹. Toliau patvirtindamas baltiečių vienybę, LLK, būdamas Baltijos valstybių laisvės tarybos (*The Baltic States Freedom Council*, BSFC) nariu, 1965 m. (kaip ir 1960 m.) parengė manifestą „The 25 Anniversary of Soviet Aggression against the Baltic States“ („Sovietų agresijos prieš Baltijos valstybes 25-osios metinės“). Dokumentą pasirašė LLK pirmininkas V. Sidzikauskas, Estijos LK pirmininkas Aleksanderis Kūttas ir Latvijos LK pirmininkas Vilis Hazneris. Paminėjus, kad SSRS 1940 m. okupavo Baltijos šalis, manifeste toliau buvo pažymėta, kad „sovietai grubiai pažeidė JTO deklaracijas, Atlanto ir JTO chartas, Genocido konvenciją ir Visuotinę žmogaus teisių deklaraciją“. Visus šiuos tarptautinius dokumentus buvo pasirašiusi ir SSRS. Manifesto pabaigoje laisvajam pasauliui ir komunistų valdomiems kraštams pareiškama, kad „vieną kartą vėl laisvos Baltijos tautos [...] užtikrins su kaimynais gerus santykius, apibrėžtus abipusės pagarbos, nacionalinio suvereniteto ir teritorinio vientisumo pagrindu“¹¹⁰.

Septintojo dešimtmečio viduryje PETA patyrė sunkumų, kadangi net 46 proc. buvo sumažintas jos biudžetas. Tai buvo kintančios JAV politikos SSRS atžvilgiu rezultatas. PETA, kaip pažymėjo V. Sidzikauskas, ir toliau skeptiškai vertino vadinamąją „tiltų politiką“ ir laikėsi nuomonės, kad „tiltai turėtų būti tiesiami į pavergtąsias tautas, o ne į jiems užkartus komunistinius režimus“¹¹¹. LLK, palaikydamas PETA politiką, smarkiai reagavo į kiekvieną kintančių Vakarų ir Rytų santykių apraišką. Antai kai 1967 m. SSRS į savo delegaciją prie JTO įtraukė Leokadiją Diržinskaitę, LLK aiškinosi, ar tai nereiškia, kad ji atstovaujanti Lietuvos SSR. Tarpininkaujant diplomatu J. Kajeckui Valstybės departamentas patikino, kad JAV L. Diržinskaitę traktuos kaip SSRS delegacijos narę, nors ji ir yra iš Lietuvos SSR¹¹².

Svarbus renginys, padėjęs įvertinti laisvinimo veiklos padėtį ir numatyti naujus jos būdus, buvo 1966 m. balandžio 16–17 d. simpoziumas, skirtas Lietuvių jaunimo metams. Be laisvosios lietuvių jaunimo atstovų, jame dalyvavo LLK (drauge ir VLIK'o) pirmininkas V. Sidzikauskas, dr. Domas Krivickas ir Jonas Puzinas. Diskusijose aptarti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo ir žmogaus teisių klausimai, Lietuvos tarptautinė padėtis, išeivijos uždaviniai palaikant Lietuvos laisvės bylą, išreikštas neigiamas požiūris į Lietuvos politinį ir ūkinį gyvenimą. Diskutuota ir apie galimą ateities Lietuvos statusą jai tampant „sovietų satelitinė valstybė“. V. Sidzikauskas pabrėžė, kad laisvoji lietuvių turi siekti visiškos nepriklausomybės, bet derėtų palikti galimybę tautiečiams Lietuvoje kelti ir dalinius tikslus (pavyzdžiui, „pasiekti tai, ką turi Lenkija“)¹¹³. Simpoziume iškeltos Lietuvos laisvinimo veiklos gairės, nusakytos šiomis tezėmis: pirma, rūpintis, kad tauta ir tautiečiai „išliktų gyvi“; antra, palaikyti su tėvynainiais lanksčius, įvairius ir diferencijuotus santykius; trečia, stoti į naują barą – „kovą dėl tautos gyvybės“¹¹⁴.

Diskusijose buvo iškelta mintis, kad tiek VLIK'as, tiek ALT turi siekti esminių reformų. Šios organizacijos buvo sukurtos partinių srovių ar sąjūdžių susivienijimo principu, o išeivijos jaunimas jau nebepažino nepriklausomos Lietuvos politinio gyvenimo ir nežinojo, kaip partiniu požiūriu susisluoksniavę Amerikos lietuviai. Todėl ALT pasiūlyta reorganizuotis pagal dvi JAV politines partijas – Respublikonų ir Demokratų, o VLIK'ui – labiau remtis visuomene, o ne partinėmis grupuotėmis. Tokią jaunimo nuomonę palaikantis V. Sidzikauskas teigė, kad „politinės partijos gali reikštis tik savo valstybėse“, o išeivijoje jos teturi simbolinę prasmę¹¹⁵. Atsakius atstovavimo politinėms partijoms, bendruomenei tektų rinkti laisvinimo organizacijų vadovus, kaip tai darė latviai ir estai. Dar galimas

lenkiškas variantas, kai tris ketvirtadalius laisvinimo organizacijų vadovybės sudaro politinių grupių atstovai, o ketvirtadalį renka bendruomenė. Šis simpoziumas buvo pirmas atviras laisvosios lietuvių jaunimo atstovų pokalbis su LLK ir VLIK'o atstovais. Jis teikė naujų idėjų visai laisvinimo veiklai, todėl sutarta tokius susitikimus rengti ir ateityje. 1969 m. balandžio 26–27 d. Niujorke įvyko kitas panašus simpoziumas – „Dabartinė Lietuvos laisvės ir laisvinimo koncepcija ir bendravimo su Lietuva principiniai ir taktiniai klausimai“. Svarstymuose išskirti du etapai: iki Čekoslovakijos įvykių ir po jų. Iki 1968 m. Vakarai rėmėsi dviem koncepcijomis – tarptautinio komunizmo liberalėjimo ir tarptautinio komunizmo skaldymosi tautinių valstybių pagrindu. Po 1968 m. išryškėjo, kad Vakarai, ypač JAV, ima labiau domėtis Europos problemomis. Todėl reikėjo stengtis tarp jų įterpti ir Baltijos valstybių laisvės klausimą¹¹⁶.

Apibendrinant galima pasakyti, kad antrąjį dešimtmetį gyvuojantis LLK, keldamas Lietuvos laisvės bylą ir tvirtindamas jos svarbą, pasižymėjo tarptautinės PETA organizacijos darbe, ieškojo naujų būdų, kaip pagyvinti laisvinimo veiklą ir suaktyvinti joje dalyvaujančias organizacijas. 1973 m. mirus ilgamečiam pirmininkui V. Sidzikauskui, LLK ėmė silpti ir labiau reikėsi jungdamasis su kitais Lietuvos laisvinimo veiksniais.

LIETUVOS LAISVINIMO SĄJŪDŽIO STIPRĖJIMAS

Septintojo dešimtmečio pradžioje formuojantis Lietuvos laisvinimo sąjūdžiui gausėjo šiame procese dalyvaujančių organizacijų. Tuo metu lygiaverčiu šio sąjūdžio nariu pretendavo tapti dar vienas laisvosios lietuvių darinys – PLB. Šią organizaciją sudarė lietuviai, pasklidę trijuose žemynuose ir turintys

įvairias politines pažiūras. Kadangi, VLIK'o nuomone, PLB, išitraukdama į Lietuvos laisvinimą, dubliavo jau veikiančius darinius, PLB buvo siūloma tik moraliai ir materialiai talkinti ginant Lietuvos laisvės bylą. Bet PLB, vienijanti Amerikos, Australijos ir Europos lietuvius, nesutiko su tokiu siūlymu ir ketino imtis įvairiopus Lietuvos laisvinimo veiklos visur, kur tik pasklidę lietuviai. Tad septintajame dešimtmetyje kaip pagrindinės Lietuvos laisvės bylos gynėjos iškilo šios organizacijos: ALT, VLIK'as, LLK ir PLB. Buvo svarbu derinti jų veiklą.

Septintojo dešimtmečio pirmojoje pusėje galima buvo pastebėti, kad laisvoji lietuvija veržiasi iš „partizaninės veiklos“ (skatinamas minėtų trijų pagrindinių veiksmų vienijimasis), iš „parapinės veiklos“ (keliami mintis sujungti lietuvių, latvių ir estų išeivijos pajėgas) ir iš „vien kambarinės“ veiklos (kalbama apie būtinybę rengti demonstracijas ir mitingus). Buvo siūloma atsisakyti verkšlenimo politikos¹¹⁷ ir ryžtingai veikti JAV, kitų Vakarų šalių politikus, JTO narius keliant sovietų okupuotos Lietuvos klausimą, o tai jau liudijo kryptingą procesą, vadintą Lietuvos laisvinimo sąjūdžiu.

1962 m. balandžio 28 d. įvyko VLIK'o, ALT ir LLK pasitarimas, kuriame apsvaistytą padėtis bandant kelti Lietuvos laisvės bylą JTO¹¹⁸. Kita panaši konferencija dalyvaujant LDT atstovui konsului Jonui Budriui įvyko 1964 m. sausio 11 d. Joje aptarta tarptautinė padėtis, susipažinta su VLIK'o, ALT ir LLK laisvinimo veiklos planais¹¹⁹. Tais pačiais metais Vasario 16-osios proga VLIK'as, LLK, PLB bei prie jų prisidėję LNT ir LFB paskelbė atsisaukimą „Visiems lietuviams“, kuriame pabrėžė, kad visos šios organizacijos „sutarė sujungti savo laisvinimo jėgas bendram darbui“¹²⁰. Tai buvo naujos kokybės laisvosios lietuvių susivienijimas, reiškiantis Lietuvos laisvinimo sąjūdį. Reguliarūs susitikimai artino šias organizacijas, leido derinti veiksmus

ir išvengti dubliavimosi rengiant įvairias laisvės bylos akcijas. Netrukus vienybė ėmė trikti, nes pradėtas kelti siūlymas kurti vieną Lietuvos laisvinimo organizaciją (Lietuvių tautinę tarybą ar Lietuvių centrinį komitetą), sujungiant į ją visus laisvinimo veiksmus¹²¹. Nesulaukus didesnio pritarimo idėja taip ir liko atskirų lyderių ateities planuose.

Nagrinėjamo dešimtmečio antroji pusė prasidėjo toliau yrant kolonijinei sistemai ir vykstant permainoms Rytų bloke (blogėjo SSRS ir Kinijos santykiai). Laisvoji lietuvija, atsižvelgdama į šiuos pokyčius, ryžosi dar aktyviau plėtoti Lietuvos laisvinimo veiklą. 1965 m. sausio 8–9 d. Čikagoje ALT, VLIK'o, JAV LB ir LDT atstovai susirinko į pasitarimą, kuriame nutarė „toliau stiprinti Lietuvos laisvinimo darbą, įtraukiant į jį visus patriotiškai nusistačiusius lietuvius“¹²². Pabrėžta, kad ginant Lietuvos laisvės bylą būtina derinti visų politinių organizacijų veiksmus. Sovietams plečiant komunistinę propagandą laisvosios lietuvių atstovai rengėsi ieškoti JAV galimybių gerinti radijo programų transliavimą į okupuotą tėvynę, o tai turėjo padėti tautai, esančiai už geležinės uždangos, išsaugoti viltį išsivaduoti.

Kitas žingsnis pagrindinių politinių organizacijų vienijimosi link buvo Vašingtone tais pačiais 1965 m. balandžio 11–12 d. vykusio konferencija. Į ją susirinkusios Lietuvos laisvinimo organizacijos protestavo prieš jau ketvirtą amžiaus trunkančią sovietinę okupaciją. Renginyje iškelta mintis lietuviams drauge su latviais ir estais siekti, kad birželio 15–17-oji būtų paskelbtos Baltijos tautų dienomis. Jų metu derėtų rengti demonstracijas, menines programas, primenančias didžiuosius Baltijos tautų trėmimus į Sovietų Sąjungos šiaurę ar Sibirą bei aukštinančias ginkluotą Lietuvos partizanų pokario laisvės kovą¹²³. Laisvoji lietuvija buvo raginama kreiptis į savo gyvenamųjų šalių vyriausybes su rezoliucijomis, kuriose būtų pasisakoma

prieš sovietų politiką okupuotuose jų gimtuosiuose kraštuose, t. y. trėmimą, kolonializmą ir tikinčiųjų persekiojimą. Reikalaujama grąžinti į tėvynę tremtinius ir vyrus, pašauktus į sovietinę kariuomenę, atitraukti į Rusiją karines pajėgas ir kitas prievartos struktūras. Tai buvo bene pirmas bandymas visuotinai pažymėti Baltijos laisvės dieną ir priminti pasauliui baltiečių laisvės lūkesčius. Pagaliau šiuo metu Lietuvos laisvinimo veiksniai sutarė siekti, kad sovietų kolonializmo klausimas būtų keliamas JTO.

Kaip minėta, plečiantis SSRS ir JAV, o drauge – Rytų ir Vakarų kultūriniais mainams, laisvajai lietuviškai iškilo problema, kaip bendradarbiauti su okupuotu kraštu ir jo žmonėmis. Šis klausimas buvo svarstomas 1966 m. sausio 22–23 d. Klivlande, Lietuvos laisvinimo organizacijų konferencijoje. Be ALT, VLIK'o, LLK, PLB, joje dalyvavo ir LDT atstovai. Nurodžius, kad laisvoji lietuviija sudaro ketvirtadalį visos lietuvių tautos ir atlieka svarbią misiją tėvynės laisvės byloje, pažymėta, kad lietuviams Vakaruose tenka atsakomybė kovoti už Lietuvos nepriklausomybę, o bendradarbiavimas su „LTSR draugijomis ar institucijomis jau būtų tolygus Respublikos *de jure* egzistavimo atsakymui“¹²⁴. Todėl nutarta, kad „visų lietuvių tautinė pareiga – vengti bet kokių veiksmų, kurie galėtų kenkti Lietuvos Respublikos tęstinumui ir tiesiog ar netiesiog talkintų okupantui įteisinti savo agresiją prieš Lietuvą“¹²⁵. Kadangi sovietai, siekdami laisvosios lietuviijos ryšių su pavergto krašto tautiečiais, nori pirmuosius palenkti, kad jie pritartų Lietuvos inkorporavimui į SSRS, tai „tikrą, nevaržomą bendravimą daro negalimą“. Kita vertus, pripažįstama dvasinių, kultūrinių ir tautinių ryšių su savo tautos kamieniu svarba. Pabrėžiama, jog laisvieji lietuviai privalo laikytis „tautinės drausmės“. Jų santykiai su pavergto krašto tautiečiais turi ribotis vien privačiu bendradarbiavimu. Konferencijoje

pažymėta, kad „jaunoji karta stovi ant nepriklausomos Lietuvos atstatymo pagrindo“¹²⁶. Renginio dalyviai sutarė, kaip svarbu įtraukti jaunuomenę į savo veiklą, ir paskelbė 1966-uosius Lietuvių jaunimo metais.

Kita konferencija kelyje „į tarpusavio supratimą ir pastangų derinimą“ vyko 1967 m. sausio 14–15 d. Niujorke. Joje buvo atstovaujama pagrindinėms politinėms organizacijoms, dalyvaujančioms Lietuvos laisvinimo sąjūdyje. Apibūdinus atskirų organizacijų veiklą, aptarus tarptautinę padėtį, konferencijoje susirūpinta leidybos darbu. Buvo įsipareigota rengti lituanistikos leidinius užsienio kalbomis. Antai PLB numatė išleisti „Nepriklausomos Lietuvos istoriją“ (lietuvių ir anglų k.), „Lietuvių išeivijos istoriją“ (anglų k., aut. A. Vaičiulaitis), „Lietuvių kalbos aiškinamąjį žodyną“ (aut. dr. A. Klimas), „Lietuvius Kanadoje“ (anglų k.); LLK – informacinį leidinį apie Lietuvą (anglų k., aut. V. Vaitiekūnas); VLIK'as – veikalą apie lietuvių tautos genocidą; LDT – dokumentų rinkinį apie Lietuvos ir SSRS santykius 1917–1967 m. ir pan.¹²⁷ Artėjant Lietuvos nepriklausomybės 50 metų sukakčiai, 1968-ieji renginyje buvo paskelbti Lietuvos laisvės kovos metais. Tai turėjo dar labiau pagarsinti Lietuvos laisvės bylą pasaulyje.

Neeilinių 1968 m. išvakarėse Lietuvos laisvinimo organizacijos, atvykusios į Vašingtoną, 1967 m. spalio 21–22 d. surengė jubiliejinę konferenciją ir paskelbė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo 50-mečio manifestą. Dokumentą pasirašė ministras S. Lozoraitis (LDT), dr. J. K. Valiūnas (VLIK), ministras V. Sidzikauskas (LLK), Juozas Balčiūnas (PLB), A. Rudis (ALT), Bronius Nainys (JAV LB) ir Antanas Trinkūnas (Kanados LB). Manifestas visam pasauliui pranešė, kad lietuvių tauta „niekad nesutiks su Lietuvos pavergimu, kad Vasario Šešioliktosios Aktas yra šventas ir galutinis apsisprendimas laisvam ir nepriklausomam gyvenimui ir kad valsty-

binė nepriklausomybė yra tautinės kultūros ugdymo ir tautos išlikimo sąlyga“. Drauge tai buvo kaltinimas Sovietų Sąjungai sužlugdžius Lietuvos nepriklausomybę, vykdant Lietuvos gyventojų genocidą ir rusinimą bei paminant pagrindines žmogaus teises. Dokumente pakartoti jau anksčiau rezoliucijose išreikšti reikalavimai išvesti iš Lietuvos SSRS kariuomenę, miliciją ir administraciją. Vakarų valstybės raginamos panaudoti „visas savo priemones Lietuvos nepriklausomybei atstatyti“, o JTO – „kad likviduotų Sovietų Sąjungos agresiją prieš Lietuvą“¹²⁸.

Nuosaikumu pasižymėjusios konferencijos dalyviai toliau diskutavo dviem klausimais – tarpusavio bendradarbiavimo ir laisvosios lietuvių ryšių su okupuota tauta. Tai atspindėjo ir priimtuose nutarimuose. „Paskutiniu laiku sustiprintas sovietų pastangas demonstruoti okupuotą Lietuvą kaip sovietinę respubliką ir tuo būdu priprastinti viešąją opiniją prie aneksuotos Lietuvos fakto“ konferencija įvertino kaip mėginimą įtikinti laisvąją lietuvių, jog lietuvių tauta „daugianacionalinėje Sovietų Sąjungoje“ yra „kūrybiškai laisva“. Sutarta išlaikyti „tautinį susiklausymą laisvųjų lietuvių bendravimo su pavergta tauta“ ir pripažinti, jog Lietuvos laisvės byla žalinga „bendravimo praktika, atremta teiginiais, kad esamomis sąlygomis nepriklausomybės siekimas tampa antraeiliu“¹²⁹. Žlugdant sovietų propagandos pastangas pristatyti Lietuvą kaip savarankišką sovietinę respubliką konferencijoje pabrėžta, jog bendraujant su okupuota tauta būtina laikytis „tautinės drausmės“, t. y. 1966 m. Klivlando konferencijos nuostatų.

Pagrindinės politinės organizacijos sutarė ne rečiau kaip kartą per metus rengti bendrus pasitarimus, o juose toliau derinti Lietuvos laisvės bylos darbus. Pripažinta, jog „veiksnių vieningumas yra lemiantis ne tik laisvės kovai vesti, bet jis ne mažiau būtinas mūsų tautinei bendruomenei jungti“¹³⁰.

Septintąjį dešimtmetį ženklo laisvosios lietuvių vienybės žymė, suteikianti ryžto toliau ginti Lietuvos laisvės bylą. Kartu ryškėjo požymiai, liudijantys stiprėjantį vieningą Lietuvos laisvinimo sąjūdį.

BALTIEČIŲ PRIEŠINIMASIS, KAD JŲ ŠALIMS JTO ATSTOVAUTŲ SOVIETAİ

Septintajam dešimtmečiui būdingos trijų Baltijos tautų – lietuvių, latvių, estų – išeivijos pastangos derinti ir įgyvendinti savo politinius siekius. Bendras rūpinimasis savo kraštų laisvinimo reikalais 1961 m. balandžio 29 d. suvedė Vašingtone Amerikos lietuvių tarybą, Amerikos latvių vienybės sąjungą ir Amerikos estų nacionalinį komitetą į bendrą organizaciją – Jungtinį Amerikos baltų komitetą (*Joint Baltic American Committee*, JBAC). Buvo sutarta, kad naujai institucijai pamečiui pirmininkaus ją sudarančių baltiečių organizacijų pirmininkai. 1961 m. JBAC pirmininku tapo latvis Peteris Lejinis, 1962 m. jį keitė L. Šimutis, o 1963 m. – estas Julius Kanguras. Šis susivienijimas, atstovaujantis sovietų okupuotiems Baltijos kraštams, sėkmingai kėlė laisvės bylą. Pavyzdžiui, vykstant garsiajam XXII Sovietų Sąjungos komunistų partijos suvažiavimui, kuris pasmerkė Josifo Stalino kultą, JBAC 1961 m. gruodžio 12 d. paskelbė pareiškimą. Jame primenama, kad būtent vadovaujant J. Stalinui 1940 m. Baltijos valstybės buvo okupuotos ir prievarta inkorporuotos į SSRS. Kadangi sovietai oficialiai pripažino J. Stalino nusikaltimus, JAV vyriausybė paraginta atkreipti į tai JTO dėmesį, imtis žygių dėl „situacijos Pabaltijyje ištyrimo“ ir atkurti Baltijos tautų nepriklausomybę. Taip būtų prisidėta atitaisant J. Stalino nusikaltimus¹³¹. Atsižvelgdamas į gyvenamojo meto aktualijas, JBAC 1962 m. lapkričio 10–11 d. Vašingtone aptarė ir kultūrinį bendradarbia-

vimą su okupuotais kraštais. Tobulindamas baltiečių politinę veiklą ir atremdamas jiems metamus kaltinimus bendradarbiavimu su naciais, susivienijimas 1963 m. gegužės 28 d. sudarė dvi komisijas. Pirmoji jų turėjo įvertinti sovietų teikiamą medžiagą, kaltinančią baltiečius kolaboravimu su naciais. Į ją lietuviai delegavo prof. D. Krivicką. Antrosios komisijos tikslas – sekti politinius įvykius ir rinkti medžiagą apie sovietų okupuotus kraštus¹³². Be to, JBAC parėmė JAV Atstovų Rūmų rengiamą rezoliuciją dėl Pavergtųjų tautų komiteto (*Special Committee on Captive Nations*) steigimo, palaikė „Amerikos balso“ baltiečių skyrių veiklą¹³³.

Nuo pat Jungtinių Tautų įsteigimo baltiečiai su šia pasauline organizacija siejo daug vilčių ir manė laimėsia joje savo laisvės bylą. Tuo tikslu Los Andžele susibūrė nepriklausoma organizacija „Americans for Congressional Action to Free the Baltic States“, lietuviškai vadinama Rezoliucijoms remti komitetu (RRK). Jos iniciatoriai buvo Leonardo Valiuko vadovaujami Pietų Kalifornijos baltiečiai: lietuviai Vilius Bražėnas ir Juozas Jurkus (abu – ALT atstovai), latviai Valdemaras Korstsas ir dr. Laimonis V. Streipsas bei estas dr. Antsas Pallapas. Pasak RRK, laisvės byla turi susidėti iš trijų veiklos etapų: JAV Kongresas priima rezoliuciją, JAV vyriausybė jai pritaria ir galiausiai laisvės byla keliama JTO¹³⁴.

Vykdydami numatytą planą RRK atstovai parėmė ir įteikė JAV Senatui (1961 m. vasario 6 d.) bei Atstovų Rūmams (1961 m. vasario 9 d.) pirmuosius raginimus priimti rezoliucijas, remiančias Lietuvos, o drauge ir kitų Baltijos šalių laisvės kovą. Pateikęs dokumentus svarstyti JAV įstatymų leidėjams, pirmieji iniciatyvą parėmė senatorius Thomas H. Kuchelis ir Kongreso narys Glenordas P. Lipscombas. Taip prasidėjo ilgas rezoliucijos priėmimo kelias, suformavęs savotišką rezoliucijų sąjūdį. 1961 m. rugpjūčio 24 d.

lietuviai kartu su estais ir latviais susibūrė į organizaciją „Americans for Kuchel–Lipscomb Resolution“¹³⁵, ilgainiui peraugusią į minėtąjį RRK.

Siekdami užsibrėžto tikslo baltiečiai išmėgino įvairią taktiką. Pirmiausia ryžtasi kartoti raginimus priimti rezoliuciją. Pavyzdžiui, 1963–1964 m. JAV Senatui ir Atstovų Rūmams įteikti 73 tokie raginantys dokumentai¹³⁶. Taip pat buvo masiškai siunčiami laišakai Kongreso nariams, primenantys okupuotų Baltijos šalių laisvės reikalą. Nuo 1961 m. pradžios per penkerius metus Kongresas gavo 1,5 mln. baltiečių laiškų ir telegramų. Be to, RRK atstovai kasmet vyko į susitikimus su Kongreso nariais Vašingtone. Vien 1966 m. vasarą surengti trys tokie susitikimai¹³⁷. Rezoliucijų sąjūdį savo veikla jame sustiprino ir žymūs amerikiečiai – valstijų gubernatoriai, didmiesčių merai, aukšti dvasininkai, kultūros ir meno veikėjai. Tarp jų buvo ir būsimas JAV prezidentas Richardas M. Nixonas, viceprezidentas Spiro T. Agnew. Netrukus apie Baltijos šalių laisvinimo bylą sužinojo visa Amerika. RKK delegacijai lankantis Vašingtone senatorius Jackas Milleris pareiškė: „Gaunu tūkstančius laiškų Baltijos kraštų bylos reikalui. Suskaitomas laiškų skaičius, bet taip pat žiūrима, kas tuos laiškus rašo. Jūs, baltiečiai, turite tikrai įtakingų savo reikalui asmenų.“¹³⁸

Baltiečiai, įtikėję laisvės kovos prasmingumu ir paskleidę žinių apie savo tautų lūkesčius JAV Kongrese, o per jį – ir šios šalies visuomenėje, sulaukė sėkmės. Beveik šešerius metus trukusius atkaklius RRK žygius vainikavo pergalė – paskelbta JAV Kongreso rezoliucija (H. Con. Res. 416). Dokumentą 1965 m. spalio 22 d. priėmė Atstovų Rūmai, o 1966 m. spalio 22 d. patvirtino Senatas¹³⁹. Nors ši rezoliucija, ginanti Baltijos laisvės bylą, nebuvo įstatymas, dokumentas žymėjo svarų baltiečių laimėjimą. Tai patvirtino šie požymiai: pirma, baltiečių judėjimas, ap-

ėmęs visas Jungtines Valstijas nuo Atlanto iki Ramiojo vandenyno, kėlė Baltijos šalių okupacijos klausimą Amerikos visuomenėje; antra, jame dalyvavo ir amerikiečiai, įskaitant žymius politikus ir intelektualus; trečia, judėjimas supažindino su Baltijos laisvės idėja JAV Kongresą; ketvirta, jis atskleidė asmeninės iniciatyvos, „pamatuotos idealistiniais motyvais“, reikšmę; penkta, suvokta, jog „planinga visų trijų tautų veiklos koordinacija – būtina sąlyga laisvinimo kovos sėkmingumui“¹⁴⁰.

Tolesnis RRK žingsnis turėjo būti kreipimasis į JAV valstybės departamentą prašant pritarti rezoliucijai, o iš ten kelias per JAV atstovą turėjo vesti į JTO¹⁴¹. Tuo metu atrodė, kad rezoliucijų sąjūdis turi plėstis, nes iškilo dar viena tam palanki aplinkybė – JAV prezidentu išrinktas R. M. Nixonas, buvęs RRK narys. Tačiau pamažu judėjimo sparta atlėjo, ir buvo matyti, jog RRK „yra sąmoningai apsisprendęs [...] bylos kėlimo akcijos neforsuoti“¹⁴². Tai lėmė realus suvokimas, jog laikas kelti užgrobtų Baltijos valstybių klausimą JTO nėra tinkamas ir būtina toliau plačiai aiškinti apie sovietų okupacijos padarinius šiuose kraštuose. Klausimo svarstymas JTO ir nepritartimas jam būtų tik sujaukęs besiplėtojančią laisvinimo darbą.

Aiškinantis, kokios galimybės Baltijos kraštų laisvės bylą kelti JTO, reikšmingas buvo JBAC susitikimas su JAV valstybės sekretoriumi Deanu Rusku, įvykęs 1965 m. birželio 23 d. Pareigūnui įteiktame kreipime pasidžiaugta, kad „JAV palaiko Baltijos tautų viltį sugrįžti į laisvąjį pasaulį“, pabrėžtas jų laisvo apsisprendimo siekis¹⁴³. L. Šimutis išreiškė susirūpinimą dėl Vytauto Zenkevičiaus iš SSRS pasiuntinybės dažno lankymosi Čikagoje ir pageidavo nesteigti SSRS konsulato šiame mieste. Valstybės sekretorius pareiškė, kad šiuo metu netikslinga kelti šių okupuotų valstybių klausimą JTO, nes „apie du trečdalius JTO narių nuba-

suotų prieš tai, o tai reikštų inkorporacijos viešą pripažinimą iš tarptautinės valstybių bendruomenės“¹⁴⁴.

Dar vienu ženklu, kad Baltijos tautų išeivija vienijasi, laikytinas visuomeninės organizacijos BATUN (*Baltic Appeal to the United Nations*, Baltijos atsišaukimas į Jungtines Tautas) įkūrimas 1966 m. vasario 12–13 d. Jos ištakos sietinos su 1965 m. lapkričio 13 d. baltiečių jaunimo Niujorke surengta demonstracija – „žygiu į Jungtines Tautas“. Šį renginį inicijavo jau kitos kartos JAV lietuviai Antanas Mažeika, Kęstutis Miklas ir Antanas Sniečkus. 1965 m. vasarą jie subūrė Lietuvos nepriklausomybės atstatymo komitetą, kurio pirmininku išrinko A. Mažeiką, o garbės pirmininku pakvietė prel. J. Balkūną¹⁴⁵. Prieš žygį su lietuvių jaunimo atstovo Romo Kezio pagalba JAV žiniasklaidoje buvo išplatinta medžiaga apie Baltijos šalių okupaciją. „Daily News“ 1965 m. birželio 21 d. numerįje išspausdino jo parengtą straipsnį „Baltic Anniversary“ („Baltijos metinės“), pateikiantį šių kraštų istorijos ir dabarties faktų. Panašiai padarė ir A. Sniečkus, nusiųsdamas straipsnį į „New York Times“¹⁴⁶.

Žygyje dalyvavo apie 14 tūkst. lietuvių, latvių ir estų, daugiausia jaunuomenės. Manifestacija vyko Niujorko centre, prie JTO būstinės. Ji išreiškė Baltijos tautų vienybę ir reikalavo kelti šių kraštų nepriklausomybės atkūrimo klausimą didžiausioje tarptautinėje organizacijoje. Renginys sulaukė ir JAV oficialių sluosnių palaikymo – jame dalyvavo senatorius Frankas J. Laushe, prezidento patarėjas Charlesas A. Horsky. Svarumo „žygiui į Jungtines Tautas“ suteikė ir tai, kad jame buvo perskaitytas JAV prezidento Lyndono B. Johnsono sveikinimas Baltijos tautoms ir išgirstas senatoriaus Karlo E. Mundto pažadas, jog JAV Senatas patvirtins rezoliuciją dėl Baltijos valstybių laisvės. Manifestacijoje patvirtintame kreipime į JTO raginama

„rusų kolonializmą likviduoti Europos geografiniame centre – Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje“¹⁴⁷.

Taip iš pavykusio „žygio į Jungtines Tautas“ kreipimosi antraštės ilgainiui išsirutuliojo organizacijos pavadinimas – BATUN. Steigiamosiose konferencijose buvo apibrėžti šio naujo baltiečių junginio tikslai. Pirmiausia numatyta JTO ir atskirų valstybių atstovybėms joje teikti informaciją apie sovietų okupuotų Baltijos šalių laisvės ir nepriklausomybės siekius bei daryti kuo didesnę įtaką, kad šie klausimai būtų keliami tarptautiniu mastu. Kita vertus, taip būtų palaikoma visų tautų teisė į laisvą apsisprendimą, pasisakant už laisvę pačioms tautoms rinktis savo politinę, socialinę ir ekonominę santvarką. Be to, organizacija numatė daug dėmesio skirti žmogaus teisėms, religijos laisvei ir demokratijos plėtrai.

Siekdama šių tikslų, BATUN palaikė nuolatinius ryšius su valstybių JTO narių atstovybėmis¹⁴⁸ ir pirmiausia bendravo su Vakarų demokratinėmis šalimis. Vien 1969 m. BATUN atstovai aplankė 86 valstybių atstovybes prie JTO, juos priėmė ir išklausė 25 ambasadoriai, 14 reikalų patikėtinių, 12 ministrų, 17 patarėjų ir 18 pasiuntinybių patarėjų¹⁴⁹.

1969-ieji buvo svarbūs ir demonstracija, kuri sulaukė didelio atgarsio ne tik JAV, bet ir viso Vakarų pasaulio žiniasklaidoje. Renginys, kuris įvyko 1969 m. rugsėjo 20 d. Niujorke, prie JTO būstinės, priminė pasauliui, jog prieš 30 metų buvo pasirašytas Molotovo–Ribbentropo paktas, nulėmęs Baltijos šalių okupaciją. Organizuodamas šią demonstraciją, daug nuveikė tuometinis BATUN pirmininkas K. Miklas. Joje buvo iškeltas šūkis, kad „Sovietų Rusija neturi teisės atstovauti Lietuvai, Latvijai, Estijai Jungtinėse Tautose“¹⁵⁰. JAV vyriausybės vardu kalbėjęs Walteris L. Mazanas ištarė tokius baltiečių laisvės sąjūdį palaikančius žodžius: „Istorija bus jūsų teisėja. JT atstovai, ji teis jus ne už

gražias kalbas, bet už atliktus darbus dėl žmoniškumo ir laisvės pavergtiems žmonėms.“¹⁵¹ Tai buvo vienareikšmis raginimas JTO netylėti ir spręsti Baltijos tautų reikalus. Demonstracijoje priimta rezoliucija buvo pristatyta į JTO sekretoriatą ir išplatinta Vakarų valstybių atstovybėms prie šios pasaulinės organizacijos. Dokumentas reikalavo pasmerkti Molotovo–Ribbentropo paktą ir atkurti Lietuvos, Latvijos, Estijos nepriklausomybę. Taigi BATUN 1969 m. rugsėjo mėn. surengtas žygis suteikė naujų paskatų laisvajai lietuviškai drauge su kitų Baltijos tautų atstovais ateityje tęsti viešas demonstracijas primenant pasauliui apie praeityje įvykdytą neteisybę. Tokios akcijos formavo politinę nuomonę, ragino tarptautiniu mastu aktyviau diskutuoti dėl 1939 m. Molotovo–Ribbentropo pakto ir jo padarinių Baltijos šalyse likvidavimo. Memorandumą dėl 1939 m. sovietų ir nacių pakto taip pat paskelbė JBAC ir BSFC.

Septintojo dešimtmečio pabaigoje sutvirtėjusių baltiečių vienybę liudijo nuolatiniai jų delegacijų susitikimai su JAV valstybės departamento pareigūnais. Viename iš tokių susitikimų 1970 m. liepos 20 d. JBAC buvo patikintas, kad įvyksianti ESBK „JAV nusistatymo nepripažinti Baltijos valstybių inkorporavimo į SSRS nekeis“. Be to, patikslinta, kad diskusijų kelianti JAV ir SSRS konsulinė sutartis „tik gali Baltijos valstybių žmonėms padėti“. Pažadėta, kad Valstybės departamente išliks Baltijos valstybių padalinys ir kad toliau bus rūpinamasi „Laisvės“ radijo transliacijomis į jas. Vertindamas Rytų Europoje besiklostančią padėtį JAV valstybės sekretoriaus padėjėjas Martinas J. Hillenbrandas prognozavo, kad „nacionalinis jausmas visuose pavergtuose kraštuose esąs labai stiprus. Jis ne silpnėjęs, bet tvirtėjęs. Jo dėka Sovietų Sąjungos pajėgumas ateity nusilpnėsiąs ir ji bus priversta daryti nuolaidų.“¹⁵²

IŠVADOS

1. XX a. septintajame dešimtmetyje keičiantis Rytų ir Vakarų santykiams ir atšylant šaltojo karo „pašalui“ atrodė, kad Lietuvoje „išaldoma“ sovietinė okupacija. Tačiau lietuvių išeivija – laisvoji lietuviija – nenurimo ir toliau būrėsi į Lietuvos laisvinimo sąjūdį, kuris nagrinėjamu laikotarpiu vis stiprėjo. Tai byloja laisvosios lietuviijos, besitelkiančios į tėvynės laisvinimo organizacijas, gausėjančios gretos. Šalia jau besireiškiančių Amerikos lietuvių tarybos (ALT), Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK), Lietuvos laisvės komiteto (LLK) iškilo ir Pasaulio lietuvių bendruomenė (PLB).

2. Keldama Lietuvos laisvės bylą ALT toliau veikė atstovaudama JAV lietuviams ir, nuolat palaikydama ryšius su Baltaisiais rūmais, Valstybės departamentu, Kongresu, priminė lietuvių tautos siekius. Ryžtingiau veikti šiame bare paskatino lietuvių delegacijos (ALT ir JAV LB atstovų) priėmimas Baltuosiuose rūmuose, kurį 1962 m. Vasario 16-osios proga surengė JAV prezidentas J. F. Kennedy. Tada dar kartą sulaukta patvirtinimo aukščiausiu lygiu, kad Lietuvos inkorporavimo į SSRS nepripažinimo politika bus tęsiama. Atsinaujindama ALT reformavo savo struktūrą, vadovavimą joje perėmė naujosios kartos atstovai. ALT pagrindiniai Lietuvos laisvinimo veiklos principai: veikti JAV politikus ir vyriausybę, kad jie tarptautinėje plotmėje keltų sovietų kolonializmo ir tikinčiųjų persekiojimo Lietuvoje klausimus, viešintų idėją atkurti sovietų okupuotų Baltijos tautų savarankiškumą.

3. Vadovaujama padėtis Lietuvos laisvinimo darbe teko VLIK'ui, kuris veikė kaip lietuvių tautos atstovybė. Nagrinėjamu laikotarpiu ši organizacija, siekdama aktyviau rūpintis Lietuvos laisvės byla, mėgino burti laisvinimo sąjūdžio dalyvius (LLK, PLB) ir kėlė šiuos uždavinius: stiprinti kovą su sovietų kolonializmu Lietuvoje, atskleisti čia

vykdomą rusinimą, reikalauti Lietuvai besąlyginės laisvo apsisprendimo teisės, telkti šiai veiklai jaunuomenę, rengti informaciją apie padėtį Lietuvoje ir skleisti ją žiniasklaidoje. Tam pasitelkta trijuose žemynuose – Amerikoje, Australijoje ir Europoje – pasklidusi laisvoji lietuviija. VLIK'o parengti memorandumai ir atsišaukimai buvo adresuoti Vakarų šalių vadovams ir vyriausybėms. Antrojoje septintojo dešimtmečio pusėje naujų paskatų veikti tėvynės labui VLIK'ui suteikė jaunoji karta, padėjusi Lietuvos laisvinimo veiklai plisti visuose laisvosios lietuviijos gyvenamuose kraštuose.

4. Nagrinėjamu laikotarpiu ginti Lietuvos laisvės bylą ėmėsi dar vienas laisvosios lietuviijos darinys – PLB. Tai lėmė iškelti du uždaviniai tautos gyvastingumui palaikyti: atkurti Lietuvos valstybės nepriklausomybę ir išsaugoti prigimtines tautos teises, t. y. puoselėti savo kalbą, kultūrą ir istoriją. Reikšmingas visai laisvajai lietuviijai buvo PLB darbas buriant jaunuomenę į 1966 m. vykusį Pasaulio lietuvių jaunimo kongresą, kuriame patvirtinta nuostata siekti Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės. Nemažo tarptautinio atgarsio sulaukė jaunimo inicijuotas parašų po peticija JTO rinkimas. (Po šiuo dokumentu, raginančiu pasmerkti rusų kolonializmą Europoje ir grąžinti Lietuvai laisvę ir nepriklausomybę, per neapdairumą pasirašė SSRS politinis veikėjas J. Paleckis.) PLB, pripažindama Lietuvos laisvinimo veiksmų vienybės svarbą, pritarė, kad VLIK'as vadovautų laisvinimo sąjūdžiui, rėmė Lietuvos diplomatinę tarnybą (LDT) ir pavedė visų šalių lietuvių bendruomenėms stengtis išlaikyti palankią politinę viešąją nuomonę Lietuvos klausimu.

5. LLK, vienintelė „grynai egzilinė“ organizacija Vakaruose, įsitraukęs į Lietuvos laisvinimo procesą, reiškėsi Pavergtųjų Europos tautų asamblėjoje (PETA). Veikiant drauge su kitomis Vidurio ir Rytų Europos tautom nuo 1961 m. JAV kasmet liepos mėnesį buvo

skelbiama Pavergtųjų Europos tautų savaitė. Be to, JTO Generalinės Asamblėjos sušaukimo dieną Niujorke, prie PETA būstinės, tradiciškai buvo iškeliama visų devynių sovietų užgrobtų Europos valstybių (tarp jų ir Lietuvos) vėliavos. Pasitelkęs Tarptautinę žmogaus teisių lygą, septintojo dešimtmečio pradžioje LLK, pritardamas VLIK'ui, ragino kelti Lietuvos ir kitų sovietų okupuotų Europos tautų laisvės klausimą JTO. Nesulaukus JAV administracijos pritarimo šios akcijos teko atsisakyti. Greta laisvinimo veiklos Amerikoje LLK veikė ir Europoje, kur rengė politines konferencijas ir susitikimus siekdamas įtvirtinti palankų Senojo žemyno Vakarų valstybių požiūrį į Baltijos kraštų laisvės bylą. Minint sovietų okupacijos metines, 1965 ir 1970 m. LLK, vienydamasis su latviais ir estais, paskelbė bendrą manifestą, primenantį laisvajam pasauliui padėtį pavergtose baltiečių tėvynėse. LLK laisvinimo veiklą pagyvino 1966 ir 1969 m. su laisvosios lietuvių jaunimo organizuoti simpoziumai, kuriuose atsispindėjo jaunųjų siūlymai atsisakyti politinio sluoksniavimosi ir ryžtas toliau siekti Lietuvos nepriklausomybės.

6. Nepavykus įsteigti vienos Lietuvos laisvinimo organizacijos, bet išlaikant laisvinimo sąjūdžio kryptingumą, septintojo dešimtmečio viduryje (1965 m. sausio 8–9 d. Čikagoje) šiame sąjūdyje besireiškiantys veiksniai kartu su LDT sutarė derinti savo darbus ginant Lietuvos laisvės bylą. Sovietams siūlant Amerikai kultūrinius mainus, laisvosios lietuvių politinėms organizacijoms iškilo bendradarbiavimo su okupuoto krašto institucijomis problema. Tam klausimui aptarti 1966 m. sausio 22–23 d. buvo sušaukta Klivlando konferencija. Joje dalyvavę VLIK'o, ALT, LLK ir PLB atstovai drauge su LDT nutarė, jog laisvajai lietuvių privalu laikytis tautinės drausmės ir vengti bet kokių veiksmų, kurie padėtų sovietams įteisinti Lietuvos okupaciją.

7. Artinantis jubiliejiniams 1968-iesiems, Lietuvos nepriklausomybės 50-mečio metams, tėvynės laisvinimo sąjūdžio dalyviai 1967 m. spalio 21–22 d. Vašingtone susirinko į konferenciją ir paskelbė manifestą, dar kartą išreikšdami tvirtas nuostatas toliau kelti Lietuvos laisvės bylą.

8. Nagrinėjamu laikotarpiu stiprėjo sovietų okupuotų Baltijos tautų išeivijos siekis vienytis. Bendras rūpinimasis savo šalių laisve 1961 m. suvedė ALT su atitinkamomis Amerikos latvių ir estų organizacijomis į Jungtinį Amerikos baltų komitetą (JBAC). Ši organizacija, atsižvelgdama į besikeičiančią tarptautinę padėtį, nuolat priminė JAV administracijai Baltijos šalių laisvės reikalą. Į Lietuvos laisvinimą įsitraukusi jaunoji karta stiprino bendras Baltijos tautų išeivijos pastangas kelti savo kraštų laisvės bylą. 1961 m. susikūręs naujas estų, latvių ir lietuvių išeivijos junginys – Rezoliucijoms remti komitetas (RRK) – įtraukė į savo veiklą ir amerikiečių politikus bei intelektualus. Nuoseklų darbą šiame bare apvainikavo 1966 m. pasiektas laimėjimas, kai JAV Kongresas priėmė rezoliuciją (H. Con. Res. 416), palaikančią Baltijos laisvės bylą.

9. 1966 m. jaunoji baltiečių karta įkūrė dar vieną visuomeninę organizaciją – BATUN (*Baltic Appeal to the United Nations*), kuri veikė Niujorke ir teikė JTO bei atskirų valstybių atstovybėms prie jos informaciją apie sovietų okupuotų Baltijos šalių nepriklausomybės siekius. Pažymėtina, kad baigiantis septintajam dešimtmečiui tiek pagrindiniai laisvosios lietuvių Lietuvos laisvinimo veiksniai, tiek baltiečių organizacija BATUN pagrindė Baltijos šalių okupacijos neteisėtumą remdamosi 1939 m. Molotovo–Ribbentropo paktu. Didelio atgarsio Vakarų žiniasklaidoje sulaukė 1969 m. rugsėjo 20 d. Niujorke BATUN surengta protesto demonstracija minint šio pako 30-metį.

Nuorodos

⁷⁷ Memorandum a Soviet Colonialism on the Baltic States, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 328, l. 25–28.

⁷⁸ LLK 1961 m. balandžio 20 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 46.

⁷⁹ LLK 1961 m. liepos 27 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 73.

⁸⁰ LLK 1961 m. rugsėjo 27 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 86.

⁸¹ LLK 1961 m. gruodžio 11 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 96.

⁸² LLK 1962 m. gegužės 24 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 116.

⁸³ LLK 1962 m. kovo 16 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 101.

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ LLK 1962 m. balandžio 27 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 106.

⁸⁶ *Ibid.*

⁸⁷ LLK 1962 m. birželio 4 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 121.

⁸⁸ *Ibid.*, l. 122.

⁸⁹ LLK 1962 m. rugsėjo 25 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 150.

⁹⁰ LLK 1963 m. kovo 19 d. kreipimasis, *ibid.*, b. 329, l. 6–7.

⁹¹ LLK 1963 m. kovo 27 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 10.

⁹² LLK 1963 m. birželio 20 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 28.

⁹³ LLK 1963 m. kovo 27 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 30.

⁹⁴ *Ibid.*, l. 32.

⁹⁵ LLK 1963 m. liepos 31 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 38; LLK 1963 m. rugpjūčio 16 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 42.

⁹⁶ LLK 1964 m. balandžio 27 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 75.

⁹⁷ V. Sidzikausko 1963 m. gruodžio 30 d. laiškas S. Lozoraičiui, *ibid.*, l. 61.

⁹⁸ LLK 1965 m. balandžio 12 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 115.

⁹⁹ LLK 1964 m. balandžio 27 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 115–116.

¹⁰⁰ LLK 1966 m. gruodžio 29 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 215.

¹⁰¹ V. Sidzikausko 1963 m. gruodžio 25 d. laiškas J. Kardeliui, *ibid.*, l. 59.

¹⁰² LLK 1964 m. balandžio 27 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 75.

¹⁰³ LLK 1964 m. balandžio 16 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 72.

¹⁰⁴ LLK 1964 m. balandžio 27 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 73.

¹⁰⁵ LLK 1964 m. lapkričio 13 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 91.

¹⁰⁶ LLK 1963 m. rugsėjo 19 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 10.

¹⁰⁷ LLK 1965 m. vasario 10 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 109.

¹⁰⁸ LLK 1965 m. balandžio 12 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 115.

¹⁰⁹ LLK 1965 m. birželio 25 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 125.

¹¹⁰ Manifesto the 25 Anniversary of Soviet Aggression against the Baltic States 1965, *ibid.*, l. 126.

¹¹¹ LLK 1965 m. lapkričio 11 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 140.

¹¹² J. Kajecko 1967 m. spalio 5 d. laiškas V. Sidzikauskiui, *ibid.*, b. 47, l. 178.

¹¹³ Lietuvos laisvės komiteto 1966 m. balandžio 16–17 d. simpoziumas, *ibid.*, b. 329, l. 172.

¹¹⁴ *Ibid.*, l. 173.

¹¹⁵ *Ibid.*

¹¹⁶ VLIK'o ir LLK simpoziumas, *ibid.*, f. 658, ap. 1, b. 53, l. 15.

¹¹⁷ A. R.-D., „Iš pernykštės lietuvių veiklos“, *Aidai*, 1965, Nr. 1, p. 36.

¹¹⁸ Lietuvos generalinio konsulato Niujorke 1962 m. balandžio 30 d. Pro Memoria, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 2, l. 65; 1962 m. balandžio 24 d. VLIK'o raštas, *ibid.*, b. 51, l. 69.

¹¹⁹ Lietuvos generalinio konsulato Niujorke 1964 m. sausio 12 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 155.

¹²⁰ Visiems lietuviams, 1964 m. vasario 16 d., *ibid.*, l. 88.

¹²¹ LLK 1964 m. kovo 30 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 91.

¹²² „Lietuvos laisvę stiprinant“, *Eltos informacijos*, 1965, sausio 23, p. 37.

¹²³ LLK 1964 m. balandžio 14 d. Pro Memoria, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 329, l. 119; „Lietuvos laisvės keliu“, *Pasaulio lietuvis*, 1965, Nr. 16, p. 245.

¹²⁴ 1966 m. sausio 22–23 d. pareiškimas lietuvių visuomenei, Cleveland, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 46, l. 12–14.

¹²⁵ „Svarbus pasitarimas“, *Mūsų pastogė*, 1966, vasario 7.

¹²⁶ „Clevelando pasitarimų pareiškimai“, *Pasaulio lietuvis*, 1966, Nr. 20, p. 330.

¹²⁷ „Lietuviškųjų veiksmų konferencijos nutarimai“, *Lietuvių dienos*, 1967, Nr. 1, p. 5–6.

¹²⁸ „Lietuvos nepriklausomybės atstatymo penkiasdešimt metų sukakties konferencija“, *Pasaulio lietuvis*, 1967, Nr. 31, p. 518; Washingtono konferencija. Manifestas, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 52, l. 32–33.

¹²⁹ Lietuvos valstybės atstatymo penkiasdešimt metų sukakties konferencija. Pranešimas spaudai, *ibid.*, ap. 2, b. 47, l. 204.

¹³⁰ LLK 1967 m. rugsėjo 23 d. Pro Memoria, *ibid.*, b. 329, l. 13–13a; „Washingtono 1967 m. spalio konferencija“, *Pasaulio lietuvis*, 1967, Nr. 31, p. 519.

¹³¹ Statement by the JBAC, 1961 m. gruodžio 12 d., LCVA, f. 658, ap. 1, b. 38, l. 160.

¹³² ALT pirmininko L. Šimučio 1963 m. rugsėjo 14 d. pranešimas, *ibid.*, l. 185.

¹³³ JBAC to US Inform. Agency, 1963 m. gegužės 28 d., *ibid.*, f. 656, ap. 2, b. 726, l. 36.

¹³⁴ „Five Special Assistants to President Appointed“, *News Bulletin*, 1968, Nr. 1, *ibid.*, f. 658, ap. 1, b. 51, l. 133.

¹³⁵ J. Kojelis, „Kelti Lietuvos bylą Jungtinėse Tautose?“, *Aidai*, 1965, Nr. 6, p. 273.

¹³⁶ „The U.S. Congress must Act this Year“, *News Bulletin*, 1965, Nr. 1, LCVA, f. 658, ap. 1, b. 51, l. 133.

¹³⁷ „Didelis laimėjimas Lietuvos laisvinimo kovoje“, *Lietuvių dienos*, 1966, Nr. 9, p. 5.

¹³⁸ L. Valiukas, „Svetimųjų talka kovoje dėl Lietuvos laisvės“, *I laisvę*, 1969, Nr. 45, p. 54.

¹³⁹ „Rezoliucijų pravedimo žygis ir jo pirmieji laimėjimai“, *ibid.*, 1970, Nr. 49, p. 32.

¹⁴⁰ L. Kojelis, „Ko siekta ir kas laimėta“, *Lietuvių dienos*, 1969, Nr. 9, p. 3, 7.

¹⁴¹ „Rezoliucija ir tolimesni žygiai“, *ibid.*, p. 7.

¹⁴² J. Pakalnis, „JT ir laisvės byla“, *Aidai*, 1970, Nr. 6, p. 270.

¹⁴³ 1965 m. birželio 23 d. JBAC kreipimasis į valstybės sekretorių, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 726, l. 48–50.

¹⁴⁴ Lietuvos Respublikos pasiuntinybės 1965 m. rugsėjo 23 d. Pro Memoria, *ibid.*, l. 56.

¹⁴⁵ „Protestas prieš Lietuvos pavergimą“, *Lietuvių dienos*, 1965, Nr. 7, p. 3.

¹⁴⁶ *Daily News*, June 21, 1965 (iškarpa), LCVA, f. 648, ap. 2, b. 329, l. 129.

¹⁴⁷ „Protestas prieš Lietuvos pavergimą“, *Lietuvių dienos*, 1965, Nr. 7, p. 3.

¹⁴⁸ 1979 m. liepos 21 d. raštas apie baltiečių bendrijų kreipimąsi į JTO, LYA, f. K1, ap. 49, b. 309, l. 52.

¹⁴⁹ „Metinė BATUN'o konferencija“, *Lietuvių dienos*, 1970, Nr. 6, p. 4–5.

¹⁵⁰ „Istorija bus jūsų teisėja“, *ibid.*, 1969, Nr. 9, p. 4–6.

¹⁵¹ *Ibid.*

¹⁵² Lietuvos Respublikos pasiuntinybės 1970 m. liepos 21 d. Pro Memoria, LCVA, f. 656, ap. 1, b. 726, l. 151–152.

Gauta 2009 02 09

Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Juozas Banionis

LITHUANIA'S LIBERATION MOVEMENT IN THE WEST IN THE SEVENTH DECADE OF THE 20TH CENTURY:
A NEW GENERATION CAME FORTH

Summary

In the 7th decade of the 20th century, with the relations between East and West undergoing changes and the frozen ground of the cold war warming up, it seemed that the Soviet occupation in Lithuania became frozen. The Lithuanian émigrés – free Lithuanians, however, did not become quiet and further rallied into Lithuania's Liberation Movement, which got strengthened further on in the period under study. This is confirmed by the increasing number of emigrants uniting into homeland liberation organizations and their activity. Alongside the Lithuanian

American Council (ALT), Supreme Committee for Liberation of Lithuania (VLIK), Lithuanian Freedom Committee (LLK), which became manifest in this activity, the World Lithuanian Community (PLB) also emerged.

ALT, while initiating the Lithuania's independence case, acted further representing the USA for Lithuanians and, while maintaining relations with the White House, the State Department and the Congress, permanently reminded here the goals of the Lithuanian nation. VLIK, seeking to be more actively concerned with Lithuania's independence

case, made efforts to unite other participants of the liberation movement (LLK, PLB) and set forth the following tasks: to strengthen the fight against Soviet colonialism in Lithuania, to disclose the Russification that was effected here, to demand the right of the unconditional free self-determination for Lithuania, to organize young people for that activity, to prepare information on the situation in Lithuania and disseminate it in mass media. The important work of the World Lithuanian Community for the whole Lithuanian émigré was to gather young people to the World Lithuanian Youth Congress in 1966, where the approach to strive for Lithuania's freedom and independence was approved. LLK that remained the only "purely exile" organization in the West got involved in Lithuania's liberation process and manifested itself in the Assembly of Captive European Nations (ACEN). With VLIK failing to set up one Lithuania's liberation organization, but seeking to maintain the purposefulness of the liberation movement, in the middle of the seventh decade (on January 8–9, 1965) the factors manifesting themselves in this movement together with the Lithuanian Diplomatic Service (LDT) in Chicago

agreed to coordinate their works in defending Lithuania's independence case.

In the period under study, the aim for uniting was strengthened by the émigré of the Soviet occupied Baltic nations. First of all, the common concern for the freedom of their countries in 1961 united ALT and the corresponding Latvian and Estonian American organizations into the Joint Baltic American National Committee (JBAC). A new committee that was set up in the same year, the combination of Estonian, Latvian and Lithuanian USA émigrés – the Committee for Support of Resolutions (RRK) also involved in their activities the American politicians and intellectuals. The consistent work of that Committee was the achievement in 1966 that the USA Congress adopted a resolution (H. Con. Res. 416), supporting the independence case of the Baltic nations. In 1966, the Baltic young generation emerged, which established another public organization – BATUN (Baltic Appeal to the United Nations), which operated in New York and supplied information to the UNO and representations of the individual states under it about the goals for the independence of the Baltic countries, occupied by the Soviets.

KGB veikla prieš pabėgusius ir išvykusius Lietuvos gyventojus XX a. šeštajame–devintajame dešimtmetyje

Šio straipsnio tikslas – panagrinėti sovietinio saugumo veiklą prieš vadinamuosius naujuosius lietuvių emigrantus, vienu ar kitu būdu išvykusius iš SSRS į užsienio šalis. Trumpai apžvelgiamos jų pabėgimo aplinkybės, kokios bausmės pabėgėliams buvo skiriamos už akių ir kaip kito jų griežtumo laipsnis bėgant metams. Pažvelgiant į KGB veiklos užkulisius, parodoma, kaip norėta kompromituoti sovietinei sistemai neįtinkančius asmenis. KGB veiksmai prieš tuos, kurie, pasinaudami repatriacijos proceso suteiktomis galimybėmis, išvyko iš sovietinės Lietuvos, nėra šio straipsnio objektas. KGB vaidmuo šiame procese – atskira nagrinėjimo tema.

IVADAS

Sovietmečiu legaliai išvykti iš SSRS gyventi į užsienio šalis buvo sudėtingas ir ilgas procesas. Šiam žingsniui ryžęsis asmuo privalėjo gauti įvairių sovietinių institucijų, tarp jų ir saugumo, sutikimą. Paprastai tai vykdavo išimtiniais atvejais – susiklosčius palankioms išvykstančiajam aplinkybėms (santuoka su užsieniečiu, anksčiau turėta užsienio šalies pilietybė, susijungimas su užsienyje gyvenančiais šeimos nariais, kiti specifiniai individualūs atvejai). Neturėdami legalių galimybių išvykti į užsienį arba nors trumpai ten apsilankyti, kai kurie asmenys ryždavosi pabėgti iš SSRS pasinaudodami

susidariusia palankia situacija. Ne visada tai pavykdavo, nors retais atvejais mėginimai baigdavosi sėkme. Asmenys, pasiekę tikslą, t. y. pabėgę iš SSRS, būdavo traktuojami kaip sovietinės valstybės priešai. Prieš juos imdavosi veiksmų sovietinės valstybės ramstis KGB ir atitinkami jo padaliniai. Sovietinis saugumas veikė ir prieš tuos, kurie buvo išleisti į užsienį, bet jų veikla emigracijoje buvo laikoma antisovietine. Šie asmenys irgi patekdavo į KGB akiratį.

Straipsnio chronologinės ribos apima laikotarpį nuo XX a. šeštojo dešimtmečio pradžios, kada išlikęs dokumentiškai užfiksuotas pirmas sėkmingas pabėgimo į Vakarų faktas, iki devintojo dešimtmečio vidurio, kai SSRS viduje prasidėjus demokratėjimo procesui mažėjo suvaržymų vykti į užsienio šalis ir iš esmės liautasi bėgus. Tuo pat metu į užsienį buvo vykstama ir legaliai – su sovietinės valdžios leidimu. Tiriamasis laikotarpis prasideda stalininėje epochoje ir baigiasi gorbačiovinės pertvarkos metais, t. y. apima laiką, kai gyvavo griežčiausios valdymo priemonės, ir laiką, kai Sovietų Sąjunga pradėjo demokratėti.

Sovietiniu laikotarpiu pabėgę ar išvykę asmenys būdavo vien viešai smerkiami, neieškant šiam veiksmui paaiškinti objektyvių priežasčių. To meto sovietinės spaudos puslapiuose pasirodydavo tik juos šmeižiantys ir kartu dezinformaciją skleidžiantys straipsniai. Kai kuriais atvejais net rengtos

didesnės propagandinės akcijos siekiant parodyti sunkų emigrantų gyvenimą kapitalizmo sąlygomis, moralinį kai kurių asmenų nuopuolį gyvenant užsienyje. Tuo buvo siekiama įtaigiai paveikti sovietinius piliečius, turinčius ketinimų išvykti iš SSRS. Tuo pat metu sovietinė valdžia, kai jai to reikėdavo, nutylėdavo patį pabėgimo faktą, jo nepaviešindavo, kad tai neskatintų kitų piliečių bėgti iš SSRS. Todėl sovietinė visuomenė apie tai nesužinodavo. Objektivių istorinių ar žurnalistinių tyrimų tada negalėjo būti.

Nagrinėjamu laikotarpiu lietuvių išeivijoje pasirodė spausdintų darbų apie pabėgusius ar išvykusius iš SSRS asmenis. Knygų ar straipsnių autoriai patys buvo tiesioginiai įvykių dalyviai ar kitaip su tuo susiję lietuvių emigrantai. Dažnai apie pabėgimo faktą informuodavo lietuvių išeivijos laikraščiai ir žurnalai, nes tai buvo aktualus politinės reikšmės įvykis. Trumpų žinučių ar interviu su pabėgėliais ir išvykėliais rasdavosi kone po kiekvieno sėkmingo pasitraukimo iš SSRS į užsienį. Didesnės apimties spausdintų kūrinių pasirodydavo kur kas rečiau. Čia galima paminėti jūrniko Juozo Grišmanausko knygą „Tolimieji kvadratai“¹, kurioje autorius pateikia daug žinių apie sovietinę pokario Lietuvą, aprašo savo paties ir bendražygių pabėgimo istoriją. Apie šį pabėgimą išleista knyga ir anglų kalba – „Voyage to Freedom“ („Kelionė į laisvę“). Didelio lietuvių išeivijos ir JAV visuomenės dėmesio sulaukė nesėkmingas Simo Kudirkos mėginimas pabėgti ir vėliau išvykimas gyventi į JAV. Šį bėgimą savoje knygoje aprašė Jurgis Gliuda². Vėliau sulaukta ir amerikiečių visuomenės atstovų dėmesio. Anglų kalba išleista S. Kudirkos su užsieniečiu bendraautoriumi parašyta knyga³. Apie savo pasitraukimo iš SSRS motyvus išeivijoje nemažai straipsnių yra parašęs Tomas Venclova. Kai kurie iš jų publikuoti knygoje⁴.

Vėliau pasirodė dešimtys straipsnių apie aptariamo laikotarpio pabėgimus ar išvykimus iš SSRS, nes po 1990 m. buvusių pabėgėlių istorijos sulaukė Lietuvos spaudos dėmesio⁵. Bet visuose tuose darbuose neatskleistas KGB vaidmuo šiuose įvykiuose, nes nesant šios institucijos archyvinų dokumentų tai buvo neįmanoma. Vis dėlto jie yra tinkamas lyginamasis ir tikslinamasis šaltinis, padedantis tyrėjui išsamiau susipažinti su sudėtingomis ano meto aplinkybėmis.

Dešimtajame dešimtmetyje atsivėrus buvusio KGB archyvo fondams pasirodė ir straipsnių, nagrinėjančių Lietuvos žmonių išvykimo į užsienį aplinkybes remiantis sovietinio saugumo archyvine medžiaga. Lietuvių istoriografijoje paviešinti kai kurie užkulisinės KGB veiklos momentai. Istorikas Arvydas Anušauskas savo straipsnyje atskleidė KGB veiklos prieš disidentą T. Venclovą aspektą⁶. Šio istoriko straipsniuose apie Praną ir Algirdą Brazinskus išsamiai išnagrinėta jų gyvenimo SSRS ir pabėgimo į Vakarus istorija, sovietinio saugumo planai jų atžvilgiu⁷. Tai atlikta remiantis išlikusia archyvinių sekimo bylų medžiaga. A. Anušausko darbo pagrindu parengtas ir kitas straipsnis apie tuos pačius pabėgėlius⁸. Tiesiogiai lietuvių gyventojų pabėgimams skirtas istorinis tiriamasis darbas yra ir Agnės Fabijonavičiūtės straipsnis⁹. Jame aprašyti žinomesni ir daugeliui visai nežinomi nesenos istorijos įvykiai, daugiausia dėmesio skiriant A. ir P. Brazinskių pabėgimui, S. Kudirkos mėginimui pabėgti ir kitiems iš esmės nežinomiems atvejams.

Yra pasirodę ir neistorikų darbų, skirtų pabėgimui ar išvykimui į Vakarus sovietiniais laikais. Baltijos karo laivyno karininko Jono Pleškio pabėgimo ir gyvenimo užsienyje temai skirta Marijonos Venslauskaitės-Boyle knyga¹⁰, paremta įvykių dalyvių prisiminimais ir KGB baudžiamąja byla. Susipažinęs su savo sekimo byla straipsnį parengė ir T. Venclova¹¹. Jame gana pagrįs-

tai suabejota sovietinio saugumo pateiktų duomenų patikimumu. Savo padėtį po vyro pabėgimo aprašė Elena Moncevičiūtė-Eringienė, paminėdama saugumiečių veiksmus savo atžvilgiu¹². Didžiausia šių ir panašių darbų vertė ta, kad jie padeda pažvelgti į įvykius iš priešingos pusės, patikslinti kai kuriuos praeities faktus.

Pagrindiniai archyviniai šaltiniai, padedantys nagrinėti pasirinktą temą, yra išlikusi KGB archyvinė medžiaga, nes būtent šios institucijos vaidmuo tiriamas straipsnyje. Visa tai saugoma Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA). Žinoma, daug informatyvios ir istorikams naudingos medžiagos nėra išlikę, ypač mažai to meto operatyvinės reikšmės dokumentų. Archyvų fonduose yra tik dauguma baudžiamųjų bylų, skirtų pabėgėliams. Remiantis jose sukaupta medžiaga galima mėginti atskleisti KGB Tardymo skyriaus veiklą vienam ar kitam asmeniui pasitraukus į užsienį bei veiksmus prieš Lietuvoje likusius pabėgėlių artimuosius ir pažįstamus. Vis dėlto tardymo protokolinė medžiaga dažnai nekelia pasitikėjimo, nes apklausiami ar tardomi asmenys stengėsi atvirai nepasakoti visko, kas jiems žinoma, o kartais netgi sąmoningai meluodavo. Todėl daug kas šiuose dokumentuose neaišku. Deja, beveik neišliko pabėgusių asmenų paieškos ar sekimo bylų – jų tėra vos keletas, nors iš kitų archyvinių nuorodų žinoma, kad tokios bylos buvo pradėdamos beveik kiekvienam pabėgėliui. Todėl atkuriant KGB veiklą tenka remtis išlikusių operatyvinių bylų fragmentais. Jie atskleidžia kai kuriuos veiksmų prieš asmenis, pasilikusius užsienyje, užkuliusius. Bet bendrą ir viską paaiškinantį vaizdą susidaryti sunku. Išliko nemažai duomenų, ką sovietinis saugumas planavo, bet kaip tai stengėsi įgyvendinti, lieka neaišku. Tokie planuojami veiksmai užfiksuoti Žvalgybos (f. K-1, ap. 49), Kontržvalgybos (f. K-1, ap. 3) ir kitų KGB skyrių dokumentacijoje.

Joje pateikti KGB darbuotojų įvykių vertinimai taip pat kelia pagrįstų abejonių.

Visuomet lieka aktualus šaltinių patikimumo klausimas. Kiek sovietinių šaltinių medžiaga patikima, sunku vienareikšmiškai atsakyti. Viena aišku, kad jie nėra visiškai objektyvūs, nes saugumiečiai turėdavo išankstines pažiūras. KGB, kaip ir kiekviena biurokratinė įstaiga, buvo linkęs pernelyg gerai vertinti savo darbo rezultatus, pasigirti savo vyresnybei grandioziniais planais ir laimėjimais. Duomenų patikimumą padeda nustatyti tik priešingų pusių šaltinių, kalbančių apie tą patį įvykį, palyginimas. Bet ne visada tokia galimybė yra, nes ne visada esama priešingų pusių paliudijimų.

PABĖGIMO APLINKYBĖS

Būdų pabėgti į užsienį ir pasiprašyti ten politinio prieglobsčio galėjo būti bent keletas. Nagrinėdama pabėgėlių iš SSRS temą, A. Fabijonavičiūtė išskyrė jų tris: jūros keliu (jūrininkai), viešint užsienyje atsiskyrus nuo turistinės grupės ir užgrobianč lėktuvą¹³. Pirmieji du būdai buvo dažniausi, o trečias – bene išimtinis atvejis. Atskirų netipikų pabėgimo būdų taip pat pasitaikydavo. Štai 1962 m. Juozas Bružas, nebūdamas jūreivis, sugebėjo, prieš tai susitaręs su švedų jūreiviais, prasmukti pro patikros postus, patekti į Švedijos laivą, stovintį Klaipėdos uoste, ir sėkmingai pabėgti į užsienį¹⁴. Taip susiklostė pabėgėliui palanki situacija, kurią lėmė uosto sargybinių neatidumas. Vis dėlto sunkiausiu būdu pabėgo Vladas Šakalys. Jis, pėsčiomis įveikęs šimtus kilometrų, nugalėjęs gamtines ir dirbtines užtvaras, perėjo SSRS ir Suomijos valstybinę sieną ir vėliau pasiekė Švediją¹⁵.

Pabėgti per Lenkijos ir SSRS sieną tuo metu buvo neįmanoma, nes ji buvo itin budriai saugoma. Nuo 1958 iki 1990 m., t. y. per

32 metus, KGB Lazdijų rajono skyrius užregistravo 132 sienos pažeidimo atvejus¹⁶. Be to, Lenkija buvo socialistinė valstybė, SSRS satelitinė šalis, todėl ten atsidūręs pabėgėlis būtų buvęs neabejotinai grąžintas atgal. Prasibrauti pro kitas išorines SSRS sienas buvo sunku, nes pasienį visur kontroliavo KGB.

Sovietiniam piliečiui išvykti mokslo reikalais į užsienį ar su specializuota turistų grupe taip pat buvo nelengva. Tokias išvykas kontroliavo net tik KGB struktūros, bet ir partiniai organai, Vidaus reikalų ministerija. Išvykti leista ne kiekvienam norinčiajam, o neretam šito siekiančiam buvo atsakyta randant tam pateisinti įvairiausių priežasčių. Gavę teisę trumpam apsilankyti užsienyje žmonės irgi būdavo sovietinio saugumo stebimi ir kontroliuojami. Kai kurie užsienyje viešintys asmenys buvo apkaltinti „bandymu išduoti Tėvynę“, o tai reiškė mėginimą pasilikti šalyje, kurioje vieši. Štai 1973 m. taip apkaltinti aštuoni žmonės¹⁷. Tokių kaltinimų mesta dešimtims sovietinių turistų kiekvienais metais. Šiam įtarimui pareikšti pakakdavo agentų, infiltruotų į turistines grupes, pranešimo apie vieno ar kito asmens įtartą elgesį kitoje šalyje. Neatmestina ir galimybė, kad tai buvo paprasčiausias agento paskundimas, asmeninių sąskaitų suvedimas turint išankstinį tikslą pakenkti kitam asmeniui. O juk toks pranešimas galėjo sugadinti žmogui gyvenimą, neleisti jam daugiau niekur išvykti. Nors KGB nuolat sekė sovietinius piliečius, atskiriems SSRS gyventojams pavykdavo pabėgti, nepadėjo čia ir griežta išvykstančių asmenų kontrolė. 1951–1976 m. pabėgo 25 lietuviai¹⁸. Vėliau taip pat būta pavienių pabėgimų – nors tiksliai nežinoma kiek, bet ne daugiau kaip dešimt atvejų. Bene paskutiniai metai, kai mėginta pabėgti, buvo 1985-ieji, kai jau prasidėjo sovietinės valstybės demokratėjimas. Daugiausia pabėgta 1972–1973 m., kai užfiksuoti septyni atvejai, kurių metu

pasitraukė aštuoni Lietuvos žmonės. Po šių įvykių KGB teliko pareikšti, kad kai kurių asmenų pabėgimo buvo galima išvengti ir kad didžiausia padaryta klaida – nepakankamai prieš tai sekti ir tyrinėti pabėgusieji¹⁹. Laiku neišsiaiškinus patikimumo sovietinei sistemai, vėliau jau buvo per vėlu ką nors padaryti. Po įvykio vykusių tardymų metu paaiškėdavo tam tikros žmonių biografijos detalės, kurios, jei būtų buvusios žinomos anksčiau, būtų užkirtusios kelią žmogui išvykti. Štai per tardymus sužinota, kad 1951 m. pabėgusio jūrininko J. Grišmanausko brolis buvo suimtas kaip partizanas ir nuteistas sušaudyti, o jo šeima ištremta. Kartu su J. Grišmanausku pabėgusio jūreivio Edmundo Paulausko giminaitis kaip vokiečių policininkas buvo nuteistas 25 metams lagerio²⁰. Jei MGB būtų laiku sužinojusi šias biografijų detales, tie žmonės niekada nebūtų išplaukę į jūrą. Bet šiems jūreiviams pavyko įtikinti, kad yra lojalūs sovietinei sistemai. Anot pabėgėlio J. Grišmanausko, „nuolatiniai laimėjimai, spartuoliškumas sudarė mums tokį pasitikėjimą, kad mes vieninteliai buvome leidžiami pasiekti savo žuklės tolimuosius kvadratus“²¹. Vadinaimosios kompromituojančios medžiagos rasta ir kitų pabėgėlių biografijose, bet tik jiems pabėgus. Taigi žmonėms pavykdavo pasprukti KGB struktūroms nepakankamai ištyrus jų praeitį.

BAUSMĖS UŽ AKIŲ

Pagal galiojusį sovietinį baudžiamąjį kodeksą pabėgimas į užsienį ar bent mėginimas tai padaryti buvo laikomi sunkiu nusikaltimu. Iki 1961 m. Sovietų Lietuvoje veikė Rusijos Federacijos (toliau – RSFSR) Baudžiamasis kodeksas (toliau – BK), kurio 58-1a straipsnis numatė, kad „pabėgimas ar perskridimas į užsienį“ baudžiamas aukščiausiąja baus-

me – sušaudymu su turto konfiskavimu²². Tik esant lengvinančių aplinkybių galėjo būti skirta 25 metai nelaisvės. Nuo 1961 m. įsiteisėjo LSSR BK, kurio 62 straipsnis už „pabėgimą į užsienį arba atsisakymą grįžti iš užsienio į TSRS“ numatė laisvės atėmimą nuo dešimties iki penkiolikos metų su turto konfiskavimu arba išimtinę bausmę²³. Visi šie veiksmai buvo laikomi tėvynės išdavimu ir priskirti prie sunkių valstybinių nusikaltimų. Už juos grėsė ilgi metai kalėjimo ar būti nubaustiems aukščiausiaja bausme, t. y. sušaudyti. Nors daugelis pabėgėlių dar buvo gimę prieškarinio Lietuvoje, bet turėjo sovietinį pasą ir formaliai buvo sovietiniai piliečiai. Todėl jų pabėgimas buvo laikomas valstybiniu nusikaltimu ir jį tirti imdavosi sovietinis saugumas. Pirmas veiksmas gavus žinių apie pabėgimą buvo baudžiamosios bylos iškėlimas. Ne visos tokios bylos išliko, bet galima manyti, kad panašūs tardymo veiksmai už akių buvo atliekami visų sovietinei sistemai „nusikaltusių“ asmenų atžvilgiu.

Šio ryžtingo poelgio priežastys buvo įvairios, o kartu ir panašios. Pabėgimų būta iš anksto ne vienerius metus planuotų ir spontaniškų, įvykusių susiklosčius nenumatytiems aplinkybėms. Štai 1956 m. atsiskyrusi nuo grupės ir Stokholme pasilikusi Birutė Bilevičiūtė vėliau KGB perimtame laiške artimiesiems rašė: „Norėjau asmeninės laisvės, kurios neradau namuose.“ Be to, moteris buvo sekama „sargų“, kai bendravo su užsienio lietuviais. Todėl ji darė išvadą, jog „grįžusi būčiau netekusi darbo bei turėjusi kitų nemalonių. Tad susidūrus dviem aplinkybėms aš ir negrižau.“²⁴ Tokie svarstymai yra visai pagrįsti – grįžus nemalonių nebūtų buvę išvengta. Bet anaip tol ne visų žmonių apsisprendime pabėgti į Vakarus vyravo politinės priežastys, nors KGB tardytojai dažnai stengėsi surasti politinę tokio poelgio potekstę.

Griežčiausios bausmės pabėgėliams už akių buvo skiriamos stalininėje epochoje. Tuomet pabėgusiems į Švediją jūrininkams J. Grišmanauskui, Lionginui Kublickui ir E. Paulauskui karinis tribunolas 1952 m. skyrė aukščiausiasias bausmes, t. y. sušaudyti konfiskuojant turtą²⁵. Griežčiausių bausmių skyrimo už akių praktika išliko ir po Josifo Stalino mirties visą šeštąjį dešimtmetį. 1955 m. į Daniją pabėgęs jūrininkas Pranciškus Adomavičius taip pat nubaustas už akių aukščiausiaja bausme konfiskuojant turtą²⁶. 1956 m. B. Bilevičiūtė sulaukė už akių tokios pat bausmės su turto konfiskavimu²⁷. 1961 m. Baltijos laivyno karinis tribunolas skyrė bausmę sušaudyti dezertyravusį karininką J. Pleškį, kartu atimant iš jo turėtą karinį laipsnį²⁸. Už pabėgimą ir antisovietinę propagandą sušaudymo bausmė už akių skirta ir Juozui Miklovui. Teismo nuosprendis buvo grindžiamas tuo, jog teisiamas asmuo „įvykdė labai sunkų ir pavojingą nusikaltimą“²⁹. J. Miklovas, atvykęs į JAV, važinėjo po didesnes lietuvių kolonijas ir pasakojo apie tuometinę Sovietų Lietuvos padėtį. Kaip kaltinamoji medžiaga prie bylos buvo pridėtos išeivijos lietuvių laikraščių iškarpas apie J. Miklovo kalbas. Greičiausiai griežčiausią bausmę nulėmė aktyvi pabėgėjo pozicija atvirai reiškiant savo nuomonę, nes šie įvykiai jau vyko chruščiovinio atšilimo laikais, kai bausmės eiliniams pabėgėliams jau buvo sušvelnėjusios. Štai 1963 m. jūrininkams Juozui Vaitkevičiui ir Albinui Vibriui, pabėgusiems į Kanadą, už akių skirta po dešimt metų nelaisvės³⁰. Tai buvo bene paskutinės bausmės pabėgėliams už akių. Vėliau būdavo tik iškeliama baudžiamoji byla ir vykdavo tardymo darbai. Bylos tyrimas būdavo tai sustabdomas, tai vėl atnaujinamas, bet teismo procesas už akių nebevykdavo ir nuosprendis nebūdavo skelbiamas. Ko gero, ilgainiui suvokta, kad tokios bausmės nieko neduoda. Be to,

daugelis šių bylų formaliai buvo svarstomos uždaruose teismo posėdžiuose, todėl apie jas niekas nežinodavo ir nieko tuo nebuvo galima pagąsdinti.

Kyla klausimas, kuo šios už akių skirtos bausmės grėšė pasmerktiems žmonėms? Neabejotina, kad J. Stalino valdymo laikais pasitaikius tinkamai progai sovietinio teismo nuosprendis būtų buvęs nedelsiant įvykdytas. Tuo metu sovietinis saugumas planavo fizinio asmenų sunaikinimo operacijas ir be formalaus sovietinio teismo pritarimo, teisinė sankcija jam paprasčiausiai buvo nereikalinga. Kitas klausimas, kad sovietinis saugumas neturėjo pakankamai galimybių surasti ir nubausti užsienyje gyvenantį pasmerktąjį. Tad siekį buvo nerealų įgyvendinti. Ko gero, ir vėliau sovietinė teisėsauga nebūtų buvusi pernelyg atlaidi pabėgėliams. Teismo skirta bausmė galėjo būti įvykdyta susigrąžinus konkretų nuteistąjį už akių iš užsienio. Bet kitos šalys paprastai negrąžindavo SSRS piliečių atgal, o suteikdavo jiems prašomą politinį prieglobstį. Gyvendami užsienyje ir nežinodami visų aplinkybių, kai kurie naujieji emigrantai baiminosi dėl savo saugumo. Štai buvęs sovietinis karininkas J. Pleškys, tikėdamasis galimo sovietinio saugumo keršto, su CŽV pagalba slapstėsi Pietų Amerikos šalyse ir JAV. JAV žvalgyba iki šiol neatskleidžia savo veiklos šiame atvejuje užkulisų³¹. Galbūt tokių slapstymosi priemonių imtasi ir ne vien dėl perdėtos žmogaus baimės. Bet kartu pasakytina, jog neišliko jokių duomenų, rodančių, kad KGB būtų planavęs fiziškai susidoroti su to meto pabėgėliais ar juos pagrobti. Kažin ar tokioms operacijoms saugumas turėjo pakankamai jėgų. Todėl kalbėti apie kokią nors realią grėsmę negalima. Gyvuoja ir įsitikinimas, jog KGB planavo susidoroti su keleivinio lėktuvo užgrobėjais A. ir P. Brazinskais, pabėgusiais iš pradžių į Turkiją, o vėliau – į JAV³². Neabejotina, kad jei būtų

pavykę juos susigrąžinti į SSRS (to sovietinė valdžia siekė oficialiais kanalais), vienam iš jų (o gal ir abiem) neabejotinai būtų buvusi skirta aukščiausioji bausmė – sušaudymas, bet dokumentais pagrįstų faktų, kad juos kaip nors planuota slapta pagrobti ar fiziškai sunaikinti, nesama. Nors gal neišlikusiuose planuose tokio punkto ir būta.

Kaip minėta, XX a. septintajame dešimtmetyje bausmės sušvelnėjo, o vėliau apskritai atsisakyta praktikos bausti už akių. Bet, žinoma, susigrąžintas iš užsienio, toks asmuo būtų buvęs teisiamas ir sodinamas į kalėjimą. Tokiam teiginiui patvirtinti tiktų S. Kudirkos pavyzdys. Šiam žmogui nepavyko sėkmingai pabėgti peršokus iš sovietinio į amerikiečių laivą. Jis buvo grąžintas atgal, dar laive sumuštas, o vėliau sovietinio teismo nuteistas dešimčia metų kalėjimo. Tik 1974 m. didelėmis Amerikos lietuvių pastangomis S. Kudirka gavo teisę išvykti į JAV³³. Kiti nesėkmingai bandę pabėgti iš SSRS asmenys sulaukė ir griežtesnių bausmių, ypač jeigu jie savo sumanymą bandė įgyvendinti kitų žmonių gyvybei pavojingu būdu. Štai 1971 m. Jonas Simokaitis buvo nuteistas sušaudyti (vėliau aukščiausioji bausmė pakeista penkiolika metų kalėjimo), o jo žmona Gražina Mickutė – trejus metus kalėti už mėginimą pagrobti lėktuvą ir pabėgti į užsienį³⁴. Sovietinė teisėtvara, kuri rėmėsi sovietinio saugumo išvadomis, nebuvo atlaidi „Tėvynės išdavimu“ kaltinamiems asmenims.

Tardomuosius veiksmus už akių KGB atliko iki pat devintojo dešimtmečio pabaigos. Nuteistieji pradėti reabilituoti ar jų baudžiamosios bylos nutrauktos tik paskutiniais sovietinės valdžios metais, kai iš esmės pasikeitė šalies politinė padėtis ir pakito požiūris į pabėgėlius kaip „Tėvynės išdavikus“. Vis dėlto atskirų atvejų, kai baudžiamoji byla buvo nutraukta, pasitaikė ir anksčiau. Antai 1971 m. nutraukta J. Bružo

(pabėgo 1962 m.) byla, to priežastis – „suėjus senaties terminui“³⁵. Tardymo veiksmai pirmiausia būdavo nutraukiami tada, jei pabėgę į užsienį asmenys ten gyvendami aktyviai neišitraukė į lietuvių emigracinę veiklą. Štai 1987 m. nutraukta Prano Ulevičiaus (pabėgo 1966 m.) byla motyvuojant tuo, kad jis, „atsisakęs grįžti iš užsienio į TSRS, neturėjo tikslo padaryti žalą TSRS valstybinei nepriklausomybei, teritorijos neliečiamybei arba karinei galiai“³⁶. Panašus sprendimas priimtas ir nutraukiant Benjaminą Kliučininko bylą³⁷. Dažniausia KGB tardytojų formuluotė, motyvuojanti bylos nutraukimą, buvo „nesant nusikaltimo sudėties“. Bet sovietinio teismo nuteisti asmenys reabilituoti tik 1990 ar 1991 m. ir jau kitos valdžios pastangomis. Reabilitacijos lape vėl pakartota ta pati frazė, kad pabėgusiųjų veikloje „nėra nusikaltimo sudėties“³⁸. Tai vyko jau tada, kai buvo masiškai reabilituojami visi politiniai kaliniai.

Kita bausmių rūšis – sovietinio saugumo veiksmai prieš pabėgėlių giminaičius ar pažįstamus Lietuvoje. Remiantis RSFSR BK, J. Stalino laikais oficialiai buvo galima taikyti kolektyvinę atsakomybę. Tai ir buvo praktikuojama pabėgėlių giminaičių atžvilgiu. Kodekse buvo numatyta bausmė ištremti į tolimuosius Sibiro rajonus. Taip 1952 m. buvo nubausta pabėgėlio jūrininko L. Kublicko šeima³⁹. Vėliau pabėgėlių giminaičiai nebebuvo kolektyviai tremiami į Sibirą, bet negalėjo išvengti KGB persekiojimo. Jie būdavo ne kartą kviečiami tardyti siekiant nustatyti artimojo pabėgimo motyvus, jų namuose buvo atliekamos kratos ieškant pabėgėlio asmeninių daiktų, daugelį metų tikrinama ir konfiskuojama jų korespondencija norint žinoti, kaip įsikūrė ir gyvena naujasis lietuvių emigrantas užsienyje. Tokie neretai grubūs sovietinio saugumo veiksmai artimiesiems paliko blogus prisiminimus. Štai J. Pleškio sesuo aktorė Eugenija Pleškytė

sakosi „krūptelinti praeidama pro šiuos rūmus“ (t. y. KGB pastatą Vilniuje), nes juose buvo tardomi jos šeimos nariai, draugai ir kolegos⁴⁰. Pabėgėlis šeimoje išlikdavo kaip juoda biografijos dėmė daugelį metų. Net 1988 m. Jaunimo teatrui vykstant gastrolių į JAV KGB tikėjosi, kad teatro aktorė E. Pleškytė užves ant savo brolio ir jį globojusių JAV specialiųjų tarnybų pėdsakų. Todėl nuspręsta ją išleisti į JAV ir ten sekti⁴¹. KGB sekimą prisimena ir E. Moncevičiūtė-Eringienė, kai jos vyras Kazys Ėringis 1982 m. komandiruotės metu pasiliko užsienyje. Praėjus ne vieneriems metams po tų įvykių ji rašė, jog tuomet „atrodė, kad mane visur seka“⁴². Pabėgėlių artimieji buvo sekami beveik iki pat šios sovietinės institucijos veiklos pabaigos Lietuvoje.

Visa, kas aptarta anksčiau, buvo taikoma asmenims, kurie pabėgo į užsienį nežinant saugumo organams. Žmonėms, išvykusiems į užsienį su sovietų valdžios leidimu, nesiimta kelti baudžiamųjų bylų. Jų atžvilgiu KGB tik planavo vykdyti įvairias akcijas, kurios bus aptartos toliau. Kad ir kaip būtų keista, atskirais atvejais išvykusiems iš SSRS piliečiams būdavo uždraudžiama į ją atvykti, priešingai nei pabėgėliams, kuriuos siekta susigrąžinti. Štai T. Venclovai, kai jis 1988 m. apsilankė Leningrade, o LSSR KGB to nesusekė, buvo uždrausta atvykti į SSRS. Slaptas draudimas atvykti turėjo galioti iki 1993 m., t. y. penkerius metus⁴³.

Pagrindinė KGB veikla už akių buvo informacijos apie visus naujuosius emigrantus rinkimas, tam pasitelkiant turimas priemones. Buvo renkami visuomeninio ir privataus asmenų gyvenimo duomenys. Dažniausi informacijos šaltiniai – agentų, vykstančių į užsienį, pranešimai ir išėivijos spaudos leidiniai. Žinių prirėkdavo planuoti ir vykdyti savo akcijoms. Vis dėlto KGB negalėjo sužinoti visų operacijoms reikiamų duomenų. Antai T. Venclova, susipažinęs su

savo sekimo byla, sakė, jog „labiausiai krito į akis, kad KGB anaip tol nebuvo visažinis ir visagalis“. Pasirodo, saugumiečiai savo dokumentuose buvo net nurodę klaidingą sekamo asmens gyvenamąjį adresą⁴⁴. Kad KGB nebuvo visažinis, T. Venclova manė ir anksčiau, dar nepavartęs savo bylos. Praėjus keleriems metams po išvykimo į JAV jis rašė: „Sovietų saugumas suinteresuotas platinti šį mitą – kad jis esąs visažinis ir visagalis. [...] nieko ypatingo jie [sovietų valdžia. – D. J.] apie mus [naujuosius emigrantus. – D. J.] nežino ir yra priversti rankioti kvailius gandas.“⁴⁵ Tokioje nuomonėje neabejotinai esama nemažai teisybės, nes iš išlikusių KGB dokumentų aiškėja, kad ne viską jis žinojo ar objektyviai suvokė, o tai, be abejo, trukdė sėkmingai atlikti planuojamus darbus.

KOMPROMITAVIMO AKCIJOS

KGB labiau kreipė dėmesį į tuos, kurie, pasitraukę iš SSRS, aktyviai veikė, važinėjo po lietuvių bendruomenes, pasakojo apie gyvenimą Lietuvoje, dalyvavo politinėje ar kultūrinėje išeivijos veikloje. Apie naujojo emigranto padėtį pranešdavo išeivijos spauda ir būtent iš čia saugumiečiai pirmiausia sužinodavo apie konkretaus asmens veiklą. Bet aktyvių įvykių dalyvių nebuvo daug, veikiau jų buvo mažuma. Aktyviais emigrantais buvo laikomi 1951 m. pirmieji pabėgę jūrininkai, nes, pasak saugumo, jie „išnaudojami amerikiečių žvalgybos dėl šnipinėjamos informacijos gavimo, taip pat išsako antisovietines kalbas spaudoje ir radijuje“⁴⁶. Kaltinimas dirbant užsienio šalių žvalgyboms paprastai būdavo niekuo nepagrįstas, bet čekistų dažnai kartojamas. KGB kaltino pabėgėlį J. Miklovą, kad šis „pradėjo viešai šmeižti tarybinę santvarką bei tarybinę tikrovę Lietuvos TSR“⁴⁷. Iš tikrųjų šio

asmens pasakytos kalbos sulaukė atitinkamo lietuvių išeivijos dėmesio, nes suteikė daug informacijos apie tuometinę Lietuvą. Kaip rašė „Dirvos“ laikraštis, jo „kalba pasižymėjo nuoseklumu. Sunku iš jos daryti ištraukas, nes ji visa lygiai mums svarbi.“⁴⁸ 1982 m. LSSR KGB 5-oji tarnyba „ypatingai pavojingais nacionalistais“, kuriuos būtina nuolat sekti, laikė į Vakarus išvykusius „Laisvės“ radijo darbuotojus Aušrą Jurašienę ir Kęstutį Jakubyną bei pabėgusį iš SSRS V. Šakalį⁴⁹. 1983 m. LSSR KGB 2-oji valdyba nurodė, kad šmeižikiškus, t. y. oficialiajai sovietinei valdžiai prieštaraujančius, straipsnius nuolat publikuoja K. Ėringis, Aloyzas Jurgutis ir V. Šakalys⁵⁰. Vėliau tos pačios institucijos kitas skyrius teigė, kad A. Jurgutis neužsiima „antitarybine veikla“⁵¹, taigi saugumiečių dokumentacijai būdingas prieštaravimas. 1984 m. manyta, jog priešiščiausiai elgiasi V. Šakalys, K. Ėringis ir Bataitis⁵², o 1985 m. vėl kartota, kad išeivijos organizacijose dalyvauja ir priešiščiausiai elgiasi V. Šakalys, K. Ėringis, Bataitis ir V. Mackevičius⁵³. Taigi devintojo dešimtmečio pradžioje buvo linkniuojamos tos pačios pavardės, dažniausiai V. Šakalio ir K. Ėringio, nes jų veikla buvo labiausiai pastebima išeivijoje, spaudos puslapiuose. Daugelis kitų pabėgėlių gyveno paprastą eilinio emigranto gyvenimą, dirbo eilinius darbus, viešumoje nesirodė, nerašė į spaudą, nedalyvavo organizacinėje veikloje. Galbūt ir jų pasitraukimo motyvai nebuvo vien politiniai, o turėta ir asmeninių sumetimų. Apie šiuos asmenis ir KGB neturėjo duomenų, kad jie dalyvauja emigracinėje veikloje, todėl ir kaltinimų jiems pasigirsdavo daug rečiau. Į KGB Tardymo skyriaus paklausimus tos pačios institucijos Žvalgybos skyriui buvo atsakoma, kad duomenų apie vieno ar kito asmens dalyvavimą emigracinėje veikloje nėra. Atsakymai būdavo trumpi ir aiškūs, pavyzdžiui, 1988 m. į klausimą dėl Ričardo Daunoro tiesiog atsa-

kyta, kad jis antisovietinėms organizacijoms nepriklauso⁵⁴. Prieš tokius ir panašius asmenis priemonių užsienyje iš esmės nesiimta, kitaip nei prieš aktyviau besireiškiančius. Jų atžvilgiu planuotos rengti kompromitavimo akcijos, paremtos saugumiečių sukurpta dezinformacija. Neturint kitų galimybių veikti prieš pabėgėlius, nors tokiu būdu tikėtasi sukomplikuoti jų padėtį.

Vienas iš kompromitavimo būdų buvo paskelbti, kad vienas ar kitas pabėgėlis arba asmuo, kuriam leista išvykti iš SSRS, yra slaptasis KGB agentas, užsienyje atsidūręs su specialia užduotimi. Manoma, jog tokia kuriama ir platinama legenda gali įtikinamai paveikti lietuvių išeivius, kurie, gavę tos informacijos, atsiribos nuo kompromituojamo žmogaus. Natūralu, kad pokario emigrantai įtariai žiūrėjo į kiekvieną atvykėlį iš SSRS, nes žinota, jog iš ten, kur KGB seka visus, išvykti į Vakarus yra nelengva. Todėl tiek išeivių, tiek Vakarų šalių valdžios įtarimai buvo pagrįsti. Antai jūreivį J. Pleškį, pabėgusį laivu į Švediją, vietinė valdžia įtarė dirbant KGB agentu. Dėl to atsiklausta net buvusio rezistencijos dalyvio Jono Pajaujo, gyvenusio Gotlando saloje⁵⁵. Sovietinis saugumas naudojosi visuotiniu įtarumu, kai kada ir tarpusavio nepasitikėjimu. Pasinaudojant šia aplinkybe ilgai rengtasi, kaip kompromituoti T. Venclovą, aktyviai besireiškusių visuomeniniame išeivijos gyvenime. Nutarta paskleisti dezinformaciją, esą jis – sovietinio saugumo slaptasis bendradarbis. 1978 m. KGB sufalsifikavo tariamai JAV gyvenančio emigranto Petro Keblio laiškus „Naujienui“ ir „Dirvos“ laikraščiams. Sukurptoje korespondencijoje buvo kryptama į asmeniškumus, T. Venclova kaltinamas palankumu rusams ir rašoma, jog jis galėjęs atvykti į JAV su užduotimi. Tokia spausdinta medžiaga turėjo sutrikdyti patį T. Venclovą, pakirsti išeivių pasitikėjimą juo⁵⁶. Laiškai buvo publikuoti spaudoje ir sulaukė ne itin didelės reakcijos. Norimų

rezultatų nepasiekta, tad KGB tuo savo veiklos nebaigė. Ir vėliau rengtasi per savus agentus užsienyje platinti informaciją apie T. Venclovos bendradarbiavimą su KGB⁵⁷. Panašiai planuota kompromituoti pabėgėlį Antaną Butkų, kurį, saugumo duomenimis, lietuvių emigrantai įtarė esant KGB agentą. 1973 m. planuose numatyta „patvirtinti“ įtarimus, kad jis turįs ryšių su sovietiniu saugumu⁵⁸. Kaip tokį planą ketinta įgyvendinti, lieka neaišku. Yra ir kitas panašus pavyzdys. Iš KGB agento gavus duomenų, kad pabėgėlis V. Mackevičius nori įsidarbinti „Laisvės“ radijo stotyje, nutarta tam sutrukdyti. Planuota paskleisti žinias, neva šis asmuo įsidarbina radijuje pagal KGB užduotį⁵⁹. Neaišku, ar šis sumanymas buvo įgyvendintas, ar taip ir liko planuose.

Apibendrinant reikia pasakyti, kad tokią tariamą paslaptį būdavo stengiamasi „atskleisti“ pasitelkus lietuvių išeivijos spaudą, kur būdavo siunčiami anoniminiai laišukai, juose išsakant dviprasmiškas mintis, abejones, svarstymus. Bet nėra žinoma nė vieno atvejo, kad asmuo, kaltinamas slapta bendradarbiavęs su sovietiniu saugumu, būtų vien tik dėl šios priežasties pasitraukęs iš išeivijos visuomeninės veiklos. Tuo nesigirama nė KGB archyvo medžiagoje.

Žinoma, tarp pabėgėlių būta ir slaptųjų saugumo bendradarbių, kurie, pasinaudodami pasitaikiusia proga, ir be KGB leidimo pabėgo į užsienį ir nutraukė ryšius su savo ankstesniąja vadovybe. Neatmesdama ir galimybę, kad kai kurie iš jų leidosi užverbuojami norėdami išvykti į užsienį. Vienas agentas (pagal dokumentus – tikras, o ne dezinformacijos sukurtas) emigrantų laikraštyje „Draugas“ rašė: „Ieškojimas kelių, kaip patekti į Vakarus, atėmė nemažai laiko ir energijos.“ XX a. aštuntajame dešimtmetyje į užsienį pabėgo agentas, slapyvardžiu Tomas. Jo žmona agentė Žibuoklė, sutuoktiniui atsisakius grįžti iš užsienio, buvo išbraukta iš

agentų sąrašų⁶⁰. To paties dešimtmečio pradžioje išvyko į socialistinę šalį, o ten perėjo per sieną ir pasiliko užsienyje KGB Kauno miesto skyriaus agentas Leonas⁶¹. Panašiu metu užsienyje pasiliko agentas, bendravęs su sovietiniu saugumu nuo 1968 m., o tąkart į užsienį siųstas atlikti kontržvalgybinės užduoties⁶². Vėliau šiems asmenims iškeltose baudžiamosiose bylose nėra užfiksuota fakto apie jų bendradarbiavimą su saugumu (KGB Tardymo skyrius to galėjo ir nežinoti), jis aiškėja tik iš kitų archyvinių dokumentų. Todėl kaltinimų šios rūšies išdavystė nebuvo. Nepavyko rasti faktų, rodančių, kad KGB būtų planavęs kompromituoti buvusius agentus. Šie asmenys, nutraukę ryšius su KGB, gana ramiai gyveno užsienyje, nedalyvavo aktyvesnėje visuomeninėje veikloje, todėl KGB jais pernelyg nesidomėjo.

Saugumo praktikoje būta ir tokių atvejų, kai KGB agentai į užsienį su užduotimi vykdavo legaliai, be sukurtos legendos, grindžiamos tariamu pabėgimu. Taip 1968 m. į JAV buvo išsiųstas agentas Vitas⁶³, kuris vėliau nedarbo sovietinio saugumo naudai, bet nėra žinių, kad jis būtų buvęs kaip nors kompromituojamas kaip sovietinės specialiosios tarnybos slaptasis bendradarbis. 1987 m. į JAV išsiųstas ir agentas Antradienis⁶⁴, kurio tolesnė veikla taip pat neaiški. Tokių atvejų pasitaikė, jie nebuvo vienetiniai, tik daugelio šių įvykių aplinkybės tebėra miglotos. Pavyzdžiui, visiškai neaiškus Vidmanto Valadkos atvejis. Šis asmuo aštuntojo dešimtmečio pradžioje susituokė su užsieniete ir išvyko į JAV, kur prisipažino Lietuvoje priklausęs sovietinio saugumo tarnybai ir lankydavęsis Jungtinėse Valstijose su specialiomis užduotimis. Atvykęs į šią šalį, jis pakeitė savo nusistatymą ir nutraukė ryšius su buvusiais viršininkais⁶⁵. Po šio viešo prisipažinimo pradėti siuntinėti anoniminiai laišakai, kurių autorius abejojo V. Valadkos poelgiais ir išsakomomis mintimis⁶⁶. Tai labai primena

KGB darbo braižą, bet ši spėjimą patvirtinančių archyvinių dokumentų nerasta.

Naujuosius emigrantus siekta kompromituoti ir kitais būdais. Dažnai į pagalbą buvo pasitelkiamos asmeninio gyvenimo detalės, kurios neretai būdavo sukuriamos tam tikslui, t. y. kompromitacijai. Štai žinią, kad JAV bus kuriamas filmas apie S. Kudirką, KGB darbuotojai įvertino taip: „Rodos, viską iš Kudirkos išspaudė, viską, ką galėjo. Bet amerikiečių organizatorių išradingumas neišsenkamas.“⁶⁷ O statomo filmo scenarijus, pasak saugumiečių, išsiskiria „piktu isterišku šmeižtu apie sovietinę tikrovę, KGB organų ir sovietinės teisėsaugos darbą“. Anot jų, filmas „atspindi JAV administracijos, palaikančios užsienio nacionalistines organizacijas, poziciją“⁶⁸. Todėl pradėta ieškoti būdų, kaip pakirsti pasitikėjimą S. Kudirka. Nutarta jo išvykimą į JAV aiškinti asmeniniais sumetimais, nesuteikiant tam politinės reikšmės. Planuota, kad KGB PGU (*Первое главное управление*, liet. Pirmoji vyriausioji valdyba) rezidentūra Niujorke galėtų kompromituoti S. Kudirką amerikiečių akyse (mat filmas buvo kuriamas anglų kalba ir skirtas ne tik lietuvių emigrantams). Numatyta, kad šis KGB užsienio taškas galėtų išsiuntinėti laiškus reikiamoms įstaigoms ar organizacijoms, didžiųjų Amerikos laikraščių ir žurnalų redakcijoms, televizijos ir radijo stotims. Saugumiečių parašytuose laiškuose būtų aiškinamos „tikrosios“ šio asmens pabėgimo priežastys, atitinkamų JAV sluoksnių noras panaudoti S. Kudirkos vardą aštrinant santykius su Sovietų Sąjunga. Ketinta aprašyti ir tariamą S. Kudirkos moralinį nuopuolį. Sukurtą laišką turėjo pasirašyti kompromituojamo asmens draugas⁶⁹. Beje, apie ne politines, o asmenines paskatas, lėmusias mėginimą pabėgti į užsienį, kalbėta ir per S. Kudirkos tardymus. Kaip pagrindinės priežastys nurodyta materialinė padėtis, negalėjimas gauti vizos įplaukti

į užsienio uostus⁷⁰. Bet tai reikėtų vertinti kritiškai, nes paprastai tardomi asmenys buvo linkę nutylėti savo veikos motyvus, nes politinis bylos atspalvis galėjo užtraukti griežtesnę baudžiamąją atsakomybę. O siekiant sukompromituoti, išryškinti asmenines paskatas išvykti irgi buvo naudinga. Iš KGB dokumentų neaišku, kuo baigėsi mėginimas kompromituoti S. Kudirką. Bent viena tikra, kad didelio sujudimo šiuo klausimu nebūta. Nėra faktų, kad dėl šios priežasties būtų buvęs pakirstas pasitikėjimas S. Kudirka.

Nesuteikti politinio atspalvio nuspręsta ir disidentu V. Šakalio pabėgimui. Šį asmenį nutarta sukompromituoti kaip eilinį kriminalinį nusikaltėlį. Mat jis, dar būdamas Lietuvoje, remiantis KGB sufabrikuotais įrodymais, teistas už mėginimus perbėgti sieną ir už vagystes iš gyventojų butų⁷¹. Šiuos faktus nutarta panaudoti V. Šakaliui sukompromituoti tarp lietuvių emigrantų. Sėkmės atveju tai būtų leidę nuvertinti jį kaip moraliai puolusį asmenį ir suteikę jo pabėgimui ne politinį, o kriminalinį atspalvį. Tiesiog tai yra kriminalinis nusikaltėlis, kuris, vengdamas teisėtos atsakomybės už padarytus nusikaltimus ir prisidengdamas tariamu disidentu vardu, pabėgo į Vakarus. V. Šakaliui sukompromituoti 1983 m. išspausdintas straipsnis JAV „pažangiųjų“ (prosovietiskai nusiteikusių) lietuvių laikraštyje „Laisvė“⁷². Reikšmingesnės išeivių reakcijos nesulaukta, nes šis laikraštis neturėjo didesnio užsienio lietuvių pasitikėjimo.

Savo veikla neįtinkančius pabėgėlius norėta kompromituoti ir Lietuvos gyventojų akyse. Štai 1984 m. LSSR spaudoje pasirodė V. Šakalį ir S. Kudirką kompromituojančių straipsnių, su dezinformacijos pagalba aiškinančių amoralius šių asmenų poelgius ir teigiančių, esą jų autoritetas nukrito „pažangiosios“ lietuvių išeivijos akyse⁷³.

Nepaliktas be dėmesio ir savo veikla sovietų valdžiai neįtikęs K. Ėringis, kuriam su-

kompromituoti parengtas straipsnis „Sunku atidirbti 30 sidabrinių“, 1983 m. išspausdintas laikraštyje „Sovetskaja Litva“⁷⁴. Ši publikacija irgi nedavė didesnių rezultatų.

Jei tai buvo naudinga, KGB stengėsi suteikti pabėgimui buitinį aspektą, esą konkretūs asmenys suplanavo pabėgimą ir pabėgo iš asmeninių išskaičiavimų, vengdami atsakomybės. Veikiausiai politinės potekstės atsisakyta vien dėl to, kad nebūtų keliami kiti politiniai momentai, vykimo į užsienį suvaržymai ir, aišku, Lietuvos laisvės bylos klausimas.

Publikacijomis sovietinėje spaudoje norėta paveikti vietinius skaitytojus. Bet, kaip tokiais atvejais buvo, norint paskleisti neigiamą informaciją, reikėjo suteikti žinių apie patį pabėgimo faktą. Ar sovietiniai skaitytojai tikėjo sovietine spauda, jau visiškai kitas klausimas.

Vis dėlto kai kada siekta, kad apie pabėgusius ar išvykusius LSSR gyventojus būtų žinoma kuo mažiau. Štai ketinant kompromituoti teisininką Aleksandrą Štromą, išvykusį į Didžiąją Britaniją, pirmiausia nutarta surinkti ir išanalizuoti jo pasisakymus lietuvių išeivijos spaudoje ir parengti jį kompromituojantį straipsnį užsienio žiniasklaidoje. Bet kompromituoti jį sovietinėje spaudoje manyta esant netikslinga⁷⁵. Šiuo atveju norėta, kad apie A. Štromą Lietuvoje būtų žinoma kuo mažiau.

Apibendrinant galima pasakyti, kad daugeliu atvejų KGB planuotos ir vykdytos kompromitavimo akcijos nedavė laukiamų rezultatų. Didžiausiais laimėjimais galima laikyti nebent tuos kompromitavimo atvejus, kai į surengtas akcijas būdavo vienaip ar kitaip reaguojama, rašomi atsiliepimai spaudoje, su tuo susiję klausimai svarstomi lietuvių bendruomenėse ir pan. Bet tokia trumpa ir vienalaikė reakcija nesutrukdė pabėgusiems ar išvykusiems asmenims toliau tęsti savų pradėtų darbų. Jų pabėgimo ar išvykimo

aplinkybėmis didžioji dalis lietuvių išeivijos taip pat nesuabejojo, taigi veikiant nebuvo palaužtas pasitikėjimas jais. Galima pažymėti, kad kai kada ir pats KGB dirbo atsainiai, iš mažareikšmio darbo siekdamas gauti daug naudos. Veikiausiai, anot T. Venclovos, remtasi paprastu principu – „o gal kas nors kuo nors patikės“⁷⁶. Jei kas nors patikėdavo, tai ir būdavo didžiausias laimėjimas.

MĖGINIMAI SUSIGRĄŽINTI PABĖGĖLIUS IR IŠVYKĖLIUS

Sovietinei valdžiai, kuri skelbėsi sukūrusi tobuliausią pasaulyje politinę ir ekonominę sistemą, buvo ypač nepalanku, kai iš šios sistemos įvairiais būdais nuolat bėgdavo jos piliečiai. Šiame kontekste pabėgimas į Vakarų neatitiko skelbiamos gero gyvenimo tikrovės. Pabėgėliai vien savo išvykimu neigė gero gyvenimo Sovietų Sąjungoje iliuziją. Todėl siekiant tai paneigti ir norint gauti propagandinį efektą planuota pabėgėlius ar išvykėlius susigrąžinti, tuo patvirtinant, kad sovietinė sistema pranašesnė už vakarietiškąją, nes, pastarojoje pabuvus gan trumpą laiką, vis dėlto grįžtama atgal. Toks siekis ypač išryškėjo devintajame dešimtmetyje, kai KGB pradėjo aktyviai ieškoti būdų, kaip susigrąžinti pabėgusius ar išvykusius buvusius šalies gyventojus. Ši sovietinė institucija pirmiausia stengėsi rinkti informaciją apie ją dominančius naujuosius emigrantus, tirti jų besikeičiančias nuotaikas, daryti jiems reikiamą įtaką per trečiuosius asmenis. Tokios užduotys kadriniams darbuotojams ir agentams buvo keliamos darbo planuose. Štai KGB 1-ojo skyriaus operatyvinis įgaliotinis mjr. P. Sinkevičius, kuris veikė prisidengęs darbu „Tėviškės“ draugijoje, pokalbyje su užsieniečiu, įvardytu Marko (Mark) slapyvardžiu, norėjo išsiaiškinti, ar kai kurie pabėgėliai (V. Šakalys, K. Ėringis, Bronius

Venclova ir kt.) nesigaili pabėgę į užsienį ir ar nepageidautų sugrįžti⁷⁷. Visai kitas klausimas, ar tokios užduotys apskritai buvo realiai įgyvendinamos ir ar per trečiuosius asmenis buvo galima sužinoti tokius asmeniškų dalykus. Bet tai rodo KGB pastangas.

KGB agentų, apsilankiusių užsienyje ir susitikusių su juos dominančiais asmenimis arba jų pažįstamais, pranešimuose pateikiama daug duomenų apie naujųjų išeivių nusivylimą gyvenimu emigracijoje. Apie patenkintus savo padėtimi žinių pateikta kur kas mažiau. Štai apie ne kartą minėto T. Venclovos nusivylimą lietuvių „reakcine“ išeivija pranešė ilgą laiką užsienyje dirbęs agentas Ignotas⁷⁸, o apie jo nepasitenkinimą gautu universitete darbu žinių perdavė agentas Gintaras⁷⁹. Tokius pranešimus reikėtų vertinti kritiškai, nes užverbuotas asmuo pateikdavo subjektyvią nuomonę – tokią, kokią jis asmeniškai iš anksto susidarydavo. Be to, jis galėjo perduoti ir netikslią informaciją – tokią, kokios norėjo jį siuntusi vadovybė.

KGB buvo linkęs nuvertinti kai kuriuos pabėgėlius ar išvykėlius, tvirtindamas, neva jie neturi jokio reikšmingesnio statuso. Tokią nuomonę diktavo agentų pateikta ir išankstinė kadrinių darbuotojų nuomonė apie išvykėlius. Štai KGB manė, kad iš pradžių emigrantai įtraukė S. Kudirką į savo veiklą, o vėliau jis prarado tarp išeivių autoritetą⁸⁰. Apie S. Kudirkos nusivylimą Amerika pranešė kandidatas užverbuoti J. A. V.⁸¹ Manyta, kad pabėgėlis A. Jurgutis irgi neteko autoriteto dėl amoralaus elgesio⁸² (kokio konkrečiai – neaišku). 1983 m. KGB duomenimis, pabėgėliai V. Mackevičius, Kalinauskas, R. Daunoras, Danutė Butkienė buvo nepatenkinti savo padėtimi užsienyje⁸³, o 1984 m. buvo teigiama, kad R. Daunoras, J. Pleškys, Kalinauskas norėtų sugrįžti į Lietuvą, bet bijo atsakomybės⁸⁴. Turėdamas tokius, kad ir subjektyviai surinktus, duomenis, KGB

planavo, kaip nusivylimą gyvenimu panaudoti saviems tikslams. Kartu nereikėtų neigti, kad kai kurie pabėgėliai iš tiesų galėjo būti nusivylę gyvenimu Vakaruose, ir čia KGB analitikai nesugalvojo nieko naujo.

Reikia pasakyti, kad būta ir tokių asmenų, kurie grįžo atgal į SSRS vos spėję pabėgti. Tai paprastai įvykdavo po pokalbių su sovietinių diplomatinių atstovybių konsulais. Neatmes-tina ir galimybė, kad prisidengę konsulais ten dirbo saugumiečiai, kurie pokalbių metu galėjo įkalbinėti ar grasinti siekdami žmogų palaužti. Nežinia, kaip tai vykdavo, bet greito grįžimo atvejų pasitaikė. Štai 1973 m. laivui stovint Hamburge, iš jo pabėgo jūrininkas Bronislovas Baranauskas, kuris po pokalbių su SSRS atstovu grįžo atgal⁸⁵. Kad į SSRS būtų grįžęs ilgiau užsienyje pagyvenęs asmuo, irgi būta. Tokį pavyzdį iliustruoja Broniaus Venclovos, pabėgusio į Vakarus 1985 m., atvejis. Jis, dirbdamas SSRS diplomatinėje tarnyboje Konge, perėjo į kaimyninį Zairą, kur paprašė politinio prieglobsčio ir persikėlė gyventi į JAV. Tuo metu jis pasakojo pabėgęs po ilgų svarstymų. Pabėgėlis teigė, jog „apsispręsti buvo nepaprastai sunku“, be to, bijojęs KGB⁸⁶. Savo ruožtu KGB įvykį vaizduoja savaip. Yra išlikęs toks dokumen-tinis aprašymas. Sovietinė specialioji tarnyba gavusi žinių, jog B. Venclova ilgisi tėvynės, džiaugiasi pertvarka („perestroika“), yra nusivylęs amerikiečių demokratija ir lietu-vių išeivijos veikla. KGB agentui Karaliui duota užduotis užmegzti psichologinį ryšį su tiriamu asmeniu. Pokalbio metu tiriamasis prisipažino agentui norįs grįžti į Lietuvą. Siekiant propagandinio efekto duotas leidi-mas grįžti į tėvynę. Su grįžusiu B. Venclova pradėjo bendrauti KGB 1-ojo (Žvalgybos) skyriaus operatyviniai darbuotojai. Apie ką buvo kalbama su buvusiu pabėgėliu, neaišku, bet ilgainiui iš jo gauta informacijos ir jis panaudotas propagandinėse akcijose. Toks retas sugrįžimo atvejis buvo paviešintas vi-

sais galimais kanalais: apie jį pranešė TASS'o agentūra, buvo išspausdinti straipsniai „Tie-sos“, „Komsomolskaja pravda“, „Sovetskaja Litva“ ir „Czerwony Sztandar“⁸⁷ laikraščiuo-se. Apie šį neeilinį įvykį pranešta visomis pagrindinėmis kalbomis, kuriomis buvo kal-bama Lietuvoje. Svarbiausia straipsnių mintis buvo ta, kad B. Venclova džiaugiasi grįžęs ir pripažįsta, jog pabėgimas buvęs klaidas. Iškeliama sovietinio gyvenimo privalumai, palyginti su vakarietiškuoju. O slapta jis esą dar papasakojęs apie „Laisvosios Europos“ ir „Laisvės“ radijo stotis, su kuriomis jam teko bendradarbiauti⁸⁸. Dokumentai rodo, kad šiame įvykyje aktyviai dalyvavo sovietinis saugumas. Koks jo tikrasis vaidmuo sugrįži-mo istorijoje, neaišku. Nėra nė menkiausios užuominos, kad šis asmuo prieš pabėgdamas buvęs slapta užverbuotas ar vykdęs kokias nors specialias užduotis Vakaruose. Nėra galutinai aiškios ir jo grįžimo priežastys. Pats B. Venclova sugrįžęs savo išvykimo priežastis viešai aiškino kitaip nei būdamas užsienyje ir teigė: „Pasielgiau neapgalvotai ir netikėtai sau pačiam.“⁸⁹ Gali būti, kad viskas išties vyko asmeniniu apsisprendimu, o KGB tik pasinaudojo žmogaus jausmais siekdamas sau palankių rezultatų.

Norėta susigrąžinti į Lietuvą ir daugiau pabėgėlių ar išvykėlių. Rengtas planas, kaip susigrąžinti 1981 m. išvykusią į Australiją Ritą Baltušytę, kuri ten išteikėjo ir vėliau per-sikėlė gyventi į JAV⁹⁰. Bet šis planas nepavyko ir neaišku, kiek dėta pastangų jam įgyven-dinti. Dar kai tik vos pabėgo, ketinta koku nors būdu susigrąžinti ir botaniką K. Ėringį. Tam numatyta išsiaiškinti tikruosius šio as-mens pabėgimo motyvus ir sužinoti tikslą jo gyvenamąją vietą užsienyje⁹¹. Vėliau jam pradėjus aktyviai reikštis išeivijos gyvenime tokių planų atsisakyta. Taip pat nutarta ne-trukdyti sugrįžti į Lietuvą Kalinauskui, nes jo grįžimą būtų buvę galima panaudoti propa-gandiniais tikslams. Sėkmingai įgyvendinti

šį planą KGB turėjo padėti gauti duomenys, kad šis žmogus nusivylęs gyvenimu užsienyje⁹². Bet nei šiuo, nei kitais atvejais žmonių į sovietinę Lietuvą sugrąžinti nepavyko. Tai reiškia, kad išankstiniai KGB planai liko neįgyvendinti.

IŠVADOS

Sovietinės Lietuvos gyventojai įvairiais būdais bandydavo pabėgti į Vakarus. Dažniausiai jie rinkdavosi jūros kelią (jūrininkai) arba atsiskirdavo nuo turistinės grupės viešėdami užsienyje. Kai kurie stengėsi išvykti gyventi į Vakarus gavę sovietinių institucijų leidimą.

Sovietiniai baudžiamieji kodeksai pabėgimą į užsienį prilygino sunkiems valstybiniais nusikaltimams, už jį grėsė griežčiausios bausmės. Iki septintojo dešimtmečio pradžios visiems pabėgėliams už akių skirta bausmė sušaudyti. Vėliau bausmės sušvelnėjo, tame pat dešimtmetyje atsakyta ir praktikos rengti teismo procesus už akių.

Nuorodos

¹ J. Grišmanauskas, *Tolimieji kvadratai*, New York, 1952.

² J. Gliuda, *Simas*, New York, 1971.

³ S. Kudirka, L. Eichel, *For those Still at Sea*, New York, 1978.

⁴ T. Venclova, *Lietuva pasaulyje*, Chicago, 1981.

⁵ „Režimo priešas (pasikalbėjimas su Vladu Šakaliu)“, *Atgimimas*, 1990, Nr. 39, p. 13.

⁶ A. Anušauskas, „KGB prisilietimas“, *Metai*, 1996, Nr. 11–12, p. 116–123.

⁷ A. Anušauskas, „Piratai? Nežinomi Brazinskių istorijos puslapiai“, *Ekstra*, 2000, Nr. 25, p. 18–21.

⁸ „Brazinskių ryžtas nugalėjo KGB profesionalus“, *Lietuvos aidas*, 2000, spalio 7, p. 3–4.

⁹ A. Fabijonavičiūtė, „Lietuvių gyventojų pabėgimai ir mėginimai ištrukti iš Sovietų Sąjungos“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 2, p. 130–160.

¹⁰ M. Venslauskaitė-Boyle, *Laisvės bieškant. Žmogus iš Raudonojo Spalio*, Klaipėda, 2006.

Buvo tik iškeliamas baudžiamoji byla ir vykdavo tardymas. Nuteistuosius reabilituoti ir nutraukti baudžiamąsias bylas pradėta tik devintojo dešimtmečio pabaigoje.

KGB persekiojo pasitraukusių į užsienį asmenų giminaičius ir pažįstamus, juos tardė, jų namuose atlikdavo kratas, kontroliavo jų susirašinėjimą.

Sovietinis saugumas planavo ir vykdė kompromitacijos akcijas siekdamas kompromituoti pabėgėlius ar išvykėlius į užsienį lietuvių išeivių ar Lietuvos gyventojų akyse. Tarp išeivių buvo skleidžiama dezinformacija apie tariamą šių asmenų bendradarbiavimą su KGB, pranešama apie tariamą moralinį jų nuopuolį. Svaresnių rezultatų šioje srityje nepasiekta.

KGB rinko informaciją apie naujuosius išeivius, nusivylusius emigranto gyvenimu. Pasinaudojant nusivylimo nuotaikomis mėginta sugrąžinti juos atgal į Lietuvą. Per visą šį laikotarpį sugrįžo vos vienas pabėgėlis, bet ir šioje istorijoje sovietinio saugumo vaidmuo ne visai aiškus.

¹¹ T. Venclova, „KGB archyve pasidairius“, *Aki-račiai*, 1992, Nr. 9, p. 6–7.

¹² E. Moncevičiūtė-Eringienė, „Vardan Lietuvos“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 9, p. 167–175.

¹³ A. Fabijonavičiūtė, op. cit., p. 130.

¹⁴ KGB prie LSSR MT įgaliotinio Klaipėdos miestui ir Lietuvos jūros baseinui aparato vyr. tardytojo Fofanovo 1962 m. spalio 4 d. nutarimas iškelti baudžiamąją bylą, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47190/3 baudžiamoji byla, l. 1.

¹⁵ „Režimo priešas (pasikalbėjimas su Vladu Šakaliu)“, p. 13.

¹⁶ A. Endriukaitis, „Voratinklis. Lazdijuose stengtasi“, *Lietuvos aidas*, 1992, sausio 9, p. 4.

¹⁷ KGB prie LSSR MT 2-osios valdybos 4-ojo skyriaus viršininko plk. V. Ginko 1974 m. vasario 11 d. pažyma apie KGB prie LSSR MT 2-osios valdybos 4-ojo skyriaus darbą 1973 m., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 715, l. 16.

¹⁸ A. Fabijonavičiūtė, op. cit., p. 154–157.

¹⁹ KGB prie LSSR MT 2-osios valdybos 4-ojo

skyriaus viršininko plk. V. Ginko 1973 m. kovo 27 d. pažyma apie kontržvalgybinio darbo padėtį KGB prie LSSR MT padaliniuose ir apie Tėvynės išdavystę pabėgantį užsienį, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 700, l. 156.

²⁰ LSSR MGB Klaipėdos srities valdybos 2-ojo skyriaus viršininko Golekevičiaus 1952 m. liepos 21 d. sudarytas tėvynės išdavikų L. Kublicko, J. Grišmanausko ir E. Paulausko, pabėgusių užsienį, giminių sąrašas, *ibid.*, ap. 58, b. 36626/3 baudžiamoji byla, l. 253–253 a. p.

²¹ J. Grišmanauskas, *op. cit.*, p. 163.

²² *RTFSR Baudžiamasis kodeksas*, Vilnius, 1952, p. 33.

²³ *LTSR Baudžiamasis kodeksas*, Vilnius, 1962, p. 49.

²⁴ B. Bilevičiūtės 1956 m. spalio 14 d. laiškas į namus, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43461/3 baudžiamoji byla, l. 123-1.

²⁵ Pabaltijo karinio tribunolo 1952 m. rugsėjo 5 d. nuosprendis, *ibid.*, b. 36626/3 baudžiamoji byla, l. 278.

²⁶ LSSR Aukščiausiojo Teismo 1956 m. gruodžio 13 d. nuosprendis, *ibid.*, b. P19309-Li baudžiamoji byla, l. 297.

²⁷ LSSR Aukščiausiojo Teismo 1957 m. kovo 19 d. nuosprendis, *ibid.*, b. 43461/3 baudžiamoji byla, l. 163.

²⁸ M. Venslauskaitė-Boyle, *op. cit.*, p. 132.

²⁹ LSSR Aukščiausiojo Teismo 1962 m. lapkričio 22 d. nuosprendis, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P19264 baudžiamoji byla, l. 114 a. p.

³⁰ LSSR Aukščiausiojo Teismo 1963 m. spalio 31 d. nuosprendis, *ibid.*, b. 47336/3 baudžiamoji byla, l. 163 a. p.–164.

³¹ M. Venslauskaitė-Boyle, *op. cit.*, p. 138.

³² B. Vyšniauskaitė, „Laiškai namo po trisdešimties metų“, *Ekstra*, 2000, spalio 16, p. 20.

³³ A. Fabijonavičiūtė, *op. cit.*, p. 145.

³⁴ *Ibid.*, p. 151.

³⁵ KGB prie LSSR MT Tardymo skyriaus vyr. tardytojo kpt. Rimkaus 1971 m. liepos 9 d. nutarimas nutraukti baudžiamąją bylą, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47190/3 baudžiamoji byla, l. 188.

³⁶ LSSR KGB Tardymo skyriaus tardytojos vyr. lt. D. Barkauskienės 1987 m. gruodžio 11 d. nutarimas nutraukti baudžiamąją bylą, *ibid.*, b. P15925-Li baudžiamoji byla, l. 118.

³⁷ LSSR KGB Tardymo skyriaus vyr. tardytojo justicijos kpt. A. Stepučinsko 1989 m. gruodžio 14 d. nutarimas nutraukti baudžiamąją bylą, *ibid.*, b. P15927-Li baudžiamoji byla, l. 131–132.

³⁸ LSSR KGB pirmininko E. Baltino 1991 m. sausio 31 d. raštas Lietuvos Aukščiausiojo Teismo pirmininkui M. Lošiui, *ibid.*, b. P19309-Li baudžiamoji byla, l. 308-9.

³⁹ LSSR MGB Kauno srities valdybos viršininko plk. Počinkovo 1952 m. vasario 18 d. raštas SSRS MGB A skyriaus viršininkui gen. mjr. Gercovskui, *ibid.*, b. 36626/3 stebimoji byla, l. 36.

⁴⁰ M. Venslauskaitė-Boyle, *op. cit.*, p. 32.

⁴¹ A. Anušauskas, „KGB kultūriniai mainai“, *Ekstra*, 2002, Nr. 11–12, p. 20.

⁴² E. Moncevičiūtė-Eringienė, *op. cit.*, p. 170.

⁴³ T. Venclova, „KGB archyve pasidairius“, p. 6.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ T. Venclova, „O gal kas nors ir patikės“, *Aki-račiai*, 1980, Nr. 8, p. 1.

⁴⁶ LSSR MGB Klaipėdos srities valdybos viršininko plk. Senino 1952 m. liepos 3 d. pažyma, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 36626/3 baudžiamoji byla, l. 284.

⁴⁷ LSSR Aukščiausiojo Teismo 1962 m. lapkričio 22 d. nuosprendis, *ibid.*, b. P19264 baudžiamoji byla, l. 114.

⁴⁸ „Chicagoje užbaigta Nepriklausomybės minėjimo savaitė“, *Dirva*, 1962 m. vasario 23 d., *ibid.*, l. 84-20.

⁴⁹ A. Anušauskas, „KGB prisilietimas“, p. 123.

⁵⁰ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininko pplk. Z. Osipovo agentūrinio-operatyvinio darbo ir darbo su kadrais 1983 m. ataskaita, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 781, l. 5.

⁵¹ LSSR KGB Tardymo skyriaus tardytojo lt. E. Jonušo 1989 m. sausio 25 d. nutarimas nutraukti baudžiamąją bylą, *ibid.*, ap. 58, b. P16407-Li baudžiamoji byla, l. 132.

⁵² LSSR KGB 2-osios valdybos 3-iojo skyriaus viršininko pplk. Z. Osipovo agentūrinio-operatyvinio darbo ir darbo su kadrais 1984 m. gruodžio 7 d. ataskaita, *ibid.*, ap. 3, b. 782, l. 7.

⁵³ LSSR KGB 2-osios valdybos viršininko plk. A. Rupšio 1985 m. sausio 14 d. aiškinamasis raštas apie LSSR KGB 2-osios valdybos darbą 1984 m., *ibid.*, b. 783, l. 12.

⁵⁴ LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininko plk. V. Karinausko 1988 m. sausio 14 d. raštas LSSR KGB Tardymo skyriaus viršininkui plk. T. Lazarevičiui, *ibid.*, ap. 58, b. P15928-Li baudžiamoji byla, l. 173 a. p.

⁵⁵ M. Venslauskaitė-Boyle, *op. cit.*, p. 129.

⁵⁶ T. Venclova, „KGB archyve pasidairius“, p. 6; A. Anušauskas, „KGB prisilietimas“, p. 122–123.

⁵⁷ *Ibid.*, p. 123.

⁵⁸ KGB prie LSSR MT 2-osios valdybos viršininko A. Naro 1973 m. sausio 23 d. KGB prie LSSR MT 2-osios valdybos 1973 m. darbo planas, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 700, l. 28.

⁵⁹ LSSR KGB Klaipėdos miesto skyriaus ir Lietuvos jūrų baseino 1-ojo poskyrio viršininko pplk. J. Pečiulaičio 1984 m. gruodžio 17 d. LSSR KGB Klaipėdos miesto skyriaus 1985 m. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, *ibid.*, b. 783, l. 105.

⁶⁰ LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininko plk. V. Karinausko 1986 m. gruodžio 25 d. šifruota telegrama, *ibid.*, ap. 49, b. 452, l. 207.

⁶¹ KGB prie LSSR MT 2-osios valdybos 4-ojo skyriaus viršininko plk. V. Ginko 1974 m. vasario 11 d. pažyma apie KGB prie LSSR MT 2-osios valdybos 4-ojo skyriaus darbą 1973 m., *ibid.*, ap. 3, b. 715, l. 16.

⁶² KGB prie LSSR MT Tardymo skyriaus viršininko plk. E. Kismino 1976 m. rugpjūčio 3 d. raštas KGB prie SSRS MT Tardymo skyriaus viršininkui justicijos gen. mjr. A. Volkovui, *ibid.*, ap. 10, b. 427, l. 120.

⁶³ KGB prie LSSR MT 2-osios valdybos 4-ojo skyriaus viršininko plk. V. Ginko 1969 m. vasario 4 d. pažyma apie KGB prie LSSR MT 2-osios valdybos 4-ojo skyriaus darbą 1968 m., *ibid.*, ap. 3, b. 665, l. 5.

⁶⁴ LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininko plk. V. Karinausko 1990 m. pažyma apie agentą Antra-dienį, *ibid.*, ap. 49, b. 633, l. 19.

⁶⁵ A. S. (Aniceto Simučio) 1973 m. balandžio 5 d. Pro Memoria, Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 648, ap. 2, b. 243, l. 173.

⁶⁶ Anonimo raštas „Naujas pranašas mūsų tarpe“ (be datos, parašytas iki 1973 m. balandžio 5 d.), *ibid.*, l. 174.

⁶⁷ KGB prie LSSR MT 1-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. A. Naruševičiaus 1978 m. sausio 26 d. pranešimas „Priešininko spec. tarnybų ir reakcinės lietuvių emigracijos vaidmuo antisovietinėse propagandinėse akcijose, skirtose sovietinės valstybės jubiliejiniams metams“, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 298, l. 140.

⁶⁸ KGB prie LSSR MT 10-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio pplk. Stasiulionio 1978 m. sausio 27 d. pažyma apie parodytą filmą apie S. Kudirkos pabėgimą, *ibid.*, b. 299, l. 324.

⁶⁹ KGB prie LSSR MT 10-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio pplk. Stasiulionio 1978 m. sausio 17 d. pažyma apie S. Kudirką, *ibid.*, l. 318.

⁷⁰ A. Fabijonavičiūtė, *op. cit.*, p. 131, 138.

⁷¹ LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. R. Skačkausko 1980 m. šifruota telegrama SSRS KGB PGU A tarnybos vadui gen. mjr. V. Ivanovui, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 324, l. 60; „Režimo priešas (pasikalbėjimas su Vladu Šakaliu)“, p. 13.

⁷² LSSR KGB 2-osios valdybos 3-ojo skyriaus viršininko pplk. Z. Osipovo agentūrinio-operatyvinio darbo ir darbo su kadrais 1983 m. ataskaita, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 781, l. 5.

⁷³ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-ojo skyriaus viršininko pplk. Z. Osipovo agentūrinio-operatyvinio darbo ir darbo su kadrais 1984 m. gruodžio 7 d. ataskaita, *ibid.*, b. 782, l. 8.

⁷⁴ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-ojo skyriaus viršininko pplk. Z. Osipovo agentūrinio-operatyvinio darbo ir darbo su kadrais 1983 m. ataskaita, *ibid.*, b. 781, l. 5.

⁷⁵ KGB prie LSSR MT 5-ojo skyriaus 1-ojo poskyrio operatyvinio įgaliotinio vyr. lt. Matiuoko 1978 m. lapkričio 21 d. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas pagal bylą Nr. 467 „Piton“, *ibid.*, ap. 49, b. 188, l. 34.

⁷⁶ T. Venclova, „O gal kas nors ir patikės“, p. 1.

⁷⁷ LSSR KGB 1-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. P. Sinkevičiaus darbo sąsiuvinis Nr. 565, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 594, l. 11.

⁷⁸ Agento Ignoto 1977 m. vasario 20 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, b. 299, l. 145.

⁷⁹ Agento Gintaro 1980 m. kovo 31 d. agentūrinis pranešimas, *ibid.*, b. 300, l. 295.

⁸⁰ LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo pplk. R. Skačkausko 1980 m. šifruota telegrama SSRS KGB PGU A tarnybos vadui gen. mjr. V. Ivanovui, *ibid.*, b. 324, l. 55.

⁸¹ Kandidato užverbuoti J. A. V. 1987 m. liepos 23 d. pranešimas, *ibid.*, b. 334, l. 109.

⁸² LSSR KGB 2-osios valdybos 3-ojo skyriaus viršininko pplk. Z. Osipovo agentūrinio-operatyvinio darbo ir darbo su kadrais 1984 m. gruodžio 7 d. ataskaita, *ibid.*, ap. 3, b. 782, l. 7.

⁸³ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-ojo skyriaus viršininko pplk. Z. Osipovo agentūrinio-operatyvinio darbo ir darbo su kadrais 1983 m. ataskaita, *ibid.*, b. 781, l. 5.

⁸⁴ LSSR KGB 2-osios valdybos 3-ojo skyriaus viršininko pplk. Z. Osipovo agentūrinio-operatyvinio darbo ir darbo su kadrais 1984 m. gruodžio 7 d. ataskaita, *ibid.*, b. 782, l. 7.

⁸⁵ KGB prie LSSR MT Tardymo skyriaus viršininko plk. E. Kismino 1973 m. spalio 26 d. raštas KGB prie SSRS MT Tardymo skyriaus viršininkui

justicijos gen. mjr. A. Volkovui, *ibid.*, ap. 10, b. 396, l. 128–131.

⁸⁶ „Pasakoja Bronius Venclova. Nuo Gražiškių iki Amerikos“, *Akiračiai*, 1985, Nr. 8, p. 8–9.

⁸⁷ LSSR KGB raštas (be datos, rašytas apie 1987 m.), LYA, f. K-1, ap. 49, b. 353, l. 41–42.

⁸⁸ LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininko plk. V. Karinausko 1987 m. lapkričio 3 d. pažyma apie radijo stotis „Laisvoji Europa“ ir „Laisvė“, *ibid.*, b. 236, l. 187.

⁸⁹ B. Venclova, „Nelengva ir skaudi pamoka (laiškas „Tiesos“ redakcijai)“, *Tiesa*, 1987, liepos 25, p. 2.

⁹⁰ LSSR KGB 5-osios tarnybos viršininko pavaduotojo plk. A. Jevtejevo 1987 m. liepos 22 d. raštas LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininkui plk. V. Karinauskui, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 456, l. 284.

⁹¹ LSSR KGB Tardymo skyriaus tardytojo vyr. lt. Matulevičiaus ir 5-osios tarnybos 1-ojo skyriaus operatyvinio įgaliotinio mjr. Kazlausko 1981 m. spalio 26 d. tardymo veiksmų, agentūrinių-operatyvinių ir paieškos priemonių planas pagal baudžiamąją bylą Nr. 97, *ibid.*, ap. 8, b. 227, l. 49–50.

⁹² LSSR KGB Klaipėdos miesto skyriaus ir Lietuvos jūrų baseino 1-ojo poskyrio viršininko pplk. J. Pečiulaičio 1984 m. gruodžio 17 d. LSSR KGB Klaipėdos miesto skyriaus 1985 m. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, *ibid.*, ap. 3, b. 783, l. 106.

Gauta 2009 09 20

Tremties ir rezistencijos muziejus,
Vytauto pr. 46, Kaunas

Darius Juodis

KGB ACTIVITY AGAINST THE RESIDENTS OF LITHUANIA WHO FLED AND DEPARTED IN THE SIXTH–NINTH DECADE OF THE 20TH CENTURY

Summary

The residents of Soviet Lithuania attempted in different ways to flee to the West. Most often they preferred escaping by sea (sailors) or separated from a tourist group when being abroad. Some made efforts to go to live in the West by obtaining permission from Soviet institutions.

The Soviet penal codes attributed fleeing abroad to the grave crime against the state; the severest penalties were imposed for it. Until the beginning of the seventh decade, all refugees in their absence were sentenced to the death penalty by shooting. Later penalties were mitigated, in the same decade the practice of organizing the court processes in absentia was rejected. The criminal case just would be initiated and investigation would be conducted. The rehabilitation of the convicted and dismissal of the cases was started only at the end of the ninth decade.

KGB persecuted the relatives and acquaintances of the persons who fled abroad, interrogated them, made

searches in their homes, and controlled their correspondence.

Soviet security planned and effected discrediting actions seeking to compromise refugees or departees abroad in the eyes of Lithuanian émigré or Lithuanian population. Disinformation was spread among the émigré about the supposed collaboration of those persons with KGB, reports were provided about their imaginary moral degradation. More serious results were not achieved in this field.

KGB collected information on new refugees, who were disappointed with the life as emigrants. Taking advantage of their frustration moods, efforts were made to return them back to Lithuania. Within that period, just one refugee returned, but the role of Soviet security in this story is not quite clear.

Juozas Keliuotis KGB taikinyje 1956–1978 m.

Vieno žymiausių nepriklausomos Lietuvos kultūros veikėjų Juozo Keliuočio gyvenimas sovietmečiu atskleidžia intelektualų terorizavimo peripetijas. Straipsnyje nagrinėjamas sovietinio saugumo persekiojimo mastas. Apžvelgiamas viešas erudito pasisakymas spaudoje, išeivijos reakcija į jį. Pažymima, jog nors ir patekęs į KGB apsuptį šis intelektualas sugebėjo slapčia aprašyti lageryje patirtus išgyvenimus ir perduoti atsiminimus Vakarų pasaulio skaitytojams.

ĮVADAS

Dėl savo švietėjiškos veiklos nepriklausomoje Lietuvoje Juozas Keliuotis¹ buvo suimtas 1945 m. Jis buvo apkaltintas antisovietinių straipsnių skelbimu „Naujosios Romuvos“ žurnale, marksizmo-leninizmo, komunistų partijos, sovietinės valstybės ir jos vadovų kritika savo publikacijose. Antai sovietų valdžiai itin nepatiko jo straipsnis „Į naująjį dinamizmą“ (1934 m., Nr. 34–39), kuriame J. Keliuotis teigiamai atsiliepė apie Italijos fašizmą. Užkliuvo ir jo veikla vokiečių okupacijos metais, kai „Kūrybos“ žurnale toliau spausdino antisovietinius straipsnius. Pagal RTFSR Baudžiamojo kodekso 58-12 straipsnį J. Keliuotis buvo nuteistas laisvės atėmimu trejiems metams. Kalėjo Vorkutos ir Pečioros lageriuose Komijoje. 1947 m. išleistas į laisvę. 1952 m. vasario 28 d. vėl suimtas. 1952 m.

balandžio 14 d. nuteistas dvidešimt penkeriems metams lagerio. Kalėjo Nyroblage (Permės (Molotovo) srities Čerdynės rajonas). 1955 m. gruodžio 12 d. J. Keliuočiui bausmė sušvelninta iki dešimties metų. Chruščiovinio „atšilimo“ laikotarpiu politinių kalinių bylos persvarstytos ir daugelis jų išleisti į laisvę. 1956 m. J. Keliuotis grįžo į Lietuvą.

Nepriklausomos Lietuvos laikais dirbdamas kūrybinį kultūrinį darbą, J. Keliuotis bendravo su įžymiais žmonėmis, apie kuriuos sovietmečiu rašė atsiminimus. Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas yra išleidęs jo 100 metų jubiliejui skirtos konferencijos pranešimų rinkinį „Juozas Keliuotis ir literatūros dinamikos problemos“². Jame kalbama apie šio intelektualo literatūrinį palikimą. Atsiminimai atskleidžia ir jo paskutinių gyvenimo dešimtmečių kūrybinės veiklos etapą: „Atrodo, jog visi keliai man užblokuoti. Nė viena kryptimi negaliu krustelėti. Visur pastatyti cerberiai, kurie uoliai saugo kiekvieną takelį. Tad nieko kito neliaka, kaip užsidaryti savo kambarėly ir rašyti, kas tik į galvą ateis. Kitaip galiu tik iš proto išseiti.“³ Istoriografijoje J. Keliuočio kūrybinė veikla gana plačiai ištirta, tačiau sovietinio saugumo persekiojimo peripetijos beveik nenagrinėtos.

Vakaruose ypatingo dėmesio sulaukė priverstinis J. Keliuočio pasisakymas sovietinėje spaudoje. 1972 m. išeivijos žiniasklaida („Draugas“⁴, „Dirva“⁵, „Europos lietuvis“⁶, „Keleivis“⁷, „Aidai“⁸) mirgėjo įvairiomis

diskusijomis tuo klausimu. Dauguma emigrantų tokį šio erudito žingsnį suvokė kaip sovietinio saugumo pinkles ir propagandą. Laikraščiuose „Vienybė“⁹ ir „Tėviškės žiburiai“¹⁰ apžvelgtas aršaus partiečio Vytauto Minioto straipsnis „Ir vėl BALFo rankos“¹¹, komentotas žurnalisto Jurgio Janušaičio mėginimas gauti J. Keliuotio atsiminimus.

1986 m. Čikagoje buvo išleisti J. Keliuotio pirmosios tremties atsiminimai „Laisvę praradus“ nauju pavadinimu „Dangus nusidažo raudonai“. Istorinę vertę turi jo atsiminimai „Mano autobiografija“¹² – tai tarsi dviejų Lietuvos rašytojų sąjungos leidyklos publikuojamų tekstų – „Mano autobiografija“ ir „Sugrįžus į tėvynę“ – jungiamoji grandis. Vytauto Rubavičiaus žodžiais, „tokių kaip J. Keliuotio atsiminimų skaitytojai, ieškantys absoliučiai teisingų faktų ir pagrįstų interpretacijų, yra savotiškai amoralūs: jie užmiršta tragišką, košmarišką autorių patyrimą“¹³. Nūdien atsiminimai nelaikomi labai patikima istorine medžiaga, bet šiuo atveju jie atspindi sovietmečio realijas. Svarbu, jog, lyginant atsiminimų tekstą su KGB užfiksuota medžiaga, tam tikri faktai pasitvirtina. Autorius ne tik apžvelgė savo jaunystės ir mokslo metus, leidybos ir pedagoginę veiklą, bet ir aprašė grįžimą iš tremties, darbo paieškas, mėginimą pritapti prie tuometinės santvarkos reikalavimų ir gyvensenos. Be to, į šiuos atsiminimus įtraukta trumpa Ritos Tūtlytės¹⁴ sudaryta J. Keliuotio operatyvinės stebėjimo bylos apžvalga. Pažymėtina, kad R. Tūtlytė kai kuriuos dalykus linkusi laikyti J. Keliuotio prasimanymais. Vis dėlto tai mažai tikėtina, nes šis eruditas pasižymėjo kaip tiesos žmogus, tuščiažodžiauti jam buvo nebūdinga: „Kalbu, ką galvoju, man kitaip neleidžia garbės jausmas, ką nors kitaip. Yra tokių, kurie vienaip galvoja, kitaip kalba ir kitaip daro – trilyčiai. Aš nutariau vienlypiu būti.“¹⁵ Be to, juk jis buvo laikomas „atviru nacionalistu“¹⁶. Prie J. Keliuotio pra-

simanymų R. Tūtlytė priskyrė painią Balio Sruogos rankraščių istoriją. Pažymėtina, kad sovietinį saugumą ne visuomet pasiekdavo tiksli informacija. Juk jo talkininkai surinktas žinias perfrazuodavo. Antai agentas Miras (Mir) agentūriniame pranešime dabartinį Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejų (1964–1992 m. tai buvo Lietuvos dailės muziejaus Teatro ir muzikos skyrius) vadino Literatūros muziejumi. 1966 m. vasarą jis pranešė KGB, jog J. Keliuotis laikąs B. Sruogos rankraščius „juodai dienai“, ir pažymėjo, kad intelektualas nuogaustauja, ar parduoti B. Sruogos rankraščius. Pranešime nurodoma, kad galiausiai iš J. Keliuotio tuos rankraščius už 300 rb nupirko Literatūros muziejus¹⁷. Pažymėtina, kad ši informacija nėra išgalvota. Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomas J. Keliuotio 1960 m. gruodžio 24 d. pareiškimas LSSR teatro draugijos prezidiumui. Pareiškimė¹⁸ kalbama apie norą visus turimus su teatru susijusius B. Sruogos rankraščius perduoti Lietuvos dailės muziejaus Teatro ir muzikos skyriui. J. Keliuotis rašo, kad prieš mirtį B. Sruoga paliko jam visus savo nespausdintus rankraščius. Kadangi J. Keliuotis neturėjo nuolatinio darbo, tad suprantama, jog įvairiais būdais siekė išgyventi. Tačiau tik 1965 m. gegužės mėn. B. Sruogos rankraščiai buvo parduoti už 400 rb. Tikėtina, kad prie trukdymo nupirkti šiuos rankraščius prisidėjo ir KGB, nes jis buvo suinteresuotas, kad intelektualas turėtų materialinių sunkumų. Be to, ir 1982 m. laiške LKP CK sekretoriui Lionginui Šepėčiui J. Keliuotis užsiminė šiam muziejui atidavęs visus jam paliktus nespausdintus B. Sruogos rankraščius. Taigi faktai rodo, kad J. Keliuotis tuos rankraščius tikrai turėjo.

Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriuje¹⁹ yra saugomas J. Keliuotio svečių registracijos sąsiuvinis, pareiškimas LSSR teatro drau-

gijos prezidiumui ir laiškas LKP CK sekretoriui L. Šepečiui, kur minima apie turimus B. Sruogos rankraščius.

Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę žurnalistas Gediminas Zemlickas²⁰ su literatūros tyrėju Viktoru Alekna diskutavo apie J. Keliuočio vaidmenį nepriklausomos Lietuvos laikais ir sovietmečiu.

J. KELIUOČIO BYLOS POBŪDIS

Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) saugomos KGB struktūrų operatyvinės įskaitos bylos. Iš esmės tai antisovietinė veikla įtariamų asmenų bylos. Operatyvinių įskaitos bylų būta trejų: operatyvinio tyrimo, operatyvinio stebėjimo ir operatyvinio patikrinimo. Operatyvinio patikrinimo byla būdavo pradėdama gavus nevisiškai patikimą, reikalingą patikslinti informaciją apie antisovietinę asmens veiklą. Operatyvinio tyrimo byla būdavo pradėdama siekiant iširti ir nutraukti antisovietinę asmens veiklą. Taip pat tai galėjo būti byla asmens, apie kurį telkėsi vadinamasis „antisovietinis elementas“. 1950 m. pradėta J. Keliuočio operatyvinio tyrimo byla Nr. 7556. Bylos duomenys dar kartą buvo apžvelgti 1956 m. Kadangi J. Keliuotis toliau laikėsi antisovietinės pozicijos, 1965 m. kovo 15 d. LSSR KGB pirmininkas Juozas Petkevičius leido nutraukti bylą Nr. 7556 ir pradėti operatyvinio stebėjimo bylą Nr. 5833. Šios rūšies bylas saugumiečiai pradėdavo sekti žymesniems nepriklausomos Lietuvos politikos, visuomenės ir kultūros veikėjams, katalikų dvasininkams, buvusiems partizanams ir antisovietinių organizacijų nariams. Dauguma tokių bylų buvo pradėdamos perkeltant į šią kategoriją kitų rūšių bylas, todėl prie dažnos stebėjimo bylos būdavo pridėdamos ankstesnės to paties asmens parengtinio agentūrinio tyrimo bylos.

J. Keliuočio operatyvinio stebėjimo byla sudaro keturi tomai, apimantys 1965–1968, 1969–1970, 1971–1973 ir 1974–1985 metus. Pažymėtina, kad šio intelektualo byla išliko įskaitoje ir po jo mirties (iki 1985 m.). Panašūs atvejai buvo gana dažni, nes saugumiečiams tokių bylų reikėjo dėl jose sukauptos informacijos apie kitus antisovietškai nusiteikusius asmenis. J. Keliuočio byla sudaro agentų ir operatyvinių darbuotojų sąrašas, KGB talkininkų pranešimai, išorinio sekimo suvestinės, įvairios nuotraukos, asmenų tapatybę nustatantys raštai, telefono pokalbių klausymosi suvestinės, agentūrinio operatyvinio darbo planai, pažymos, išėivijos spaudos, nušviečiančios viešą J. Keliuočio pasisakymą, apžvalgos, nukopijuota arba konfiskuota korespondencija.

J. KELIUOTIS IR SOVIETINIS REŽIMAS

1956 m. grįžęs į Lietuvą, J. Keliuotis pateko į nepageidaujamų asmenų sąrašą. Kalėjimus ir lagerius perėję lietuviai tėvynėje buvo nelaukiami, tapdavo atstumtaisiais. Sovietai buvusius politinius kalinius ir tremtinius laikė „liaudies priešais“, kliūtimi socialistiniam gyvenimui įtvirtinti ir puoselėti. Buvo pažeidinėjamos šių asmenų teisės ir laisvės, atvirai trukdoma jiems įsidarbinti.

J. Keliuotis nepalaikė sovietų valdžios Lietuvoje, dažnai reiškė jai neapykantą. Kalbėdamas apie žemės ūkį, kolūkiečius jis prilygino baudžiaviniams valstiečiams, kurie „anksčiau tarnavo ponui, o dabar bolševikų valdžiai“²¹. Neslėpdamas savo pažiūrų, J. Keliuotis sakė: „Marksizmas man nepatinka, kadangi mano kitokie įsitikinimai. Marksizmas – tai netikras dievas ir juo tikėti negalima.“²² Intelektualas pasižymėjo tvirtomis antisovietinėmis nuostatomis. Jis kategoriškai tvirtino nesąs artistas ir nemokąs veidmainiauti, kad keistų

vaidmenį keliasdešimt kartų per dieną, ir visomis išgalėmis stengėsi nepalužti²³. Priešiškos pozicijos ryškios ir jo mintyse apie komunistų partiją – ypač tai matyti 1963 m. KGB užfiksuotoje J. Keliuočio ir Stasio Jurevičiaus diskusijoje. Anot J. Keliuočio, „vėliniams reikalinga tokia partija, kam dėl jos kovoti, jei ji iš žmogaus viską atima“, tačiau, pasak S. Jurevičiaus, „o jei ji mūsų motina, kaip mes galim nuo jos nusisukti?“ Tuomet J. Keliuotis pareiškęs: „Kas ji per motina, tai tikrų tikriausia ragana.“ S. Jurevičius į tai atsakęs: „Jei mes meilinau jai, glostai ją, tada ir ji tave paglostys, o priešingu atveju tik laikykis.“²⁴ Šis epizodas rodo, kad tam tikromis užuominomis J. Keliuočiu buvo leidžiama suprasti, jog nereikėtų nusisukti nuo sovietų valdžios, nes kitaip laukia sunkumai. Šių asmenų pokalbis atspindėjo ir sovietinio gyvenimo tikrovę.

Pažymėtina, kad asmenys, bandę paveikti intelektualą psichologiškai, sulaukdavo jo priekaištų. J. Keliuotis ironizavo spaudimą reikšti dėkingumą sovietų valdžiai, nesirengė būti jai nuolankus dėl dviejų priverstinių „kelionių“ į Sibirą ir 15 rb pensijos²⁵, kartu skeptiškai žvelgė į sovietinio režimo propaguotojus ir mėgo juos pašiepti. Anot J. Keliuočio, Vakarams toks komunistų elgesys atrodo juokingas. Intelektualas nesibaimino priminti, kad pasaulis žino apie jo padėtį Lietuvoje. Sovietų valdžią jis vertino principingai. Kita vertus, turėdamas talentą pašmaikštauti, J. Keliuotis negailėjo replikų sovietų valdžiai. Antai 1961 m. gavęs butą ir tapęs antros grupės invalidu jis juokavo: „Dabar galėsiu balsuoti ir už komunizmą.“²⁶ Dėl šiek tiek palengvėjusių gyvenimo sąlygų jis neketino tapti lojalus okupantams.

J. Keliuotis puikiai orientavosi, kas vyks ta pasaulyje. Kurį laiką jis buvo mėgėjas pakalbėti politikos klausimais, tad KGB nuolat domėjosi jo požiūriu į tarptautinę politiką. J. Keliuotis nevengdavo pakomen-

tuoti politinių įvykių kitose šalyse, kaip antai Albanijoje, Lenkijoje, Kinijoje. Tačiau retkarčiais pokalbiuose pernelyg įsijausdavo, užsimiršdavo, kad KGB fiksuoja kiekvieną jo ištartą reikšmingesnę frazę, kritiškesnį požiūrį. Bėgant laikui, J. Keliuotis atsargiau vertino sovietų politiką, mėgindavo pakreipti diskusiją kita linkme sakydamas: „Jei kada nors ir kas nors bus, tai padarys ir be mūsų, o mums nėra ko apie tai kalbėti.“²⁷ Sustiprėjus persekiojimams jis išvis ėmė vengti kalbų apie politiką, nors kartais neištvėrdavo ir išreikšdavo savo požiūrį, pavyzdžiui, pasakydamas: „Chruščiovas – plepys ir amžinas turistas, kuriam svarbu tik patekti į istorijos puslapius, ir gyvenęs jis tik iš palydovo propagandos.“²⁸ Vis dėlto intelektualas per taikliai kritikavo sovietinę tikrovę. Jo 1967 m. pastebėjimu, Sovietų Sąjunga (toliau – SSRS) ruošiasi karui, nes jos karinis biudžetas padidėjo 15 proc. JAV prezidentą Lyndoną Johnsoną jis išdrįso pavadinti netoliaregiu politiku, mat šis nepanaudojo susidariusių palankių aplinkybių susitarti su kinais – tai būtų leidę JAV be atviros kovos savo sąlygas diktuoti SSRS. Tuometinės J. Keliuočio politinės išvalgos valdžiai buvo nepriimtinos, tad KGB akylai jį stebėjo ir siekė, kad panašūs pasisakymai nepatektų į viešumą.

Nedarbas buvo J. Keliuočio palydovas per visą sovietmetį. Durys įsidarbinti kūrybiniu darbuotoju nuolatos buvo prieš jį užveriamos. Prieš antisovietišškai nusiteikusius asmenis sovietų valdžia griežėsi ir ekonominio spaudimo, taigi jie buvo atleidžiami iš darbo arba jo negaudavo metų metus. Taip buvo kontroliuojamas jų pragyvenimo šaltinis. J. Keliuotis su savo kūriniams neprasiūšę į sovietinę spaudą. Intelektualas buvo nutildytas, tik retkarčiais jam leista išversti ką nors iš prancūzų kalbos, paskelbti bulgarų klasiko knygos recenziją ir pan. Kęsdamas materialinius sunkumus dėl ribotų galimybių dirbti, jis pasirinko kelią viešai savo

kūrybinį talentą užgniaužti. Vadinasi, rašė „į stalčių“. J. Keliuotis neigiamai atsiliepė apie sovietinę literatūrą ir meną. Jis tvirtino, kad socialistinėje santvarkoje tikra kūryba neįmanoma. Anot J. Keliuočio, sovietinė literatūra – tai „chaltūra“, o ne menas. Prisi-taikymą jis prilygino vergovei ir tvirtino, kad dėl nustatytų rėmų sovietiniai rašytojai rašo prastai, jų kūriniai sausi ir neįtikinami²⁹. Be žodžio laisvės negali būti ir tikros literatūros. Iš esmės sovietiniai rašytojai buvo paversti komunistų partijos propagandistais, vykdan-čiais tiesioginius valdžios užsakymus. KGB pavyko užfiksuoti J. Keliuočio pasisakymą, kad jis „niekada nepasiduos tam šablonui ir diletantizmui, kurie viešpatauja sovietinėje literatūroje“. Intelektualas neigė socialistinio realizmo metodą, laikė jį dirbtiniu ir neturinčiu perspektyvų; neigė jis ir meno ideologizavimą, pripažino tik modernistinę Vakarų Europos literatūros ir meno kryptį. Su panieka žvelgė į sovietinę lietuvių kūrybą, o pajutęs, kaip greitai sklinda kalbos, siekė išsisukti nuo literatūros ir meno vertinimo. 1959 m. LSSR KGB pirmininkas Kazimieras Liaudis informavo LKP CK pirmąjį sekretorių Antaną Sniečką apie J. Keliuočio atsisa-kymą bendradarbiauti su sovietine spauda. To priežastimi laikyti politiniai motyvai: nenoras bendradarbiauti buvo siejamas su atsakymu 1958 m. parašyti Vytauto Rimkevičiaus knygos „Studentai“ recenziją. Savo atsakymą J. Keliuotis motyvavo tuo, kad nėra sovietinių kūrinių specialistas³⁰. Žinoma, intelektualas buvo itin nusivylęs, kad jo reikia tik kaip kritiko ir recenzento. Vertintojo darbas jam neteikė didesnio kūrybinio džiaugsmo.

Siūlymų eiti vadinamuoju sovietiniu keliu J. Keliuotis sulaukdavo nuolat. Pavyzdžiui, 1962 m. „Tiesos“ laikraščio vyr. redaktorius Genrikas Zimanas, aršus sovietinis funkci-onierius, įnirtingai įkalbinėjo intelektualą dirbti sovietinėje spaudoje. Tačiau J. Keliuo-

tis buvo neperkalbamas. Žinoma, tam, kad nesutiko bendradarbiauti, turėjo įtakos ir emigrantų rodomas didžiulis pasitikėjimas juo. Mintis, jog išeivija gali palaikyti jį par-sidavėliu³¹, intelektualui buvo nepriimtina. Antai 1968 m. JAV laikraščiai išspausdino jo nuotrauką su antrašte „Keliuotis kovoja su komunizmu“³². Tokį išeivijos žingsnį seno-sios kūrybinės inteligentijos atstovas suvokė kaip moralinį palaikymą. Pažymėtina, kad KGB turėjo užmačią suteikti J. Keliuočiui galimybę užsiimti vertimais, taip norėdamas nors iš dalies sumažinti jo poveikį aplinkai. KGB taikomos profilaktinės priemonės ilgai-niui turėjo eruditą atskirti nuo visuomenės. Galiausiai po daugybės terorizavimo metų 1978 m. gegužės 24 d. KGB pareiškė, kad J. Keliuotis nebekelia pavojaus tarybinei tėvynei³³. Liautis persekiojus intelektualą nutarta sumenkus jo autoritetui ir sumažė-jus pas jį besilankančių žmonių. Žinoma, senyvas ir pasiligojęs eruditas jau nebekėlė sovietinei valdžiai nerimo.

KGB PROVOKACIJOS

Priverstinis J. Keliuočio bendravimas su KGB buvo tarsi žaidimas be taisyklių. Viena pusė čia elgėsi itin nesąžiningai ir neprognozuojamai, o kita bandė išsipainioti iš pinklių. KGB griebėsi provokacijų siekdamas išvilioti iš J. Keliuočio atsiminimų rankraščius. Savotiška buvusio žurnalisto taktika – nuolat kalbėti apie rašomus atsiminimus. Nuo 1956 m. ne-galėdamas spausdinti savo kūrinių, jis vertė į lietuvių kalbą Hervé Bazino, Alphonse'o Daudet, Eugène'o Ionesco, Jeano-Paul'e'o Sartre'o, Voltaire'o kūrybą, rašė eilėraščius, noveles, romanus, dramas ir atsiminimus apie prieškarinio kultūrinio gyvenimo veikė-jus Juozapą Albiną Herbačiauską, Justiną Vienožinskį, Vladą Eidukevičių, Salomėją Nėrį, Vincą Mykolaitį-Putiną. Tuo pat metu

slapčia rašė ir apie lagerio išgyvenimus. Nuolatinis KGB rūpestis buvo išsiaiškinti erudito atsiminimų pobūdį. J. Keliutis suprato savo atsiminimų vertę ir įžvelgė KGB siekius bet kokiomis priemonėmis išlaikyti sovietinio gyvenimo slaptumą. KGB prižiūrėjo, kad jokia SSRS kompromituojanti medžiaga nepasiektų Vakarų, ir jau 1962 m. žinojo, jog intelektualas ketina išleisti atsiminimus už SSRS ribų. Ieškota galimybių ne tik sutrukdyti minėtus rankraščius perduoti į Vakarų, bet ir iš viso juos iš autoriaus atimti. J. Keliuočio įsitikinimu, KGB siuntė pas jį moteris, kad apsuktų jam galvą ir išvogtų atsiminimų rankraščius³⁴. Kai kurios jų siūlydavo materialinę pagalbą, bet nepasiskirdavo, kieno vardu atėjusios³⁵. Intelektualas kategoriškai atsisakydavo tokios paramos. Žinoma, KGB siūsdavo asmenis ne tik šnipinti, bet ir provokuoti. Ilgainiui J. Keliutis pradėjo skeptiškai vertinti moterų pagalbą net ir buityje. Saugumo sumetimais jis kaip įmanydamas vengė bendrauti su mažai pažįstamomis moterimis.

Laikydamas savo kūrinius „stalčiuje“ intelektualas laukė palankios progos išsiųsti atsiminimus apie lagerio kančias į Vakarų. KGB, žinodamas apie J. Keliuočio ketinimą išspausdinti atsiminimus, visokeriopai stengėsi, kad jokie jo kūriniai nepasiektų užsienio, nuolatos rezgė pinkles, kaip išvilioti rankraščius. Naudodamasis tuo, kad intelektualas itin pasitikėjo vienu agentu, KGB ketino sudominti J. Keliutį „pagalba“ perduodant rankraščius. 1963 m. buvo sukurta legenda, esą vienas iš agento Miro pažįstamų turistiniais tikslais ketinąs vykti į kažkurį demokratinę šalį, tad per jį neva būtų galima perduoti J. Keliuočio kūrinius. Jei J. Keliutis būtų susidomėjęs šiuo pasiūlymu, buvo numatyta atsiųsti patikimą asmenį ir paimti iš jo kūrybą³⁶. Vis dėlto šis KGB sumanymas nepavyko, nes byloje nėra įrašų apie operacijos tęsinį. Dėl atsiminimų

vyko savotiškas nuolatinis dialogas su KGB. Kai kuris nors „svečias“ apie juos pasiteiraudavo, J. Keliutis pareikšdavo po savo mirties spausdinti atsiminimų nelesių, tik į Ameriką atiduosių ar sudeginsių³⁷. Be to, tvirtino, jog jam buvę pažadėta sumokėti už atsiminimus, kad tik neišsiųstų jų į Vakarų. Tačiau intelektualas suvokė galįs būti apgautas: „Ar jais galima tikėti?“³⁸ KGB dėmesys J. Keliuočio atsiminimams neblėso visą persekiojimo laikotarpį.

Nors ir būdamas nuolatiniam KGB akiratyje, J. Keliutis nenuleido rankų ir neatsisakė perduoti atsiminimų į Vakarų. 1975 m. jo mėginimai buvo nesėkmingi. Vasarą J. Janušaitis J. Keliuočiui rašė, kad Lietuvą ketina aplankyti gera pažįstama Regina Andrijauskienė. Laiške užsimenama, kad tai patikimas žmogus, ir siūloma „paruošti kūrybos pluoštus“³⁹. Tačiau akyla KGB akis lengvai perprato šią emigranto užuominą. KGB kruopščiai tikrino siuntinius, vykdė korespondencijos liustraciją. Liepos mėnesį atvykusi R. Andrijauskienė buvo labai atidžiai stebima. Sektas kiekvienas moters žingsnis: fiksuota, kur ji lankosi, koku transportu važinėja, kelintą valandą grįžta į viešbutį ir pan. Toks buvo KGB organizuotas vadinas „tinkamas svečio aptarnavimas“. Tai reiškė, kad Lietuvoje apsilankęs emigrantas neturės progos susitikti su KGB nepalankiais žmonėmis ir nepaims jokių tekstų iš vietos lietuvių. Tuo pačiu metu KGB itin sustiprino ir J. Keliuočio aplinkos kontrolę. Stepas Pilka organizavo J. Keliuočio ir minėtos moters susitikimą, tačiau atsiminimų perduoti nepavyko. Sovietinėje spaudoje bandymą išgauti atsiminimus KGB interpretavo savaip. Visuomenės akyse mėginta apjuodinti BALF organizaciją, nes R. Andrijauskienė palaikė ryšius su J. Janušaičiu ir kitais BALF veikėjais. Vis dėlto ši nesėkmė intelektualo nesustabdė. Jis ir toliau ieškojo būdų perduoti atsiminimus į Vakarų. Rugpjūčio mėnesį

J. Keliuotis susitiko su kita JAV turiste, taip pat BALF veikėja Brone Spudienė. Jai viešint Lietuvoje intelektualas buvo tiesiog apsuptas seklių. Saugumiečiai stengėsi, kad jis kuo mažiau susitiktų su užsieniečiais. Buvo rūpinamasi, kad neatsirastų nė menkiausios galimybės rankraščiams atsidurti užsienyje. Po B. Spudienės apsilankymo J. Keliuotis buvo iškviestas į KGB ir ten kamantinėtas. Tačiau ir tvyrant bauginimo atmosferai intelektualas neprarado budrumo ir principingumo ir kartojo vieną: „Perdavęs tris saldainius.“⁴⁰ Saugumiečiai liko nieko nepešę. Tais pačiais 1975 m. Lietuvoje dar lankėsi Girnių šeimos pažįstami Golbergai iš Vokietijos Federacinės Respublikos. Jų J. Keliuotis prašė pranešti Juozui Girniui, kad atsiminimus perduosias tik asmeniškai pažįstamam išeiviui⁴¹. Turėdamas tai galvoje, KGB rezgė kitas pinkles. 1975 m. rudenį pasitelkus agentą Kibirkštį siekta pergudrauti J. Keliuotį. KGB sumanė jį įkalbėti perduoti rankraščius akademikui Andrejui Sacharovui, pakišdamas specialų „užsienietį“ arba „disidentą“⁴². Tačiau KGB patyrė nesėkmę ir nesugebėjo apgauti daugybę persekiojimų išgyvenusio intelektualo. Kaip sakė pats J. Keliuotis⁴³, jis pastebėdavęs KGB užmačias ir sekimo metodus bei iš pasakutiniųjų stengdavęsis nesuklysti.

J. Keliuotis savo aplinkoje nevengė kalbėti apie rašomus atsiminimus. Kartais, įkyriai kamantinėjamas atskleisti jų turinį, jis sakydavo rašąs apie kultūros veikėjus. Taip savotiškai bandė suklaidinti ir nukreipti dėmesį nuo tikrųjų atsiminimų. Tačiau žmonėms, kuriais vis dar pasitikėjo, jis kartais pasipasakodavo. Vienas iš tokių buvo monsinjoras Kazimieras Vasiliauskas, kuriam J. Keliuotis atskleidė parašęs penkis atsiminimų tomus. Juose aprašęs prieškario metą, kai redagavo „Naujosios Romuvos“ žurnalą, įkalinimą, laikotarpį, kai pirmą kartą grįžo iš lagerio, kada antrą kartą į jį pateko, ir gyvenimą grįžus į Lietuvą. Sovietų

valdžia bet kokia kaina siekė sutrukdyti, kad Lietuvoje neatsirastų „naujas Solženicynas“⁴⁴. Anot J. Keliuotio, kadangi KGB nėrėsi dėl atsiminimų iš kailio, jis bandė klaidinti tvirtindamas negalįs namuose jų laikyti. Juk saugumiečiai bet kada galėjo padaryti kratą. Siekdamas to išvengti, elgėsi labai sumaniai: leisdavo „svečiams“ darinėti stalčius, pats rodydavo, kur kokios knygos ir rankraščiai sudėlioti⁴⁵. Vis dėlto nebuvo tikras, ar tokia taktika paveiki. Kaip paaiškėjo, tarp oficialiai rašomų atsiminimų jis laikė ir rankraščius apie gyvenimą lageryje. Pažymėtina, kad 1976 m. monsinjoras K. Vasiliauskas buvo parūpinęs J. Keliuotui profesionalią mašininkę rankraščiams sutvarkyti⁴⁶. Anot intelektualo, „tas tai gerai – jie suprato, kad šitiems rankraščiams, kuriuos reikia man įduoti tarybinei spaudai“⁴⁷. Kad išvengtų KGB įtarinėjimų, jis teikė sovietinei spaudai („Kultūros barų“ ir „Literatūros ir meno“ redakcijoms) atsiminimus apie S. Nėrį, V. Mykolaitį-Putiną. Susidarė savotiškai komiška padėtis – tuo pačiu metu rašant ir sovietinei spaudai, buvo nukreiptas dėmesys nuo tikrųjų rankraščių ir intensyvaus jų tvarkymo. Rankraščių rengimas ir mėginimas perduoti juos į užsienį tuo metu prilygo čiuožimui per lūžtantį ledą. Vis dėlto pažymėtina, kad bėgant laikui J. Keliuotis pergudravo KGB. Prisiminimų rankraštis pasiekė Vakarus dar autoriui esant gyvam. Tačiau šis faktas archyvuose dokumentuose neužfiksuotas.

Iš kitų KGB provokacijų paminėtini „geranoriški“ saugumiečių siūlymai pasinaudoti jų automobiliu intelektualo asmeninems reikmėms. 1970 m. agentui Gintarui J. Keliuotis sakėsi, kad KGB jam uždraudęs kur nors išvažiuoti, o būtinoms kelionėms duodąs savo automobilį⁴⁸. Faktai rodo, kad J. Keliuotis ne visada išsisukdavo nuo tokio važinėjimosi: „Du kartus buvau „Volga“ išvažiavęs, nenoriu daugiau.“⁴⁹ Kai kuriems savo bičiuliams jis pasipasakojo apie nemalonius

pasivažinėjimus „Volga“. Žinoma, intelektualas suprato, kad lankydamasis pas pažįstamus saugumiečių parūpintu automobiliu gali kitiems sukelti bereikalingų rūpesčių ar įtarimų. Jis nenorėjo įverti kitų žmonių į KGB pinkles ir jaudinosi dėl bičiulių, kurie galėjo neapgalvotai ką nors pasakyti ar pajuokauti. Kita vertus, tokie pavėžinimai buvo gerai apgalvota KGB taktika. Taip tikėtasi labiau kontroliuoti J. Keliučio veiksmus, tiksliai žinoti, su kuo ir kada jis bendrauja, ir pan.

Geriausiai KGB pinklės atsiskleidžia agento Miro pranešimuose. Antai 1966 m. užfiksuota tokia provokacija. „Kregždutės“ kavinėje vienas agentas, prisistatęs senu pažįstamu, keletą dienų įkyriai bandė užmegzti su J. Keliučiu pokalbį. Kad jį sudomintų, kalbėjo apie JAV prezidentą L. Johnsoną, papasakojo išgalvotą politinę istoriją, neva per radiją paskelbta apie Lietuvos vyriausybės paskyrimą, o premjeru esą tapęs kažkoks Jakštas ar Pakštas. Tokie pašaliečio svaiciojimai sulaukė tik intelektualo pašaipos ir pasiūlymo informuoti „savo vadovybę, kad neieškotų kvailių, o bendrauti su juo pasiūstų protingesnius, kadangi jis nei koks analfabetas tarptautinėje politikoje, nei marksizme ar dialektikoje“⁵⁰. J. Keliučiu perpratus KGB klastą, nepažįstamasis iš jo akiračio dingo. Pažymėtina, kad KGB agentai, neturintys asmeninių ryšių su objektu, buvo primokomi prisistatyti senais bičiuliais ar kieno nors pažįstamais. Pavykus užmegzti ryšį, būdavo siekiama asmenį suklaidinti, paveikti ir pan.

KGB į savo pinkles bandė įtraukti ir J. Keliučio gimines. Į KGB akiratį buvo patekęs J. Keliučio brolis poetas Alfonsas Keliutis, tuo metu mokytojavęs Rokiškyje. 1972 m. saugumietis Pranciškus Kalakauskas pasiūlė SSRS 60-mečio proga „Gimtajame krašte“ išspausdinti J. Keliučio brolio pasisakymą⁵¹. Tai rodo, kad KGB savo tikslams nevengė panaudoti ir persekiojamųjų giminystės ryšių.

1972 m. sausio 19 d. LSSR KGB pirminkas J. Petkevičius buvo informuotas apie J. Keliučio operatyvinės sekimo bylos eigą. LSSR KGB 5-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio vyr. operatyvinis įgaliotinis P. Kalakauskas pranešė apie preparato MT panaudojimą. Tam ryžtasi po iševio Vytauto Vardžio susitikimo su J. Keliučiu Vilniuje 1970 m. Oklahomos (JAV) universiteto profesorius į KGB akiratį pateko kaip objektas Teologas. Buvo domimasi, ar J. Keliutis neperdavė Teologui savo atsiminimų, kitokios medžiagos. Kaip tik dėl to nutarta panaudoti preparatą MT. 1971 m. kovo 23 d. LSSR KGB vadovybei leidus, įprastinio operatyvinio pokalbio metu nutarta surengti J. Keliučiu vaišes. Buto šeimininkui nuėjus į virtuvę, ant rašomojo stalo reikėjo paskleisti preparatą MT⁵². 1971 m. gruodžio 21 d. įvyko iš anksto apgalvotas pokalbis su J. Keliučiu, jo metu panaudotas preparatas MT⁵³. Kaip matyti, KGB, persekiodamas antisovietškai nusiteikusius asmenis, nevengė ir specialiųjų priemonių. KGB struktūroje duomenys apie specialiosios paskirties medžiagų naudojimą buvo itin įslaptinti. Manytina, kad taip mėginta atsekti, kokio pobūdžio literatūra vylauja konkretaus asmens namuose, ir pan.

Dar vieną intrigą KGB ėmė regzti siekdamas nustatyti J. Keliutį lankančius asmenis. 1971–1982 m. jis privalėjo svečiams pateikti registracijos žurnalą. Tai reiškė, kad kiekvienas apsilankęs jo bute turėjo pasirašyti specialiaame sąsiuvinyje arba užrašyti savo pavardę ant lapelio. Ypač daug svečių registruodavosi per Juozines. Į tokį saugumiečių reikalavimą J. Keliutis žvelgė su humoru – neva viename Kauno muziejų ketinama įsteigti jam skirtą skyrių, tad pasirašyti žurnale visiems lankytojams yra privaloma. Tačiau pasitaikydavo, kad „svečiai“ atsisakydavo pasirašyti; vienas iš tokių – agentas Gintaras, nepanoręs „įeiti į istoriją“⁵⁴. J. Keliutis su pašaipą tvirtino, kad lapeliai su lankytojų pavardėmis ateityje

taps įrodymu, jog jis rūpėjęs žmonėms. O jų pas intelektualą užsukdavo nemažai: 1977 m. rugpjūčio–gruodžio mėn. jį aplankė 104, 1980 m. – 103 asmenys. Pažymėtina, kad 1982 m. buvo sudarytas ir 33 nekviestinų svečių sąrašas. Į jį buvo įtraukti Teofilija Vaičiūnienė, Pranė ir Bronius Dunduliai, Vladas Vildžiūnas ir Marija Ladigaitė-Vildžiūnienė, A. Kalpokaitė, Romualdas Lankauskas ir kt.⁵⁵ Svečių knyga buvo ne „kompleksuoto žmogaus“⁵⁶ noras įsiamžinti, o duoklė sovietiniam saugumui.

AGENTŪROS VORATINKLIS

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad J. Keliutis sovietiniam saugumui buvo gana paprastas taikiny. Tačiau iš tiesų KGB ne taip lengvai sekėsi šį žmogų paveikti. Reikėjo, pirma, parinkti persekiojimo strategiją, antra, užčiuopti silpnąsias intelektualo savybes, perprasti jo elgseną ir kalbėseną. J. Keliučio terorizavimas užsitęsė, kadangi ilgai nepavyko priversti jo viešai išpažinti lojalumo sovietų valdžiai. KGB kelis dešimtmečius terorizavo šį senosios kartos inteligentą. Siekiant kontroliuoti J. Keliučio veiksmus, jis buvo apraizgytas agentais. Intensyviausias persekiojimo laikotarpis – 1961–1976 m. KGB talkininkai stebėjo J. Keliutį net ir lageryje. Agentai šį žmogų sekė nuo pat jo patekimo į KGB akiratį pradžios. Apsupti J. Keliutį šnipais KGB nebuvo sunku, nes šis žymus asmuo buvo gana populiaris asmenybė, mėgo bendrauti ir susitikti su įvairiais žmonėmis. 1958–1967 m. buvo siekiama užverbuoti jo aplinkos žmonių. Ieškota įvairių būdų, kad kuo daugiau KGB talkininkų apraizgytų intelektualą. 1958 m. LSSR KGB pirmininkas K. Liaudis patvirtino agentūrinių-operatyvinių priemonių siekiant nutraukti J. Keliučio antisovietinius veiksmus planą. Iš pradžių buvo suplanuotas agento Uteniškio, buvusio politinio kali-

nio, nepriklausomybės laikais pažinojusio J. Keliutį, „netikėtas“ susitikimas su juo „Tėvynės balso“ laikraščio redakcijoje. LSSR mokslų akademijos bibliotekos darbuotojas agentas Alia buvo pasitelktas norint iškvesti intelektualo ryšius su išeivija. Mėginant kontroliuoti J. Keliučio susirašinėjimą, ypač su Jonu Aisčiu, nustatyti judviejų bendrus pažįstamus (rašytojai Eugenijus Matuzevičius, Vytautas Sirijos Gira), panaudota PK priemonė korespondencijai nustatyti. J. Keliučio aplinkoje ieškota palenkiamų užverbuoti jaunų dailininkų ir rašytojų. Organizuotas išorinis sekimas artimiesiems ryšiams nustatyti⁵⁷. Šie veiksmai rodo, kad KGB norėjo ne tik visapusiškai išnagrinėti konkretų asmenį. Buvo „apdorojami“ ir verbuojami J. Keliučio draugai, bičiuliai ir pažįstami, turintys bent kokį ryšį su juo.

Intelektualą supo įvairių kategorijų agentūra – informatoriai, vidiniai, archyviniai, užsienio ir įtakos agentai. 1950–1978 m. laikotarpiu J. Keliutį sekė ištisas penkiasdešimt šešių agentų pulkas: Petrauskas, Uteniškis, Kotryna, Gigantas (Gigant), Sputnikas (Sputnik), Kibirkštis, Labas, Vagneris (Vagner), Poetas, Alia, Takas, Miras (Mir), Irina, Zigmas, Beržinis, Diegas, Vytas, Jokūbas, Paukštelis, Genys, Nikitina, Morozovas (Morozov), Liepsna, Mak, Miša, Žilinskas, Kalvis, Dainius, Nemunas, Šatas, Žiemys, Adomas, Škvas, Martyna, Ševčenka, Garis (Gari), Birutė, Paveikslas, Narcizas, Juristas, Kazbekas (Kazbek), Gintaras, Butkus, Granitas, Pilotas, Ažuolas, Rudolfas, Lapė, Feliksas, Ivanas (Ivan), Pasaulis, Stašis, Tauras, Rūta, Oleka ir Vaga. 1964 m. sausio 27 d. J. Keliutis agentui Pasauliui pareiškė, kad saugumas „jam nei gyvent, nei mirt davė. Jį užkonservavo ir laikas nuo laiko ateidavo jį apuostyti.“⁵⁸ Persekiojamą intelektualą dažniausiai supo šie įtakos agentai: Alia, Takas, Miras, Zigmas, Beržinis, Žilinskas, Vytas, Šatas ir Gintaras. Pavyzdžiui, agentui Takui

buvo pavesta nustatyti J. Keliučio ryšius su grįžusiais iš įkalinimo vietos asmenimis. Iš profesijos dailininkui agentui Mirui teko užduotis sužinoti, ar J. Keliutis rašo atsiminimus, ar ketina siųsti savo kūrinis į Vakarų. Pažymėtina, jog agentus, kuriuos rašytojas įtardavo šnipinėjant, KGB atšaukdavo arba skirdavo jiems kitas užduotis. Buvo ir tokių KGB talkininkų, kurie dėl senyvo amžiaus nepajėgė atlikti KGB pavedimų, tad juos dažniausiai išbraukdavo iš sąrašų. Pridurtina, kad, persekiojamam asmeniui sužinojus seklio tapatybę, KGB toks agentas tapdavo nereikalingas. Jis būdavo atleidžiamas. Dalis agentų J. Keliučio nepažinojo, tad turėjo užmegzti su juo ryšį per bičiulius arba kvosti pažįstamus. Pavyzdžiui, 1962 m. KGB nurodė agentui Morozovui susibendrauti su J. Keliučiu. Agentas palaikė draugiškus ryšius su J. Keliučio pažįstamu Leonu Čalkausku, kad ateityje turėtų galimybę asmeniškai susipažinti su pačiu intelektualu⁵⁹. Vienus agentus keitė kiti. Nors J. Keliutis buvo gana įžvalgus ir greitai perprasidavo, kurie asmenys gali priklausyti sovietiniam saugumui, bet – paradoksalu – iš pradžių pasitikėjo kaip tik tais asmenimis, kurie daugiausia psichologiškai stengėsi jį paveikti. Pažymėtina ir tai, kad jis buvo apsuptas ne tik agentų, bet ir vadinamųjų patikėtinių. Jų skaičius nėra nustatytas. Manytina, kad svarbių užduočių saugumiečiai jiems neskirdavo.

Sekamas J. Keliutis tapo budresnis, nes suprato, kad KGB manipuliuoja net artimais jo draugais. Anot intelektualo, KGB savo priemonės aptaria kolektyviai, o jis turįs veikti vienas. Pasitaikė ir atvejų, kai su juo susibičiuliavę agentai, slegiami sąžinės ar dėl kitokių priežasčių, prisipažindavo talkininkavę KGB. Byloje užfiksuota, jog vienas senas J. Keliučio bičiulis pasipasakojo jam vykdęs KGB užduotis⁶⁰. Šis prisipažinimas nuliūdino intelektualą: „Turiu draugų, kurie mane išduoda, geri draugai, nuvykstu, vai-

šina ir sako – mūsų šeimos narys, o paskui saugumas pasiūlo brangų užmokestį ir mane išduoda.“⁶¹ Beje, J. Keliutis ir pats domėjosi KGB veikimo taktika. Jis stebėjosi, kaip saugumiečiams pavyksta pajungti jo artimus pažįstamus savo tikslams („Na profesionalas iš to valgo duoną, bet koku būdu priverčia padorius žmones, kuriems nėra jokio reikalo?“⁶²), svarstė, dėl kokių motyvų žmonės sutinka ar priverčiami vienaip ar kitaip pagelbėti šiai struktūrai.

Bičiuliškus santykius J. Keliutis palaikė ir su Vytautu Girdzijausku. Per šį asmenį KGB tikėjosi sekti J. Keliučio aplinką. Šeštajame dešimtmetyje sovietiniam saugumui pavyko užverbuoti V. Girdzijauską kaip antisovietinės organizacijos narį. 1962 m. jis padėjo J. Keliučiui įsidarbinti Skaičiavimo mašinų gamykloje⁶³. 1963 m. agentas Miša pagelbėjo J. Keliučiui gauti pensiją. Tikėtina, kad ši „pagalba“ buvo suteikta su KGB žinia. Reikšminga, kad šiek tiek pagerinus intelektualo materialinę padėtį buvo stebimos jo nuostatos sovietų valdžios atžvilgiu.

Dauguma KGB agentų vadovavosi įvairiomis legendomis. Antai 1958 m. J. Keliučiui sergant vienas agentas ateidavęs suleisti jam vaistų. Apsilankęs vadinamasis daktaras teiraudavosi įvairių dalykų, stebėjo, ar nesikeičia intelektualo požiūris į tarptautinę politiką, ir pan. Tačiau nuolatinis įkylus „daktaro“ kvotimas ir neaiškus vaistų poveikis sukėlė J. Keliučiui įtarimą. Intelektualas nujautė, kad „daktaras“ gali būti KGB agentas, ir pablogėjus sveikatai jo paslaugų atsisakė: „Matyt, nori nunuodyti.“⁶⁴ Panašūs atvejai vertė J. Keliutį įtarti ir kitus asmenis. Pavyzdžiui, Juozas Tumelis dėl savo domėjimosi knygomis prancūzų kalba pateko į erudito įtariamų asmenų sąrašą ir ilgainiui nustojo gavęs iš jo pasiskaityti knygų. Kaip matyti, KGB ne visada sekėsi išlaikyti slaptumo atmosferą, nes J. Keliutis darėsi vis įtaresnis.

Intelektuals jautė nuolatinį psichologinį spaudimą. Pirmiausia jį buvo siekiama paveikti per artimus pažįstamus ir buvusius bendražygius, politinius kalinius. Pavyzdžiui, 1962 m. KGB nurodė agentui Zigmui nuolat domėtis J. Keliuočio ateities planais. Pokalbių metu agentas turėjo atsargiai užsiminti rašytojui, kad jis reikalingas savo tautai Lietuvoje, kad iš jo tikimasi sulaukti gerų kūrinių, tad neverta žvalgytis į Vakarus⁶⁵.

Ilgą laiką J. Keliuočiui neišsižadant savo pažiūrų, KGB vadovybė siekė jį įvairiais būdais paveikti. Antai 1963 m. kovo 22 d. LSSR KGB pirmininkas plk. Alfonsas Randaikičius patvirtino LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliojimo kpt. I. Kazakovo agentūrinių operatyvinių priemonių planą. Jame nurodoma, kad J. Keliuotis, kaip ir anksčiau, yra antisovietškai nusiteikęs, jam nepriimtinas socialistinis literatūros kelias, jis neigiamai veikia inteligentus ir ypač jaunimą. Tautiškumo dvasia ir Vakarų kultūros vertinimas buvo dalykai, kurių netoleravo sovietinė sistema. Pažymėtina, kad iki septintojo dešimtmečio pradžios KGB vis dar nebuvo pavykę palaužti J. Keliuočio. Imtasi įvairių gudrybių, suaktyvintas jo persekiojimas. Įvairūs žmonės sekimo tikslais lankydavosi jo bute, susitikdavo su juo restorane, gatvėje. Dažniausias svečias buvo agentas Miras. Vis dėlto kurį laiką galėjo pasirodyti, tarsi KGB būtų liovęsis itin stropiai sekti J. Keliuotį, mat saugumui nerimą kėlė vis didesnis J. Keliuočio atsargumas.

Supratęs, kad yra apsuptas šnipų, J. Keliuotis keitė kalbėjimo taktiką. Vyravo ironijos kupinos kalbos. Apie KGB veiklą jis šnekėjo atvirai, juokėsi iš šnipinėjimo. Anot J. Keliuočio, išaiškintų KGB agentų neverta pavaryti, reikia ir toliau su jais bendrauti, kitaip bus atsiunčiami nauji⁶⁶. Mintis buvo tokia: nuo pažinto šnipa lengviau apsiginti. Atsiskleidžia ir J. Keliuočio žvilgsnis į

KGB talkininkus, bendravimo su sovietiniu saugumu subtilybės. Anot intelektualo, sekdamas kiekvieną jo žingsnį, valdžia turėjo progą gauti objektyvesnių duomenų nei savaip iškreiptos įvairaus profilio agentų suteikiamos žinios, be to, taip buvo galima sutaupyti laiko informacijai patikrinti. Originaliai J. Keliuotis apibrėžė ir sekimo naudą: jei rašytojui neleidžiama skelbti kūrinių spaudoje, tai valdžią be jokių tarpininkų vis tiek pasiekia jo pažiūros⁶⁷. Pažymėtina, kad ilgainiui beveik visus, kurie su juo bendravo, J. Keliuotis ėmė laikyti agentais ir provokatoriais. Šnekučiuodamasis jis vieniems agentams pasakodavo apie kitus, guodėsi jiems, klaidino juos, išsakydavo savo įtarimus. Taip jis įbaugindavo kitus žmones, bet veikiausiai tokiu būdu perspėdavo aplinkinius pasisaugoti KGB žabangų. J. Keliuočio savijautą gerai atspindi jo atsiminimai: „Dieną ir naktį virš galvos jaučiu žiauraus okupanto tirono geležinę ranką, kuri mane nuolatos slepia ir kankina. Taip pat jaučiuos iš visų pusių apsuptas lietuviškų judošių.“⁶⁸

Nuolat sekamam J. Keliuočiui ėmė kriksti nervai, bet jo nuojautos buvo visiškai pagrįstos. Intelektualo pastabumas ir atsargumas vertė KGB nerimauti ir apgalvoti savo veiksmus. Žinoma, KGB siekė paneigti, kad jį persekioja, per agentus jam įteigti, kad apsirinkęs dėl šnipinėjimo. Antai agento Gintaro agentūrinio pranešimo prieraše pareikšta: „Viskas, ką agentui pasakojo „K“, yra liguisto žmogaus prasimanymas.“⁶⁹ 1972 m. pradžioje saugumietis D. Maslobojevas nurodė, jog J. Keliuotį „būtina ir toliau sekti, kad jis atmestų savo fantazijas apie persekiojimą“⁷⁰. J. Keliuočio įtarinėjimus imta laikyti svaichiojimais, suvaikėjimu. 1975 m. rugsėjo 9 d. agento Šato pranešime rašoma, kad J. Keliuotis atostogavo Palangoje, kur jautėsi sekamas KGB talkininkų. Tačiau agentas kategoriškai neigė tokius intelektualo įtarinėjimus⁷¹.

Įvairius susidorojimo su nepriklausomos Lietuvos autoritetais būdus planavo ir kontroliavo nemažas būrys įtakingų saugumiečių: pplk. Nachmanas Dušanskis, plk. Vladimiras Zacharovas, pplk. Algirdas Juozas Rukšėnas, plk. Julius Česnavičius, plk. Edmundas Baltinas, plk. Mečys Ščen-snovičius ir kt. Pažymėtina, kad ir patys saugumiečiai rodė iniciatyvą bendrauti su J. Keliuočiu. Neutralizuojant intelektualą bene labiausiai pasižymėjo saugumietis P. Kalakauskas. Jis nevengė ir pats kontaktuoti su persekiojamuoju. Šio asmens pavardė pasirodė jau 1944 m., o 1954 m. jis tapo KGB operatyviniu įgaliotiniu, ėjo ne tik pavaduotojo, bet ir viršininko pareigas. 1975 m. Valstybiniame V. Kapsuko universitete įgijo ekonomisto išsilavinimą, žinoma, turėjo ir čekistinį pasirengimą. Tikėtina, kad jis daugiausia dalyvaudavo profilaktiniuose pokalbiuose su J. Keliuočiu. Faktai rodo, kad su J. Keliuočiu bendravo aukšto rango, išsilavinę saugumiečiai. Apsilankymų metu čekistų diskutuota filosofinėmis temomis, domėtasi erudito požiūriu į Sokratą, Platoną, Immanuelį Kantą, Georgą Wilhelmą Hegelį, Arturą Schopenhauerį. J. Keliuotis kamantinėtas, ar nesąs Platono pasekėjas, tačiau, anot jo paties, ar nesąs Karlo Marxo, tai nebuvęs paklaustas⁷². Be to, operatyviniai darbuotojai siekė kontroliuoti besilankančius pas J. Keliuotį žmones. Buvo net sudarytas sąrašas asmenų, kam pas jį užėiti leidžiama, o kam – ne⁷³. Taip mėginta pakeisti jo aplinką. Pokalbiai su saugumiečiais būdavo kupini įtampos, o po diskusijų su jais J. Keliuotis jausdavosi įbaugintas. 1975 m. bičiuliams jis prasi-tarė bijąs saugumiečių apsilankymų savo namuose, nes įkyrėjo jų kamantinėjimai, neleidžiantys ramiai gyventi⁷⁴. Pažymėtina, kad intelektualas buvo tvirtai įsitikinęs, jog visi Vilniaus saugumiečiai jį pažįsta, nes, anot J. Keliuočio, KGB viršininkai jį paro-

dantys kiekvienam naujam saugumiečiui sakdami: „Va, šitas mūsų priešas!“⁷⁵

OPERATYVINIŲ TECHNINIŲ PRIEMONIŲ TAIKYMAS

Palaužti senąjį intelektualą KGB prireikė ne tik agentūros paslaugų, bet ir operatyvinių techninių priemonių. Buvo sudaryta palanki sekti atmosfera – J. Keliuočiui paskirtas butas Antakalnio mikrorajone. Pirmame namo aukšte buvo kavinė, restoranas ir kulinarijos parduotuvė. Greta veikė naujas „Neries“ kino teatras, priešais – gastronomas, netoliese buvo įrengta troleibusų stotelė. Dažniausiai intelektualas lankydavosi šalia namų veikiančioje „Kregždutės“ kavinėje, čia susitikdavo su įvairiais žmonėmis, tarp kurių, žinoma, būdavo ir KGB užverbuotų asmenų. Sekimo įrangos, kaip ir seklių, apstu buvo visur. Taigi gyveno J. Keliuotis itin patogioje sekti vietoje. Nebuvo pamiršti ir kaimynai, kuriuos agentai arba patys saugumiečiai vienaip ar kitaip apklausdavo ar iškvosdavo. Pavyzdžiui, 1969 m. agentas Adomas bendravo su buvusiu J. Keliuočio kaimyne Gasiūniene⁷⁶. Pas save į svečius intelektualas mėgo kviestis pažįstamus, artimus draugus. Agentais tapę bičiuliai nuolat lankydavosi J. Keliuočio namuose. KGB jie nurodydavo kitų lankytojų pavardes, kokius daiktus bute matė (paveikslai, kas jų autoriai, baldai, knygų lentynos, radijo imtuvas, plokštelės), kokių knygų gavo pavartyti ar net pasiskolinti. KGB naudojosi ir tuo, kad J. Keliuotis mėgo būti dėmesio centre ir buvo šnekus.

Agentams ne visuomet pavykdavo nustatyti artimus J. Keliuočio ryšius, nes jis ne su visais atviravo. J. Keliuočiui kaip sekimo objektui buvo suteiktas Kelovo, o nuo 1967 m. – Kairio slapyvardis. Taikytas ir ištisinis sekimas, kai buvo stebima paromis. Išorinio sekimo metu buvo nustatoma,

kur sekamas asmuo eina, su kuo susitinka, kiek užtrunka. Taigi KGB sekė jį dominančius asmenis jiems esant viešose vietose (bibliotekoje, gatvėje, kavinėje, restorane, parduotuvėje ar poliklinikoje, važiuojant transporto priemone). Dažniausiai šį darbą atlikdavo KGB išorinio stebėjimo tarnyba – 7-ojo skyriaus žvalgai. Taip buvo nustatomi neaiškūs ar nežinomi ryšiai. KGB rūpėjo sužinoti, su kokiais žmonėmis objektas bendrauja. Kasmet sekimas ypač sustiprėdavo per Juozines. Tada buvo pasitelkiamas didžiulis būrys agentų. Ištinisinas sekimas trukdavo savaites, nes tuo metu intelektualo pasveikinti ateidavo daugybė žmonių, tiek rašytojų, tiek menininkų. Didelė dalis „svečių“ – agentai – suteikdavo saugumui žinių apie šventimą. Dažniausiai po išorinio sekimo KGB, išanalizavęs stebėjimo išklotines, nustatydavo konkrečių asmenų tapatybę, sprendavo, ar jie verti operatyvinio dėmesio, ar reikia juos „apdoroti“, ir pan.

Žinoma, neapsiribota vien tik ištinisiniu išoriniu sekimu viešose vietose. Persekiojant J. Keliuotį taikyti pagrindiniai KGB metodai – slapta įsiveržimas į namus, kratos, spaudinių išvogimas ir konfiskavimas. Dažniausiai būte rastus įvairius dokumentus perfotografuodavo. Daugiausia į KGB rankas patekdavo korespondencija. Be agentūrinio sekimo, plačiai ir veiksmingai buvo naudojamos klausymosi priemonės. Saugumiečių dokumentuose minimos operatyvinės techninės priemonės reiškė KGB veiksmus slapčia taikant operatyvinę techniką. Operatyvinė technika dar buvo vadinama literine technika – tai speciali klausymosi įranga, įslaptinta kodinėmis raidėmis. Saugumiečiai dažniau vartojo literinės priemonės terminą. Konkrečioms tikslams buvo pasirenkamos skirtingos priemonės. Dažniausiai saugumiečiai naudojo operatyvinę techniką, užkoduotą raidėmis „T“, „S“, „N“, „PK“, „D“ ir „O“. Priemonė „T“ reiškė slapta klausymąsi iš sekamo asmens

kambarių siekiant sužinoti jo pokalbių turinį ir tai, kas toje aplinkoje vyksta, „S“ – telefono pokalbių klausymąsi ir įrašymą, „N“ – stacionarią techniką („blakės“ ir pan.), „PK“ – korespondencijos tikrinimą, „D“ – slapta kratos nepaliekant jokių ženklų, „O“ – slapta operatyvinę apžiūrą (slaptą įsilaužimą į patalpas). Priemonė „D“ dažniausiai buvo taikoma priešiškos veiklos įrodymams surinkti, o surasti antisovietinio turinio dokumentai būdavo nufotografuojami. Siekiant patikrinti konkrečią operatyvinę informaciją būdavo pasitelkiamas „O“ metodas, bet tik tose vietose (slaptavietėje, portfelyje), kur, remiantis agentūriniais duomenimis, tiriamas asmuo laiko antisovietinę literatūrą.

Kaip jau minėta, persekiojimo laikotarpiu KGB itin rūpėjo J. Keliuočio rašomi atsiminimai, buvo tikslinamasi, ar jis neturi antisovietinės literatūros, aiškinamasi, kokį poveikį jis daro jaunimui, koks jo požiūris į sovietinę režimą, ryšius su išeivija. Antai 1970 m. sudarytas agentūrinių-operatyvinių priemonių planas J. Keliuočiui palaužti. Sekimo laikotarpiu numatyta toliau panaudoti pasitikėjimą įgijusius agentus (Mirą, Šatą, Kalvį). Jie turėjo aiškintis J. Keliuočio rašomų atsiminimų turinį ir kaip jis galėtų rankraščius išsiųsti į užsienį. Rūpėjo sužinoti ir konkrečius jo ryšius su jaunuomene. Numatyta vėl užverbuoti žmonių iš J. Keliuočio aplinkos. Siekiant sužinoti intelektualo pokalbių turinį ir nustatyti naujus jo ryšius, būte nutarta įrengti priemonę „T“. Panaudojant priemonę „O“ mėginta surasti J. Keliuočio atsiminimų rankraščių slėptuves. KGB buvo svarbu kontroliuoti J. Keliuočio veiksmus, kad jam neatsirastų jokios galimybės perduoti „pavojingus“ rankraščius į Vakarus. Svarstyta ir kaip susidoroti su dailininku V. Vildžiūnu⁷⁷.

1970 m. smarkėjant KGB spaudimui pasisakyti spaudoje, sustiprėjo ne tik išorinis sekimas, dažniau buvo naudojama ir klau-

symosi technika. Tuo metu J. Keliuočio namuose lankydavosi daug asmenų, su kuriais buvo palaikomi glaudūs ryšiai. Intelektualas su pasitikėjimo nepraradusiais žmonėmis mėgo pasikalbėti antisovietinėmis temomis, o su nepažįstamais dažniausiai šnekučiuodavosi buitiniiais klausimais, šmaikštaudavo, sarkastiškai juokaudavo ir pan. Tad norint išsamiau susipažinti su įvairių jo pokalbių esme, būta buvo įmontuoti specialūs klausymosi įrenginiai. Žinoma, kad apsilankius patikimiems svečiams J. Keliuotis uždengdavo telefono aparatą švarku. Jo nuomone, norėta mikrofoną įtaisyti virtuvėje, radioloje, tokiu pat tikslu jo kostiumas buvęs paimtas išvalyti. J. Keliuotis buvo įsitikinęs, kad mikrofonas yra įrengtas jo būte, o pokalbiai įrašomi KGB pastate⁷⁸. Kaip matyti, intelektualas neklydo ir aiškiai suvokė, kas vyksta jo aplinkoje. Susitikęs su bičiuliais pasakodavo, kad namuose jo pokalbių klausosi KGB. Tai buvo tarsi perspėjimas pas jį lankantis būti atsargesniems. Laikui bėgant, klausymosi aparatūra tapo viena iš jo kalbų temų. Be to, J. Keliuotis yra prašęs pažįstamų padėti jam išmontuoti klausymosi aparatūrą. Antai 1970 m. balandžio 4 d. jis teiravosi vieno svečio, ar šis negalėtų iš telefono aparato išimti vadinamąjį magnetofoną. J. Keliuočio nuomone, „čia labai nedidelis tas daiktas yra. Mano akivaizdoje čia žiūrėjo, taisė. Aš nemačiau. Man vienas sakė, kad jis mažiukas. Kaip žiedas. Aš negalėjau pamatyti.“⁷⁹ Nujausdamas, kad jo pokalbių klausomasi, jis nesibaimino aiškintis ir patyrinti telefono aparato, visokiais būdais pats mėgino surasti klausymosi įrangą.

KGB atidžiai klausėsi J. Keliuočio pokalbių ir juos uoliai užrašinėjo. Operatyvinėje stebėjimo byloje yra gana smulkmeniškų klausymosi išklotinių rusų ir lietuvių kalbomis. Pateikti tiek telefoniniai pokalbiai, tiek pašnekesiai su bičiuliais. Klausytasi įvairiu paros metu. Pokalbiai būdavo įrašomi net

po keletą dienų. Kai kuriose klausymosi išklotinėse užfiksuotas abstraktus kalbėjimas. Antai saugumiečiams rūpėjo, ką intelektualas veikia namuose vienas: ar rašo, ar klausosi „Amerikos balso“, „vokiškų bangų“ ir pan. Ne visada klausymasis būdavo produktyvus, užfiksuota nemažai nereikšmingų dalykų. Pavyzdžiui, 1968 m. kovo 25 d. nurodyta, kad J. Keliuotis kažką skaitė, klausėsi žinių iš VFR rusų kalba, išjungė radiją ir buvo girdėti tik tyla⁸⁰. Žinoma, pokalbių išklotinės atskleidžia ir intelektualo gyvenimo subtilybes: paprasčiausias buitines problemas, įvairias kalbas nuo politikos iki šnipinėjimo aptarimo ir pan.: „Jie, matyt, šantažu verbuoja žmones, aš negaliu suprast, mane kiek nori gali gąsdinti.“⁸¹

J. KELIUOČIO PASISAKYMAS SOVIETINĖJE SPAUDOJE

Be J. Keliuočio, KGB persekiojo ir kitus visuomenės autoritetus, kalintus už antisovietinę veiklą. Pavyzdžiui, bene vienas pirmųjų sovietinio saugumo pinklių neišvengė Antanas Miškinis, kuris 1957 ir 1959 m. viešai pasisakė spaudoje. Poeto atgailą J. Keliuotis laikė lengvabūdišku jaunystės idealų išsižadėjimu, tarnavimu melui ir duonos kąsnio pelnymusi niekšybėmis, vergo šokiu savo tautos kankintojams⁸². Jam buvo skaudu matyti, kaip daug kančių patyręs kolega vaizduoja esąs lojalus sovietams. Tuo metu negailėdamas kandžių replikų A. Miškiniui, J. Keliuotis nenujautė, kaip KGB manipuliuos juo pačiu.

Ilgą laiką J. Keliuotis ištvermingai atlaikė KGB atakas rašyti viešą atgailą. Jis nenorėjo tapti sovietinės tikrovės vergu: „Aš gi negaliu prekiauti nei savo sąžine, nei savo pašaukimu. Aš žinau, jie norėtų, kad aš imčiaus rašyti propagandinius straipsnius, kad pradėčiau viešai daryti savo atgailą. Bet aš niekad savo tautos

pavergėjų, didžiausių žmonijos tironų ir savo šlykščiausių kankintojų nenoriu garbinti, nors jie mane už tai ir aukso kalnais apipiltų. [...] Bet aš labai gerai žinau, ko jie iš manęs nori, bet aš jiems tiesiai į akis pasakiau: „Dievas sutvėrė kiaulę, bet aš jai nenusilenksiu!“ Nusilenkęs šiai apokalipsinei kiaulei, aš nebeturėčiau drąsos ir jėgų toliau gyventi, aš imčiau pats save niekinti, pradėčiau pats savęs neapkęsti.“⁸³ Dėl ramaus ir patogaus gyvenimo J. Keliutis neketino išsižadėti savo vertybių ir pasaulėžiūros.

Įvairiais būdais mėginta priversti intelektualą parašyti KGB taip pageidaujamą atgailą. Norėta jį visaip paveikti užuominomis ir kitų asmenų pavyzdžiu. Dar 1967 m. KGB nesėkmingai siekė išgauti iš J. Keliučio straipsnį sovietų valdžios Rusijoje 50-osioms metinėms. Didelis spaudimas darytas ir 1969–1970 m. Planuotas J. Keliučio pasirodymas spaudoje sovietų valdžios Lietuvoje 30-mečio proga. J. Keliučiui atsakius parašyti reikalaujamą straipsnį, norėta jį ne tik atitraukti nuo kūrybinio ir akademinio jaunimo, bet ir sukompromituoti laikraštyje ar žurnale⁸⁴. Faktai rodo, kad tuomet KGB vadovybė šios minties atsakė, bet ir toliau aktyviai mėgino intelektualą paveikti. Stengtasi daryti įtaką per jo paties aplinką. 1971 m. pradžioje J. Keliutis svarstė, „kodėl leidykla išleido P. Galaunės visą knygą iš straipsnių, parašytų dar „Naujojoje Romuvoje“, o jo straipsnių rinktinės niekas nenori leisti“⁸⁵. Taigi intelektualas blaškėsi draskomas kūrybinių išgyvenimų.

Stiprėjant persekiojimams, J. Keliutis, matęs, kaip KGB susidorojo su A. Miškiniu, suprato, jog ir jo gali laukti panašus likimas, ir įžvelgė KGB siekį priversti jį bendradarbiauti. Senasis inteligentas nevengė pasamprotauti, kokia iš to būtų nauda, jei jį pavyktų paversti KGB talkininku, ironiškai kėlė hipotezes, jog būdamas senyvo amžiaus žinių rinkti nepajėgtų, juo labiau kad klausia

susilpnėjusi, manė, kad greičiausiai jam būtų liepta parašyti kokį straipsnį, agituoti ar nuvažiuoti į Ameriką, kaip antai Antanui Juškai⁸⁶. 1970 m. KGB pradėjo parengtinius veiksmus priversti J. Keliutį prašnekti sovietinėje spaudoje. Tada jo namų slenktį ėmė minti įvairaus plauko asmenys. Buvo siūloma parašyti straipsnį apie Sovietų Lietuvos laimėjimus laikraščiui „Gimtas kraštas“. Intelektualas prisidengdamas silpna sveikata išsisukinėjo nuo šio darbo. Antai 1970 m. jis šmaikštavo: „Matote, užsienyje nelabai tiki, nori, kad J. Keliutis patvirtintų pasiekimus.“⁸⁷ Jis kaip įmanydamas delsė nenorėdamas klaidinti ir skaudinti lietuvių emigrantų. 1970 m. rudenį išsitarė: „Aš ne toks kvailas, kad skubėčiau jiems rašyt. Jie mane kritikuoja, o aš jiems rašysiu?“⁸⁸ Tačiau KGB talkininkai jį ir toliau spyrė. Šiuo laikotarpiu J. Keliutis buvo nuolat klaidinamas ir nesuprato, kas yra jo tikrieji bičiuliai. Jis jautė didelį spaudimą, sakė, kad „žemė dega po jo kojomis“⁸⁹.

Galiausiai 1971 m. KGB susitelkė į vieną tikslą – priversti J. Keliutį viešai pasisakyti sovietinėje spaudoje. Ilgą laiką terorizuojamas, J. Keliutis laikėsi ryžtingai. Tik po nuolatinių dvasinių persekiojimų KGB sugebėjo jį morališkai palaužti. 1971 m., visiškai užguitas, jis pasidavė KGB spaudimui. Nestigdamas išmonės, J. Keliutis parašė straipsnį „Dabartinė Lietuva. Šiandieninės mano mintys“, tačiau jis sistemai ne visai įtiko. „Kvalifikuoto literatūros darbuotojo“ deramai suredaguotas, pakeistu pavadinimu straipsnis atiduotas spausdinti. Straipsnyje „Tiltas, kurio dar nėra“ dėmesys sutelktas į Sovietų Lietuvos kultūros laimėjimų išaukštinimą, raginama pastatyti „kultūrinio bendravimo tiltą, paremtą kūrybos ir gilios atsakomybės už gimtojo krašto kultūrą konstrukcijomis“⁹⁰. KGB darbuotojų iškreiptame rašinyje apeliuojama į išeivijos jausmus: „Bet kurie kultūriniai ryšiai, kontaktai neturėtų

būti nukreipti prieš Tarybų Lietuvą.⁹¹ Kaip manipuliacijos įrankį prieš tautiečius, keliančius lietuviybės klausimą Vakaruose, KGB priverstinai pasitelkė nuo sovietinių represijų nukentėjusius intelektualus. J. Keliuotis ne savo noru viešai deklaravo režimo eskalujamą požiūrį į kultūrinius ryšius su išeivija. Žinoma, šis autoriteto straipsnis garsiai nuskambėjo užsienyje. Kiršinant išeivius ir antisovietškai nusiteikusius lietuvius gimtajame krašte autoritetų menkinimas buvo veiksmingas ginklas. Tad 1972 m. LSSR KGB pirmininkas Juozas Petkevičius informavo LKP CK, kad J. Keliuočio publikacija buvo moraliai smogta lietuvių emigracijai. Skatinant priešišką reakciją nepasitenkinta mažo tiražo „Kultūros barais“. Buvo siekiama, kad apie straipsnį sužinotų kuo daugiau visuomenės. Nutarta užaštrinti situaciją išryškinant autoriaus praeitį. Tačiau kitaminčiai tai traktavo kaip propagandą. Todėl KGB, siekdamas labiau sukiršinti, pasirūpino „Literatūroje ir mene“ išspausdinti J. Keliuočio pasisakymo recenziją, kurioje vaizduojama jo „politinių pažiūrų evoliucija bei tapsmas lojaliu sovietų valdžiai“⁹². Panašios publikacijos LKP CK sutikimu leistos spausdinti ir kitur. „Gimtasis kraštas“ (1972 m. balandžio 20 d.) paskelbė apie interviu Maskvos „Literaturnaja gazeta“ laikraštyje, o „Literatūra ir menas“ (1972 m. rugpjūčio 19 d.) iškilmingai pasveikino J. Keliuotį jubiliejaus proga. Tokiais veiksmais KGB sudarė išpūdį, kad J. Keliuotis „susidraugavo“ su sovietų valdžia. Atgailos publikacija norėta parodyti, kad nepalaužiamų žmonių nėra. Pažymėtina, kad KGB dar buvo kilusi mintis J. Keliuočio pasisakymą įdėti į straipsnių rinkinį ir išplatinti jį Pasaulio lietuvių jaunimo kongreso išvakarėse JAV ir Kanadoje, taip siekiant išryškinti antisovietinę šio renginio kryptį⁹³. Tačiau sumanymas liko neįgyvendintas.

Po J. Keliuočio viešo pasisakymo spaudoje KGB rūpėjo sužinoti jam artimų žmonių

reakciją. Atidžiai buvo stebima jo aplinka, pas jį siunčiami agentai, kad išsiaiškintų padėtį, užfiksuotų pažįstamų nuomones, kurias prireikus būtų galima panaudoti kompromitavimui. Vieni susilaikydavo išreikšti savo nuomonę, kiti „teigiamai“ vertino tokį J. Keliuočio žingsnį, treči tai laikė KGB provokacija. Anot Domo Cesevičiaus, J. Keliuotis savo iniciatyva tokio straipsnio negalėjo parašyti⁹⁴. Cezario Petrausko nuomone, intelektualas straipsnį rašė pagal užsakymą; kadangi „Kultūros barus“ „daugiausia skaitė dailininkai, o ne jaunimas, akivaizdžiai matėsi, kad straipsnis skirtas išeivijai“⁹⁵. Tokios pat nuomonės laikėsi ir Česlovas Kavaliauskas, kuris J. Keliuočio nesmerkė: „Palaužimu siekta padaryti išpūdį emigrantams, kurių pastarasis buvo traktuojamas kaip buvęs Nepriklausomos Lietuvos kultūros šviesulys.“⁹⁶ Kita vertus, įdomi ir paties autoriaus savijauta. Prieš straipsniui pasirodant J. Keliuotis labai išgyveno dėl išeivijos reakcijos. Šiuo priverstiniu poelgiu jis bijojo prarasti ryšius tiek su išeivija, tiek su senąja Lietuvos kūrybine inteligentija⁹⁷. Intelektualas aiškiai suprato, kad jo autoritetas bus panaudotas emigrantams kompromituoti. Spaudoje pasirodžius perredaguotam straipsniui J. Keliuotis jautėsi prastai, jo vos neištiko infarktas dėl „per daug komunistiško parašymo“⁹⁸. Pats J. Keliuotis ta tema kalbėjo mažai, bet 1974 m. prasitarė buvęs priverstas rašyti, nes kitaip nebūtų galėjęs išgyventi, o nuo persekiojimų pervargo, pablogėjo sveikata⁹⁹.

KGB veiksmai susidorojant su autoritetais pateisino lūkesčius – sulaukta neigiamo Vakarų atgarsio į viešą J. Keliuočio atgailą. Tuo metu išeivija patyrė didžiulį nusivylimą, mat į J. Keliuotį buvo žvelgiama kaip į vieną iš „tikrų Lietuvos patriotų“, kurio negali palaužti jokios represijos¹⁰⁰. Vakarų spauda mirgėjo nuo diskusijų, ta tema straipsnius paskelbė „Draugas“, „Dirva“,

„Europos lietuvis“, „Keleivis“. Vis dėlto emigrantų reakcija nebuvo vienareikšmė. Vieni priekaištavo J. Keliuočiui, kiti netikėjo, kad tai sąmoningas jo žingsnis, laikė tai sovietine propaganda ir iš dalies stengėsi morališkai palaikyti straipsnio autorių. Antai Stepas Vykintas tvirtino: „Kiek pažįstu J. Keliuočio kalbą ir stilių, man susidaro įspūdis, kad J. Keliuočio straipsnis yra ne jo paties rašytas, o tik pasirašytas. Tai būtų visai normalu, nes bolševikinėje sistemoje rašytojai yra priverčiami pasirašyti raštus, kurių patys nerašo, o tik pasirašo. Juk lengviau pasirašyti, negu vėl kentėti nepakeliamas tremties kančias Sibire.“¹⁰¹ Kazys Bradūnas J. Keliuočio straipsnį pavadino „kapituliacija prieš okupaciją ir savo sąžinę“¹⁰². Ne visi išeiviai nusisuko nuo intelektualo, kiti susirašinėjo su juo ir toliau. Antai Juozas Girnius 1972 m. J. Keliuotį nuoširdžiai pasveikino 70-mečio proga¹⁰³. Tačiau dabar intelektualas neteko daugelio asmenų paramos. Pakirtus jo ryšius su emigracija, nutrūkus bičiulių moralinei ir materialinei pagalbai, „globėjo“ vaidmens ėmėsi KGB. Kadangi ši institucija rengėsi J. Keliuotį aktyviai panaudoti ir kitose kontrpropagandinėse priemonėse, kad atitrauktų nuo vadinamųjų nacionalistų, nutarta suteikti jam materialinę pagalbą¹⁰⁴. Kol pensijos klausimas buvo sprendžiamas LKP CK, J. Keliuočiui buvo skirta pašalpa. Pademonstruotas lojalumas sovietiniam režimui reiškė ir dalinį gyvenimo sąlygų palengvėjimą. Faktai rodo, kad J. Keliuotis visą laiką skundėsi maža pensija, norėjo, kad ji būtų padidinta, o pats taptų nepriklausomas nuo kitų malonės.

Pažymėtina, kad iš KGB Lietuvos padalinio sėmėsi patirties ir kiti KGB skyriai. Sovietinio saugumo padaliniams buvo įprasta iškelti savo veiklos rezultatus ir demonstruoti, kaip sekasi susidoroti su nepatikimais asmenimis. 1973 m. leidinyje „Sbornik KGB SSSR“ buvo rašoma apie sėkmingas KGB

priemonės palenkiant buvusius nepriklausomos Lietuvos autoritetus, kaip pavyzdį nurodant J. Keliuotį. Pasirodžius šiai publikacijai Krasnojarsko krašto Norilsko miesto KGB skyriaus viršininkas A. Plutovas kreipėsi į LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininką E. Baltiną pagalbos. Buvo pranešta, kad Norilsko mieste gyvena nemažai už nacionalistinę veiklą anksčiau teistų lietuvių, kurių požiūris išliko nepakitęs. Siekiant profilaktinėmis priemonėmis „idėjiškai nuginkluoti“ šiuos asmenis su vietinės spaudos pagalba, buvo prašoma atsiųsti publikuotus J. Keliuočio straipsnius, išverstus į rusų kalbą, taip pat pageidauta daugiau tokius asmenis kompromituojančios medžiagos¹⁰⁵. Tai rodo, kad KGB padaliniai keisdavosi įvairiais duomenimis ir suteikdavo vieni kitiems paramą.

IŠVADOS

Keturių tomų J. Keliuočio operatyvinio stebėjimo byla – tai KGB psichologinio spaudimo ir terorizavimo įrodymas. Šio žmogaus gyvenimas nepriklausomoje Lietuvoje buvo kūrybinio triumfo etapas, o sovietmečiu jo laukė areštai, įkalinimas, persekiojimai ir profilaktiniai pokalbiai. Sovietinis režimas priešišškai žvelgė į buvusius tremtinius ir politinius kalinius, laikė juos kliūtimi kuriant Lietuvoje naują sistemą, todėl daugelį autoritetų bandė morališkai terorizuoti.

J. Keliuotis neišvengė įvairių KGB provokacijų. Į manipuliacinius žaidimus KGB buvo įtraukęs daugybę žmonių. Gyvendamas persekiojimo atmosferoje, smarkiai palaužtas ir suvargintas, intelektualas parašė atsiminimus, atskleisdamas juose lagerio kančias ir žmogaus teisių pažeidimus. 1962–1975 m. KGB visomis jėgomis siekė iš rašytojo juos išgauti. Nors KGB nepavyko įgyti intelektualo rankraščių, tačiau ilgą laiką buvo užkirstas kelias jiems perduoti į Vakarus.

Persekiojimo laikotarpiu – 1956–1978 m. – J. Keliutį supo daugybė KGB agentų. Daugiausia buvo verbuojami intelektualų aplinkos žmonės. Paradoksalu, bet kurį laiką eruditas labiausiai pasitikėjo kaip tik įtakos agentais. Planus susidoroti su nepriklausomos Lietuvos autoritetais kūrė ir koordinavo nemažas būrys įtakingų saugumiečių. Sekimo įranga ir sekiai buvo veiksmingai panaudojami siekiant kontroliuoti kiekvieną J. Keliučio žingsnį. KGB su pertraukomis taikė jam įvairias operatyvines technines priemones: klausėsi jo pokalbių, atliko slapta kratas, patikras, fotografavo, kontroliavo jo susirašinėjimą. Aktyviai šnipinėjamas KGB, intelektualas pradėjo jausti persekiojimo baimę. Paskutiniais gyvenimo metais nuolat terorizuojamas J. Keliutis prarado pasitikėjimą aplinkiniais.

KGB siekė neutralizuoti intelektualų kultūrinę įtaką. Diskredituoti nepriklausomos Lietuvos autoritetus buvo naudinga norint sukiršinti išeivius kultūrinių ryšių su Lietuva klausimu. 1971 m. palaužtas J. Keliutis galiausiai pasisakė spaudoje, iškeldamas eko-

nominius ir kultūrinius sovietinės Lietuvos pranašumus ir pasmerkdamas emigrantų veiklą. Viena vertus, tai reikė priverstinį savo pasaulėžiūros išsižadėjimą ir fiktyvų lojalumo sovietiniam režimui demonstravimą. Kita vertus, ši atgaila rodė, jog asmuo yra pakliuvęs į KGB gniaužtus. Tokie žymių žmonių pareiškimai buvo naudojami sovietinei propagandai, o patys asmenys, netekę autoriteto, būdavo atstumiami. Kovoiant su išeivija J. Keliučio asmenybe buvo naudojamas kaip manipuliacijos įrankiu, tačiau KGB nepavyko jo visiškai atskirti nuo visuomenės. Sovietinėje sistemoje J. Keliutis išliko kaip nepriklausomybės laikų šviesulys ir Vakarų moderniojo meno puoselėtojas.

Pažymėtina, kad J. Keliutis buvo persekiojamas iki pat savo mirties 1983 m. 1988 m. gruodžio 16 d. LSSR Aukščiausiasis Teismas intelektualą reabilitavo. Oficialiai jis nustotas laikyti sovietinės santvarkos priešu. Vadinas, tik pasikeitus politinei padėčiai liautasi persekioti antisovietškai nusiteikusius asmenis.

Nuorodos

¹ Juozas Keliutis gimė 1902 m. rugsėjo 4 d. Joniškyje. Mokėsi Biržų, Rokiškio ir Panevėžio gimnazijose. 1926 m. Kaune baigė Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos-filosofijos fakultetą. 1924–1926 m. redagavo žurnalą „Pavasaris“. 1926–1929 m. Paryžiaus Sorbonos universitete studijavo filosofiją, literatūrą, žurnalistiką, meną ir sociologiją. Nuo 1929 m. dirbo laikraščio „Rytas“ redakcijoje, 1930–1932 m. leido ir redagavo moksleivių žurnalą „Ateities spinduliai“. 1930 m. – literatūros almanacho „Granitas“ redaktorius, 1931–1940 m. – kultūros žurnalo „Naujoji Romuva“ leidėjas ir redaktorius. 1935–1937 m. Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos-filosofijos fakultete dėstė žurnalistiką. 1942–1943 m. – Sociologijos-žurnalistikos katedros adjunktas, 1944 m. – kultūros žurnalo „Kūryba“ redaktorius. 1944 m. tapo Lietuvos išlaisvinimo tarybos ideologinių patarėju, prisidėjo prie pagrindinio

žurnalo „Aušra“ leidybos. Kūrybinei veiklai telkė menininkus ir mokslininkus. Parašė straipsnių apie garsias pasaulio asmenybes – Charles'į Baudelaire'ą, Arthurą Rimbaud, Oskarą Milašį, Paulį Cézanne'ą, Pablo Picasso ir kt.

² Juozas Keliutis ir literatūros dinamikos problemos, sud. A. Jurgutienė, Vilnius, 2004.

³ A. Mažrimas, *Ryto pažadai, vidudienio triumfai, sutemos vakarės*, http://www.culture.lt/lmenas/?leid_id=3002&kas=spaudai&st_id=4742.

⁴ „Gudrus masalas neišmanėliams išeiviams“, *Draugas*, 1972, sausio 22.

⁵ *Dirva*, 1972, gegužės 12, Nr. 38.

⁶ S. Vykintas, „Pamokymas ne draugams“, *Europos lietuvis*, 1972, Nr. 16.

⁷ „Po Keliučio išprievartautas Tiškus“, *Kelevis*, 1972.

⁸ J. Girnius, „Sveikiname neužmirštąjį Juozą Keliutį: [Ryšium su 70-osiomis gimimo metinėmis]“, *Aidai*, 1972, Nr. 6.

- ⁹ Vienybė, 1976, sausio 9.
- ¹⁰ B. Rimgaudas, „Nuo „Naujosios Romuvos“ iki Maskvos“, *Tėviškės žiburiai*, 1972, rugpjūčio 27.
- ¹¹ *Tiesa*, 1975, lapkričio 14–20.
- ¹² J. Keliuotis, *Mano autobiografija*, Vilnius, 2003.
- ¹³ <http://www.rasyk.lt/knygos/mano-autobiografija/1367.html>.
- ¹⁴ J. Keliuotis, op. cit.
- ¹⁵ Objektas „40-149-70“ 1970 m. balandžio 2 d. sekimo suvestinė, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 45, b. 374, l. 12 a. p.
- ¹⁶ Agento Miro 1966 m. liepos 25 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. V. Zacharovo, *ibid.*, b. 372, l. 299 a. p.
- ¹⁷ *Ibid.*, l. 299.
- ¹⁸ „Jei aš turėčiau kokį nors pragyvenimo šaltinį, tai mielai Jūsų muziejui juos paaukočiau dovanai. [...] Tai unikaliniai dalykai“, J. Keliuotio 1960 m. gruodžio 24 d. pareiškimas LSSR teatro draugijos prezidentui, J. Keliuotio rankraščių fondas.
- ¹⁹ *Ibid.*, f. 31, p. 540–581.
- ²⁰ G. Zemlickas, „Ieškoti tiesos ir pritarti tiems, kurie kovoja (2)“, *Mokslo Lietuva*, 2002, rugsėjo 19, Nr. 16.
- ²¹ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. A. Randakevičiaus 1964 m. balandžio 24 d. tarnybinis pranešimas LKP CK, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 372, l. 44.
- ²² *Ibid.*
- ²³ LSSR KGB 4-osios valdybos 1-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio kpt. M. Terechino 1960 m. sausio 27 d. pažyma apie J. Keliuotį, *ibid.*, l. 20.
- ²⁴ 1963 m. rugpjūčio 12 d. literinės suvestinės pažyma, *ibid.*, l. 171.
- ²⁵ Agento Miro 1966 m. liepos 25 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. V. Zacharovo, *ibid.*, l. 299.
- ²⁶ Agento Tako 1961 m. rugpjūčio 14 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko kpt. A. Domarko, *ibid.*, l. 108.
- ²⁷ Agento Morozovo 1962 m. sausio 10 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio kpt. J. Česnavičiaus, *ibid.*, l. 117.
- ²⁸ Agento Mišos 1963 m. liepos 19 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio kpt. E. Baltino, *ibid.*, l. 166.
- ²⁹ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. A. Randakevičiaus 1964 m. balandžio 24 d. tarnybinis pranešimas LKP CK, *ibid.*, l. 47.
- ³⁰ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. K. Liaudžio 1959 m. birželio 13 d. spec. pranešimas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui, *ibid.*, l. 29.
- ³¹ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. A. Randakevičiaus 1964 m. balandžio 24 d. tarnybinis pranešimas LKP CK, *ibid.*, l. 51.
- ³² Agento Miro 1968 m. rugsėjo 6 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. V. Zacharovo, *ibid.*, l. 117.
- ³³ J. Keliuotis, op. cit., p. 540.
- ³⁴ Objektas „40-149-70“ 1970 m. balandžio 2 d. sekimo suvestinė, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 374, l. 13 a. p.
- ³⁵ Agento Morozovo 1962 m. sausio 10 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio kpt. J. Česnavičiaus, *ibid.*, b. 372, l. 117.
- ³⁶ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio kpt. I. Kazakovo 1963 m. kovo 22 d. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, patvirtintas LSSR KGB pirmininko plk. A. Randakevičiaus, *ibid.*, l. 35.
- ³⁷ Literinės priemonės „S“ 1970 m. kovo 28 d. suvestinė, *ibid.*, b. 373, l. 300 a. p.
- ³⁸ *Ibid.*, l. 316 a. p.
- ³⁹ J. Janušaičio 1975 m. birželio 14 d. laiškas iš Čikagos, *ibid.*, b. 375, l. 98.
- ⁴⁰ Agento Tauro 1975 m. lapkričio 24 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio kpt. A. J. Rukšėno, *ibid.*, l. 134.
- ⁴¹ Agento Kibirkšties 1975 m. rugsėjo 12 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko pplk. E. Baltino, *ibid.*, l. 109.
- ⁴² *Ibid.*, l. 110.
- ⁴³ Agento Šato 1974 m. rugsėjo 3 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio operatyvinio įgaliotinio lt. A. Kazlausko, *ibid.*, l. 25.
- ⁴⁴ 1976 m. birželio 24 d. klausymosi išklotinė, patvirtinta LSSR KGB 5-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio viršininko pplk. K. Banevičiaus, *ibid.*, l. 163 a. p.
- ⁴⁵ *Ibid.*, l. 163.
- ⁴⁶ *Ibid.*
- ⁴⁷ *Ibid.*, l. 162.
- ⁴⁸ Agento Gintaro 1970 m. gruodžio 11 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo

skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. P. Kalakauskas, *ibid.*, b. 374, l. 134 a. p.

⁴⁹ Objekto „40-153-68“ 1968 m. kovo 30 d. klausymosi suvestinė, *ibid.*, b. 373, l. 93.

⁵⁰ Agento Miro 1966 m. liepos 25 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. V. Zacharovo, *ibid.*, b. 372, l. 299.

⁵¹ LSSR KGB 5-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. P. Kalakauskas 1972 m. gegužės 5 d. pažyma apie pokalbį su J. Keliuočiu, *ibid.*, b. 374, l. 270.

⁵² LSSR KGB 5-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. P. Kalakauskas 1972 m. sausio 19 d. raportas, *ibid.*, l. 193 a. p.

⁵³ LSSR KGB 5-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. P. Kalakauskas 1972 m. sausio 24 d. pažyma, *ibid.*, l. 217.

⁵⁴ Agento Gintaro 1972 m. vasario 25 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. P. Kalakauskas, *ibid.*, b. 373, l. 240 a. p.

⁵⁵ Sveikinusių, aplankiusių ir kt. asmenų sąrašai, J. Keliuotio rankraščių fondas.

⁵⁶ J. Keliuotis, *op. cit.*, p. 546.

⁵⁷ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. K. Liaudžio 1958 m. sausio 13 d. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 372, l. 11–15.

⁵⁸ Agento Pasaulio agentūrinis pranešimas, priimtas 1964 m. sausio 28 d. LSSR KGB 2-osios valdybos 1-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. V. Zacharovo, *ibid.*, l. 36.

⁵⁹ Agento Morozovo 1962 m. sausio 10 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio kpt. J. Česnavičiaus, *ibid.*, l. 118.

⁶⁰ Agento Gintaro 1970 m. gruodžio 11 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. P. Kalakauskas, *ibid.*, b. 374, l. 134 a. p.

⁶¹ Objekto „40-149-70“ 1970 m. balandžio 6 d. klausymosi suvestinė, *ibid.*, l. 50 a. p.

⁶² Literinės priemonės „S“ 1970 m. kovo 28 d. suvestinė, *ibid.*, b. 373, l. 310.

⁶³ LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio kpt. I. Kazakovo 1963 m. kovo 22 d. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, patvirtintas LSSR KGB pirmininko plk. A. Randakevičiaus, *ibid.*, b. 372, l. 36.

⁶⁴ V. Strazdelio 1961 m. kovo 31 d. pareiškimas, priimtas LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio kpt. R. Sprindžio, *ibid.*, l. 66.

⁶⁵ Agento Mišos 1963 m. liepos 19 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 2-osios valdybos 2-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio kpt. E. Baltino, *ibid.*, l. 168.

⁶⁶ Agento Gintaro 1970 m. gruodžio 11 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. P. Kalakauskas, *ibid.*, b. 374, l. 134 a. p.

⁶⁷ 1970 m. kovo 28 d. klausymosi išklotinė, patvirtinta LSSR KGB OTS 2-ojo poskyrio viršininko mjr. J. Breivos, *ibid.*, b. 373, l. 310.

⁶⁸ J. Keliuotis, *op. cit.*, p. 529.

⁶⁹ Agento Gintaro 1970 m. gruodžio 11 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. P. Kalakauskas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 374, l. 135.

⁷⁰ Agento Gintaro 1972 m. sausio 10 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio viršininko mjr. D. Maslobojevo, *ibid.*, l. 202 a. p.

⁷¹ Agento Šato 1975 m. rugsėjo 9 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio operatyvinio įgaliotinio lt. A. Kazlauskas, *ibid.*, b. 375, l. 108.

⁷² Literinės priemonės „S“ 1970 m. kovo 28 d. suvestinė, *ibid.*, b. 373, l. 282 a. p.

⁷³ 1976 m. birželio 24 d. klausymosi išklotinė, patvirtinta LSSR KGB 5-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio viršininko pplk. K. Banevičiaus, *ibid.*, b. 375, l. 162.

⁷⁴ Agento Šato 1975 m. rugsėjo 9 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio operatyvinio įgaliotinio lt. A. Kazlauskas, *ibid.*, l. 108.

⁷⁵ 1976 m. birželio 24 d. klausymosi išklotinė, patvirtinta LSSR KGB 5-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio viršininko pplk. K. Banevičiaus, *ibid.*, l. 161.

⁷⁶ Agento Adomo 1969 m. kovo 5 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. P. Kalakauskas, *ibid.*, b. 373, l. 123.

⁷⁷ LSSR KGB 5-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. P. Kalakauskas 1970 m. kovo 16 d. agentūrinių-operatyvinių priemonių planas, patvirtintas LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko M. Ščensnovičiaus, *ibid.*, l. 179–183.

⁷⁸ Agento Gintaro 1970 m. gruodžio 11 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. P. Kalakauskas, *ibid.*, b. 374, l. 134.

⁷⁹ Objekto „40-149-70“ 1970 m. balandžio 2 d. sekimo suvestinė, *ibid.*, l. 11 a. p.

⁸⁰ Objekto „40-153-68“ 1968 m. kovo 25 d. sekimo suvestinė, *ibid.*, b. 373, l. 78.

⁸¹ Objekto „40-149-70“ 1970 m. balandžio 5 d. sekimo suvestinė, *ibid.*

⁸² A. Mažrimas, *op. cit.*

⁸³ J. Keliuotis, *op. cit.*, p. 500.

⁸⁴ LSSR KGB 5-ojo skyriaus 2-ojo poskyrio vyr. operatyvinio įgaliotinio P. Kalakauskas 1970 m. gegužės 15 d. raportas LSSR KGB pirmininkui gen. mjr. J. Petkevičiui, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 374, l. 270.

⁸⁵ J. Keliuotis, *op. cit.*, p. 538.

⁸⁶ 1970 m. kovo 28 d. klausymosi išklotinė, patvirtinta LSSR KGB OTS 2-ojo poskyrio viršininko mjr. J. Breivos, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 373, l. 311.

⁸⁷ Agento Šato 1970 m. spalio 28 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio operatyvinio įgaliotinio vyr. lt. R. Narvydo, *ibid.*, b. 374, l. 124 a. p.

⁸⁸ Agento Šato 1970 m. lapkričio 24 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio operatyvinio įgaliotinio vyr. lt. R. Narvydo, *ibid.*, l. 131 a. p.

⁸⁹ Agento Gintaro 1971 m. vasario 19 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. P. Kalakauskas, *ibid.*, l. 138 a. p.

⁹⁰ J. Keliuotis, „Tiltas, kurio dar nėra“, *Kultūros barai*, 1971, Nr. 12, p. 23.

⁹¹ *Ibid.*

⁹² LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus 1972 m. raštas LKP CK, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 477, l. 207.

⁹³ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus 1972 m. vasario 14 d. raštas SSRS KGB 5-osios valdybos viršininkui gen. mjr. F. Bobkovui, *ibid.*, b. 374, l. 220.

⁹⁴ Agento Felikso 1972 m. sausio 20 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. P. Kalakauskas, *ibid.*, l. 208.

⁹⁵ Agento Ivano 1972 m. sausio 24 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio mjr. P. Kalakauskas, *ibid.*, l. 210.

⁹⁶ *Ibid.*, l. 209.

⁹⁷ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus 1972 m. vasario 14 d. raštas SSRS KGB 5-osios valdybos viršininkui gen. mjr. F. Bobkovui, *ibid.*, l. 224.

⁹⁸ Agento Tauro 1972 m. lapkričio 24 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio lt. A. J. Rukšėno, *ibid.*, l. 324.

⁹⁹ Agento Šato 1974 m. rugsėjo 3 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio operatyvinio įgaliotinio lt. A. Kazlauskas, *ibid.*, b. 375, l. 25.

¹⁰⁰ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus 1972 m. vasario 14 d. raštas SSRS KGB 5-osios valdybos viršininkui gen. mjr. F. Bobkovui, *ibid.*, b. 374, l. 221.

¹⁰¹ S. Vykintas, „Atsakymas Juozui Keliuočiui“, *Europos lietuvis*, 1972, Nr. 21.

¹⁰² Agento Poeto 1972 m. gegužės 20 d. agentūrinis pranešimas, priimtas LSSR KGB 5-ojo skyriaus operatyvinio įgaliotinio vyr. lt. I. Valucko, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 374, l. 271.

¹⁰³ „Jei bus lemta bent šiam žurnalo puslapiui Jus pasiekti, tikėkite, kad nesame pamišę Jūsų, kuris taip skaidriai simbolizavote laisvosios Lietuvos kūrybinį entuziazmą. Tautinis solidarumas tarp tų, kurie esate tėvynėje, ir tų, kurie svetur atsidūrėme, yra neabejojamas tiltas. „Tiltas, kurio dar nėra“ ir liks tokiu, kurio nebus, jei norima tilto su pačiu okupaciniu režimu. Kol tarp lietuvio ir lietuvio stovi okupantas, nėra lengva kalbėtis. Nėra lengva ir skirti, kas iš šalies padiktuota. „Sudėtingomis“ sąlygomis ir visi santykiai lieka „sudėtingi“. Jei galėtumėte ne tik mums pasiųsti spaudos, bet ir čia jos gauti, visai kitaip nušvistų ir visas tas „tilto“ klausimas. Išeivių tautiniam išlikimui labai svarbi tėvynės parama. Propaganda – ne parama“, J. Girnius, *op. cit.*, p. 304.

¹⁰⁴ LSSR KGB pirmininko gen. mjr. J. Petkevičiaus 1974 m. balandžio 2 d. raštas LKP CK sekretoriui A. Barkauskui, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 374, l. 259.

¹⁰⁵ Krasnojarsko krašto Norilsko miesto KGB skyriaus viršininko A. Pliutovo 1973 m. rugpjūčio 23 d. raštas LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininkui E. Baltinui, *ibid.*, b. 375, l. 3.

Gauta 2009 09 20
Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Lina Okuličiūtė

JUOZAS KELIUOTIS IN THE TARGET OF KGB IN 1956–1978

Summary

The life of Juozas Keliuotis, one of the most conspicuous cultural workers of Lithuania, in Soviet times shows the specificity of the psychological pressure on intellectuals. The KGB unit in Lithuania involved many personalities in its manipulatory games. J. Keliuotis was of no exception. Persecuted and morally broken he wrote the memoirs revealing sufferings in the camp and violations of human rights. In 1962–1975, KGB spared no efforts seeking to find and obtain the memoirs of the intellectual in question. Even though the security failed to fetch the manuscripts of the intellectual, it succeeded in hindering for a long time their passing over to the West.

Dealing with the independent Lithuanian authoritative persons was planned by experienced and influential KGB operational workers. In 1956–1978, J. Keliuotis was shadowed by quite a number of agents. It was people from the environment of the intellectual that were mostly hired. Most frequently he had to communicate with the agents of influence. For J. Keliuotis' control not only agents were used, but also different ways for his efficient shadowing. KGB, with interruptions, applied various so-called operational technical measures: listened to his conversations, carried out secret searches in his apartment, made photos, and controlled J. Keliuotis' correspondence. Due to constant and active spying by KGB, J. Keliuotis lost trust in his close people.

KGB aimed at neutralizing the cultural influence of intellectuals. It was useful to discredit the authoritative persons by instigating them to be in conflict with émigré in terms of cultural relations. In 1971, J. Keliuotis spoke forcibly in the press, not only condemning the activity of emigrants, but also demonstrating economic and cultural "achievements" of Soviet Lithuania. The article of the intellectual was re-edited by operational employees in the direction useful for the Soviet system. The forced trampling on his world outlook meant the fictitious demonstration of loyalty to the Soviet regime. Moreover, such repentance in the press showed that a certain person was gripped by KGB. Public statements of intellectuals were used for Soviet propaganda, and the persons themselves who lost their authority were pushed aside. The individuality of J. Keliuotis in fighting with émigré was necessary for KGB as the tool of manipulation aimed at denying the historic truth. Nevertheless, in the eyes of the public of Soviet Lithuania J. Keliuotis remained as the enlightened person from the times of independence and the advocate of Western modern art.

J. Keliuotis was persecuted until his death 1983 The LSSR Supreme Court rehabilitated the intellectual on December 16, 1998. Only with the change in the political situation, persecution of persons of anti-Soviet disposition and not loyal to the Soviet system was stopped.

Vinco Krėvės-Mickevičiaus ir Lietuvos pasiuntinio JAV Povilo Žadeikio susirašinėjimas 1945–1953 m.

Publikacijoje pateikiamas buvusio Lietuvos marionetinės Liaudies vyriausybės vadovo ir užsienio reikalų ministro Vinco Krėvės-Mickevičiaus susirašinėjimas su Lietuvos pasiuntiniu JAV Povilu Žadeikiu po Antrojo pasaulinio karo. Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone fonde surasti dokumentai ne tik atskleidžia naujas V. Krėvės gyvenimo detales, bet ir paaiškina jo politinių atsiminimų rašymo istoriją. Iš dokumentų paaiškėja, kaip į V. Krėvės atsiminimus reagavo P. Žadeikis ir kiti lietuvių diplomatai.

ĮVADAS

„Aš nesirūpinu ir niekuomet nesirūpinau, ką apie mane mano kiti, diplomatai ir nediplomatai, ir nesirūpinsiu“ (iš V. Krėvės 1952 m. gruodžio 1 d. laiško M. Biržiškai. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (VUB RS), f. 118–428, laiškas Nr. 49).

Lietuvių visuomenė, prisimindama tragiškus 1940 m. vasaros įvykius, dešimtmečiais rėmėsi rašytojo, buvusio Liaudies vyriausybės vadovo ir užsienio reikalų ministro Vinco

Krėvės-Mickevičiaus politiniais atsiminimais¹. V. Krėvės liudijimai buvo svarbus šaltinis šaltojo karo metais tarptautinėje plotmėje ginant Lietuvos laisvės bylą². Tačiau nepaisant šio istorijos šaltinio išliekamosios vertės, visuomenei iki šiol neaiškios aplinkybės, kuriomis atsirado V. Krėvės atsiminimai apie Lietuvos okupaciją. Yra žinoma tik tiek, jog Pensilvanijos profesoriaus šveicaro Alfredo Senno dėka V. Krėvė 1947 m. iš Austrijos pabėgėlių stovyklos atvyko į JAV ir įsidarbines tame pačiame universitete pradėjo rašyti atsiminimus. 1950 m. JAV lietuvių žurnale „Nemunas“ buvo išspausdinti tų atsiminimų fragmentai, sulaukę prieštaringų išeivijos lietuvių vertinimų³. Po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo Alberto Zalatoriaus parengtoje V. Krėvės atsiminimų knygoje taip pat nėra detalai paaiškintos šio istorijos šaltinio atsiradimo aplinkybės⁴. A. Zalatoriaus teigimu, „Krėvės atsiminimai labiau išorės negu vidinės būtinybės padiktuoti. Ko gero, rašytojas niekada nebūtų jų ėmėsis, jeigu ne lemtingi tautos gyvenimo lūžiai“⁵.

Atsiminimų rašymo istorija kiek kitokia. Juos rašyti V. Krėvę paskatino tuometinis Lietuvos pasiuntinybės JAV vadovas Povilas

Žadeikis. Lietuvos centriniame valstybės archyve (LCVA) Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone fonde (f. 656) pavyko rasti gausią V. Krėvės ir P. Žadeikio korespondenciją, kuri apima 1945–1953 m. laikotarpį. Archyve išliko 17 V. Krėvės laiškų, adresuotų P. Žadeikiui, bei pastarojo 27 laiškai, rašyti V. Krėvei. Pirmas laiškas datuotas 1945 m. birželio 28 d., jį V. Krėvė parašė iš Austrijos pabėgėlių stovyklos, o paskutinis – P. Žadeikio 1953 m. rugsėjo 19 d. laiškas V. Krėvei. Be kita ko, iš surastos korespondencijos paaiškėja keletas naujų detalių apie V. Krėvės kelionę į JAV ir 1940 m. vasaros įvykių atsiminimų rašymo užkulsius. LCVA saugomame Lietuvos pasiuntinybės Didžiojoje Britanijoje fonde (f. 648) pavyko rasti Lietuvos pasiuntinio Didžiojoje Britanijoje Broniaus Kazio Balučio 1953 m. liepos 10 d. laišką P. Žadeikiui bei pastarojo du atsakomuosius laiškus B. K. Balučiu. Iš laiškų atsiskleidžia lietuvių diplomatų reakcija į V. Krėvės ką tik parašytus politinius atsiminimus.

Prieš skelbiant surastus dokumentus, vertėtų trumpai aptarti išeivijoje jau paskelbtus V. Krėvės laiškus, tiesiogiai susijusius su jo politinių atsiminimų rašymu. Lietuvių literatūros istorikas Vincas Maciūnas, buvęs V. Krėvės studentas, išeivijoje artimai bendravęs su klasiku, prieš keletą dešimtmečių spaudoje⁶ paskelbė V. Krėvės laiškus, adresuotus jo artimiausiems pažįstamiems. Iš paskelbtų laiškų ištraukų paaiškėjo V. Krėvės gyvenimo sąlygos, nuotaikos, požiūris į okupuotą Lietuvą ir išeiviją pokario metais ir pan. Kita vertus, iš V. Maciūno paskelbtų laiškų ištraukų neįmanoma atkurti visų V. Krėvės politinių atsiminimų rašymo detalių. Juolab kad V. Krėvė nuolat pabrėždavo savo apolitiškumą. Antai 1948 m. kovo 3 d. laiške Mykolui Biržiškai jis rašė: „Kiek supratau, norite mane barti, kodėl aš nieko nekalbu, nieko nerašau politiniais klausimais. Įtariate, kad taip elgiuosi iš „akademinio“ nusistatymo. Tiesą pasakius,

aš niekuomet, net ir Lietuvoje, nemėgau viešų prakalbų. Bet čia, Amerikoje, visai kitos priežastys, dėl kurių netenka pasireikšti kalbomis. Tik būdamas čia, gali suprasti visas šias priežastis. Pirmiausia, čia visi pasiskirstę į partijas, ir vietiniai tik savo žmones proteguoja. O kadangi nesu partijos žmogus, todėl niekas nesisirūpina išgirsti, ką galėčiau pasakyti. Daugiau dar, niekas nenori, kad kalbėčiau politiniais klausimais. [...] Esu parašęs gana smulkiai atsiminimų pluoštą apie įvykius pirmosios rusų okupacijos metu, bet jų neskelbiu dar, mūsų atstovybei patariant. Šiandien mūsų klausimas čia dar neaktualus, reikia turėti atsargoje šį tą naujo, turėti tam laikui, kada tas bus aktualu. Šiandien tas praskambėtų be atgarsio.“⁷ Kiek vėliau, 1948 m. liepos 11 d., apie rašomus atsiminimus V. Krėvė laiške Juozui Prunskiui sakė: „Mano atsiminimų dalis, kuri liečia pirmąją bolševikų ir vokiečių okupacijas, nėra dar net įpusėjusi. Rašau labai nuodugniai apie tuos tik faktus, kurie man gerai žinomi, bet darbas eina labai lėtai. Skubėti nemo-ku.“⁸ Liepos 18 d. laiške Vandai Sruogienei V. Krėvė rašė: „Nesitikiu, kad galėsiu savo atsiminimus ištisai baigti. Dabar rašau apie bolševikų pirmosios okupacijos įvykius Lietuvoje. Tęsiu iki mano išvykimo iš Lietuvos.“⁹ Iš šių laiškų fragmentų ir kitų V. Maciūno paskelbtų V. Krėvės laiškų ištraukų matyti, kad V. Krėvė atsiminimų rašymą, net kai kurias jų turinio detales derino su P. Žadeikiu. 1949 m. vasario 22 d. laiške Jonui Aisčiui V. Krėvė užsiminė apie almanachą, kuriame turėjo būti jo atsiminimų dalis. Jis pažymėjo, kad „ponas atstovas [P. Žadeikis. – M. T.] iš tikrųjų prašė tik išbraukti Merkio atsiliepimą apie Smetoną. Suprantama, tai gana sunku padaryti, nutylėti faktą, kuris buvo. Be to, reikėtų tada gal išbraukti ir atitinkamą vietą apie Smetoną ir Šilingo pareiškimę, kur jis vis užgiria Smetonos pasišalinimą iš Lietuvos. [...] Manau, kad A. Merkio pareiškimas – tai

tik jo nervų reikalas. Bet šiandien mane kitas dalykas labai jaudina. Juk Šilingas ir Merksys yra šiandien bolševikų rankose. Mane baimina, kad šis mano straipsnis gali katastrofiškai atsilipti į jų likimą“¹⁰. Pažymėtina, jog V. Krėvė apie savo atsiminimus rašė ne pačiam P. Žadeikiui, o savo artimiesiems pažįstamiems. Tuo tarpu V. Krėvės ir P. Žadeikio susirašinėjimas visuomenei buvo nežinomas, išskyrus vieną V. Krėvės 1952 m. lapkričio mėn. rašytą laišką P. Žadeikiui; jame autorius, padėkojęs už sveikinimus 70-ties metų jubiliejaus proga, diplomatai rašė, kad jis nebuvo „įveltas“ į Liaudies vyriausybę, o sutiko eiti šias atsakingas pareigas „lietuvių patriotų įprašytas, tiksliau pasakius, priverstas, kaip ir ponas Ernestas Galvanauskas“. Iš viso V. Maciūnui pavyko surinkti aštuonis V. Krėvės laiškus P. Žadeikiui. Šiuo metu jie saugomi Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių skyriuje (VUB RS)¹¹.

Iš pateiktos istoriografijos matyti, kad V. Krėvės politinių atsiminimų apie 1940 m. Lietuvos okupaciją rašymo istorija beveik nežinoma, o ką jau kalbėti apie V. Krėvės ir P. Žadeikio susirašinėjimą bei B. K. Balučio ir P. Žadeikio reakciją į V. Krėvės atsiminimus. Šiai spragai užpildyti pateikiame minėtą dokumentinę medžiagą. Siekiant išlaikyti nuoseklumą ir padėti skaitytojui geriau suprasti įvykius, laiškai išdėstyti laikantis įvykių chronologijos t. y. pirmiausia pateikiamas vieno asmens, pavyzdžiui, V. Krėvės laiškas, o po jo – P. Žadeikio atsakymas. Išnašose pateikiami laiškuose minimų pavardžių, organizacijų ir kt. paaiškinimai. Siekiant išlaikyti autentiškumą, laiškų kalba netaisyta, išskyrus korektūros netikslumus.

Publikaciją sąlyginai sudaro trys dalys: 1) trumpai pristatoma V. Krėvės politinių atsiminimų rašymo istorija, nušviečiama bendra to meto padėtis; 2) spausdinamas V. Krėvės ir P. Žadeikio susirašinėjimas ir 3) siekiant atskleisti lietuvių diplomatų reakciją į V. Krė-

vės atsiminimus, pateikiami B. K. Balučio ir P. Žadeikio laiškai.

TRUMPA V. KRĖVĖS POLITINIŲ ATSIMINIMŲ RAŠYMO ISTORIJA

Baigiantis Antrajam pasauliniam karui, V. Krėvė, kaip ir tūkstančiai tėvynainių, pasitraukė į Vakarų, kelerius metus gyveno Austrijoje, Glasenbacho pabėgėlių (*Displaced Persons*) (toliau – DP) stovykloje. Patyręs sunkias gyvenimo sąlygas¹² ir susitaikydamas su mintimi, jog į tėvynę bent kelerius metus nebus galima grįžti, V. Krėvė nuo pat pradžių stengėsi išvykti į JAV. Šį sumanymą ketino įgyvendinti padedamas savo gero pažįstamo Pensilvanijos profesoriaus A. Senno¹³ bei Lietuvos pasiuntinio JAV P. Žadeikio. Pastarasis vienas pirmųjų susirūpino V. Krėvės padėtimi DP stovykloje ir 1945 m. sausio 7 d. laišku kreipėsi į Bruklinę gyvenantį dr. Vladą K. Vencį (jis rūpinosi savo giminaičių padėtimi Vokietijoje) prašydamas suteikti žinių apie V. Krėvę. P. Žadeikis taip pat siekė, kad žinios apie V. Krėvę nepakliūtų į spaudą ir jo gyvenamosios vietos nesužinotų sovietai. Lietuvos pasiuntinys norėjo V. Krėvę matyti JAV: „Geistu ir reikalinga, kad jis čia galėtų atvykti ir užsiimti rašymo darbais.“¹⁴ Sprendžiant iš išlikusių šaltinių, V. K. Vencius jokios pagalbos V. Krėvei nesuteikė. Nepaisant to, P. Žadeikis kartu su JAV profesoriumi A. Sennu stengėsi pagelbėti V. Krėvei. P. Žadeikio iniciatyva V. Krėvės šeima gaudavo vadinamuosius paketus, siuntinius su maistu, cigaretėmis ir drabužiais. Štai 1946 m. birželio 27 d. V. Krėvės žentas Vytautas Mošinskis laiške P. Žadeikiui dėkojo už siuntinį: „Sunku man yra todėl išreikšti tą džiaugsmą, kurį sudarė Tamstos dosni parama man, žmonai ir Krėvei-Mickevičiams, su kuriais pasidalinau paketo turiniu. Deja, šiuo momentu nematau galimybės padengti Tamstos turėtas išlaidas,

bet pirmai progai pasitaikius neatidėliojant tą padarysiu. Visų mūsų svajonė – tai po viso to blaškymosi Europoje kur nors galutinai nutūpti ir įsikurti, nes greito grįžimo Lietuvon laukti netenka, atrodo. Bet kol šis klausimas taps realizuotas, dar gerokai turėsime visokeriopo vargo.“¹⁵ Tuo metu A. Sennas ir P. Žadeikis stengėsi pagerinti V. Krėvės buitį, rūpinosi jo šeimos perkėlimu į JAV, nors tai padaryti nebuvo lengva. Be reikiamų kelionės dokumentų tvarkymo, kelionės išlaidų, iškilo dar viena kliūtis pačiose JAV. To priežastis – 1945 m. pabaigoje ir 1946 m. pirmoje pusėje Amerikos lietuvių laikraštyje „Vienybė“ išspausdinta serija straipsnių apie V. Krėvės politinę veiklą. Studijos autorius, buvęs tautininkas Bronys Raila, prisidengęs slapyvardžiu, politinę V. Krėvės veiklą pavadino tragedija, o buvusį Liaudies vyriausybės vadovą – lietuvių tautos kolaborantu. Publikacija sukėlė prieštarų vertinimų¹⁶. Ja piktinosi ir A. Sennas; laiške P. Žadeikiui jis rašė, jog „Vienybė“ „taip negražiai pasielgė su Krėve, kad aš nedrįsau kreiptis į lietuvių jo reikalu“. A. Sennas pageidavo, kad V. Krėvė Amerikoje neužsiimtų politika¹⁷. P. Žadeikis taip pat prašė A. Senno, kad jis dėl to įspėtų V. Krėvę ir rašytojas Amerikoje vengtų politikos¹⁸. Atrodo, jog taip ir buvo pasielgta. Pažymėtina, kad V. Krėvei gyvenant DP stovykloje P. Žadeikis jam apie politinių atsiminimų rašymą neužsiminė.

Padėtis pasikeitė V. Krėvei persikėlus į JAV. 1947 m. balandžio mėn. į JAV atvyko du žymūs lietuviai profesoriai Antanas Salys ir V. Krėvė. Profesoriaus A. Senno pastangomis abu jau tų pačių metų rudenį buvo įdarbinti Pensilvanijos universitete, kur toliau galėjo

nekliudomai tęsti mokslinį darbą¹⁹. Nenutrūko jau kuris laikas užsimezgę V. Krėvės santykiai su P. Žadeikiu. Lietuvių išeivijos spauda²⁰, o labiausiai P. Žadeikis, suvokdamas, kad V. Krėvė yra vienas svarbiausių iš pasitraukusių į Vakarus 1940 m. tragiškų Lietuvos įvykių liudininkas*, paprašė buvusio Liaudies vyriausybės vadovo parašyti politinius atsiminimus. Vos atvykęs į JAV V. Krėvė pažadėjo P. Žadeikiui tai padaryti, taip pat siųsti jam savo atsiminimų fragmentus, derinti jų paskelbimo laiką. P. Žadeikis išpareigojo be autoriaus sutikimo atsiminimų niekam neduoti skaityti. V. Krėvė ir P. Žadeikis ėmė intensyviai susirašinėti. P. Žadeikis, pabrėždamas atsiminimų svarbą, 1947 m. gegužės 20 d. prašė V. Krėvę atsiminimuose įvykius išdėstyti pagal planą. Pasiuntiniui rūpėjo paskutiniojo Lietuvos prezidento Antano Smetonos ir ministro pirmininko Antano Merkio poelgiai, Liaudies seimo rinkimų organizavimas. Laiško pabaigoje P. Žadeikis klausė, ar V. Krėvė turės laiko atsiminimams rašyti: „Prašyčiau Tamstos man pranešti, ar laikas ir sąlygos Tamstai leidžia šiuo svarbiu reikalu užsiimti neatidėliojant.“ P. Žadeikis iš pradžių tikėjosi, kad V. Krėvė geranoriškai bendradarbiaus ir atsiminimus greitai parašys, tačiau įvykiai klostėsi kitaip. 1947 m. gegužės 26 d., atsakydamas į P. Žadeikio laišką, V. Krėvė gana pesimistiškai apibūdino atsiminimų rašymą: „... nemaniau taip plačiai užsibrėžti sau ribas. Galvojau pasitenkinti vien registravimu įvykių eigos ir vien tik tų įvykių, kurių aš buvau aktyvus [...] liudytojas. Bet dabar, Tamistos paragintas, pamėginsiu pakeisti darbo suplanavimą ir apibūdinti,

* Dauguma 1940 m. vasaros įvykių dalyvių buvo arba ištremti (nepriklausomos Lietuvos valdininkai), arba tapo kolaborantais. V. Krėvė buvo išimtis – Antrojo pasaulinio karo pabaigoje jis pasirinko emigraciją. Nesant kitų tokių aukštų Lietuvos pareigūnų, dalyvavusių 1940 m. vasaros įvykiuose, V. Krėvė sulaukė išskirtinio P. Žadeikio ir kitų Lietuvos diplomatų dėmesio.

kiek sugebėsiu, giliau ir politinę situaciją, ir tuometinę lietuvių nuotaiką ryšium su įvykiais.“ Laiške V. Krėvė užsiminė ir apie sunkią savo materialinę padėtį: „Kadangi per du mėnesius (liepos ir rugsėjo) negausiu iš Universiteto algos, gal teks tam laikui pasirūpinti pašaliniu darbu.“ Taigi V. Krėvė planavo atsiminimus rašyti laisvu nuo darbo laiku. Reaguodamas į tai P. Žadeikis 1947 m. birželio pradžioje pažadėjo bent du mėnesius V. Krėvę finansiškai remti. Šis birželio 19 d. laiške dėkojo P. Žadeikiui už būsimą paramą: „Jei Tamista taip maloniai pasiūlė mane paremti, esu Jums labai dėkingas: imsiuosi dabar ramiai darbo, kurį atlikti esu Jums pasižadėjęs. Jį atlikęs, prašysiu Jūsų leidimo atvykti į Vašingtoną ir supažindinti Jus su jo turiniu. Gali paaiškėti, kad, Tamistos nuomone, bus reikalingi kai kurie pakeitimai ar papildymai.“ V. Krėvė prašė 200 dolerių per mėnesį paramos, bet kartu pažadėjo pasitenkinti ir menkesne suma: „... pasitenkinsiu parama, kurią Jūs ištesėsite man suteikti.“ P. Žadeikis dviem mėnesiams pasiūlė iš viso 150–200 dolerių. V. Krėvė su tokia suma sutiko; jis pareiškė suprantąs sunkią Lietuvos pasiuntinybės padėtį, todėl pasistengsias ir be atlygio atlikti pažadėtą darbą – parašyti atsiminimus, „tik gal su nedideliu pasivėlavimu“. Tiksliai nežinoma, ar V. Krėvė gavo nurodytą sumą. Aišku viena, kad tuo metu V. Krėvė ėmė rašyti atsiminimus.

Iš tolesnio susirašinėjimo matyti, jog V. Krėvė ne visai laikėsi duoto žodžio ir atsiminimų rašymas gerokai užtruko. 1948 m. balandžio mėn. P. Žadeikis sužinojo iš Lietuvos pasiuntinybės JAV sekretoriaus Juozo Kajecko, kad V. Krėvė „baigė ruošti saują atsiminimų iš 1940 m.“ Laikas bėgo, tačiau atsiminimai nepasirodė. V. Krėvė P. Žadeikiui išreiškė pageidavimą, kad atsiminimai nebūtų viešinami, o „jei reikalas yra rimtas, mūsų kraštui naudingas“, „pasielgti kaip tinkama, savo nuožiūra“. Tačiau atsiminimų

teksto P. Žadeikis neišvydo ir ne kartą ragino V. Krėvę atsiųsti jau parašytų atsiminimų dalį. 1948 m. gruodžio 11 d. laiške V. Krėvė P. Žadeikiui užsiminė, kad nori savo atsiminimus paskelbti anglų spaudoje, ir prašė jo patarimo. Paminėjo, jog turėjo pasiūlymų iš anglų kalba leidžiamų laikraščių. P. Žadeikis pažadėjo tuo pasirūpinti ir prašė parodyti atsiminimų teksto nuorašą. Pagaliau 1949 m. pradžioje, praėjus daugiau nei pusantrų metų nuo V. Krėvės ir P. Žadeikio susitarimo, pasiuntinybei buvo įteiktos kelios V. Krėvės atsiminimų dalys. Gauta medžiaga nenudžiugino P. Žadeikio. 1949 m. vasario 9 d. laiške V. Krėvei jis rašė: „Esu jau pasiskaitęs Tamstos kūrinius: (a) Pirmoji bolševikų okupacija Lietuvos [...], (b) Pasikalbėjimas Maskvoje su V. Molotovu. Esu pasiruošęs Tamstai abudu gražinti [...]. Man susidarė įspūdis, kad abudu tie kūriniai dar nebaigti, ypatingai „pasikalbėjimas Maskvoje“, kurį skaitau konfidencialiu. Šio turiu tik šešis puslapius.“ Prašė kitos dalies. Pažymėtina, jog P. Žadeikis mėgino daryti įtaką V. Krėvės atsiminimų rašymo eigai ir pateiktų įvykių vertinimui. Minėtame laiške jis prašė autoriaus, kad šis, prieš atiduodamas rankraštį spaustuvei, išbrauktų neigiamą A. Merkio atsiliepimą apie A. Smetoną. V. Krėvė į P. Žadeikio pastabą atsisivėlgė. Verta atkreipti dėmesį, kad iš tikrųjų P. Žadeikis V. Krėvės atsiminimus vertino labai kritiškai ir jais besąlygiškai nepasitikėjo. 1949 m. vasario 26 d. laiške buvusiam Liaudies vyriausybės finansų ministrui Ernestui Galvanauskui jis rašė: „Šiuo laiku netolima sostinės yra apsigyvenęs prof. Krėvė. Jis kai ką rašo apie 10 metų atgal išgyventas dienas, bet kaipo pasakorius jis dar įdomesnis. Kai kurie dalykai apie Lietuvos krizę jo pasakojime nesiderina su pasakojimais kitų asmenų, kuriems yra tekę būti tų įvykių liudininkais. Pavyzdžiui, mes tebeturime dvi ar tris versijas apie įvykius birž[elio] 12–15 d. 1940. Aš būčiau Tamstai

be galo dėkingas už nušvietimą to laikotarpio įvykių chronologiškai, jei Tamstai tas būtų įmanoma. Ką ir kaip veikė Ministrų Kabinetas 14 ir 15 birželio dienomis? Kaip jautėsi ir ką eventualiai nuveikė Respublikos Prezidentas? Koks buvo duotas atsakymas į Kremliaus ultimatumą etc.? Tie klausimai turi mums ne tik istorinės vertės, bet turi ir praktiškos reikšmės.²¹ Kaip matyti, P. Žadeikis labiau pasikloviė E. Galvanauskui (jo prieš kelerius metus paskelbtais atsiminimais²² labiau pasikliauna ir istorikai)²³. Nepaisant tokio vertinimo, P. Žadeikis toliau susirašinėjo su V. Krėve.

1949 m. kovo 28 d., grąžindamas atsiminimų „Pasikalbėjimas Maskvoje su V. Molotovu“ rankraštį (iš viso 11 lapų), P. Žadeikis padėkojo V. Krėvei ir pažymėjo rašomų atsiminimų svarbą: „Tatai yra labai svarbus ir įdomus Tamstos darbas. Būsiu dėkingas susilaukęs tolimesnius šio unikato lapus.“ Jam rūpėjo apie V. Krėvės atsiminimuose užfiksuotus įvykius informuoti visuomenę Lietuvos pasiuntinybės birželio mėn. biuletenyje, nenurodant V. Krėvės vardo. 1949 m. gegužės 5 d. laiške P. Žadeikis prašė autoriaus pritarimo tokiam sumanymui ir paprašė atsiųsti daugiau atsiminimų apie susitikimą su V. Molotovu Maskvoje. V. Krėvė taip ir padarė ir atsiuntė likusią atsiminimų dalį (p. 12–25) apie pokalbį su V. Molotovu Maskvoje. P. Žadeikis, pagaliau turėdamas užbaigtus atsiminimus, gegužės 27 d. prašė V. Krėvės juos išversti į anglų kalbą arba leisti tai padaryti Lietuvos pasiuntinybei. Atsiminimų autorius tokiam sumanymui pritarė. Atsiminimus į anglų kalbą išvertusi pasiuntinybė nusiuntė šį tekstą V. Krėvei ir paprašė, kad jis atidžiai sutikrintų originalą su vertimu, o paskui nuvyktų pas notarą (Notary Public) ir pasirašytų po anglišku tekstu. Parašai turėjo patvirtinti teksto autentiškumą ir V. Krėvės prisiimtą atsakomybę už atsiminimų turinį.

P. Žadeikis taip pat norėjo, kad V. Krėvė, nuėjęs pas notarą, pasirašytų išverstą į anglų kalbą 1942 m. rugpjūčio 30 d. antisovietinį pareiškimą, kurį karo metais paskelbė buvęs Liaudies vyriausybės vadovas ir keli buvę Liaudies seimo nariai. Lietuvos pasiuntinys siekė paneigti sovietų teiginį, jog minėtas pareiškimas buvo padarytas verčiant vokiečiams. Pasiuntinybė norėjo šį pareiškimą ir V. Krėvės atsiminimus perduoti JAV valstybės departamentui, pabrėžiant sovietų agresiją Lietuvoje²⁴. P. Žadeikis rugsėjo 11 d. laiške V. Krėvei nurodė, kaip turėtų skambėti V. Krėvės parašą paaiškinantis tekstas: „Kas dėl mano ir kitų pasirašiusių tą pareiškimą iš 1942 m. rugpjūčio mėn. 30 d. Kaune, pareiškiu, kad kaip aš, taip ir kiti tai padarėme laisva valia ir tą pareiškimą galėčiau dabar net pakartoti. Parašas Prof. Vincas Krėvė.“ Dėl nežinomų priežasčių iš pradžių V. Krėvė atsisakė minimą pareiškimą pasirašyti. Tik sutikus tai padaryti keliems buvusiems Liaudies seimo nariams (buvęs Liaudies seimo vicepirmininkas Liudas Dovydenas ragino parašyti net atskirą kolektyvinę knygą apie bolševikų terorą ir melą Lietuvoje 1940 m. vasarą)²⁵, V. Krėvė šį dokumentą pasirašė²⁶.

1950 m. rugsėjo 30 d. pasiuntinybė V. Krėvei įteikė anglišką jo atsiminimų versiją „Lithuania, Victim of Soviet Russia's Expansion, including the Formation of a New Government on Moscow's Owns and a Conversation with V. Molotov in Moscow“. Į anglų kalbą taip pat buvo išverstas jau minėtas V. Krėvės ir kelių buvusių Liaudies seimo narių pareiškimas („Statement“), kurį taip pat pasirašė V. Krėvė-Mickevičius, L. Dovydenas, dr. A. Garmus ir H. Kačinskas.

Pagaliau 1950 m. rugsėjo mėn., praėjus daugiau kaip trejiems metams, V. Krėvė galutinai baigė rašyti atsiminimus, kurie buvo išversti į anglų kalbą ir su autoriaus parašais notaro patvirtinti. Tai turėjo reikšti

V. Krėvės atsiminimų rašymo istorijos pabaigą. Tačiau lietuvių diplomatams ne mažiau rūpėjo parašytų atsiminimų patikimumas, taip pat rūpėjo išsiaiškinti V. Krėvės šaltinius. P. Žadeikis 1950 m. spalio 18 d. V. Krėvės teiravosi, ar autorius rašydamas atsiminimus „naudojais kokiais nors užrašais, pirmiau sudarytais? Gal Tams-ta taipgi galėtų paaiškinti, ar p. Natkevičius buvo surašęs kokią pro memorią ir jeigu taip – kieno rankose ji galėtų būti dabar?“ P. Žadeikiui rūpėjo sužinoti, ar pasiuntinybė gali pasinaudoti tam tikromis atsiminimų ištraukomis. Po beveik dviejų mėnesių atsiminimų autorius P. Žadeikiui rašė: „Po-nas Natkevičius galėjo turėti tik tuos „pro memoria“, kurie buvo sudaromi Maskvoje. Jie buvo mūsų Atstovybės archyvuose, kiti gi Užsienių Ministerijos archyvuose. Kas su jais atsitiko ir kur jie besiranda, dabar pasakyti negaliu. Greičiausia, kad pateko rusų rankosna. Man net norisi spėti, kad tie „pro memoria“ buvo viena iš priežasčių, kodėl buvau paskelbtas per Maskvos radiją L. Giros lūpomis lietuvių liaudies priešų.“ Iš to matyti, kad rašydamas atsiminimus V. Krėvė nesirėmė jokiais užrašais ir tuo buvo nepatenkinta Lietuvos pasiuntinybė, siekusi V. Krėvės atsiminimams suteikti kuo didesnę istorinę vertę teisės požiūriu. Gavus tokį V. Krėvės atsakymą, pasiuntinybės ir V. Krėvės susirašinėjimas kuriam laikui nutrūko. Korespondencija P. Žadeikio iniciatyva atsinaujino beveik po dvejų metų pertraukos. Tai tiesiogiai susiję su V. Krėvės jubiliejumi.

1952 m. spalio mėn., švęsdamas 70-ties metų gimimo sukaktį*, V. Krėvė gavo daugybę sveikinimų iš išeivijos lietuvių, taip pat iš Lietuvos pasiuntinybės. P. Žadeikis, rašydamas

Jonui Puzinui, atsakingam už V. Krėvės jubiliejaus minėjimą, prašė pasiuntinybės vardu pasveikinti jubiliatą. Lietuvos pasiuntinybės vadovas, palankiai įvertinęs V. Krėvę kaip literatą ir kaip politiką, pažymėjo, kad rašytojas sovietų okupacijos pradžioje buvo „įveltas į mūsų raudonųjų kaimynų agresiją prieš Lietuvą“. P. Žadeikis taip pat prisiminė vieną buvusio Liaudies vyriausybės vadovo ir užsienio reikalų ministro jam adresuotą telegramą: „1940 m. birželio mėnesį visa Lietuva buvo okupuota, man prisimena viena telegrama iš Kauno šitokio turinio: „perleisk Lietuvos Pasiuntinybę p. D., gi pats atvyk į Kauną.“ Ant telegramos buvo parašas V. Krėvė. Vėliau paaiškėjo, kad V. Krėvė iš viso nežinojęs, kad jo vardas jam nežinant buvo naudojamas okupanto tikslams.“²⁷ Iš to matyti, kad P. Žadeikis, kaip, beje, ir kiti lietuvių diplomatai, nežinojo visų V. Krėvės veiklos marionetinėje Liaudies vyriausybėje detalių²⁸. Tuo tarpu pats V. Krėvė laiške P. Žadeikiui atmetė jam mestus priekaištus dėl jo tariamo „įvėlimo“ į Liaudies vyriausybę ir teigė, kad šias sunkias pareigas sutiko eiti lietuvių patriotų paprašytas, vadovaudamasis patriotiniais sumetimais, kad gelbėtų tai, ką dar galima išgelbėti.

1953 m. birželio 23 d. P. Žadeikis vėl atsinaujino susirašinėjimą su V. Krėve atsiminimų reikalu. Klausė, ar galima V. Krėvės pokalbio su V. Molotovu anglišką versiją paskelbti spaudoje. Birželio 29 d. V. Krėvė sutiko, kad jo atsiminimai būtų naudojami Lietuvos laisvės byloje. Tad pagaliau po trejų metų pertraukos pasiuntinybė galėjo V. Krėvės atsiminimus viešai naudoti. Kiti lietuvių diplomatai, susipažinę su V. Krėvės atsiminimais, pradėjo abejoti jų patikimumu. Lietuvos pasiuntinybės Didžiojoje Britani-

* Ta proga Čikagoje vėliau buvo išleista nedidelės apimties knygelė: *Vincas Krėvė-Mickevičius*, Chicago, 1954.

joje pasiuntiniui B. K. Balučiui „užkliuvo“ konkreti V. Krėvės atsiminimų pastraipa. Apie tai 1953 m. rugpjūčio 14 d. P. Žadeikis informavo V. Krėvę: „Šį kartą dalykas eina apie tai, kad Molotovas Tamstai pasakęs: „Jei Rusijos carai, pradėdant Ivanu Baisiuoju, būtų mėginę pasiekti Baltijos jūrą, jie tai būtų darę ne dėl savo ambicijų, bet todėl, kad to reikėjo Rusijos valstybės ir rusų tautos vystymuisi. Būtų nedovanotina, jei Sovietų Sąjunga nepasinaudotų šia proga etc. etc. Sovietų Sąjungos vadovai nutarė inkorporuoti Baltijos valstybes į Sovietų respublikų šeimą“ [versta iš anglų kalbos. – M. T.]. Tačiau tos įdomios citatos nerandame nei Tamstos lietuviškuose atsiminimuose „Pirmoji bolševikų okupacija Lietuvos. Naujos Vyriausybės sudarymas okupacijos metu“, nei „Pasikalbėjimas Maskvoje su V. Molotovu“; konsekventiškai ji nepasirodo ir angliškame vertimo tekste antgalviu „Lithuania, Victim of Soviet Russia's Expansion“, pasirašyta Philadelphia pas notarą 1950 m. Tuo gi kalbamoji citata buvo pasirodžius spaudoje lapkr[ičio] 1944 m., bet ji buvo daug pirmiau Tamstos pavartota, bene 1941*, kai Tamsta kalbėjai užsilikusią Liaudies Seimo narių tarpe Lietuvoje.“ P. Žadeikis paprašė V. Krėvės šiuos nesusipratimus paaiškinti. Rugpjūčio 26 d. V. Krėvė nurodė, jog minėtų kelių sakinių į anglišką atsiminimų vertimą neįtraukė pasiuntinybės sekretorė, ir pripažino savo kaltę, kad nepatikrino galutinio angliško teksto „pasitikėdamas, kad tai jau yra atstovybės padaryta“. V. Krėvės teigimu, „matyti, Jūsų mašinistė perrašinėdama bus praleidusi tą abzacą, kuris Tamstai šiandien yra svarbus. Tik taip galiau išaiškinti sau,

kodėl to abzaco nėra mano pasirašytame Jūsų tekste“. Kitaip atrodė P. Žadeikiui ir jis V. Krėvės laiško pabaigoje pieštuku parašė sakinį: „Bet jo [V. Krėvės. – M. T.] yra pasirašyta (pas notarą) ir lietuviškas tekstas.“ Vis dėlto, matyt, nenorėdamas didesnių nesutarimų, rugsėjo 19 d. paskutiniame laiške V. Krėvei P. Žadeikis pripažino, kad „tokia klaida visados galėjo atsitikti“. Be kita ko, jis prašė atsiųsti „tą originalą, iš kurio mes pasidarėme sau nuorašus, bei anglišką vertimą. Tokiu būdu bus užbaigtas nesusipratimas“. Ar tai buvo padaryta, neaišku. Pasiuntinybės archyve daugiau laiško nepavyko surasti. Pagaliau ne tai ir svarbiausia. Kaip matyti iš paskutinės šios publikacijos dalies, P. Žadeikio ir Lietuvos pasiuntinio Didžiojoje Britanijoje B. K. Balučio susirašinėjimo, V. Krėvės atsiminimais 1953 m. vasarą iš pradžių suabejojo B. K. Balutis, o kad V. Krėvės liudijimai prieštaringi, lietuvių diplomatai ir JAV Kongreso nariai galutinai įsitikino 1953 m. rudenį, V. Krėvei drauge su kitais svarbiais lietuvių liudininkais duodant parodymus JAV Ch. J. Kersteno komitetui, tyrusiam Baltijos valstybių okupaciją ir aneksiją 1940 m. Nutarta V. Krėvės liudijimų nedėti į komiteto leidinius, išskyrus jo pasikalbėjimą Maskvoje su V. Molotovu. Tenka apgailestauti, kad V. Krėvės liudijimų Ch. J. Kersteno komitetui detalės visuomenei nebuvo atskleistos²⁹, nors V. Krėvės atsiminimais jau kiek anksčiau buvo pasipiktinę lietuvių diplomatai³⁰. Šias trumpai aptartas ir kitas V. Krėvės politinių atsiminimų rašymo detales atskleidžia žemiau spausdinama dokumentinė medžiaga.

* Turimas omenyje 1942 m. rugpjūčio 30 d. V. Krėvės ir kelių buvusių Liaudies seimo narių Kaune paskelbtas viešas antisovietinis pareiškimas.

V. KRĖVĖS IR P. ŽADEIKIO SUSIRAŠINĖJIMAS

V. Krėvės 1945 m. birželio 28 d. laiškas P. Žadeikiui

[DP stovykla Zalcburge (Austrija)]

Didžiai gerbiamas ponas Atstove,

Atleiskite man, kad drįstu Tamistą trukdyti savo laišku, ir tikiuosi, kad man padėsite. Bu-vau priverstas iš Lietuvos pasitraukti, antrą kartą bolševikams ją okupavus. Gyvenu šiandien Austrijoje, kaime, labai primityviose sąlygose, be to, nuolatininame pavojuje, kad būsiu prievarta išsiųstas pas bolševikus, kaip jau ne vienam čia gyvenusiam lietuviui atsitiko. Grįžti į bolševikinę Lietuvą man labai pavojinga, žymiai pavojingiau negu kuriam kitam lietuviui inteligentui. Tokiu būdu padėtis mano čia labai sunki ir pavojinga. Įsitaisyti čia nėra galimybės, nes savųjų inteligentų didelis perteklius ir į emigrantus austrų atsinešimas nėra draugiškas – norima jais juo greičiausiai nusikratyti. Vienintelis išganymas būtų patekti Suvienytosna Šiaurės Amerikos Valstybėsna, kur gyvena daugel lietuvių, kuriems, o taipogi Lietuvai, ten būčiau daug naudingesnis negu čia sėdėdamas, įsitaisęs kurioje nors Lietuviškų laikraščių redakcijoje, kaipo prityręs rašytojas, o taipogi paskaitomis. Gauti leidimą įvažiuoti į Suvienytas Valstybes čia neįmanoma. Galėtų tai padaryti tik laikraščių redakcija ten, vietoje, ir iškviesti mane pas save. Sutikčiau bendradarbiauti kiekvienam laikraštyje, išskyrus bolševistinius. Turėjau taip staiga išvykti, jog visi mano daiktai ir rankraščiai pasiliko ten, Lietuvoje, ir neatsimenu dabar nei vieno Amerikoje leidžiamųjų lietuvių kalba laikraščių antrašo. Būčiau labai ir labai Tamistai dėkingas, jei sutiktumėt patarpininkauti ta prasme kurioje nors laikraščio redakcijoje. Aš asmeniškai šiuo metu patsai negalėčiau kreiptis, net jei antrašus turėčiau, nes čia paštas dar neveikia, ir rašau Jums pasinaudodamas lietuvių kilmės kareiviu, kuris grįžta tėviškėn (Kentucki).

Vykti galėčiau tik su šeima, kuri susideda, be manęs, iš mano žmonos, dukters ir žento. Žentas – inžinierius, su dideliu stažu, mūsų universiteto narys, Vytautas Mošinskis, 36 metų, kalba puikiai vokiškai, angliškai, prancūziškai, rusiškai ir lenkiškai. Duktė irgi kalba angliškai, vokiškai ir rusiškai. Esu senas, pavargęs, nes dvejus metus turėjau slapstyti Lietuvoje nuo vokiečių gestapo ir vis dėlto paskutiniu metu pakliuvau į stovyklą. Nedrįščiau vienų vienas leistis į kelionę svetimon šalin, dargi kalbos kaip reikia nemokėdamas.

Dar kartą atsiprašau, visgi tikėdamas, kad Tamista padėsite man kuo galėdamas.

Su pagarba

Vincas Krėvė Mickevičius

Ordin. Univers. Profesorius ir rašytojas

(Laiškas rašytas ranka; pieštuku yra prierašas, kad laiškas pasiekė adresatą 1945 m. spalio 11 d.)

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 9.

V. Krėvės 1946 m. sausio 16 d. laiškas P. Žadeikiui

Sveikinimai nuo manęs ir mano šeimos. Mano žmona Marija, mano duktė Aldona Mošinskis ir jos vyras [...] Vytautas Mošinskis. Mes kartu.

(Atvirlaiškis parašytas anglų kalba.)

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 13.

V. Krėvės 1946 m. kovo 5 d. laiškas P. Žadeikiui

[Glasenbacho stovykla]

Mes gyvenam UNRRA* stovykloje, būčiau labai dėkingas už drabužius, maistą ir cigaretes. Mūsų svajonė yra atvykti į Valstijas. Iki sekančio laiško.

(Atvirlaiškis parašytas anglų kalba.)

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 23.

P. Žadeikio 1946 m. balandžio 3 d. laiškas V. Krėvei

Vašingtonas

Brangus Profesoriau,

Patariu Tamstai ir inž. Mošinskiui naudoti UNRRA postcards.

Surašykite gimimo datas ir biografines žinias angliškai; nurodykite savo gimines ar artimus pažįstamus; ar tikslas atvykimo būtų profesoriauti, tai kreipkitės į

Prof. Andre de Blonay,

Secretary General

International Student Service Fund,

13 Rue Calvin,

Geneve,

pasiųsdami savo mokslines savybes.

Teikitės pranešti, ar Tamsta su kitais 1942 metais esate padarę viešą pareiškimą** apie rinkimų neteisėtumą liep[os] 1940 m. Kokis yra Jūsų dabartinis adresas, ko ypač trūksta?

Su pagarba

(Laiškas nepasirašytas.)

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 25.

P. Žadeikio 1947 m. gegužės 20 d. laiškas V. Krėvei

Gerbiamas Profesoriau,

Ryšium su 1939 m. Maskvos–Berlyno paktu yra, kaip žinoma iš spaudos, susekti ir slapti susitarimai Lietuvos sąskaiton, pasirašyti per Ribentropą ir Molotovą. Ryšium su tuo Tamstos vaidmuo Lietuvos politikos gyvenime 1940 m. turi ypatingos reikšmės ne tik dabarčiai, bet ir ateičiai atžvilgiu lietuvių tautos kovos dėl nepriklausomybės atstatymo. Ką Tamstai teko anuo

* UNRRA – United Nations Relief and Rehabilitation Administration – Jungtinių tautų paramos ir atkūrimo administracija, kuri rūpinosi pabėgėlių reikalais po Antrojo pasaulinio karo.

** Turėtas omenyje 1942 m. rugpjūčio 30 d. Kaune grupės buvusių Liaudies seimo narių ir buvusio Liaudies vyriausybės vadovo V. Krėvės paskelbtas viešas antisovietinis pareiškimas, atskleidęs tikruosius Sovietų Sąjungos veiksmus Lietuvoje 1940 m. vasarą.

laiku pergyventi ir patirti, yra svarbu istorijai, yra svarbu, kad bent tūli momentai Tamstos veiklos galėtų būti panaudoti lietuviškai akcijai. Turiu galvoje ne iškelimą viso to viešumon, bet panaudojimą konfidencialiu ir labiausiai efektingu būdu.

Tad, Gerbiamas Profesoriau, prašyčiau Tamstos padaryti galimai pilną apžvalgą visų 1940 metų viešųjų ir slaptųjų įvykių eigos, o ypatingai dokumentavimą laikotarpio, susijusio su 1940 m. birželio 15 d. katastrofa ir liaudies vyriausybės veikimo pobūdžiu bei sąlygomis.

Kaip vertinama Prezidento Smetonos ir Min. Pirmininko Merkio žygiai krizio metu juridine bei politine prasme.

Kas faktinai paaiškėjo laike Tamstos vizito pas Molotovą.

Kokios galimos padaryti išvados dėl rinkimų iš liepos 1940 m. (14–15-tos) raudonosios armijos okupuotoje Lietuvoje, mūsų kovos dėl nepriklausomybės atveju.

Čia suminėčiau tik tris svarbiausius momentus, bet, be abejo, smulkesnių reikšmingų momentų buvo daugiau (pvz., partijų nuotaikos, kaimynų spaudimas, kariuomenės ūpas, etc.).

Prašyčiau Tamstos man pranešti, ar laikas ir sąlygos Tamstai leidžia šiuo svarbiu reikalu užsiimti neatidėliojant.

Linkėdamas gerovės Tamstai ir Tamstos Poniai, lieku

P. Žadeikis
Lietuvos Atstovas

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 49.

V. Krėvės 1947 m. gegužės 26 d. laiškas P. Žadeikiui

Didžiai gerbiamas p. Ministeri,

Aš laikau savo pareigą atlikti darbą, apie kurį Tamista, p. Ministeri, man rašai. Tik nemaniau taip plačiai užsibrėžti sau ribas. Galvojau pasitenkinti vien registravimu įvykių eigos ir vien tik tų įvykių, kurių aš buvau aktyvus ar kartais pasyvus dalyvis ar bent liudytojas. Bet dabar, Tamistos paragintas, pamėginsiu pakeisti darbo suplanavimą ir apibūdinti, kiek sugebėsiu, giliau ir politinę situaciją, ir tuometinę lietuvių nuotaiką ryšium su įvykiais.

Kada galėsiu šį darbą baigti, šiandien būtų sunku pasakyti, kol nežinau, kaip susitvarkysiu su vasara. Kadangi per du mėnesius (liepos ir rugsėjo) negausiu iš Universiteto* algos, gal teks tam laikui pasirūpinti pašaliniu darbu. Kiek tas darbas pareikalaus laiko, pasakyti dar negaliu. O nuo to pareis, kiek turėsiu atliekamo laiko kitiems darbams...

Reikšdamas giliausią pagarbą pasilieku Tamistos

Vincas Krėvė Mickevičius

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 50.

* Turimas omenyje Pensilvanijos universitetas Filadelfijoje, kuriame prof. A. Senno dėka atvykęs į JAV V. Krėvė pradėjo dirbti.

P. Žadeikio 1947 m. birželio 11 d. laiškas V. Krėvei

Gerbiamas Profesoriau,

Atsiliepdamas į Tamstos 1947. V. 26 laišką, už kurį ačiūoju, turiu pasakyti, kad nemaniau apkrauti Tamstą per dideliu darbu. Jei darbą kiek ir sutrumpintumėt, būtų taipgi gera. Tačiau jei jau užsimojote padaryti platesnį darbą, aš nenorėčiau nuo to Tamstos atkalbinėti.

Per Tamstos dviejų mėnesių atostogas aš kiek galėdamas bandyčiau Tamstą paremti, tik įspėju, kad parama būtų kukli. Jei Tamsta teiktumėtės pranešti reikalingo minimumo sumą, man būtų lengviau susiorientuoti ir pasiruošti.

Su geriausiais linkėjimais

P. Žadeikis
Įg. Ministras

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 51.

V. Krėvės 1947 m. birželio 19 d. laiškas P. Žadeikiui

Didžiai gerbiamas Ponas Ministeri,

Man į galvą nebuvo atėjusi mintis, kad galiu kreiptis pas Tamstą su prašymu paremti mane, todėl visą laiką ieškojau vasarai uždarbio. Bet jei Tamista taip maloniai pasiūlė mane paremti, esu Jums labai dėkingas: imsiuosi dabar ramiai darbo, kurį atlikti esu Jums pasižadėjęs. Jį atlikęs, prašysiu Jūsų leidimo atvykti į Vašingtoną ir supažindinti Jus su jo turiniu. Gali paaiškėti, kad, Tamistos nuomone, bus reikalingi kai kurie pakeitimai ar papildymai.

Mane visai gerai aprūpintų 200 dolerių į mėnesį, bet jeigu Tamistai, p. Ministeri, būtų per sunku, pasitenkinsiu parama, kurią Jūs ištesėsite man suteikti.

Dėkodamas už Jūsų rodomą palankumą pasilieku didžiai Jus gerbiąs

Vincas Krėvė Mickevičius

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 54.

P. Žadeikio 1947 m. birželio 20 d. laiškas V. Krėvei

Gerbiamas Profesoriau,

Ačiū už Tamstos pasisakymą paramos reikale. Kadangi kalbamoji išlaida ekstraordinarė ir Pasiuntinybės biudžete nenumatyta, tai jokių būdu tokios mėnesinės sumos, kaip Tamstos nurodyta, Pasiuntinybė negalėtų mokėti. Daugiausia, ką aš galėčiau suspausti tam reikalui, reikia, tiems dviem mėnesiams imant bendrai, iš viso tarp 150–200.

Tikiuosi, kad Tamsta ir prie tokių sąlygų rasite išeitį, kad sumanytas darbas būtų įvykdytas.

Su geriausiais linkėjimais

P. Žadeikis
Įg. Ministras

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 53.

V. Krėvės 1947 m. liepos 3 d. laiškas P. Žadeikiui

Didžiai gerbiamas Ponas Ministeri,

Būsiu Tamistai dėkingas už tokią paramą, kurią panorėsite ir išgalėsite man suteikti. Aš suprantu sunkią dabartinę Atstovybės padėtį ir visai nesitikėjau Tamistos pasiūlymo paremti mane. Jei pasirodytų, kad bet kokia man parama sudarytų Atstovybei sunkumų, prašau tuomet nesirūpinti, p. Ministeri, – aš ir be paramos pasistengsiu išsiversti šiuos du mėnesius ir atlikti darbą, kurį atlikti esu pasižadėjęs, tik gal su nedideliu pasivėlavimu jį baigsiu.

Nuoširdžiai Jus gerbiąs

Vincas Krėvė (parašas)

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 58.

P. Žadeikio 1948 m. balandžio 20 d. laiškas V. Krėvei

Didžiai Gerbiamas Profesoriau,

Tūlas amerikietis teiraujasi per šią Pasiuntinybę apie Dr. W. Sezemann, kuris buvo filosofijos profesorius Kauno universitete. Jūs ką tikro žinote apie jį, ar jis liko už geležinės tvoros, ar šioje pusėje kame randasi, prašyčiau man pranešti, jei galima, ir jo adresą.

Kaip p. Kajeckas* turėjo progos Tamstą sutikti Philadelphia, jis man parvežė malonią naujieną, kad Tamsta baigęs ruošti saują atsiminimų iš 1940 m. Linkiu Tamstai pasisekimo.

Labų dienų Jūsų Poniai, Prof. Sennui ir Dr. Saliui.

Jūsų

P. Žadeikis
lg. Ministras

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 56.

V. Krėvės laiškas (data nenurodyta) P. Žadeikiui

Didžiai Gerbiamas p. Ministeri,

Skubu Tamistai atsakyti, kad aš turiu tikrų žinių apie prof. V. Sezemanną. Jis pasiliko Vilniuje ir šiandien gyvena tame pačiame bute, kuriame apsigyveno, kai persikėlė iš Kauno į Vilnių, Didžiojoje gatvėje, bet N. nepamenu. Jam galima parašyti Vilniaus Universiteto adresu, nes jis iki šiol ten dėsto.

Norėčiau ta proga kreiptis pas Tamstą, p. Ministeri, vienu mažu reikalu. Mano duktė Aldona Mošinskienė savo buvusios tarnybos UNRRA-je reikalais turės nuvykti į Vašingtoną.

* Juozas Kajeckas – Lietuvos pasiuntinybės JAV sekretorius, po P. Žadeikio mirties – Lietuvos pasiuntinybės JAV vadovas.

Norėčiau pasiteirauti, jei Atstovybė, reikalui atsiradus, neužsigaus, jei pas Tamstas kreipsimės su prašymu užsakyti porai dienų kambarį nebrangiam viešbutyje. Galiu kreiptis tik tuo atveju, jei susilauksiu teigiamo atsakymo.

Su pagarba

Vincas Krėvė (parašas)

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 57.

P. Žadeikio 1948 m. balandžio 27 d. laiškas V. Krėvei

Didžiai Gerbiamas Profesoriau,

Dėl Jūsų dukters Aldonos vykimo Washingtonan mums ne tik nebus sunku, bet sudarys malonumą jai patarnauti susirasti viešbučio kambarį. Tegu tik ji praneša, kada atvyksta.

Jūsų

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 62.

V. Krėvės 1948 m. gegužės 9 d. laiškas P. Žadeikiui

Gerbiamasis Ponas Atstove,

Aš nelabai norėčiau, kad žinios, pasemtos iš mano atsiminimų, būtų tuo ar kitu pavidalu skelbiamos, ir netikiu, kad jų šaltinį galima būtų paslėpti, kai reikalas liečia pasikalbėjimą su diplomatu. Manau, kad Maskva turi „Pro memoria“ kiekvieno savo diplomatų pasikalbėjimo.

Bet jei reikalas yra rimtas, mūsų kraštui naudingas, tuomet mano pareiga sutikti su Tamistos pasiūlymu ir jam visai pritarti. Šiuo atveju Tamista turite teisę pasielgti kaip tinkama, savo nuožiūra.

Su didžiausia pagarba

Vincas Krėvė (parašas)

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 63.

P. Žadeikio 1948 m. lapkričio 24 d. laiškas V. Krėvei

Gerbiamas Profesoriau,

Daug laiko praėjo, kai Tamsta, atsilankęs Lietuvos Pasiuntinybėje Washingtone, man paprašius, pažadėjote aprašyti trumpai apie Tamstos kelionę į Maskvą ir pasikalbėjimą su Molotovu 1940 m. Nieko apie tai iki šiol iš Tamstos nebegirdėjau. Gyvename dabar tokius laikus, kada apie kalbamus dalykus tiesiog negalima tylėti. Valdiškoms sferoms ir visuomenei, ar tai čia, ar Europoje, svarbu žinoti apie tą Tamstos nepaprastą vizitą. Yra gi pasirodę spaudoje tokie raštai kaip Lane „I Saw Poland Betrayed“, Berzinio „I Saw Vishinsky Bolshevize Latvia“, Mykolaiczko „The Rape of Poland“, etc. Tamsta galėtum pasauliui pasakyti, kad Tamsta kalbėjote su Molotovu, kuris siekia užvaldyti pasaulį pradėdamas nuo užvaldymo Lietuvos.

Būsiu Tamstai dėkingas už pranešimą apie šį svarbų reikalą.

Viso geriausio Tamstai velydamas

*P. Žadeikis
Ig. Ministras*

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 64.

V. Krėvės 1948 m. gruodžio 2 d. laiškas P. Žadeikiui

Gerbiamas p. Ministeri,

Tikiuosi, kad Tamista, p. Ministeri, atsimenate mūsų pasikalbėjimą „atsiminimų“ reikalu mano atsilankymo pas Jus metu. Aš jo griežtai laikausi ir iki šiol nieko nespausdinau, nors buvo gerų pasiūlymų net iš anglų kalba leidžiamų laikraščių. Iš Jūsų paraginimo suprantu, kad tas laikas, apie kurį tada kalbėjome, jau yra atėjęs, todėl pradėsiu „atsiminimus“ spausdinti, kai tik tuo reikalu susitarsiu su kuriuo laikraščiu. Gal ir šiuo atveju gausiu iš Jūsų patarimą? Labai būčiau dėkingas.

Gerbiąs Tamistą

Vincas Krėvė (parašas)

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 66.

P. Žadeikio 1948 m. gruodžio 11 d. laiškas V. Krėvei

Gerbiamas Profesoriau,

Atsiliepdamas į Tamstos gruodžio 2, 1948, laišką turiu pasisakyti, kad duoti patarimų, nemačius lietuviško ar angliško teksto Tamstos pro memorijos apie kelionę į šiaurę, neįmanoma. Taipgi nežinau, ar Tamsta esi interesuotas atlyginimui iš straipsnio ar brošiūros leidyklos. Sakote, kad turėjote „gerų pasiūlymų iš angliškų laikraščių“. Tamsta, be abejo, žinote, kad Jūsų mieste išeina rimtas ir populiarius žurnalas „The Saturday Evening Post“. Į tą žurnalą dažnai rašinėja žurnalistas Mr. Marquis Childs, kuris randasi čia, Washingtone. Būtų galima su juo sueiti, bet tik tuomet, jei būtų galima parodyti nuorašą Jūsų veikalo. Suprantama, kad nežinant Tamstos sąlygų ne ką daugiau galėčiau Tamstai bepatarti.

Su geriausiais linkėjimais.

P. S.

Mėnesinis žurnalas „Plain Talk“, kurio editor yra Isaac Don Levine, managing editor Mabel Travis Wodd, ir kuriame bendradarbiauja Eugene Lyons, be abejo, Tamstos darbu susidomėtų. Gruodžio mėnesio laidoje ten yra tilpęs St. Mikolaiczkyk straipsnis „The Erision of my Country“.

Galbūt susidomėtų „The American Mercury“, editor Mr. Lawrence E. Spivak.

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 65.

P. Žadeikio 1949 m. sausio 10 d. laiškas V. Krėvei

Gerbiamas Profesoriau,

Sausio 14-tą į Filadelfiją vyksta Pasiuntinybės reikalais p. Kajeckas, Attache.

Ryšium su mudviejų susirašinėjimu (mano paskutinis laiškas Tamstai iš 1948 m. gruodžio 11 d.), jei Tamsta panorėtų pasinaudoti p. Kajecko atsilankymu, kad per jį perduoti nuorašą lietuviškai paruošto reikalo, tai prašyčiau šia proga tą padaryti tikrai tam tikslui, kad mes turėtumėm progos su turiniu susipažinti. Šiaip reikalo nenaudotumėm be Tamstos žinios.

Ponas Kajeckas, atvykęs tą dieną į Filadelfiją, Tamstai paskambins.

Su gerovės linkėjimais.

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 67.

P. Žadeikio 1949 m. vasario 9 d. laiškas V. Krėvei

Didžiai Gerbiamas Profesoriau,

Esu jau pasiskaitęs Tamstos kūrinius:

(a) Pirmoji bolševikų okupacija Lietuvos. Naujos Vyriausybės sudarymas okupacijos metu,

(b) Pasikalbėjimas Maskvoje su V. Molotovu.

Esu pasiruošęs Tamstai abudu grąžinti. Tačiau suabejojau dėl Tamstos adreso, nes iš spaudos gavau įspūdžio, kad Tamsta persikėlęs iš Philadelphia kur kitur. Todėl lauksiu iš Tamstos žinutės apie tai.

Man susidarė įspūdis, kad abudu tie kūriniai dar nebaigti, ypatingai „pasikalbėjimas Maskvoje“, kurį skaitau konfidencialiu. Šio turiu tik šešis puslapius. Jei turite parašytą ir antrą pasikalbėjimo dalį, tai malonėkite įdėti į voką, kad aš gaučiau tai prie pirmos progos.

Su geriausia linkėjimais

P. Žadeikis
Įg. Ministras

P. S.

Prašyčiau Tamstos pasirūpinti, kad straipsnyje „Naujos Vyriausybės sudarymas okupacijos metu“ bent toji vieta, kame Merkys smerkia „iki sušaudymo“ pasišalinusį prezidentą, būtų išbraukta prieš atiduodant spaustuvėn. Yra liudymų, kad prezidentas A. S. pasišalino su p. Merkio žinia.

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 68.

V. Krėvės 1949 m. vasario 15 d. laiškas P. Žadeikiui

Didžiai gerbiamas Ponas Ministeri,

Esu pasiuntęs Tamistai iš savo atsiminimų tik ištraukas, tai, ką esu perrašęs. Kiek ir kada pasiseks perrašyti, atsiųsiu Tamistai susipažinti. Su šiuo siunčiu irgi kelis puslapius (toli dar ne pabaiga) iš mano atsiminimų apie pasimatymą su Molotovu Maskvoje.

Iš savo atsiminimų negaliu išbraukti Merkio žodžių, kuriuos esu girdėjęs savo ausimi. Iš E. Galvanausko ir V. Vitkausko irgi esu girdėjęs, kad bent jiems staigus A. Smetonos išvykimas buvo tikra staigmena ir tik todėl jie norėjo sulaukyti Prezidentą ant sienos ir priversti jį sugrįžti atgalios į Kauną. O juk tai buvo daroma su Merkio, kaip tuometinio Ministerio Pirmininko, žinia. Vėlgį A. Smetona plačiai išplatino savo pasiaiškinimą ir man teko skaityti jau išeivijoje, ir aš nepamenu, kad ten būtų buvę paminėta, kad jis išvyko su jo vyriausybės žinia.

Bet aš pagalvojau, kad gal kėlimas visų šitų faktų šiandien būtų nenaudingas Lietuvos reikalams, ir todėl nutariau spausdinimą atšaukti ir apie tai jau esu parašęs leidėjui.

Iš Filadelfijos aš neišvažiavau ir nesirengiu niekur kitur keltis. Savo darbo sąlygomis esu patenkintas. Gal spauda supainiojo su tuo faktu, kad sutikau dėstyti vasaros metu (I. VII iki 18. VIII) rusų kalbos ir literatūros istoriją vasaros kursuose Middlebury kalbų koledže.

Su didžiausia pagarba

V. Krėvė (parašas)

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 69.

P. Žadeikio 1949 m. vasario 7 d. laiškas V. Krėvei

Grąžinta (first class mail) jo raštas: Pirmoji bolševikų okupacija Lietuvos.

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 71.

P. Žadeikio 1949 m. kovo 28 d. laiškas V. Krėvei

Didžiai Gerbiamas Profesoriau,

Su didžia padėka grąžinu Tamstai „Pasikalbėjimas Maskvoje su V. Molotovu“ (iš viso 11 lapų).

Tatai yra labai svarbus ir įdomus Tamstos darbas. Būsiu dėkingas susilaukęs tolimesnius šio unikato lapus.

Su geriausiais linkėjimais

*P. Žadeikis
Ig. Ministras*

Priedų: 11 lapų [priedų nėra įdėta].

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 70.

P. Žadeikio 1949 m. gegužės 5 d. laiškas V. Krėvei

Gerbiamas Profesoriau,

Lietuvos Pasiuntinybės biuletenyje birželio mėnesio laidoje mes norėtumėm panaudoti keletą bruožų iš Tamstos rašinio apie pirmąją bolševikų okupaciją Lietuvoje tokioje formoje, kad Tamstos vardas, kaip informacijos šaltinis, būtų kamufliažuotas. Skaitytojams įdomiausia vieta būtų ta, kur Tamsta aprašai pasikalbėjimą su Dekanozovu*. Tikėdamas, kad Tamsta prieš tai nieko neturite, aš betgi prašyčiau Tamstos pranešti man savo pritarimą tam reikalui.

Būsiu taipgi dėkingas Tamstai už atsiuntimą tolimesnio aprašymo Tamstos pasikalbėjimo su Večeslovu** Maskvoje.

Su geriausiais linkėjimais

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 72.

P. Žadeikio 1949 m. gegužės 27 d. laiškas V. Krėvei

Gerbiamas Profesoriau,

Didelis Tamstai ačiū už padarytą aprašymą pasimatymo su Molotovu. Su šiuo grąžinu Tamstai psl. 12 iki 25. Atrodo, kad tuomi pasikalbėjimo parašymas yra baigtas. Lieka dabar padaryti anglišką vertimą. Ar turite galimybę tą padaryti pas save? Vertimo vieną kopiją būtų labai pravartu įteikti atitinkamai įstaigai, bet niekam kitam be Tamstos žinios.

Priedai: 14 psl. [priedų nėra].

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 73.

P. Žadeikio 1949 m. gegužės 27 d. laiškas V. Krėvei

Gerbiamas Profesoriau,

Ačiū Tamstai už laiškutį, datuotą 1949. V. 9 reikale panaudojimo Tamstos pasikalbėjimo su Dekanozovu. Kadangi Tamsta turite šiek tiek abejonių dėl tos medžiagos panaudojimo angliškame vertime, tai siunčiu Tamstos susipažinimui to vertimo vieną nuorašą, kurį betgi malonėkite sugrąžinti su savo pastabomis. Mes panaudojome tą įdomų aprašymą tokioje formoje, kad informacija galėjo mus pasiekti ir iš kitų šaltinių, sakykim, iš L. Nat.***, kuris buvo atsidūręs tremtyje.

(Greta turėjo būti 8 puslapiai angliško atsiminimų vertimo teksto, bet jo nėra.)

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 74.

* Vladimiras Dekanozovas – sovietų emisaras. Sovietams okupavus Lietuvą 1940 m. birželio 15 d., atsiųstas iš Maskvos vadovavo Lietuvos prievartinio įjungimo į Sovietų Sąjungą spektakliui.

** Turimas omenyje Viačeslavas Molotovas.

***Ladas Natkevičius – paskutinis nepriklausomos Lietuvos pasiuntinys Sovietų Sąjungoje.

V. Krėvės 1949 m. birželio 6 d. laiškas P. Žadeikiui

Didžiai gerbiamas p. Ministeri,

Siunčiu Jums atgal vertimą. Man tik atrodo, kad „mr. X“ reikėtų visur pakeisti ta prasme, kad čia yra pasikalbėjimas vieno asmens iš buvusios Vyriausybės, susikūrusios A. Smetonai iš Lietuvos išvykus.

Asmeniškai man nesvarbu, ar mano pavardė būtų paminėta, ar ne, jei neatsižvelgčiau į tai, kad Lietuvoje likusios mano giminės, o viena iš seserų yra bolševikų išvežta drauge su vyru į tolimus šiaurės kraštus*. Apie jų likimą aš iki šiol neturiu jokių žinių. Todėl bijau, kad mano pareiškimai neatsilieptų tiesiogiai į jų visų likimą. Bolševikai yra kerštingi. Kai negali atkeršinti jiems nusikaltusiems, keršija giminėms.

Manyčiau, kad apie žydų elgesį reikėtų čia praleisti, nes pirmoje eilėje galėtų Jus apšaukti antisemitu. Kitas visai reikalas, jei teks spausdinti atsiminimus ištiesai.

Aš nepasiunčiau Tamistai mano atsiminimų tąsos ir vargiai galėsiu iki rudens pasiųsti. Kai Tamistos gausite tolimesnę tąsą, iš to pamatysite, kad tariamasis „Vasiljevas“, su kuriuo dar turėjau ilgą pasikalbėjimą ir Kaune, dar įspūdingesnę negu Maskvoje, pasirodė esąs Ždanovas**. Jis buvo Kaune, vykdamas į Rygą, kaip vėliau sužinojau.

Ar Tamistos painformuosite „ką reikia“ – Jūsų tai dalykas, tik bijau, kad informacijos apie bolševikų pažiūras į Ameriką gali „sferas“ nepalankiai nuteikti Jūsų atžvilgiu, ypač jei tos pažiūros atitinka, nors iš dalies, tikrenybei.

Jei visa, ką esate gavę, išversite į anglų kalbą, būsiu jums tik dėkingas, ypač jei dar gausiu vieną vertimo kopiją. Aš čia neturiu, geriau pasakius, nemėginau ieškoti, kas galėtų išversti. Gal ateis metas, kada būtinai reikės viskas ištiesai paskelbti, bet šiandien tai būtų nereikalingas erzinimas, ir viskas praskambėtų be atgarsio. Taip bent aš manau.

Linkiu Tamistai ir Jūsų asmenyje Lietuvai geriausios kloties.

Vincas Krėvė (parašas)

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 75.

P. Žadeikio 1949 m. lapkričio 30 d. laiškas V. Krėvei

Didžiai Gerbiamas profesoriau,

Šiuomi noriu Tamstai nuoširdžiai paačiuoti už man atsiųstą Dangaus ir žemės sūnus, Žemės vingiais [originale pabraukta. – M. T.], paties autoriaus autografuota 1949. XI. 7.

Tas didelios vertybės kūrinys yra pasigėrėtinas įnašas į lietuvių tautos kultūros lobyną. Savo keliu yra tai maloni dovana kiekvienam lietuviui pergyvenant tremties laikus.

Tamstos

P. Žadeikis
Jg. Ministras

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 76.

* Kalbama apie V. Krėvės seserį Veroniką ir jos šeimą, kurią 1941 m. vasarą sovietai ištrėmė į Sibirą.

** Andrejus Ždanovas – sovietų emisaras. Sovietams okupavus Estiją, atsiųstas iš Maskvos vadovavo Estijos prievartinio įjungimo į Sovietų Sąjungą spektakliui.

V. Krėvės 1950 m. rugpjūčio 28 d. laiškas P. Žadeikiui

Didžiai gerbiamas Ponas Ministeri!

Skubu pranešti Tamistai, kad Jūsų raštą esu gavęs. Iš jo aš gerai nenusivokiu, ko Tamista, Ponas Ministeri, norėtųmėt, kad aš padaryčiau. Kas buvo atsitikę Lietuvoje mano nelemto ministeriavimo metu, Tamistai yra žinoma iš tų mano užrašų pluoštų, kuriuos Tamistai savo laiku buvau nusiuntęs. Kas įvyko rinkimų į „seimą“ metu ir vėliau, kai jau aš nedalyvavau Valdžioje, manau, kad Tamista iš kitų šaltinių visa tai geriau žinote negu aš.

Iš visos širdies norėdamas Tamistai, Ponas Ministeri, padėti sunkioje už Lietuvos laisvę kovoje, norėčiau štai ką pasiūlyti: Tamista ar Tamistos bendradarbiai tesuredaguotų anglų kalba mano vardu tokį pareiškimą, kuris forma ir turiniu labiausiai atitiktų savo tikslui, o aš jį gavęs pasirašyčiau.

Siūlau tai todėl, kad aš joks diplomatas, ir toje srityje mano patarimai nieko verti, ir todėl bijau, kad viešu Valstybės reikalu tinkamo pareiškimo nesugebėsiu parašyti, o kas man galėtų padėti ir patarti, tokio žmogaus čia, Filadelfijoje, nėra. Be to, ir anglų kalboje nesu padaręs tiek pažangos, kad galėčiau savistoviai išdėstyti savo mintis; gi surasti vertėją nematau galimybes.

Jei Tamistai, Ponas Ministeri, mano pasiūlymas būtų priimtinas, man būtų džiaugsmo, kad nors tokiu būdu galėčiau būti naudingas.

Su didžiausia pagarba

Vincas Krėvė (parašas)

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 77.

P. Žadeikio 1950 m. rugsėjo 11 d. laiškas V. Krėvei

Gerbiamas p. Profesoriau,

Tamsta buvau malonus atsiųsti man vieną nuorašą Tamstos rašinio, pavadinto „Pirmoji Bolševikų Okupacija Lietuvos. Naujos Vyriausybės Sudarymas Okupacijos Metu“, iš viso 26 psl. Gal klystu, bet man atrodo, kad kalbamas Tamstos rašinys 26-tuoju puslapiu nesibaižia, bet turėjo būti daugiau dar to rašinio puslapių. Kiek – nežinau. Būsiu Tamstai dėkingas už paskolinimą man kalbamo rašinio trūkstamų puslapių, pradedant 20-tu (kur baigiama šitaip: „mūsų tarpe dar nebuvo Vidaus Reikalų Ministerio M. Gedvilos ir Švietimo Ministerio Venclovos“) iki pat rašinio galo.

Su geriausiais linkėjimais

P. Žadeikis
Ilg. Ministras

(Ten pat įdėtas V. Krėvės atsiminimų tekstas: „Pirmoji okupacija Lietuvos. Naujos vyriausybės sudarymas okupacijos metu“ (l. 79–104); „Pasikalbėjimas Maskvoje su V. Molotovu“ (l. 105–130). Po juo parašas „Orig. Dr. Vincas Krėvė Mickevičius“, patvirtinta „Notary Public“. Data 1951. I. 7 d. (l. 131.)

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 78.

P. Žadeikio 1950 m. rugsėjo 11 d. laiškas V. Krėvei

Gerbiamas p. Profesoriau,

Ačiuodamas Tamstai už laišką iš š. m. rugpjūčio 28 d. ir už pažadą kooperuoti, šiuomi tuo tarpu prašyčiau Tamstos padėti savo parašą nuėjus pas Notary Public ant čia jungiamų trijų kopijų „Pasikalbėjimas Maskvoje su V. Molotovu“. Jei Tamstai dėl kokių nors priežasčių nepavyktų pasirašyti pas Notary Public, tai Tamsta prašomas pasirašyti savo vardą ir pavardę „Vincas Krėvė“ ant visų trijų nuorašų ir man grąžinti.

Kadangi Tamstos kalbamame pasikalbėjime Maskvoje su V. M. niekur nepaženklinta data, tai būkit malonus tą datą paženklinti rašinio pradžioje ir rašinio gale padėkite datą savo pasirašymo. Po padaryto pasirašymo malonėkite skubos keliu tris kopijas man grąžinti.

Su geriausiais linkėjimais

P. Žadeikis
Įg. Ministras

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 131.

P. Žadeikio 1950 m. rugsėjo 11 d. laiškas V. Krėvei

Gerbiamas Profesoriau,

Štai čia jungiu nuorašą angliško vertimo to pareiškimo Tamstos, kurin padarėte su keleta liaudies seimo narių Kaune 1942 m. rugpjūčio mėn. 30 d. Būtų labai svarbu, kad Tamsta malonėtum padaryti trumpą pareiškimą kad ir šitokio turinio: „Kas dėl mano ir kitų pasirašiusių tą pareiškimą iš 1942 m. rugpjūčio mėn. 30 d. Kaune, pareiškiu, kad kaip aš, taip ir kiti tai padarėme laisva valia ir tą pareiškimą galėčiau dabar net pakartoti. Parašas Prof. Vincas Krėvė.“

Šį pareiškimą malonėkite pasirašyti pas Notary Public ir jin prisekite prie to pareiškimo, padaryto Kaune.

Priedas: 1 lapas [priedo nėra].

P. Žadeikis
Įg. Ministras

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 132.

V. Krėvės 1950 m. rugsėjo 13 d. laiškas P. Žadeikiui

Didžiai gerbiamas p. Ministeri,

Šiandien esu gavęs iš Jūsų du laišku ir siuntinį su trimis egzemplioriais mano atsiminimų apie apsilankymą Maskvoje ir pasikalbėjimą Lietuvos reikalais su Molotovu birželio mėn. 30 d. (Atsiminimuose tai pažymėta.)

Tikiuosi, kad vėliausiai reikalą pas notarą galėsiu atlikti pirmadienį ir jums grąžinti.

Dėl antro laiško su neva mano pasirašytu pareiškimu turiu pasakyti, kad tai bus greičiausia apokrifas. Aš visai negaliu prisiminti, kad panašų pareiškimą būčiau pasirašęs ir dargi su ten išvardintais asmenimis, kurių kelių netgi visai nepažįstu.

Tuo nenoriu pasakyti, kad aš negaliu tokio pareiškimo pasirašyti dabar. Apokrifinių dokumentų panašios rūšies teko man matyti ir daugiau. Esu matęs pas Dr. Jurgėlą neva nuotrauką mano ranka ir su mano parašu parašyta vokiečių kalba straipsnio, kuris neva buvo atspausdintas Vokiečių Užsienio Reikalų ministerijos leidinyje. Tas, kuris už mane parašė ir pasirašė, matyti, neturėjo mažiausio supratimo (ar gal tuo ir nesirūpino) nei apie mano rašyseną, nei kaip atrodo mano įprastas pasirašymo būdas.

To, ką esu kalbėjęs Muziejaus salėje Kaune, rodos, 1941 metais, o gal ir 1942, datos dabar nepamenu ir savo kalbos kopijos neturiu, bet joje aš tik trumpai buvau pakartojęs apie savo pasikalbėjimą su Molotovu ir daugiau apie nieką.

Prašyčiau Jūsų malonaus patarimo, kaip šiuo atveju pasielgti ir, esant mano atsiminimams, dar pasirašyti ir panašų pareiškimą. Jei tai reikalinga, prašyčiau tokio pareiškimo paruoštus egzempliorius, kuriuos reiktų tik pasirašyti, man atsiųsti.

Aš patsai perrašyti negalėčiau, o prašyti pašalinio žmogaus, kad ir Universiteto sekretorės, šiuo atveju nenorėčiau.

Atleiskite man mano įkyrumą, ponas Ministeri!

Su didžiausia pagarba

Vincas Krėvė (parašas)

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 133.

P. Žadeikio 1950 m. rugsėjo 19 d. laiškas V. Krėvei

Gerbiamas Profesoriau,

Ačiū Tamstai už atsiuntimą trijų nuorašų pasikalbėjimo su Večislovu, prie notaro pasirašytų.

Kas dėl to pareiškimo, Tamstos ir kitų padaryto Kaune 30 d. rugpjūčio mėn. 1942 m., tai nežiūrint į tai, kad p. L. Dovydenas turi kitą savo sumanymą kas dėl to pareiškimo (paskelbimo anglų kalboje pavidale knygos ar brošiūros), kalbamojo pareiškimo pasirašymas yra dabar Lietuvos bylai reikalingas kaip to Kauniško pareiškimo atpalaidavimas nuo vokiečių okupacijos „atspalvio“. Po to, kai Tamsta jį pasirašysite, prašyčiau jį man grąžinti, kad galėtumėm gauti kitų parašus.*

Priedas: 3 lapai [priedo nėra].

Su tikra pagarba

P. Žadeikis
Jg. Ministras

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 134.

* Liudas Dovydenas – rašytojas, 1940 m. liepos mėn. – Liaudies seimo vicepirmininkas.

P. Žadeikio 1950 m. rugpjūčio 24 d. laiškas V. KrėveiKonfidencialiai

Gerbiamas p. Profesoriau,

1. Rugsėjo 19 d. susirenka *United Nations General Assembly*, Flushing Meadows, N. Y. Ryšium su tuo dėl Lietuvos skundo prieš sovietus esam nusistatę to skundo į seimo dienotvarkę šiais metais nebrukti, bet ryšium su mūsų Aide Memoire iš 27 liepos pasitenkinti tuo, kad bent viena, o gal ir daugiau, delegacijų į UN, pasinaudodama kuria nors patogesne proga, nušviestų Baltijos tautų skundą UN seime. Turiu vilties, kad viena tų delegacijų bene bus JAV delegacija. *United Nations* yra gavusios keletą memorandumų tai iš Lietuvos diplomatų, tai iš VLIK'o*. Bet iki šiol nebuvo prideramai dokumentuoti. Tą dokumentaciją mums privalu padaryti dabar. Likimo buvo lemta, kad Tamsta 1940 m. birželio ir liepos laikotarpiuėjai Ministerio Pirmininko ir Užsienio Reikalų Ministerio pareigas (nors gal tik nominaliai). Tamsta buvai tokioje nepaprastoje padėtyje, kad galėjai girdėti ir matyti, kaip agresorius apgaulingais būdais mindžiojo mūsų valstybės, mūsų tautos ir kiekvieno mūsų piliečio teises. Turime pagrindo manyti, kad per ateinančią sesiją *United Nations* visuotino seimo, kuris susirinks Flushing Meadows, bent viena delegacija, progai pasitaikius, bandys iš *United Nations* tribūnos užtarti Baltijos valstybes ir ryšium su tuo iškelti sovietų laužymą „of the fundamental rights of the Lithuanian people“. Šiuo atveju Tamstos pareiškimas (4-uose egz., anglų kalboj), „sworn and subscribed to before a Notary Public“, patarnautų Lietuvos bylai rimčiausiu būdu. Tai yra reikalas svarbus ir skubus ir aš tikiuosi, kad Tamsta neatsisakysite kooperuoti.

2. Visi atsimename, kad Tamsta ir tūli Liaudies Seimo nariai jau vokiečių okupacijai įsigalėjus 1941 m. padarėte ženklinę pareiškimą apie sovietų agresiją Lietuvoje, apie lietuvių tautos valios suklastavimą, apie vienpusišką ir neteisėtą Lietuvos įjungimo aktą į sovietų sąjungą. Kadangi tam pareiškimui, padarytam vokiečių okupacijoje, kai kas gali padaryti priekaištų, tai būtų labai svarbu, kad Tamsta vienas arba su kitais padarytumėt pareiškimą pas vietinį notarą atveju ano statemento, nurodant į originalinį statemento turinį ir kiek tas turinys buvo pakeistas per vokiečių cenzūrą.

3. Kas dėl Tamstos atpasakojimo turėto pasikalbėjimo su Užsienio Reikalų Komisarų Kremliuje, tai aš suprantu, kaip kad sykį apie tai minėjote, kad jį angliškame vertime būtų pravartu patiekti Departamentui.

Savo keliu, šį laišką gavęs, teiktės atsiliepti, kad žinočiau, kada ir ko iš Tamstos galėsiu susilaukti.

Su geriausiais linkėjimais ir tikra pagarba

P. Žadeikis
Ig. Ministras

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 137.

* Vyriausias Lietuvos išlaisvinimo komitetas.

P. Žadeikio 1950 m. spalio 12 d. laiškas V. Krėvei

(Laiško pradžioje angliškai parašyta: „Su linkėjimais iš Lietuvos pasiuntinybės.“

Toliau lietuviškai: „Tamstos rašinys netrukus įteikiamas atitinkamai įstaigai.“

Kartu pridedami du V. Krėvės atsiminimų tekstai, išversti į anglų kalbą):

„Lithuania, Victim of Soviet Russia's Expansion, including the Formation of a New Government on Moscow's Owns and a Conversation with V. Molotov in Moscow“ (l. 144–228); „Statement“ (l. 229–231).

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 143.

P. Žadeikio 1950 m. spalio 18 d. laiškas V. Krėvei

Gerbiamas Profesoriau,

Tamstos rašinys, išverstas angliškai ir pavadintas „Lithuania, Victim of Soviet Russia's Expansion“, atitinkamos įstaigos pareigūnams labai užimponavo. Ryšium su tuo kilo klausimas, ar Tamsta visa tai surašei dabar, ar Tamsta naudojais kokiais nors užrašais, pirmiau sudarytais?

Gal Tamsta taipgi galėtum paaiškinti, ar p. Natkevičius buvo surašęs kokią pro memoria ir jeigu taip – kieno rankose ji galėtų būti dabar?

Gal Tamsta nebūtum priešingas tam, kad jeigu šio krašto delegacijai prie UN atrodytų tam tikros vietos Tamstos rašinio panaudotinos jų diskusijoms tenai?

Su tikra pagarba

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 233.

V. Krėvės 1950 m. gruodžio 1 d. laiškas P. Žadeikiui

Didžiai gerbiamas Ponas Ministras,

Man labai nemalonu, kad aš tik dabar atsakau į Tamstos laišką, rašytą man 1950. X. 18. Iš tikrųjų nesu kaltas, nes laiškas pasiųstas senu adresu, kur aš jau seniai negyvenu, ir todėl jį gavau tik vakar, pripuolamai.

Savo atsiminimų dalį, kurią Tamistai esu pasiuntęs, rašiau iš dalies dar Lietuvoje būdamas, iš dalies jau Austrijoje begyvendamas. Naudojau „pro memoria“, kurie paprastai būdavo tuojau sudaromi. Jų kopiją visuomet pasilikdavau sau. Amerikoje jų neturiu, kadangi Austrijoje jie dingę pavogti austrų drauge su čemodanais ir drabužiais, važiuojant man iš Kapruno į Glazenbachą. Ponas Natkevičius galėjo turėti tik tuos „pro memoria“, kurie buvo sudaromi Maskvoje. Jie buvo mūsų Atstovybės archyvuose, kiti gi Užsienių Ministerijos archyvuose. Kas su jais atsitiko ir kur jie besiranda, dabar pasakyti negaliu. Greičiausia, kad pateko rusų rankosna. Man net norisi spėti, kad tie „pro memoria“ buvo viena iš priežasčių, kodėl buvau paskelbtas per Maskvos radiją L. Giros lūpomis lietuvių liaudies priešų. Be to, turiu dar vieną dalį pasikalbėjimo su Ždanovu, liečiančio grynai mano asmenį, todėl neprisiunčiau jo Tamistai.

Ten yra tokie Ždanovo išsireiškimai apie Staliną, kurie labai galėjo jam pakenkti, jei šis „pro memoria“ pateko Stalinui į rankas.

Pasiųsdamas Tamistai savo rankraščius aš turėjau omenyje, kad jų turinį Tamista, Ponas Ministras, galėsi panaudoti ten, kur to pareikalaus Lietuvos reikalai.

Su didele pagarba

V. Krėvė (parašas)

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 234.

V. Krėvės 1952 m. lapkričio 10 d. laiškas P. Žadeikiui

Ponas Ministeri,

Ačiū už sveikinimus mano 70 metų amžiaus sukaktuvių proga.

Tamistos, ponas Ministeri, pareiškimas, kad „aš buvau įveltas į mūsų raudonųjų kaimynų agresiją prieš Lietuvą“, yra neapdairus, neatitinkąs tikrąsias: aš nebuvo „įveltas“, bet lietuvių patriotų įprašytas, tiksliau pasakius, priverstas, kaip ir ponas Ernestas Galvanauskas, pasiimti tas sunkias ir pavojingas pareigas, kad gelbėtum padėtį, kuri susidarė, kai tauta liko be vyriausybės, be vadovybės, be politinių organizacijų ir net be informacijos, kas atsitiko ir kodėl taip atsitiko, kad galėtume, kas galima ir, kaip ne vienam Lietuvos patriotui atrodė, dar įmanoma išgelbėti.

Tamista, ponas Ministeri, lengvai galėjote ir dabar galite sužinoti ne iš partinių fanatikų, iš Lietuvos pabėgėlių pirmai pavojaus šmėklai švystelėjus, bet iš žmonių, kurie tuo metu Lietuvoje gyveno, iš Užs. Reik. Ministerijos bendradarbių, kokiomis sąlygomis teko tada dirbti ir kovoti su okupantu už Lietuvos reikalus, rizikuojant ne tik savo laisve, bet ir gyvybe.

Su pagarba

Vincas Krėvė (parašas)

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 238–239.

P. Žadeikio 1952 m. lapkričio 13 d. laiškas V. Krėvei

Gerbiamas Profesoriau,

Atsiliepdamas į Tamistos š. m. lapkričio 10 d. laišką, aš vertinu aukštai Tamstos savaimingą reagavimą, Tamstos sąžinės padiktuotą, ryšium su tūlu išsireiškimu iš š. m. spalio mėn. 14 d., adresuotą Prof. Puzinui ryšium su Tamstos 70 metų sukaktuvėmis.

Posakis „kad jis buvo įveltas“ jokių būdu neduoda pagrindo manyti, kad jis pats buvo įsivėlęs. Žodis „įveltas“ buvo pavartotas gangreit tokia prasme, kaip „įprašytas“ arba kaip „priverstas“. Taigi priekaištavimo iš mano pusės nebuvo padaryta. Sutikdamas su Tamstos įsitikinimu, kad Tamsta buvai priverstas arba kad ir „įveltas“ prieš Tamstos norą ir valią, tai, rodos, iš to seka, kad neapdairumas iš mano pusės nebuvo taip jau aklas, kaip Tamstai lyg dabar atrodytų.

Su geriausia linkėjimais

P. Žadeikis
lg. Ministras

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 240.

P. Žadeikio 1953 m. birželio 23 d. laiškas V. Krėvei

Gerb. Profesoriau,

Atsimindamas, kad Tamsta pastatęs sąlygą, jog Tamstos atsilankymas pas Molotovą nebūtų skelbiamas ištisai spaudoje (čia turiu galvoje anglišką vertimą „Lithuania, Victim of Soviet Russia's Expansion“),

1. Malonėkite atsiliepti, ar tas Tamstos nusistatymas tebegalioja?

2. Ar galima kopiją perduoti Dr. D. Krivickui ar p. V. Sidzikauskui* dėl panaudojimo ištraukų Tamstos pro memorijos?

Būtų gerai, kad Tamsta tuoj po gavimo šio mano laiško atsilieptum telefonu ar telegrafu.

Su geriausiais linkėjimais

P. Žadeikis
Įg. Ministras

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 244.

V. Krėvės 1953 m. birželio 29 d. laiškas P. Žadeikiui

Didžiai gerbiamas Ponas Ministeri,

Atsakydamas į Tamstos raštą Nr. 1173 skubu pranešti, kad visą medžiagą, kurią Tamsta, Ponas Ministeri, esate savo metu iš manęs gavę, galite naudoti savo nuožiūra Lietuvos laisvinimo reikalui, lygiai kaip tą, kurią esu atspausdinęs ar dar atspausdinsiu.

Linkiu geriausios kloties ir sveikatos.

Su pagarba

Vincas Krėvė-Mickevičius

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 242.

P. Žadeikio 1953 m. rugpjūčio 14 d. laiškas V. Krėvei

Gerbiamasai,

Šį kartą dalykas eina apie tai, kad Molotovas Tamstai pasakęs:

„Jei Rusijos carai, pradėdant Ivanu Baisiuoju, būtų mėginę pasiekti Baltijos jūrą, jie tai būtų darę ne dėl savo ambicijų, bet todėl, kad to reikėjo Rusijos valstybės ir rusų tautos vystymuisi. Būtų nedovanotina, jei Sovietų Sąjunga nepasinaudotų šia proga etc. etc. Sovietų Sąjungos vadovai nutarė inkorporuoti Baltijos valstybes į Sovietų respublikų šeimą“ [versta iš anglų kalbos. – M. T.].

Tačiau tos įdomios citatos nerandame nei Tamstos lietuviškuose atsiminimuose „Pirmoji bolševikų okupacija Lietuvos. Naujos Vyriausybės sudarymas okupacijos metu“, nei „Pasikalbėjimas Maskvoje su V. Molotovu“; konsekventiškai ji nepasirodo ir angliškame vertimo tekste

* Vaclovas Sidzikauskas – tuometinis Lietuvių laisvės komiteto pirmininkas.

antgalviu „Lithuania, Victim of Soviet Russia's Expansion“, pasirašyta Philadelphia pas notarą 1950 m. Tuo gi kalbamoji citata buvo pasirodžius spaudoje lapkr[ičio] 1944 m., bet ji buvo daug pirmiau Tamstos pavartota, bene 1941, kai Tamsta kalbėjai užsilikusią Liaudies Seimo narių tarpe Lietuvoje.

Laukdamas Tamstos atsiliepimo, lieku

Su geriausiais linkėjimais

P. Žadeikis
Jg. Ministras

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 254.

V. Krėvės 1953 m. rugpjūčio 26 d. laiškas P. Žadeikiui

Didžiai gerbiamas Ponas Ministeri,

Atsakydamas į Jūsų raštą Nr. 1521 turiu pareikšti Tamistai, kad aš buvau savo metu pasiuntęs Atstovybei atsiminimų pluoštą, lietuvių kalba parašytą. Tų mano atsiminimų vertimą atliko Atstovybė. To vertimo į anglų kalbą dalį, kuri lietė mano pasimatymą Maskvoje su Molotovu, esate man, Ponas Ministeri, pasiuntę su pageidavimu, kad pasirašyčiau ir savo parašą patvirtinčiau pas notarą ir juo skubiausiai grąžinčiau Atstovybei, ką ir esu padaręs. Mano kaltė, kad nepatikrinau, pasitikėdamas, kad tai jau yra atstovybės padaryta. Matyti, Jūsų mašinistė perrašinėdama bus praleidusi tą abzacą, kuris Tamistai šiandien yra svarbus. Tik taip galiu išaiškinti sau, kodėl to abzaco nėra mano pasirašytame Jūsų tekste.

Su pagarba

Dr. Vincas Krėvė

(P. Žadeikio priedas pieštuku: „Bet jo yra pasirašyta (pas notarą) ir lietuviškas tekstas.“)

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 252.

P. Žadeikio 1953 m. rugsėjo 19 d. laiškas V. Krėvei

Gerbiamasai,

Gavau Tamstos laišką iš rugpjūčio 26 d., kuriame spėjate, kad mums rūpimas Molotovo sakiny apie Ivano Baisiojo politiką galėjo per klaidą nepatekti į nuorašus, kurie buvo padaryti Pasiuntinybėje iš Tamstos gautojo lietuviško teksto. Žinoma, tokia klaida visados galėjo atsitikti. Dėl to malonėkite atsiųsti tą originalą, iš kurio mes pasidarėme sau nuorašus, bei anglišką vertimą. Tokiu būdu bus užbaigtas nesusipratimas.

Laukdamas Tamstos atsiliepimo, lieku

Su pagarba

P. Žadeikis
Jg. Ministras

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 251.

LIETUVOS PASIUNTINIO DIDŽIOJOJE BRITANIJOJE B. K. BALUČIO IR P. ŽADEIKIO REAKCIJA Į V. KRĖVĖS ATSIMINIMUS

B. K. Balučio 1953 m. liepos 10 d. laiškas P. Žadeikiui

Londonas

Gerb. p. Žadeikiui

Mielas Prieteliau,

Žiūr. ryšium su mano laišku Dr. P. Karveliui iš VII. 7 d.

Šiandien esu gavęs „*Lithuania, Victim of Soviet Russia's Expansion*“ – Dr. Vinco Krėvės-Mickevičiaus „*Swerned Statement before Notary Public*“, padarytas Philadelphijoj 15 d. rugsėjo 1950 m. [čia ir toliau pabraukta originale. – M. T.]. Ačiū labai už jo prisiuntimą.

Kaip patėmysi, mano laiške Dr. Karveliui iš liepos 7 d. (punktas 4-tas) aš buvau padaręs pastabą ir pasigailėjimą, kad ligi šiol neteko matyti (išskyrus laikraščius) jokio bent šiek tiek formalinio tuo reikalu pranešimo iš paties Krėvės. Kaip sykis turėjau galvoj kad ir tokį pranešimą, kaip šis jo padarytas su Notary Public paliudijimu. Bet man kyla klausimas dabar: šis Krėvės pareiškimas padarytas Philadelphijoj 1950 metais; kur jis buvo ligi šiam laikui? Aš jį matau pirmusyk dabar tik. Vliko* Memorandumo tekste (apie ką kalba mano viršminėtas laiškas Dr. Karveliui) panaudotos citatos lyg rodytų, kad jos buvo paimtos iš šio Krėvės pareiškimo, padaryto pas Notarą 1950 m. (nors ir jos nėra visur pažodžiui, kaip citatos privalėtų būti). Iš to tenka pasidaryti išvadą, kad Vlikas turbūt turėjo tą Krėvės pareiškimą daug anksčiau. Bet nei Krėvė, nei Vlikas neskaitė reikalingu ligi šiol supažindinti su juo Lietuvos atstovų (kad ir manęs), nes jį gavau tik iš Sveikojo** dabar – arti po 3-jų metų laiko... Man todėl būtų labai įdomu žinoti, kada ir kuriuo būdu Sveikas jį gavai; ar tiesiogiai iš Krėvės ir ar tik dabar? Nes man sunku daleisti mintį, kad taip svarbus dokumentas būtų išgulėjęs pas Tave tiek laiko.

Dabar keletas pastabų dėl paties šio Krėvės pareiškimo:

(1) Aišku, kad tai yra vertimas iš lietuvių kalbos anglų kalbon – labai geras vertimas. Bet yra pėdsakų, kad visgi tai yra vertimas. Pavyzdžiui, taip p. Vasiljev, taip p. Dekanozov visur, kalbėdami apie viršininkus, vartoja (vertime) žodį „friend“ vietoj rusų priimto „tovarišč“, kuris anglų kalboje būtų ne „friend“, bet „Comrade“. Išrodo beveik tikra, kad originale turėjo būti lietuviškas „draugas“ išverstas į „friend“. Antra vertus, Krėvė originalą galėjo tik lietuviškai parašyti, nes abejoju, ar jau spėjo pakankamai pramokti angliškai. Tad drauge su tuo įdomu, ar pas Notary Public buvo paliudytas lietuviškas ar angliškas tekstas. Tas kartais gali būti svarbu žinoti, šį dokumentą naudojant. Tai viena, o antra, ar Sveikas turi tik man prisiųstą anglišką tekstą, ar taipgi ir originalą – lietuvišką tekstą? Mums būtų labai pravartu turėti ir lietuviškąjį tekstą, jeigu kartais toks tekstas buvo pas Notarą paliudytas.

(2) Šis Krėvės pareiškimas padarytas 1950 m. – reiškia, jau po 10 metų. Ir geniališkos atminties žmogus negalėtų po tiek laiko atpasakoti pasikalbėjimo, sieksninių citatų formoje, be steno-grafinių užrašų. Ir tas meta tam tikrą šėšėlį, kiek tiksliai tie pasikalbėjimai atpasakoti. Teisybė,

* VLIK'as – Vyriausias Lietuvos išlaisvinimo komitetas.

** Turimas omenyje Povilas Žadeikis.

jau žymiai toliau yra, tarp kitko, pažymėta, kad ponė Natkevičienė darė užrašus, kai Krėvė atpasakojo savo pasikalbėjimą su Molotovu, tuojaus grįžus iš Kremlio. Tai labai svarus paminėjimas, bet jis turėtų būti žymiai stipriau suryšintas – gal pačio Krėvės pareiškimo pradžioje: kad šis jo pareiškimas yra daromas sulig jo turimų užrašų, fiksuotų tuojaus po pasikalbėjimų. Manytina, kad arba pats Krėvė galėjo turėti tų užrašų nuorašą, ar galbūt Natkevičius sugebėjo juos išsivežti iš Lietuvos ir turėjo juos prieš savo mirtį Austrijoje. Toks tinkamas paryškinimas pridutų visai kitokios – ir tai smarkiai sustiprintos – svarbos pačiam Pareiškimui.

(3) Man puolė akin ir dar vienas dalykas. Šis, dabar Tavo prisiųstas, Krėvės pareiškimas yra plačiausia jo pasikalbėjimų Maskvoje versija, koki man teko ligi šiol matyti. Ji yra su jo parašu – reiškia, reik manyti, kad ji pilnai pilnutėlė. Ir visgi aš pasigendu jame vienos – gal svarbiausios – citatos iš Molotovo pareiškimo Krėvei, kurį jis pats atpasakojo buvusių Liaudies Seimo narių susirinkime ir kuri prasidėjo Molotovo žodžiais: „Jei Rusijos carai, pradėdant Ivanu Baisiuoju, būtų mėginę pasiekti Baltijos jūrą, tai jie būtų darę ne dėl savo ambicijų, bet todėl, kad to reikėjo Rusijos valstybės ir rusų tautos vystymuisi. Būtų nedovanotina, jei Sovietų Sąjunga nepasinaudotų šia proga etc. etc. Sovietų Sąjungos vadovai nutarė inkorporuoti Baltijos valstybes į Sovietų respublikų šeimą“ [versta iš anglų kalbos. – M. T.].

Šitą Molotovo pareiškimą Krėvės aš pats panaudojau keliais atvejais (žiūr. „Lithuania's Fight for Freedom“ Londono laidos pusl. 28 ir „Some Aspects of the Soviet Russian Rule in Occupied Lithuania“, Appendix 1). Naudojo jį ir kiti. Tai buvo citata Molotovo žodžių, anot Krėvės. Bet šios citatos nėra šiame pilnų pilniausiam Krėvės Pareiškime. Tiesiog neįmanytina, kad jis būtų pamiršęs taip svarbią ir vaizdingą Molotovo pareiškimo dalį. O tas gali mus pastatyti labai keblion padėtin: arba mes buvome melagiai, cituodami Krėvę, arba Krėvė melavo Liaudies Seimo buvusių narių susirinkime, nes ką jis ten sakė, dabar nėra jo pilnam Pareiškime.

(4) Pagaliau, strictly speaking, ir šis pas Notarą paliudytas Krėvės pareiškimas neturi dokumento formos. Jis tokiu būtų, jeigu būtų padarytas „A sworn Affidavit“ formoje, prisilaikant visų Affidavitui charakteringų reikalavimų. Šiaip jis išrodo ir vėl straipsnis.

(5) Būtų ypatingai svarbu, kad šitokios svarbos dokumentas galėtų būti peržiūrėtas, ištaisytas ir papildytas – kol Krėvė dar gyvas... Reikėtų „to get hold of“ ir tų Natkevičienės darytų užrašų, jeigu jie yra pas Krėvę, ar gal pas Natkevičienę (po Natkaus* mirties) išlikę.

Su geriausiais linkėjimais

B. K. Balutis (parašas)

LCVA, f. 648, ap. 2, b. 484, l. 1–2.

P. Žadeikio 1953 m. liepos 31 d. laiškas B. K. Balučiui

Mielas Dzūke**,

Atsiliepdamas į Tavo š. m. liepos 10 d. laišką, jaučiu savo pareigą Tau paaiškinti, kodėl iš manęs gavai Vinco Krėvės jo pasimatymo su Molotovu taip nežmoniškai suvėlintą rašinį.

* Turimas omenyje Ladas Natkevičius.

** P. Žadeikis taip laiškuose dažnai kreipdavosi į B. K. Balutį.

Dalykas faktinai įvyko šitaip. Krėvei atvykus į Ameriką prof. Senn pastangomis 1947 m. balandžio mėnesį, man rūpėjo iš jo gauti pareiškimą pro memo formoje apie jo tą drąsų žygį pas Molotovą Maskvoje 1940 m. gale birželio mėnesio. Nutariau jį pakviesti atvykti į Washingtoną. Jis su savo kolegomis, prof. Senn ir p. Saliu, ir atvyko 1947 m. gegužės mėnesį. Jis tada pasižadėjo parašyti savo atsiminimus, ką jis ir padarė su sąlyga, kad tie du jo lietuviškai surašyti atsiminimai, būtent (a) Pirmoji bolševikų okupacija Lietuvos. Naujos Vyriausybės sudarymas okupacijos metu, ir (b) Pasikalbėjimas Maskvoje su V. Molotovu, niekam nebūtų dalinami. Jis pats sau rezervavo visas teises, kiek tai liečia virš minėtų straipsnių pavartojimą. Vienam tų straipsnių (Pirmoji bolševikų okupacija etc.) dar ir dabar iš jo negautas galas.

Mums čia susidarė reikalas tą informaciją išversti į anglų kalbą. Bet Krėvė nesutiko duoti mums laisvas rankas. Jis padarė betgi vieną išimtį, sutikdamas, kad angliškas straipsnis „Lithuania, Victim of Soviet Russia's Expansion“ gali būti panaudotas pasiuntimui į Dept. of State, kas ir buvo įvykdyta spalio 12, 1950. Tas straipsnis angliškai buvo mūsų sudarytas iš tų dviejų aukščiau paminėtų lietuviškų straipsnių. Pirmoji dalis angliškojo teksto nėra vertimas žodis į žodį (Pirmoji bolševikų okupacija etc.), bet tik atpasakojimas. Antroji dalis yra vertimas (Pasikalbėjimas Maskvoje su V. Molotovu).

Vincas Krėvė lyg ko tai bijodamas delsė, o laikas vis bėgo šuoliais pirmyn. Politiniam horizontui bekintant, ir p. Krėvė pasidarė nuolaidesnis. Atsiliepdamas į mano laišką Nr. 1173 iš birželio 23, 1953, p. Krėvė atsiliepė trumpu laišku iš birželio 29, 1953, kuris skamba šitaip:

„Atsakydamas į Tamstos raštą Nr. 1173 skubu pranešti, kad visą medžiagą, kurią Tamista, Ponas Ministeri, esate savo metu iš manęs gavę, galite naudoti savo nuožiūra Lietuvos laisvinimo reikalu, lygiai kaip tą, kurią esu atspausdinęs ar dar atspausdinsiu.“

Tas jo laiškas, man matosi, reiškia santykių tarpe mūsų susitvarkymą. Mat pernai metais, minint jo 70 m. sukaktuves, buvo įžiūrėjęs į mano jam pasiųsto sveikinimo tekstą šališką jo žygio Maskvon apibūdinimą: jam nepatiko žodis, kad jis buvęs „įveltas“ į tą bolševikinę akciją. Tuomet jam aš aiškinau, kad žodis „įveltas“ toli nėra tas pats kaip žodis „įsivėlęs“, kas reikštų asmeninės iniciatyvos elementą.

Su geriausiais linkėjimais

P. Žadeikis (parašas)

Priedu:

Krėvės du virš minėti rašiniai lietuviškai.

LVCA, f. 648, ap. 2, b. 484, l. 34; f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 249.

P. Žadeikio 1953 m. rugsėjo 30 d. laiškas B. K. Balučiui

Washington

Dokumentas

Nr. 1736

Mielas Dzūke,

Tikėdamas, jog esi aplamdęs tiek savo kvarabą, kad gali pats savo korespondenciją peržiūrėti, čia noriu keletą žodžių parašyti Tau, kaipo geriausiam prieteliui ir mūsų diplomatinės tarnybos dekanui. Iš p. Balicko pranešimo paaiškėjo, kad Tau teko pergyventi tą, kas buvo panašu į

perkūno smūgi. Marulis ir aš tikime, kad Dzūkiškas Tavo natūros atsparumas padėjo Tau tą netikėtą dvikovą laimėti. Bet tas laimėjimas nėra galutinis. Todėl pastūmęs į šalį visas politikos prašmatnybes turi daugiau rūpintis savo sveikatos sustiprėjimu, nes Lietuva „cannot afford to lose your experience in diplomacy“.

Prisiminus Tavo nusistebėjimą, kad Dr. Krėvės angliškame vertime jo pro memorijos po pasimatymo su Molotovu birželio gale 1940 yra iškritusi Molotovo frazė apie Ivano Baisiojo politiką, tai p. Krėvė pasakė, kad, matomai, per klaidą tatai atsitiko perrašant Pasiuntinybėje jo mums atsiųstą lietuvišką tekstą. Tada aš paprašiau jo atsiųsti originalą, bet iki šiol iš jo negauta nei atsakymo, nei originalo pasikalbėjimo Maskvoje. Galų gale manau, kad kalbamoji frazė apie sovietų ekspansiją Ivano laikais nėra joks revelacijos perlas, ypatingai čia, pas mus. Ką tik dabar gavau pranešimą, kad p. Krėvė buvo prašytas per Kersteno Komiteto technikinę komisiją duoti preliminarinį paliudijimą ryšium su jo pasikalbėjimu su Molotovu. Tame preliminariniame apklausinėjime, kuris įvyko New Yorke, in the Baltic Freedom House 21 rugsėjo, buvo užrekorduoti Sidzikausko, Mašalaičio, Vinco Krėvės, gen. Pundzevičiaus, Juozo Audėno, Dr. Trimako, Dr. Mykolo Devenio, Vinco Rastenio, p. Minkūno ir dar kitų pasisakymai. Apie Vinco Krėvės investigatorių nuomonę yra, kad jis yra slidus ir nieko nepasako, nors mėgsta ilgai kalbėti. Kai Krėvė buvo paklaustas, kas tuo metu buvo bosas Lietuvos, tai Vincas pareiškė: „Tai aš buvau tas bosas.“ Matomai, jis pamiršo savo marionetinę rolę, kuri buvo diktuojama Dekanozovo. Jis į kitą paklausimą – kas ypatingai jį vertė vykti į Maskvą – atsakė, kad suvaldyti Dekanozovą. Dar į kitą paklausimą – kodėl jis dėjosi į Lietuvių Sovietų Draugiškumo Draugiją ir buvęs tos Draugijos pirmininku – p. Krėvė atšovęs: „Tatai buvęs Lietuvos vyriausybės noras.“ Krėvė, žinoma, kalbėjo lietuviškai ir Dr. Trimakas vertė į anglų kalbą. Ypatingai vykusis buvo p. Mašalaičio paliudijimas: gi V. S. liudijęs net dvi valandas. Kai p. Kerstenas sugrįš iš Europos, tai prasidės formalinis liudininkų apklausinėjimas. Tatai bus kas tai panašaus į tragikomediją.*

Šiuo tarpu tiek. Su nekantrumu lauksime žinios, kada atgausi savo jėgas, iš lengvo jas ugdydamas ir neforsuodamas ir nesirūpindamas jokiais reikalais, o tik savo sveikata, nes tai pirmenybė.

Su geriausiais linkėjimais

*p. B. K. Balučiu,
Lietuvos Ig. Ministrui
Londone*

LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 256.

* Vaclovas Sidzikauskas.

Nuorodos

¹ Pavyzdžiui, J. Skirius, „Vincio Krėvės-Mickevičiaus pastangos išsaugoti Lietuvos savarankiškumą po sovietų invazijos“, *Kultūros barai*, 1998, Nr. 2, 3; to paties, „Prof. Vincio Krėvės-Mickevičiaus pastangos išsaugoti Lietuvos savarankiškumą (1940 06 17–07 22)“, *Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940*, Kaunas, 1999, p. 389–406.

² Itin svarbiu šaltiniu laikytas 1940 m. vasarą Maskvoje įvykęs V. Krėvės pasikalbėjimas su V. Molotovu. Šis V. Krėvės aprašytas pokalbis buvo įdėtas į Ch. J. Kersteno komiteto, 1953–1954 m. tyrusio prievartinio Baltijos šalių inkorporavimo į Sovietų Sąjungą bylą, atskirą leidinį (plačiau žr.: *Baltijos valstybių užgrobimo byla*, Vilnius, 1997, p. 330–333).

³ M. Tamošaitis, „Apie Vincio Krėvės-Mickevičiaus politinės veiklos vertinimą JAV lietuvių spaudoje (1945–1954 m.)“, *Kultūros barai*, 2002, Nr. 10, p. 64–68.

⁴ A. Zalatorius, „Rašytojo politiniai memuarai“, kn.: V. Krėvė, *Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė*, Vilnius, 1992, p. 7.

⁵ A. Zalatorius, *ibid.*, p. 5.

⁶ V. Maciūnas, *Vincas Krėvė savo laiškuose 1944–1954 m.* Nedidelės apimties leidinį 1970 m. išleido Lietuviškos knygos klubas Čikagoje. Ten nurodyta, kad laišškai spausdinami iš „Draugo“ kultūrinio priedo 1969 m. liepos 26 d., rugpjūčio 2 d., rugsėjo 16, 23 ir 30 d. Laiškai taip pat buvo išleisti atskiru sąsiuvinio ir atskira knygele tokiu pačiu pavadinimu bei paskelbti lietuvių žurnale „Metmenys“: V. Maciūnas, „Vincas Krėvė savo gyvenimo saulėlydyje. I. Jo 1944–1954 metų laiškų ištraukos“, *Metmenys*, 1979, Nr. 38, p. 83–121; 1980, Nr. 39, p. 90–124.

⁷ *Ibid.*, 1979, Nr. 38, p. 113–114.

⁸ *Ibid.*, p. 120.

⁹ *Ibid.*, p. 121.

¹⁰ *Ibid.*, 1980, Nr. 39, p. 99.

¹¹ VUB RS, f. 118–431. Rankraštyne saugomi aštuoni V. Krėvės laišukai, rašyti P. Žadeikiui. Pirmas laiškas datuotas 1948 m. gegužės 9 d., paskutinis – 1953 m. birželio 29 d. Juose menkai atsispindi V. Krėvės atsiminimų rašymo aplinkybės ir lietuvių diplomatų reakcija į atsiminimus.

¹² Plačiau žr.: V. Maciūnas, „Vincas Krėvė savo gyvenimo saulėlydyje...“, *Metmenys*, 1979, Nr. 38, p. 83–88.

¹³ Plačiau žr.: A. E. Sennas, „Vincas Krėvė's Journey to America“, *Journal of Baltic Studies*, 1976, No. 3.

¹⁴ P. Žadeikio 1945 m. sausio 7 d. laiškas V. K. Venčiui, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 1.

¹⁵ V. Mošinskio 1946 m. spalio 21 d. laiškas P. Žadeikiui, *ibid.*, l. 32.

¹⁶ Plačiau žr.: M. Tamošaitis, „Apie Vincio Krėvės-Mickevičiaus politinės veiklos vertinimą JAV lietuvių spaudoje (1945–1954 m.)“, *Kultūros barai*, 2002, Nr. 10, p. 64–68.

¹⁷ A. Senno 1946 m. birželio 26 d. laiškas P. Žadeikiui, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 26.

¹⁸ P. Žadeikio 1946 m. birželio 27 d. laiškas A. Sennui, *ibid.*, l. 27.

¹⁹ A. Senn, „Šis tas iš mano darbuotės lituanistikoj“, *Akiračiai*, 1991, Nr. 6, p. 6–7.

²⁰ Pavyzdžiui, 1947 m. balandžio mėn., V. Krėvei atvykus į JAV, lietuvių išeivių spauda, įvertindama V. Krėvę kaip rašytoją, tikėjosi, kad klasiko politiniai atsiminimai greitai pasirodys anglų kalba („Prof. Krėvė-Mickevičius ir Komunistų Ruošiamas Perversmas Amerikoje“, *Dirva*. Remiamasi pagal: LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 37).

²¹ P. Žadeikio 1949 m. vasario 26 d. laiškas E. Galvanauskui, *ibid.*, b. 1168, l. 5.

²² „Nepriklausomybės paskutinių dienų agonija. Iš Ernesto Galvanausko atsiminimų“, *Kultūros barai*, 2001, Nr. 10, p. 70–74; Nr. 11, p. 70–76.

²³ Z. Butkus, „Naujas liudijimas apie Lietuvos okupaciją 1940 m.“, *ibid.*, 2002, Nr. 1, p. 75–81.

²⁴ P. Žadeikio 1950 m. rugsėjo 21 d. laiškas P. Grigaičiui, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 1203, l. 135.

²⁵ L. Dovydeno 1950 m. rugsėjo 23 d. laiškas P. Žadeikiui, *ibid.*, l. 136.

²⁶ P. Žadeikio 1950 m. rugsėjo 25 d. laiškas L. Dovydenui, *ibid.*, l. 138.

²⁷ P. Žadeikio 1952 m. spalio 14 d. laiškas J. Puzinui, *ibid.*, l. 236.

²⁸ L. Truska, „Vincas Krėvė ir „Liaudies“ vyriausybė“, *Literatūra ir menas*, 1992, lapkričio 28; to paties, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas, 1995, p. 63.

²⁹ Plačiau žr.: M. Tamošaitis, „Kontroversiški V. Krėvės-Mickevičiaus parodymai apie 1940 m. Lietuvos okupaciją JAV Ch. J. Kersteno komitetui po Antrojo pasaulinio karo“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 2(16), p. 55–70.

³⁰ T. Remeikis, „Pabaltijo valstybių okupacijos tyrimai JAV ir V. Krėvė-Mickevičius“, *Kultūros barai*, 1999, Nr. 9, p. 66–67.

Gauta 2009 01 27

Vilniaus pedagoginis universitetas,
T. Ševčenkos g. 31, Vilnius,
el. paštas: m_tamosaitis@yahoo.com

Rūta Trimonienė

Paminklai sovietinio genocido aukoms ir rezistencijos dalyviams atminti Lietuvoje (1941–1953, 1988–2009 m.)

IVADAS

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, daug metų nutylėta istorinė tiesa apie 1941 m. besitraukiančios Raudonosios armijos vykdytas masines civilių gyventojų bei politinių kalinių žudynes, Birželio sukilimą, sovietinės okupacijos metais vykusį rezistencinį ir disidentinį judėjimą, masinius trėmimus išsiveržė į laisvę įvairiomis formomis: buvo spausdinami straipsniai, leidžiamos knygos, atstatomi paslėpti ar nugriauti paminklai, statomi nauji, įvairūs pastatai ženklinami atminimo lentomis, rodomi archyviniai ir naujai sukurti dokumentiniai filmai, kuriamos naujos muziejų ekspozicijos. Šitaip stengtasi išsaugoti istorinę tautos atmintį apie pirmąją sovietinę okupaciją, antrosios sovietinės okupacijos metu vykusias civilių gyventojų žudynes, masinius trėmimus, partizaninį ir disidentinį judėjimą.

Šiuo metu šios istorinės sąmonės tendencijos jau sumažėjusios, nes daug vietovių ir statinių paženklinti įvairiais paminklais.

Kartu pastebima, kad ne visa visuomenė domisi šiuo skaudžiu mūsų tautai laikotarpiu: „Žiniasklaidoje, institucijų dokumentuose bei politikų pasisakymuose pasigirsta

įvairių balsų: tarp jų vis dažniau – ir „pamirškime praeitį“, ir „visi vienodai kentėjome“, ir „visi kolaborantai“, „visi – laikmečio aukos“ ir pan. Atsakomybę, skriaudas, kaltę reliatyvizuojančių požiūrių vis dažniau pasigirsta net pačiuose aukščiausiuose politikos sluoksniuose¹. Šios tendencijos ryškėja nuo 1994 m. Tai lėmė kelios priežastys:

1) straipsnius sovietinės okupacijos tema spausdina tik dešinėsios pakraipos laikraščiai ir žurnalai („Tremtinys“, „XX amžius“, „Voruta“);

2) pradėti spausdinti sovietinės nomenklatūros atstovų memuarai²;

3) dokumentiniai filmai per masines informacijos priemones (dažniausiai Lietuvos nacionalinę televiziją) demonstruojami tik tam tikrų valstybinių švenčių progomis;

4) pastatytas tik vienas meninis filmas apie partizanus „Vienui vieni“ (rež. Jonas Vaitkus);

5) niekaip neišsprendžiama Lukiškių aikštės rekonstravimo problema, nors iškelta idėja, kad Vilniuje, kaip Lietuvos sostinėje, turėtų būti reprezentacinė vieta, kurioje būtų įamžinti visi žuvusieji už Lietuvos laisvę nuo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žlugimo iki 1991 m. sausio 13 d. įvykių. Ne-

atsižvelgiama į tai, kad Lukiškių kalėjimas, aikštė ir buvęs KGB rūmų pastatas yra vienas kompleksas.

Nepaisant to, sovietinės okupacijos metu vykę išsilaisvinimo procesai yra įdomūs įvairioms žmonių grupėms, pirmiausia – karo istorikams. Nagrinėdami ginkluotojo pasipriešinimo okupacijai taktiką ir strategiją jie atkreipia dėmesį į tai, kad Lietuvoje, kuri buvo apsupta sovietinių respublikų (nebuvo galimybės susisiekti su laisvuuoju pasauliu), kurios geografinė padėtis nėra gera (nesant kalnų neįmanoma saugiai pasislėpti nuo priešų), beveik 10 metų vyko partizaninis judėjimas. Lietuvos pokario istorija domisi ir jaunimas. Tą rodo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGRTC) skelbtam konkursui „Lietuvos kovų už laisvę bei netekčių istorija“ 2009 m. atsiųstų darbų gausa: 197 rašiniai, 657 piešiniai ir 27 dainos. (Konkursas paskelbtas 1999 m., jame kasmet dalyvauja vis daugiau moksleivių.)

Pokario istoriją menančios vietovės ir statiniai, paženklinti įvairiais paminklais, įtraukiami į turistinius maršrutus.

Genocido aukų muziejų Vilniuje aplanko ne tik Lietuvos, bet ir užsienio turistai bei aukšti užsienio svečiai. Šiuo metu tai vienas labiausiai lankomų muziejų valstybėje.

Šiame straipsnyje nagrinėjamas rezistencijos dalyvių ir sovietinio genocido aukų įamžinimo paminklais procesas, prasidėjęs XX a. penktajame dešimtmetyje ir tebevykstantis iki šiol, jo ypatumai ir kylančios problemos, taip pat vietovių ir statinių, įamžintų paminklais, apskaitos ir įpaveldinimo klausimai. Jie iki šiol nenagrinėti ir nėra sulaukę deramo dėmesio. Paminklai, pastatyti lietuvių išeivijoje, tremties ir kalinimo vietose, nėra šio straipsnio objektas.

Vartojamos šios pagrindinės sąvokos:

„genocidas“ – ištisų gyventojų grupių naikinimas rasiniais, nacionaliniais arba

religiniais motyvais, susijęs su fašizmu, komunizmu³;

„rezistencija“ – pasipriešinimas, ginkluotas pasipriešinimas okupantams⁴;

„paminklai“ – architektūriniai ir skulptūriniai paminklai bei paminkliniai ženklai, įamžinantys vietas ir statinius;

„memorialinės vietovės ir statiniai“ – vietovės ir statiniai, susiję su Lietuvos gyventojų sovietiniu genocidu ir rezistenciniu judėjimu;

„apskaita“ – memorialinių vietovių ir statinių nustatymas, inventorizacija (registracija), jų aprašų pildymas bei saugojimas;

„įamžinimas“ – memorialinių vietovių ir statinių ženklavimas paminklais;

„tvarkymas“ – paminklais paženklintų memorialinių vietovių ir statinių rekonstravimas bei jų keitimas naujais;

„įpaveldinimas“ – memorialinių vietovių ir statinių įrašymo į Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą (dabar – Kultūros vertybių registras), nurodant jų vertingąsias savybes bei istorinę reikšmę visuomenei, procesas.

PAMINKLŲ STATYBOS ETAPAI

Sovietinės okupacijos metais žuvo ir nukentėjo apie 350 tūkst. Lietuvos gyventojų⁵. Visų jų atminimui nuo 1941 m. su pertraukomis buvo statomi įvairių tipų paminklai.

Paminklų, skirtų sovietinio genocido ir rezistencijos aukoms atminti Lietuvoje, statybą galima suskirstyti į tris etapus.

Pirmasis etapas – 1941–1943 m. (Antrojo pasaulinio karo laikotarpis). Pastatyti paminklai 1941 m. Birželio sukilimo metu žuvusių sukilėlių ir partizanų bei besitraukiančios sovietų armijos kareivių nužudytų politinių kalinių ir civilių gyventojų atminimui.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui besitraukiančios Rau-

donosios armijos kareiviai nužudė beveik 2 tūkst. politinių kalinių ir civilių gyventojų⁶, 1941 m. birželio 22–28 d. įvykusio sukilimo metu žuvo 600 sukilėlių⁷. Visi jie buvo iškilmingai palaidoti įvairiose Lietuvos kapinėse, išskyrus Pravieniškes – ten lagerio teritorijoje palaidoti 182 iš 232 čia nužudytų politinių kalinių ir kalėjimo prižiūrėtojų su šeimomis palaikai.

Jau 1941 m. pabaigoje žuvusių sukilėlių, nužudytų politinių kalinių ir civilių gyventojų kapų tvarkymu, paminklų statyba pradėjo rūpintis jų artimieji, miesto, miestelio ar kaimo bendruomenės. Vienas didžiausių paminklų sukilėlių atminimui buvo pastatytas Obelių kapinėse, Rokiškio r. Čia buvo pastatyti ir Lietuvos kario kryžiai. 1943 m. panevėziečių lėšomis Panevėžio apskrities ligoninės sode buvo atidengtas skulptoriaus Bernardo Bučo paminklas 1941 m. birželio 26 d. sadistiškai nukankintų Panevėžio gydytojų atminimui⁸. Kiti šiuo laikotarpiu pastatyti paminklai buvo kuklesni. Antai Kaune buvusiose miesto kapinėse (šiuo metu Vytauto parkas) palaidotų žuvusių Birželio sukilėlių atminimui buvo pastatyti vienodi mediniai kryželiai⁹.

Prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai įamžinti šių žmonių atminimą nebuvo jokios galimybės. Žuvusiųjų artimieji buvo ištremti ar įkalinti lageriuose, kiti pasitraukė į Vakarų. Sovietmečiu kapai neprižiūrėti sunyko, paminklai, kurie nebuvo paslėpti, arba buvo nugriauti, arba patys sugriuvo.

Antrasis etapas – 1944–1953 m. (rezistencinis judėjimas antrosios sovietinės okupacijos metu). Slaptai pastatyti paminklai žuvusių genocido aukų, rezistentų ir partizanų atminimui, nenurodant žuvusiųjų pavardžių ir žuvimo datų.

1944 m. prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai, lietuviai pradėjo kovoti dėl Lietuvos nepriklausomybės. Tuo laikotarpiu (1944–1953 m.) žuvo 20 tūkst. partizanų¹⁰. Jų

palaikus, paimtus iš žuvimo vietų, pavogtus iš niekinimo ar užkasimo vietų, artimieji ar bendražygiai skubiai slapta palaidodavo artimiausiose kapinėse arba šalia sodybų, miške. Kad neužmirštų kapo vietos, artimiausiame medyje įkeldavo nedidelę koptelę ar kryželį, kartais užrisdavo lauko riedulį. Ant šių paminklų nebuvo jokių įrašų nei atminimo lentelių. Juos ne kartą naikino sovietiniai okupantai, jų padėjėjai, todėl nedaugelis jų išliko.

Trečiasis etapas – nuo 1988 m. (sovietinės okupacijos pabaiga ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas) iki šių dienų. Atstatyti nugriauti ar paslėpti paminklai¹¹. Statomi nauji paminklai, įamžinant visus žuvusiuosius sovietinės okupacijos metu. Kaupiama medžiaga apie memorialines vietas ir statinius. LR Vyriausybės patvirtintais teisinais aktais vykdomos valstybinės šių vietovių ir statinių įamžinimo bei įpaveldinimo programos.

„Buvusių paminklų atstatymo akcijos 1988–1993 m. apėmė visą Lietuvą. Sovietų sunaikintus paminklus atstatinėjo Sąjūdžio grupių ar vietinės bendruomenės nariai, kartais tam pasikviesdami ir profesionalius menininkus. Atstatant juos, stengiasi rekonstruoti jų ankstesnį vaizdą. Tačiau dauguma atvejų visgi pasitenkinta tik apytikre rekonstrukcija, kadangi neišlikus eskizų, ikonografinės medžiagos, naudotasi vien prastomis fotografijomis...“¹²

Naujus paminklus pirmiausiai statė iš sovietinių lagerių grįžę Lietuvos partizanai, žuvusių partizanų artimieji, miestų, rajonų ir miestelių Sąjūdžio grupių nariai. Apie 1992 m. į šį darbą įsitraukė ir valstybinės organizacijos: muziejai, 1990 m. įsteigta LR kultūros paveldo inspekcija (toliau – KPI)¹³, miestų ir rajonų paminklotvarkos tarnybos. Jos kartu su visuomeninėmis draugijomis, pavieniais asmenimis rinko ir kaupė medžiagą apie genocido aukas, aiškinosi, kur buvo

Kaišiadorių r. Kruonio sen. Likšiaus upelio pakrantė miške prie Avinėlių k. Kryžiaus kontūrai qžuole šioje vietoje 1954 m. rugpjūčio 10 d. karinės-čekistinės operacijos metu žuvusio paskutiniojo Didžiosios Kovos apygardos Prano Slaninos-Jokerio būrio partizano Vlodo Zablacko-Kėkšto atminimui. Kryžių padarė vietinio kalvio Kiugždos sūnus 1954 m. rugpjūčio 11 d.

partizanų stovyklos ir bunkeriai, pradėjo juos tvarkyti ir atstatinėti; tvarkė slaptas partizanų kapinaites ir pavienius kapus; tęsė įamžinimo darbus 1941 m. Birželio sukilėlių ir partizanų mūšių bei žuvimo vietose; aiškinosi, kur buvo niekinami, užkasami ar laidojami žuvusiųjų palaikai, rastų užkastų partizanų palaikus perkėlė į kapines; kapinėse perlaidojo ir iš Sibiro parvežtų tremtinių palaikus. Pradėtos tvirtinti atminimo lentos ant pastatų, kuriuose buvo kalinami bei kankinami Lietuvos piliečiai, ir geležinkelio stočių, iš kurių buvo tremiami bei išvežami į lagerius Lietuvos gyventojai. Atminimo

lentomis pradėti žymėti ir kiti memorialiniai statiniai. 1993 m. įkurtas LGGRTC nuo 1995 m. pradėjo sistemingus memorialinių vietovių ir statinių įamžinimo bei įpaveldinimo darbus.

PAMINKLŲ STATYTOJŲ GRUPĖS IR JŲ PASTATYTŲ PAMINKLŲ TIPAI

Visus minėtus darbus inicijavo ir vykdė įvairūs žmonės bei organizacijos. Juos galima suskirstyti į dvi grupes: 1) pagal paminklų statybos etapus; 2) pagal pastatytų paminklų skaičių ir jų meninę vertę.

Pirmajame paminklų statybos etape (1941–1943 m.) paminklus statė vietinių bendruomenių žmonės. Turimais duomenimis, šiame etape pastatyta daugiau kaip dvidešimt paminklų, tarp jų jau minėtas skulptoriaus B. Bučo „Nukankintų gydytojų“ paminklas Panevėžyje. Apie kitus šiuo laikotarpiu pastatytus paminklus nieko konkretaus kol kas pasakyti negalima, kadangi medžiaga nėra iki galo sukaupta. Antrajame paminklų statybos etape (1944–1953 m.) paminklus statė žuvusių partizanų bendražygiai ar artimieji. Tai buvo nedidelės į medį įkeltos medinės koplytėlės, kryželiai ar lauko rieduliai, kuriais buvo paženklinamos sovietinio genocido aukų ir partizanų žuvimo vietos bei pavieniai kapai. Jų galutinis skaičius taip pat nežinomas.

Trečiajame paminklų statybos etape (1988–2009 m.) paminklus statė trys žmonių grupės.

Pirma grupė – garbaus amžiaus žmonės, dažniausiai tremtiniai ir politiniai kaliniai, neturintys jokio meninio išsilavinimo, tačiau puikiai prisimenantys memorialines vietas ir statinius, todėl skubėję kuo greičiau juos įamžinti. Jie yra paminklo pastatymo iniciatoriai, užsakovai ir atlikėjai. Jų pastatytų paminklų yra daugiausia. Paminklai buvo statomi ir anksčiau, tačiau daugiausia tokių

paminklų pastatyta prasidėjus Atgimimui ir pirmaisiais atkurtos nepriklausomos Lietuvos metais. Paminklų statyba vykdyta spontaniškai, norint kuo greičiau įamžinti žuvusiuosius, todėl labai nukentėjo paminklų kokybė. Nebuvo išsiaiškintos įamžinamų žmonių pavardės, įrašuose ant paminklų padaryta nemažai klaidų. Paminklų statybai naudotos prieinamiausios ir pigiausios medžiagos: medis, metalas, lauko rieduliai. Panaudoti išmesti prie kapinių kryžiai. Šiai statytojų grupei būdingi paminkliniai ženklai:

Mediniai kryžiai – labai paprasti, natūralios spalvos ir skiriasi tik aukščiu bei liemens planu. Paprastai ant jų nėra jokių įrašų nei atminimo lentelių.

Metaliniai kryžiai – suvirinti iš vamzdžių, nudažyti juoda ar kita tamsia spalva. Papuošti ažūrinėmis kitos (dažniausiai šviesios) spalvos detalėmis. Kryžiai skiriasi aukščiu ir puošybos detalėmis. Prie liemens

pritvirtintos metalinės lentelės su atitinkamais įrašais. Taip pat panaudoti išmesti iš kapinių ir restauruoti seni nulūžę antkapiniai metaliniai kryžiai.

Betoniniai Lietuvos kario kryžiai – pradėti gaminti pagal 1927 m. įsteigtos Karių kapų tvarkymo komisijos priimtą dailininkų Antano Aleksandravičiaus ir Adomo Varno Lietuvos kario kryžiaus projektą¹⁴. Jie nuo senojo projekto skiriasi aukščiu ir liemens forma. Yra natūralios betono ir baltos spalvos. Prie jų išplatintos kryžiaus apatinės liemens dalies pradėtos tvirtinti metalinės arba juodo poliruoto granito plokštės su atitinkamais įrašais. Kryžiaus liemens viršuje atsirado Vyčio kryžiaus reljefas, o kryžmėje – Jėzaus Kristaus horeljefas.

Lauko akmenų mūro paminklai – vieni jų primena „analogišką paminklo „Žuvusiems už Lietuvos laisvę“ Kauno Vienybės aikštėje kompoziciją“¹⁵, kaip kovos už Lietuvos nepriklausomybę simbolį, išlikusį

Kupiškio r. Kupiškio sen. Senosios Astravų k. kapinės. Simbolinis antkapinis paminklas Astravų kaimo gyventojų, žuvusių tremtyje, sovietiniuose lageriuose ir partizaniniame judėjime, atminimui. Autorius J. Laužikas. Atidengtas 1996 m. birželio 15 d.

ištremtų, suimtų ir lageriuose kalintų lietuvių atmintyje. Keletas jų yra koplytėlės ar kryžiaus formos.

Paminkliniai akmenys – įvairaus dydžio, formos ir spalvos lauko rieduliai. Jų pagrindiniame fasade yra arba iškaltas atitinkamas įrašas, arba pritvirtintos metalinės ar šlifuoto granito atminimo lentos su įrašu.

Granitiniai ir teraciniai antkapiniai paminklai – antkapinės plokštės bei kryžiai, niekuo nesiskiriantys nuo bet kuriose Lietuvos kapinėse pastatytų antkapinių paminklų. Dauguma jų pastatyti sovietmečiu šeimos kapavietėse, kur slapta palaidotos sovietinio genocido aukos ar žuvę partizanai. Šių paminklų pagrindiniuose fasaduose pritvirtintose atminimo lentelėse dažnai buvo įrašomas tik žuvusiojo vardas, pavardė bei gimimo metai. Daugelis jų buvo pakeistos Lietuvai atgavus nepriklausomybę, atsirado visiškai nauji įrašai, nurodantys, kas čia palaidota, bei tikslią žuvimo datą. Kai kurių šių paminklų pagrindiniuose fasaduose yra iškalti žuvusiųjų portretai, naudojant adatinę techniką, pradėtą taikyti Ukrainoje.

Atkreiptinas dėmesys į tokio tipo paminklus, pastatytus partizanų žuvimo vietose ir aptvertus tvorėlėmis, tarsi tai būtų simbolinis kapas.

Metalinės memorialinės lentos – skiriasi dydžiu ir forma.

Medinės memorialinės lentos – dažniausiai ažuolinės. Skiriasi dydžiu ir forma.

Antra paminklų statytojų grupė – tautodailininkai, pripažinti liaudies drožėjai, paminklus su atitinkamais įrašais ar simboliniais ženklais gaminantys pagal fizinių asmenų, visuomeninių ir valstybinių organizacijų užsakymus. Paminklo projektas derinamas su užsakovu, kartais – su miesto ar rajono paveldosaugos tarnyba bei architektūros ir urbanistikos skyriumi. Sunku spręsti apie šių paminklų meninę vertę, nes kurdami juos

tautodailininkai dažnai naudojo tarpukario metais savamokslių meistrų kūryboje paplitusią ikonografiją¹⁶, tačiau paminklų kokybė gan neblogo. Šiai statytojų grupei būdingi paminkliniai ženklai:

Metaliniai kryžiai. Jų yra dviejų rūšių:

1) kalvio kalti kryžiai. Yra pastatyta keletas tokių kryžių. Vienas jų – kalvio Vytauto Jarulio beveik 5 m aukščio pastatytas Jurbarko r. Eržvilko aikštėje čia niekintų partizanų atminimui;

2) kryžiai ir kryžiai-saulutės – taip pat kalvių darbai. Skiriasi aukščiu ir puošybos detalėmis. Visi jie puošia koplytstulpius, stogastulpius, lauko akmenų mūro paminklus ir mūrines tinkuotas koplyčias.

Mediniai kryžiai – dažniausiai ažuoliniai, skiriasi aukščiu, liemens planu, puošybos detalėmis. Vieni jų yra natūralios spalvos, kiti dažyti. Kryžiai pradėti statyti Atgimimo pradžioje ir statomi iki šiol. Panaudojami ir prieškario Lietuvoje pastatyti kryžiai, juos restauruojant. Ant visų šių kryžių yra atitinkami įrašai arba pritvirtintos atminimo lentelės.

Koplytstulpiai – visi jie ažuoliniai. Skiriasi aukščiu, koplytėlės dydžiu, forma ir šventųjų skulptūrėlėmis, puošybos detalėmis. Vieni jų natūralios spalvos, kituose yra spalvotos šventųjų skulptūrėlės. Vieni turi vieną koplytėlę, kiti – kelių aukštų. Visuose juose yra tam tikri įrašai. Būtina paminėti vienintelį įdomų paminklinį kompleksą Lietuvoje – astronominę-memorialinę saulės stebyklą su 8 koplytstulpių kompozicija, pastatytą Matiešionių k. Birštono sav. profesoriaus, filologijos mokslų daktaro, KGB aukos Jono Kazlausko tėviškėje.

Stogastulpiai – taip pat ažuoliniai. Skiriasi aukščiu, stogelio forma ir išdrožtu skulptūriniu reljefu. Visuose juose, kaip ir koplytstulpiuose, yra atitinkami įrašai.

Mediniai paminklai – ažuoliniai įvairių formų tautodailininkų darbai.

Trečia paminklų statytojų grupė – profesionalūs menininkai, projektuojantys paminklus pagal fizinių ir juridinių asmenų prašymus. Jie taip pat tik atlikėjai, nes kuria paminklus dalyvaudami konkrečios vietos įamžinimo konkurse. Šiuo metu paminklai kuriami ir pagal parengtą istorinę archyvinę medžiagą; kartu ruošiamas ir šios vietos sutvarkymo projektas. Viskas derinama su užsakovu, miesto ar rajono paveldosaugos tarnyba bei architektūros ir urbanistikos skyriumi. Iki LGGRTC įkūrimo tokių paminklų pastatyta nedaug. Beveik visi statyti remiantis visuomenės nuomone, kad „geriausias projektas tas, kuris yra ir meniškas, ir prasmingas, ir žmogui suprantamas, o svarbiausiai – lietuviškas!“¹⁷ Šiai statytojų grupei būdingi architektūriniai ir skulptūriniai paminklai bei paminkliniai ženklai:

Mūrinės tinkuotos koplyčios – visos jos skirtos žuvusių partizanų atminimui. Daugumos jų autoriai – architektai. Šalia koplyčios arba jos interjere ir eksterjere yra metalinės ar poliruoto granito paminklinės lentos su žuvusiųjų vardais, pavardėmis, slapyvardžiais, gimimo ir žuvimo datomis.

Lauko akmenų mūro koplytėlė – vienintelė Unikalių akmenų muziejaus teritorijoje Mosėdyje, Skuodo r., čia užkastų 1944–1953 m. žuvusių Žemaičių apygardos partizanų atminimui.

Memorialai – kol kas vienintelis toks Lietuvos laisvės aukų memorialas Vilniaus Antakalnio kapinėse (skulpt. Stanislovas Kuzma, architektai Marius Šaliamoras ir Jūras Balkevičius).

Monumentai – „Angelas“, pastatytas žuvusių Algimanto apygardos partizanų užkasimo vietoje Panemunyje, Rokiškio r. (skulpt. Kazys Kisielius), ir monumentas „Kovotojams už Lietuvos laisvę“ Svėdasuose, Anykščių r. (skulpt. Jonas Jagėla). Aštuoni monumentai skirti Lietuvos teritorijoje 1944–1953 m. veikusių devynių

apygardų partizanų atminimui. Kiti žymi žuvusių 1941 m. Birželio sukilėlių, partizanų niekinimo ir užkasimo bei atminimo vietas.

Antkapiniai paminklai – jų pastatyta labai mažai, todėl būtina visus išvardyti: antkapinis paminklas (arch. Giedrius Laučius) 1949 m. sausio 23 d. žuvusių Dainavos apygardos Merkio būrio partizanų atminimui Perlojos kapinėse Varėnos r.; antkapinė plokštė (skulpt. J. Jagėla) žuvusių 1941 m. Birželio sukilėlių atminimui Joniškėlio kapinėse Molėtų r.; antkapinis paminklas (dizaineris Romas Navickas) 1941 m. žuvusių sukilėlių ir žuvusių Žemaičių apygardos Alkos rinktinės partizanų atminimui Ylakių kapinėse Skuodo r.; antkapiniai paminklai (skulpt. J. Jagėla) disidentų Vaclovo Sevruko ir Stasio Jako atminimui Vilniaus Antakalnio kapinėse; paminklas Pieta (skulpt. Antanas Kmieliauskas) 1941 m. birželio 24 d. Rainių miškelyje nužudytų kankinių atminimui Telšių senosiose kapinėse.

Tipinis atminimo ženklas – autorius dizaineris R. Navickas. Tokie atminimo ženklai pradėti statyti 1998 m. Ženklas betoninis, 1,7 m aukščio, plane trikampis, lygiasienis, viršuje – Vyčio kryžius (iš visų trijų pusių). Pastatytas ant žiedo formos postamento. Įrašai kalami ženklo plokštumose. Trys tokie ženklai yra pastatyti kapinėse, visi kiti – tik mūšio ir partizanų žuvimo vietose. Pastatytos keturios tokių ženklų kompozicijos: 1945 m. vasario 15 d. sudeginto kaimo ir žuvusių jo gyventojų atminimui Jaciūnų k. Ignalinos r., 1945 m. kovo 11–12 d. Kiauneliškio mūšyje žuvusių Tigro rinktinės partizanų atminimui Labanoro girioje Švenčionių r., 1949 m. vasario mėn. Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio įkūrimui atminti Mėnaičių k. Radviliškio r. ir 1949 m. lapkričio 1 d. bunkeryje per kautynes žuvusių Algimanto apygardos partizanų atminimui prie Priepodo ežero Šimonių girioje Anykščių r.

Memorialinės lentos. Jų yra keturių rūšių:

1) metalinės – vienintelė. Skirta buvusiam Panevėžio apskrities NKGB tardymo skyriuje (dabar Vasario 16-osios g. 23 Panevėžio m.) 1941 m. birželio 25–26 d. žiauriai nukankintų Panevėžio medikų atminimui (skulpt. Algimantas Vytėnas);

2) keraminės – vienintelė. Skirta Romo Kalantos atminimui, pritvirtinta prie namo, kuriame jis gyveno, Krėvės g. 6 Alytuje (dailininkas Vytautas Ledas);

3) žalvarinės – vienintelė. Skirta KGB aukos kunigo Juozo Zdebskio atminimui Kauno Įgulos bažnyčioje;

4) granitinės – įvairių atspalvių, dydžių ir formų. Šių memorialinių lentų yra daugiausia. Jos sukurtos profesionalių menininkų ir ženklina geležinkelio stotis, iš kurių buvo ištremti Lietuvos piliečiai, bei kitus su Lietuvos gyventojų genocidu ir rezistenciniu judėjimu susijusius pastatus. Dalis jų ženklina buvusius sovietų represinių struktūrų NKVD–MGB pastatus ir skirtos čia kalintų bei kankintų Lietuvos piliečių atminimui, taip pat mokyklų pastatus, tų mokyklų direktorių, mokytojų ir mokinių, nukentėjusių okupacinių režimų metu, atminimui.

Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos (toliau – LPKTS) ir Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (toliau – LLKS) pateiktomis žiniomis, iki 1998 m. Lietuvoje šios visuomeninės organizacijos pastatė 340 paminklų, 646 kryžius, 215 antkapinių kryžių, 132 koplytstulpius, koplytėles ir stogastulpius, atidengė 128 atminimo lentas, sutvarkė 500 kapų (taip pat žuvusių partizanų užkasimo vietų)¹⁸.

Kiek paminklų pastatė fiziniai asmenys, vietinės bendruomenės ar valstybinės organizacijos, šiuo metu tiksliai pasakyti negalima – skaičiai dar tikslinami.

MEMORIALINIŲ VIETOVIŲ IR STATINIŲ APSKAITA, JŲ SKIRSTYMAS

Apie memorialinių vietovių apskaitą pradėta galvoti dar partizaninio judėjimo metais. 1947 m. lapkričio 21 d. Tauro apygardos Žalgirio rinktinės įsakyme Nr. 3, kurį pasirašė rinktinės vadas Vincas Šturmas-Štrimas ir jo adjutantas Viktoras Vitkauskas-Karijotas, buvo iškeltas uždavinys: „Visos bolševikų niekšybės, kaip, pvz., žudynės, kankinimai, areštai, trobų griovimai, išprievartavimai, miškų deginimai, kapų, lavonų išniekinimai, visa tai turi fiksuoti ir, kur tik galima, dokumentais ar nuotraukomis pagrįsti kiekvienas kovotojas, neatsižvelgiant nei jo užimamos vietos, nei laipsnio; turi visas surinktas žinias siųsti Žvalgybos skyriui, kuris privalo jas sutvarkyti ir perduoti Apygardos Žvalgybos Skyriui.“¹⁹ Nurodyta, kad „žinios renkamos nuo okupacijos pradžios ir nuolatos papildomos, turint omenyje, kad žinių niekuomet nebus per daug. Pavardes tų, kurie vykdė niekšybes, visur žymėti...“²⁰ Žuvus V. Štrimui, šį darbą tęsė jo adjutantas V. Vitkauskas, vėliau tapęs Tauro apygardos vadu. Tai matyti iš Genocido aukų muziejuje esančių nuotraukų; jose užfiksuota, kaip tvarkomi žuvusių partizanų kapai, prie sutvarkyto kapo nusifotografavę bendražygiai. Žuvimo vietas dar ir dabar žymi partizano Klemenso Stačioko-Arūno daryti išlikę jas ribojantys apkasų reljefai.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, memorialinių vietovių ir statinių apskaitą pradėjo vykdyti KPI. Ši valstybinė organizacija kaupė medžiagą apie naujai nustatomas memorialines vietas ir statinius, rūpinosi jų įpaveldinimu.

1995 m. reorganizavus KPI, apskaitos ir įpaveldinimo darbus tęsė LR kultūros ministerijos Kultūros vertybių apsaugos departamento (toliau – KVAD) Kultūros paveldo centras.

Tauro apygardos partizanai prie žuvusio kovos draugo kapo. Stovi iš kairės: ketvirtas – Klemensas Stačiokas-Klemensas, šeštas – Žalgirio rinktinės, vėliau apygardos vadas Viktoras Vitkauskas-Saidokas. 1949 m.

Visų memorialinių vietovių ir statinių apskaitą pradėjo vykdyti 1993 m. įsteigtas LGGRTC – valstybinė įstaiga, finansuojama Lietuvos Respublikos vyriausybės. Vienas iš jos uždavinių buvo kaupti medžiagą apie paminklus, pastatytus sovietinio genocido aukų ir žuvusių rezistencijos dalyvių atminimui. Daug medžiagos apie pastatytus paminklus buvo gauta iš miestų ir rajonų savivaldybių, taip pat iš paminklus stačiusių žmonių. Kaupiant medžiagą paaiškėjo, kad paminklai yra pastatyti įvykių žyminčiose vietose, atminimo lentos ir plokštės pritvirtintos tik ant tam tikrų pastatų (geležinkelio stočių, NKVD–MGB poskyrių ir kt.). Visą sukaup-tą medžiagą reikėjo suskirstyti, aprašyti, sudaryti vietovių, jose pastatytų paminklų bei statinių sąvadą. LGGRTC Memorialinis departamentas parengė Memorialinių vietovių ir statinių inventorizacijos bei sąvado su-

darymo programą²¹. Ją vykdant vadovautasi KVAD 1997 m. liepos 30 d. įsakymu Nr. 186 „Dėl Lietuvos Respublikos Nekilnojamųjų kultūros vertybių registro struktūros pakeitimo“ ir 2000 m. vasario 24 d. įsakymu Nr. 31 sudarytos darbo grupės 2000 m. kovo 10 d. parengtu protokolu „Dėl NKVD būstinių-kalėjimų įrašymo į Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą ir savivaldybių vietinius nekilnojamųjų kultūros vertybių registrus“. 2003 m. LGGRTC buvo sudaryta darbo grupė, kuri parengė dokumentą „Memorialinių vietovių ir statinių, susijusių su Lietuvos gyventojų sovietiniu genocidu ir pasipriešinimu sovietinei okupacijai, skirstymas“. Šiuo metu visa medžiaga apie minėtas vietas ir statinius tvarkoma pagal šį skirstymą, kurį sudaro trys didelės dalys: įvykio, laidojimo vietos bei statiniai; jos skirstomos į mažesnes grupes:

1) įvykio vieta – žudynių, stovyklos, bunkerio, mūšio, žuvimo, niekinimo ir atminimo vieta;

2) laidojimo vieta – kapinės ir jų dalys, pavieniai kapai ne kapinėse ir užkasimo vieta;

3) statinys – geležinkelio stotis, NKVD–MGB, mokyklos pastatas, memorialinė sodyba (pastatas), atstatytas bunkeris.

Visa medžiaga kaupiama pagal LR administracinį skirstymą: rajonas, seniūnija, kaimas, miškų urėdija ir t. t.

Pradedant kurio nors rajono memorialinių vietovių ir statinių apskaitos darbus peržiūrima iš to rajono ar miesto paminklotvarkos, kultūros bei architektūros ir urbanistikos skyrių gauta medžiaga apie pastatytus paminklus, pastatytų paminklų sąrašai, kuriuos pateikė LPKTS miestų ar rajonų skyriai ir dabar veikiančių LLKS partizanų apygardų vadai, įvairiuose straipsniuose skelbta medžiaga apie pastatytus paminklus, programos „Atsiminimų apie tremties ir kalinimo vietas, laisvės kovų dalyvius rinkimas 1999–2001 m.“²² medžiaga. Vėliau sudaromas tam tikro rajono inventorizuojamų vietovių, jose pastatytų paminklų ir statinių sąrašas suderinamas su atitinkamo rajono paminklotvarkos ar kitu už šį darbą atsakingu skyriumi, su LPKTS miesto ar rajono skyriaus vadu. Tada vykstama į ekspedicijas, kurių metu aprašomos ir lokalizuojamos vietovės bei statiniai, fotografuojami juos žymintys paminklai, apklausiami liudytojai, pasakojantys apie įvykius šiose vietovėse ir statiniuose. Ekspedicijos metu sukaupta medžiaga peržiūrima, lyginama su skelbtais ir neskelbtais šaltiniais, pildomi vietovių, jose pastatytų paminklų ir statinių aprašai, parengti pagal KVAD patvirtintus nekilnojamojo kultūros vertybių apskaitos dokumentus²³, kurie buvo pritaikyti LGGRTC inventorizuojamoms memorialinėms vietovėms ir statiniams.

Galiausiai siunčiamas tarnybinis prašymas LGGRTC Genocido ir rezistencijos departamentui parengti archyvinę pažymą apie tam tikroje vietovėje žuvusius partizanus, taip pat apie NKVD–MGB poskyriuose nužudytus suimtuosius.

Pildant vietovių ir statinių aprašus naudojami įvairūs informacijos šaltiniai. Pirmiausia tai dokumentai – Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) parengtos archyvinės pažymos apie žuvusius partizanus ir Lietuvoje buvusius NKVD–MGB apskrieties skyrius ir valsčiaus poskyrius, Lietuvos centrinio valstybės archyvo dokumentai apie LR kariuomenės karininkus, 1984 m. Lietuvos miestų komisijų aktai „Dėl memorialinių lentų įrengimo ant buvusių liaudies gynėjų būstinių“ (buvę Partijos istorijos institute prie LKP CK) ir „Valstybės žinios“ (informacija apie įrašytas į Nekilnojamojo kultūros vertybių registrą (dabar – Kultūros vertybių registras) vietas ir statinius).

Rengiant aprašus naudojami ir publikuoti šaltiniai – dokumentų rinkiniai, žuvusių partizanų dienoraščiai, monografijos, LGGRTC daugiatomis tęstinis leidinys „Lietuvos gyventojų genocidas“ (sovietinio genocido aukų vardynas), partizanų vardynai, enciklopedinio pobūdžio knygos, partizanų, buvusių tremtinių ir politinių kalinių memuarai, įvairiuose žurnaluose ir laikraščiuose publikuoti moksliniai straipsniai, prisiminimai.

Taip pat naudojami ir nepublikuoti LGGRTC esantys šaltiniai – jau minėtos Valstybinės atsiminimų rinkimo programos medžiaga, Genocido ir rezistencijos departamento Archyvinio vardynų skyriaus medžiaga ir Pasipriešinimo dalyvių (rezistentų) teisių komisijos bylos.

Šiuo metu (iki 2009 m. rugsėjo 1 d.) inventorizuota 1610 memorialinių vietovių. Šį skaičių sudaro 868 įvykių vietos (žudynių – 33, stovyklų – 5, mūšių ir kautynių bei

žuvimo – 302, niekinimo – 87 ir atmintinos vietos – 441) ir 742 laidojimo vietos (kapai kapinėse ir bažnyčių šventoriuose – 573, užkasimo vietos – 141 ir pavieniai kapai ne kapinėse – 28).

Inventorizuoti 335 statiniai (NKVD – MGB – 259, memorialinių – 36, geležinkelio stočių – 11, mokyklų pastatų – 12 ir atstatytų bunkerų – 17).

Dauguma memorialinių vietovių ir statinių paženklinėti 1866 paminklais.

Iki 2009 m. rugsėjo 1 d. inventorizuoti Akmenės, Biržų, Jonavos, Joniškio, Jurbarko, Kaišiadorių, Kėdainių, Kelmės, Kretingos, Parkruojos, Prienų, Radviliškio, Raseinių, Šiaulių, Šilalės, Širvintų, Švenčionių, Tauragės, Trakų, Ukmergės rajonai, Birštono savivaldybė, Palangos, Panevėžio ir Šiaulių miestai. Įpusėti – Alytaus, Ignalinos, Kėdainių, Plungės, Rokiškio rajonai bei Elektrėnų, Druskininkų, Kalvarijos ir Kazlų Rūdos savivaldybės. Taip pat inventorizuotos pavienės vietovės Kauno, Marijampolės, Mažeikių, Molėtų, Pagėgių, Pasvalio, Rietavo, Rokiškio, Skuodo, Šakių, Telšių, Utenos ir Vilkaviškio rajonuose bei Kauno mieste.

Memorialinių vietovių skaičius negalutinis, nes per ekspedicijas surandama vietovių ir statinių, nežinomų nei miestų ir rajonų paminkloaugininkams, nei LPKTS skyrių ar LLKS nariams. Apie juos gali papasakoti tik vietiniai žmonės, žinantys, kas palaidota jų kaimų kapinėse, kam pastatyti paminklai jų gyvenamoje apylinkėje, kokius pastatus ženklina atminimo lentos.

Informacijos apie jau inventorizuotas vietas ir statinius bei juos žyminčius paminklus galima rasti LGGRTC internetiniame puslapyje www.genocid.lt, skiltyje *Paminklai, atmintinos vietos ir statiniai*.

Sukaupta medžiaga naudojama rengiant straipsnius apie 1944–1953 m. žuvusių partizanų atminimo įamžinimą žurnalui „Genocidas ir rezistencija“, „Visuotinei lietuvių enci-

klopedijai“, publikuota „Versmės“ leidyklos išleistose knygose „Raguva“²⁴ ir „Musninkai. Kernavė. Čiobiškis“²⁵, taip pat knygose „Didžiosios Kovos apygardos partizanai“²⁶, „Rezistencijos atlasas“²⁷. Parengta medžiaga ir „Versmės“ leidyklos numatomoms išleisti knygoms „Vepriai“, „Giedraičiai“ ir „Taujėnai“.

Siekiant populiarinti įamžintas vietas ir statinius miestų ar rajonų turistiniams informaciniais centrams siūloma įdomesnes jų pažymėti savo leidžiamuose žemėlapiuose.

Mūšių ir kautynių tarp partizanų ir sovietinių represinių struktūrų vietų apskaitą nuo 1999 m. pradėjo vykdyti ir LPKTS. Buvo sudarytas „Lietuvos laisvės kovotojų partizanų kautynių istorinis lapas“ ir „Registruojamos vietovės koordinacijų nustatymo su GPS prietaisu duomenų lapas“. Juose nurodomas vietovės pavadinimas, nuosavybė, pagrindiniai duomenys, kautynėse žuvę partizanai ir koordinatės. Medžiaga registruojama ir kaupiama pagal 1944–1954 m. veikusias Lietuvos partizanų apygardas. Šiuo metu įregistruotos visose apygardose žinomos partizanų mūšių, kautynių bei žuvimo vietos, jų koordinatės nustatytos GPS prietaisu, parengti šių vietovių žemėlapiai.

Išanalizavus šią medžiagą galima teigti, kad tai tik vienas iš informacijos šaltinių, kuriuo remiantis pildomi LGGRTC parengti vietovių aprašai, nes užfiksuotos tik partizanų mūšių, kautynių ir žuvimo vietos, vietovių adresas nurodomas pagal prieškarinės Lietuvos administracinį skirstymą (apskritis, valsčius ir t. t.), įvykis aprašomas remiantis tik vieno liudytojo arba vienos publikacijos duomenimis, nenurodomi kiti informacijos šaltiniai, nufotografuoti paminklai nėra tinkami publikuoti, nes nesilaikyta tam tikrų reikalavimų (paprastai nuotraukose svarbu ne paminklas, bet prie jo nufotografuoti žmonės), nėra daromi paminklų matavimai.

Vykdam šią vietovių apskaitą, LPKTS nuo 2001 m. pradėjo bendradarbiauti su LGGRTC. Darbai pradėti koordinuoti, kad nebūtų dubliuojami.

MEMORIALINIŲ VIETOVIŲ IR STATINIŲ TVARKYMO BEI ĮAMŽINIMO DARBAI, PROBLEMOS

1988 m. pradėjus įamžinti sovietinio genocido aukas, kilo nemažai problemų valstybinėms organizacijoms, nes reikėjo fiksuoti naujai nustatytas memorialines vietas ir statinius bei juos išsaugoti ateities kartoms. Masiškai savavališkai kasinėjant žuvusių partizanų užkaso vietas, nedalyvaujant atitinkamų žinybų specialistams, daug kur sunaikinti genocido fakto įrodymai. Renigiant paminklų projektus nebuvo nustatomi kriterijai, kas bus įamžinama, todėl pasitaikė atvejų, kai buvo įamžinti gyvieji. Statomų paminklų kokybė buvo žemo lygio.

Siekiant išspręsti pirmą problemą 1990 m. gruodžio 11 d. buvo priimtas LR Vyriausybės nutarimas Nr. 375 „Dėl istorinę ir kultūrinę vertę turinčių kultūros paveldo objektų, nesančių kultūros paminklų sąrašuose, apsaugos užtikrinimo“. Dėl kitų problemų sprendimo KPI, miestų ir rajonų savivaldybių paminklotvarkos tarnybų pastangomis LR Vyriausybė 1992 m. birželio 9 d. patvirtino nutarimą Nr. 446 „Dėl rezistentų ir kitų asmenų, nužudytų okupacinių režimų metu, palaikų perkėlimo ir įamžinimo“; jame nurodyta, kaip turi būti perkeliama žuvusiųjų palaikai ir kas tai atlieka, nurodoma parengti tipinių atkapinių paminklų projektus ir kas finansuoja šiuos darbus.

Pagal šį nutarimą prie visų miestų ir rajonų savivaldybių buvo sudarytos „Rezistentų ir kitų asmenų, nužudytų okupacinių režimų metu, palaikų perkėlimo ir palaidojimo vietų įamžinimo“ komisijos, kurios kiekvienais

metais numatė konkrečius memorialinių vietovių ir statinių įamžinimo bei tvarkymo darbus. Kai kurios jų veikia ir šiandien.

Šiuo metu nutarimas jau neatitinka nūdienos reikalavimų ir turėtų būti koreguojamas, nes: 1) daugelis pastatų su aplink juos esančiomis teritorijomis ir miškų jau yra privati nuosavybė, todėl mūsų ir kautynių, partizanų žuvimo, žuvusiųjų palaikų užkaso vietos ir pavieniai kapai tampa šių savininkų nuosavybe, nėra užtikrinamas jų išsaugojimas; 2) tipinis atkapinio paminklo projektas nebuvo sukurtas. Vietoj jo pradėtas naudoti patobulintas A. Aleksandravičiaus ir A. Varno 1927 m. sukurtas Lietuvos kario kryžiaus projektas, atsižvelgiant į tai, kad partizanai – Lietuvos savanorių tradicijų tęsėjai.

Dabar memorialinių vietovių ir statinių tvarkymo bei įamžinimo darbus atlieka fiziniai asmenys, visuomeninės ir valstybinės organizacijos.

Fiziniai asmenys – tai žuvusių partizanų artimieji ir bendražygiai. Tie žmonės dažniausiai yra garbingo amžiaus, jie kreipiasi į valstybines organizacijas prašydami padėti pastatyti paminklą žuvusių rezistentų atminimui, sutvarkyti jau pastatytus paminklus ir aplink juos esančią teritoriją. Šie žmonės neturi nei jėgų, nei lėšų tai padaryti. Jie tik rūpinasi kaip nors įamžinti žuvusiųjų atminimą arba išsaugoti jau pastatytus paminklus.

Visuomeninės organizacijos – tai jau minėtos LKPTS ir LLKS, taip pat vietos bendruomenės, besirūpinančios sovietinio genocido aukų ir partizaninio judėjimo dalyvių atminimu. Šios organizacijos vietovių ir statinių tvarkymui bei įamžinimui kartais skiria savo lėšų, bet dažniausiai kreipiasi į valstybines organizacijas prašydamos šiems darbams pinigų.

Valstybinės organizacijos, pagal išleistus teisinius aktus bei parengtas ir patvirtintas

įamžinimo programas įpareigos rūpintis vietovių ir statinių tvarkymu bei įamžinimu, yra miestų ir rajonų savivaldybės, LR krašto apsaugos ministerija (toliau – KAM), LR kultūros ministerija, Kultūros paveldo departamentas prie LR kultūros ministerijos (toliau – KPD), LGGRTC, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo, aukų rėmimo ir atminimo įamžinimo fondas.

Norėdamos padėti išpildyti fizinių asmenų ir visuomeninių organizacijų prašymus minėtos organizacijos paprastai bendradarbiauja: LGGRTC parengia archyvinę pažymą apie žuvusiuosius ir suprojektuoja paminklą ar atminimo lentą, kitos išvardytos valstybinės organizacijos skiria lėšų paminklo pastatymui ar rekonstrukcijai, teritorijos ir statinio sutvarkymui. Jos taip pat turi teisę skelbti atitinkamo paminklo konkursą.

Paminklų, teritorijos ir statinio sutvarkymo projektus kuria profesionalūs architektai, skulptoriai ar dailininkai, taip pat tautodailininkai, laimėję atitinkamos valstybinės organizacijos paskelbtą konkursą. Lėšų tam skiria projektus užsakiusios valstybinės organizacijos.

Didžiausią darbą vykdant memorialinių vietovių ir statinių tvarkymo bei įamžinimo darbus atlieka LGGRTC. Nuo pat įkūrimo dienos čia pradėti gauti fizinių ir juridinių asmenų prašymai įamžinti žuvusių 1941 m. Birželio sukilėlių, 1944–1953 m. žuvusių Lietuvos partizanų bei sovietinio genocido aukų atminimą, memorialinėmis lentomis pažymėti sovietinių represinių struktūrų pastatus, kuriuose 1940–1941 m. ir 1944–1953 m. buvo kalinami bei kankinami Lietuvos piliečiai, taip pat pastatus, susijusius su žymiais partizaninio karo vadais, su tam tikrais reikšmingais partizaninio karo įvykiais. Pradėjo plaukti prašymai pakeisti naujais jau pastatytus paminklus, kurie dėl tam tikrų aplinkybių sunyko arba tiesiog nebeatitiko tam tikros vietovės ar statinio paskirties.

1995 m. vasario 22 d. LR prezidentui Algirdui Brazauskui pasirašius dekretą Nr. 552 „Dėl asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, sąrašo sudarymo ir jų atminimo įamžinimo“²⁸, atsirado galimybė parengti įamžinimo programą ir vykdyti valstybinę šio darbo politiką: 1) memorialinių vietovių ir statinių įamžinimo procesą daryti sistemingą ir paremtą istoriniais archyviniais tyrimais; 2) kreipti daugiau dėmesio į naujai statomų paminklų meninę ir išliekamąją vertę.

1995 m. LGGRTC Lietuvos gyventojų aukų atminimo institutas parengė valstybinę „Atminimo ženklų, simbolių ir paminklų genocido aukoms ir asmenims, represuotiems už pasipriešinimą okupaciniams režimams, sukūrimo 1996–2000 metams programą“²⁹, kurią 1995 m. gruodžio 1 d. nutarimu Nr. 1516 patvirtino LR Vyriausybė.

Pagal šią programą buvo numatyta pastatyti paminklus Lietuvoje 1944–1953 m. veikusių devynių apygardų partizanų atminimui. Paminklų statybai numatytas valstybinis finansavimas, taikomi šie kriterijai: 1) statomo paminklo vieta ir projektas turi būti suderinti su atitinkamos LLKS apygardos vadu ir nariais; 2) parengtas vietovės, kurioje bus statomas paminklas, istorinis archyvinis pagrindimas; 3) paminklai statomi Lietuvos miesteliuose, siekiant padėti jiems tapti kultūriniais traukos centrais, lankomais turistų.

Vykdant programą 1996 m. spalio mėn. buvo atidengtas paminklas Algimanto apygardos partizanų atminimui Troškūnų m. aikštėje, Anykščių r. (skulpt. J. Jagėla, arch. Audronė Kaušiniene). Šioje aikštėje enkavėdistai ir stribai išniekindavo Troškūnų apylinkėse žuvusių Algimanto apygardos partizanų palaikus. Priešais esančiuose pastatuose buvo tardomi suimti Lietuvos partizanai ir civiliai gyventojai. Netoli esančiame buvusiam bernardinų vienuolyne gimė būsimasis Algimanto apygardos, vėliau Rytų

Lietuvos partizanų srities vadas Antanas Slučka-Šarūnas.

Šio pirmojo paminklo pastatymas atitiko visus reikalavimus: paminklui išrinkta vieta buvo istoriškai pagrįsta; sutvarkyta miestelio aikštė ir joje pastatytas paminklas tapo pagrindiniu traukos centru; aikštė su paminklu yra prie pagrindinio kelio Panevėžys–Anykščiai, todėl jį apžiūri daug pravažiuojančių žmonių; miestelyje pradėjo lankytis turistai, nes objektas įtrauktas į Anykščių r. turistinį žemėlapi.

1996 m. gruodžio mėn. pastatytas antkapinis paminklas Ylakių kapinėse, Skuodo r., čia palaidotų 1941 m. birželio 23 d. žuvusių sukilėlių ir šalia jų 1995 m. gegužės 28 d. iš užkasimo vietos perkeltų žuvusių Žemaičių

apygardos Alkos rinktinės partizanų atminimui (aut. dizaineris R. Navickas).

Finansuoti politinių kalinių, kalintų NKGB–MGB–KGB Lietuvos geležinkelių valdybos Panevėžio stoties poskyrio rūsyje, išlikusių įrašų konservavimo darbai.

1997 m. reorganizavus LGGRTC, šią programą toliau vykdė Memorialinis departamentas.

1998 m. pastatytas paminklas Didžiosios Kovos apygardos partizanams Gelvonų miestelio aikštėje Širvintų r. (skulpt. J. Jagėla, architektės A. Kaušienė ir Viktorija Molienė). Per pirmąją ir antrąją sovietinės okupacijas miestelis neteko beveik pusės gyventojų: vieni jų buvo ištremti į negyvenamas SSRS teritorijas, kiti išėjo partizanauti ir

Rokiškio r. Kamajų sen. „Žydų ganyklos“ prie kelio Kamajai–Rokiškis. Paminklinė kompozicija šioje vietoje užkastų 1944–1953 m. žuvusių Vytauto ir Algimanto apygardų partizanų atminimui. Arch. prof. K. Šešelgis. Liaudies meistras R. Puškorius. Kalvis S. Žvinklys. Atidengtas 1992 m. rugpjūčio 23 d. Rekonstrukcijos aut. skulpt. J. Jagėla. Atidengtas 2004 m. rugsėjo 19 d.

žuvo. Gelvonus supančiuose miškuose vyko stiprus partizaninis judėjimas³⁰.

Vykdamą programą paaikšėjo, kad nėra galimybių iki numatyto termino – 2000 m. – pastatyti paminklus visų Lietuvoje veikusių apygardų partizanų atminimui, įamžinti kitas memorialines vietas bei paženklinti statinius. Prie LGGRTC įkurta Laisvės kovų įamžinimo meno taryba, apžvelgusi susidariusią padėtį, konstatavo, kad paminklų, skirtų apygardų partizanų atminimui, terminą reikia pratęsti, būtina patvirtinti tipinį ženklą partizanų žuvimo, mūšių ir niekinimo vietose. Tai padaryta atsižvelgiant į tipinį Lietuvos kario kryžiaus projektą³¹. Pamatę šį kryžių žinome, kad tai 1918–1920 m. kovose dėl Lietuvos nepriklausomybės žuvusių savanorių kapas, o pamatę tipinį atminimo ženklą žinosime, kad tai vietovė, susijusi su partizaniniu judėjimu. Konkurso metu buvo atrinktas dizainerio R. Navicko sukurtas ženklo projektas³². Šis ženklas statomas parengus archyvinę pažymą LYA, kuri derinama su liudytojų parodymais – taip siekiama, kad būtų tiksliai nustatyta vieta, kurioje bus statomas ženklas, kad įrašas jame būtų kuo tikslesnis. Jau parengti tekstai derinami su Valstybine lietuvių kalbos komisija.

Ta pati taryba patvirtino ir šiuos projektus: tipinės atminimo lentos³³ ant buvusių NKVD–MGB pastatų juose kalintų ir kankintų Lietuvos žmonių atminimui bei memorialinės lentos, skirtos Lietuvos mokyklų direktorių, mokytojų ir mokinių, nukentėjusių okupacinių režimų metu, atminimui.

Abiejų memorialinių lentų autorius – skulpt. J. Jagėla. Šios lentos buvo projektuojamos atsižvelgiant į tai, kas bus įamžinama. Paminklinėse lentose ant NKVD–MGB pastatų vyrauja kalėjimo grotų motyvas, o atverstos knygos ir Vyčio kryžiaus motyvas – paminklinėse lentose, tvirtinamose ant mokyklų. Pirmosios skiriasi tik iškaltomis

datomis, antrosios – dydžiu, kuris priklauso nuo įamžinamų žmonių skaičiaus.

Atsiradus naujai įamžinamoms memorialinėms vietovėms ir statiniams, buvo papildyta senoji programa, kurią 2002 m. spalio 8 d. patvirtino LR Vyriausybė nutarimu Nr. 1600 „Dėl atminimo ženklų, simbolių ir paminklų genocido aukoms ir asmenims, represuotiems už pasipriešinimą okupaciniams režimams. Tęstinė 2003–2008 metų programa“³⁴. Vykdamą šią programą 2003–2009 m. pastatyti šie paminklai: Algimanto apygardos partizanų užkasimo vietoje Panemunyje Rokiškio r. (skulpt. K. Kisielius), Tauro apygardos partizanų atminimui Marijampolėje (skulpt. Alfonsas Ambraziūnas, arch. Arūnas Lukoševičius), Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos prezidiumo pirmininkui generolui Jonui Žemaičiui-Vytautui Palangos skvere (skulpt. J. Jagėla), Žemaičių apygardos partizanų atminimui Telšiuose (skulpt. Regimantas Midvikis), Vyčio apygardos partizanų atminimui Vadokliuose Panevėžio r. (skulpt. Gediminas Karalius), Prisikėlimo apygardos partizanų atminimui Šeduvoje Radviliškio r. (skulpt. Romanas Kazlauskas, architektai Arūnas Edvardas Paslaitis ir Viktorija Marija Paslaitytė), Kęstučio apygardos partizanų atminimui Tauragėje (skulpt. R. Midvikis) ir Vytauto apygardos partizanų atminimui Utenoje (skulpt. Vidmantas Gilikis).

1998–2009 m. rugsėjo 1 d. atsižvelgiant į partizaninio karo atmintinas datas buvo statomi tipiniai atminimo ženklai (pastatyta 244), paminklinėmis lentomis įamžinama jau minėti pastatai (jomis paženklinti 199 pastatai).

Vykdamą šią programą ir tęstinę jos dalį, 2000–2009 m. skulpt. J. Jagėla rekonstravo jau pastatytus paminklus prie Pakruojo Atžalyno mokyklos šioje vietoje užkastų 1944–1953 m. Pakruojo apylinkėse žuvusių Žaliosios rinktinės ir Prisikėlimo apygardos partizanų, Ro-

kiškio r. Kamajų „žydų ganyklose“ užkastų Kamajų apylinkėse 1945–1953 m. žuvusių Algimanto ir Vytauto apygardų partizanų ir Joniškio r. Gasčiūnų k. kapinėse palaidotų 1945 m. Joniškio sovietinės įgulos kareivių gyvų sudegintų dvidešimties Gasčiūnų ir aplinkinių kaimų jaunuolių atminimui.

Rekonstruojant senuosius paminklus projektas pirmausia derinamas su paminklo autoriais. Daug dėmesio skiriama įamžinamiems žmonėms. Dažnai paaiškėja, kad buvo pamiršti iš kitų apylinkių kilę žuvusieji, kad kartu su žuvusiais partizanais įamžinti KGB „vidaus agentai“, taip pat partizanai, dalyvavę civilių gyventojų žudynėse, nes jų palaikai buvo niekinti ir užkasti kartu su žuvusiaisiais. Rekonstruojant paminklinę kompoziciją Rokiškio r., Kamajuose, buvo sukaupta didžiulė istorinė archyvinė medžiaga, padėjusi išsiaiškinti, kad šioje vietoje buvo užkasti 130 žuvusių partizanų palaikai, iš jų 63-jų palaikus artimieji slapta atkasė ir palaidojo aplinkinių kaimų kapinaitėse. Tas pat paaiškėjo ir renkant medžiagą apie Biržų mieste paminklu pažymėtą užkasimo vietą. Taip nustatomos naujos vietovės, kurias reikia inventorizuoti.

Vykdant įamžinimo darbus iškyla visokių problemų. Viena jų – paminklo meninės išraiškos priemonės. Buvusiems tremtiniams ir politiniams kaliniais bei vyresnio amžiaus žmonėms sunkiai suvokiama naujai statomų paminklų simbolika. Tai akivaizdžiai parodė paminklo Kęstučio apygardos partizanams 2005 m. paskelbtame konkurse išrinktas skulptoriaus R. Midvikio projektas „Susprogdintas bunkeris“. Straipsniuose apie paminklo projektą pareiškta daug minčių ir visos jos neigiamos: „Nesuprantama, kodėl skulpt. R. Midvikis subanalino mūsų tautos Laisvės siekį, išreikšdamas jį sukrautais vienas ant kito kubo formos akmenų luitais – be jokios atributikos.“³⁵ Nurodoma, kad paminkle nėra „nei tautinės, nei katali-

kiškos atributikos. Pats paminklas neturįs estetinės formos, meninės išraiškos, o du kubo formos akmenys, sukrauti vienas ant kito, veikia asocijuojasi su aukštyn kojomis apversta spinta“³⁶. Nors į konkurso komisiją visuomet įtraukiami ir LPKTS bei LLKS atstovai, išsiklausoma į jų nuomonę ir pagal tai koreguojamas paminklo projektas, šį kartą jie labai stipriai išreiškė savo neigiamą poziciją: „Jei mes žinojome, kaip kovoti su okupantais, tai mums užteks proto vertinti ir paminklo projektą, kuris rodytų pagarbą, atminimą žuvusiems...“³⁷

Kita problema – neteisingas lėšų paskirstymas. Kaip pavyzdį reikėtų nurodyti Varėnos r. Nedzingės miestelyje pastatytą paminklą Nedzingės parapijos partizanų atminimui, nors lėšas šių partizanų įamžinimui LGRTC, pritarus KVAD Alytaus teritoriniam padaliniiui, siūlė paskirstyti taip: 1) sutvarkyti Nedzingės klebonijos pastatą, kaip turintį architektūrinę ir istorinę vertę (susijęs su Dainavos apygardos partizaniniu judėjimu) statinį, pritaikant jį visuomenės reikmėms; 2) ant pastato pritvirtinti memorialinę lentą visų Nedzingės parapijos žuvusių partizanų atminimui.

Taip būtų buvęs išsaugotas architektūrinis istorinis pastatas ir kartu įamžintas žuvusių Nedzingės parapijos partizanų atminimas.

Trečia problema – bunkerio atstatymas ar rekonstravimas. Dažnai prašoma sutvarkyti jau atstatytą partizanų bunkerį arba pastatyti naują. Kaip parodė laikas, Lietuvos klimatinės sąlygos tam netinka: pastatytas medinis bunkeris per metus supūva, į medieną įsime-ta pelėsis. Bunkeriuose dažnai apsistoja grybautojai ir uogautojai bei kiti asmenys, kurie išeidami palieka krūvas šiukšlių. Norint bunkerius padaryti lankomus, juos reikia prižiūrėti, o tam reikalingos didžiulės lėšos, todėl nerekomenduojama jų nei atstatinėti, nei naujai statyti, tačiau neprieštarujama

norintiems tai padaryti. Vienas bunkeris, remiantis Genocido aukų muziejuje esančiu partizanų bunkerių albumu, sudarytu MGB darbuotojų, buvo suprojektuotas ir pastatytas Rumšiškių liaudies buities muziejuje. Jį gali aplankyti muziejaus lankytojai, jis įtrauktas į muziejaus edukacinę programą.

Ketvirta problema – statinių ženklimas. Atminimo lentomis ženklinant buvusius NKVD–MGB pastatus leidimo neduoda privatūs šių pastatų savininkai. Dažniausiai juose gyvena buvusių represinių struktūrų darbuotojų šeimos; jos teigia, kad jų gyvenamuose pastatuose niekada nebuvo sovietinių represinių struktūrų. Pateikus apie tai archyvinę istorinę medžiagą, leidimo neduodama, motyvuojant tuo, kad nenorima daryti pastato jokiomis lentomis. Ženklinti pastatą Panevėžyje leidimo nedavė ir Lietuvos saugumo departamentas, motyvuodamas tuo, kad pakabinus lentą šiame pastate dirbantiems žmonėms bus neįauku dirbti. Bažnyčia neleidžia ženklinti klebonijų pastatų, teigdama, kad jie tam netinka.

Iškilus įvairioms problemoms dėl įrašytų į Kultūros vertybių registrą (toliau – KVR) memorialinių vietovių ir statinių apsaugos bei tvarkymo, LGGRTC bendradarbiauja su Valstybine paminklosaugos komisija. Tik bendromis jėgomis buvo sustabdyta buvusio NKVD–MGB pastato rekonstrukcija Vytauto g. 26 Marijampolėje (S72), kuri galėjo sumenkinti istorinę šio objekto vertę.

LGGRTC vykdomi vietovių ir statinių įamžinimo bei tvarkymo darbai finansuojami pagal nusistovėjusią, bet įstatymais nepatvirtintą tvarką. Statant paminklus partizanų apygardoms, paminklo projektavimui ir statybai lėšų skiria LR Vyriausybė (per LGGRTC), aikštės sutvarkymui – rajono, kuriame statomas paminklas, savivaldybė. Tipiniams atminimo ženklams ir lentoms, tvirtinamoms ant buvusių NKVD–MGB, mokyklų, muziejų ir kitų pastatų, lėšų skiria

LR Vyriausybė (per LGGRTC), rajonų ir miestų savivaldybės bei fiziniai asmenys.

MEMORIALINIŲ VIETOVIŲ IR STATINIŲ ĮPAVELDINIMO PROBLEMOS

Pirmiausia šių vietovių ir statinių įpaveldinimu rūpinosi Paminklotvarkos departamento 1991 m. balandžio 2 d. įsteigtas Lietuvos kultūros paveldo mokslinis centras, kuris sudarė du apskaitos sąrašus: laikinos apskaitos paminklų sąrašą ir naujai nustatomų istorijos ir kultūros paminklų sąrašą. Dalis naujai nustatytų vietovių ir statinių pateko į juos abu, jiems suteiktas statusas IP – istorinis paminklas ir IV – istorinė vieta.

1995 m. LGGRTC reorganizavus, vietovių ir statinių įpaveldinimu iki 2005 m. balandžio 19 d. (įsigaliojus naujam Lietuvos Respublikos nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymui)³⁸ rūpinosi Kultūros paveldo centras (toliau – KPC). Šios organizacijos Statinių ir vietovių skyrius (dabar – Duomenų skyriaus vietų ir statinių poskyriai) tvarkė vietovių, susijusių su Dainavos apygardos partizaniniu judėjimu, apskaitą ir įpaveldinimą Alytaus, Lazdijų ir Varėnos rajonuose. Kitą medžiagą apie šias vietas ir statinius KPC teikė miestų ir rajonų savivaldybės bei LGGRTC, ją atrinkdamas pagal „Siūlomų įrašyti į Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą memorialinių vietovių vertinimo kriterijus ir tvarką“³⁹ ir KPC 2000 m. kovo 31 d. nurodymą „Dėl sovietų represinių struktūrų teritorinių padalinių bei sribų būstinių apskaitos darbo organizavimo“, parengtą remiantis jau minėtu bendros darbo grupės protokolu „Dėl NKVD būstinių-kalėjimų įrašymo į Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą ir savivaldybių vietinius nekilnojamųjų kultūros vertybių registrus“⁴⁰.

Miestų ir rajonų savivaldybės į KVR paprastai siūlo įrašyti jų teritorijose esančius pavienius objektus. Pastaruoju metu jos prieš tai kreipiasi į LGGRTC, prašydamos parengti archyvinę istorinę pažymą apie įpaveldinamą objektą.

1994–1998 m. LGGRTC siūlė į LR nekilnojamųjų kultūros vertybių (toliau – NKVR) registrą įtraukti tik pavienius objektus, dėl kurių išsaugojimo į jį kreipdavosi visuomeninės organizacijos arba fiziniai asmenys. Pradėjus vykdyti jau minėtą „Memorialinių vietovių ir statinių inventorizacijos ir sąvado sudarymo programą“ paaiškėjo, kad remiantis 1994 m. gruodžio 22 d. LR nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymu Nr. I-733 nemaža dalis vietovių ir statinių yra nekilnojamosios kultūros vertybės, todėl sukaupta medžiaga pradėta tvarkyti LR administraciniu-teritoriniu principu, pildomi jau minėti jų aprašai, parengti pagal KPC patvirtintas vietovių, statinių ir paminklų aprašų formas⁴¹. Vietovės ir statiniai pradėti skirstyti atsižvelgiant į valstybinių organizacijų, vykdančių nekilnojamųjų kultūros vertybių išaiškinimą, apskaitą ir priežiūrą, išleistus teisinius aktus⁴². Tai daryta norint kuo tiksliau nustatyti, kurias vietas ir statinius reikia siūlyti įtraukti į NKVR, o ką – į tam tikro miesto ir rajono savivaldybių vietinį nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą (toliau – vietinis registras).

Inventorizuojant objektus pagal LR administracinį-teritorinį suskirstymą (apskritis, miestas, rajonas, kaimas ir t. t.) kartu su KPC darbuotojais buvo nuspręsta, kad į NKVR vietas ir statinius bus siūloma įtraukti tik atlikus visą vietovių ir statinių apskaitą, nes tada tiksliai nustatoma, kuriuos objektus būtina įpaveldinti. Nutarta į jį siūlyti įrašyti šias įvykių ir laidojimo vietas:

- didžiausių mūšių, vykusių tarp partizanų ir įvairių sovietinės kariuomenės rūšių junginių, pasitelkusių aviaciją ir šarvuotą techniką, vietas; tokių mūšių Lietuvoje vyko nedaug ir tik pirmaisiais pokario metais: Antazavės Šilo (I63)*, Paliepių, Kiauneliškio (I156), Eimuliškio–Ažagų, Kalniškės (I1P), Obelių Šilo (I174), Varčios ir Virtukų;

- Lietuvos partizanų apygardų vadavietes ir karinių požiūriu įdomias partizanų stovyklavietes;

- kautynių ir kartu partizanų žuvimo vietas, jei nėra žinomos jų laidojimo ar užkasimo vietos;

- niekinimo vietas, jei nežinoma partizanų laidojimo ar užkasimo vieta, nėra įamžintos jų žuvimo vietos;

- užkasimo vietas, jei palaikai nėra perkelti į kapines ir, remiantis archyvine istorine medžiaga, nustatyta, kas šioje vietoje yra užkasti;

- Macikų koncentracijos stovyklos vietą ir kapus bei išlikusį karcerį (I128K);

- kapinėse slapta palaidotų žuvusių partizanų, sovietinio genocido aukų ir disidentų kapus;

- pavienius partizanų kapus ne kapinėse;

- į kapines iš užkasimo vietų perkeltų žuvusių partizanų kapus.

Į statinių registrą siūlyta įtraukti tik tuos buvusius NKVD–MGB pastatus ar stribų būstines, kurių „istorinė meninė vertė bei visuomeninė reikšmė yra akivaizdžiai didelė, daug išlikusio autento, kurių esamas ar būsimas panaudojimas yra orientuoti į išsaugojimą bei eksponavimą“⁴³.

Daug dėmesio skiriama tiems pastatams, kuriuose yra išlikę juose kalintų ir kankintų žmonių autentiški įrašai. Tokių pastatų Lietuvoje išlikę šeši: Šv. Antano namelis, kuriame 1940–1941 m. veikė NKVD

* KVR įvykių vietų kodas.

pasienio kariuomenės 105-osios rinktinės štabas (G386K 11*, Vilniaus g. 6, Kretin-ga), 1945–1953 m. veikęs Marijampolės aps. NKVD–MGB skyrius (S72***, Vytauto g. 26, Marijampolė), 1944–1959 m. veikęs NKGB–MGB–KGB Lietuvos geležinkelių valdybos Panevėžio stoties poskyris (S294, S. Kerbedžio g. 16, Panevėžys), 1944 m. veikusi NKVD laikinoji areštinė (S897, Didžiųjų Zariškių k., Kazlų Rūdos r.), 1947–1954 m. veikusi Joniškio valsčiaus NKVD–MGB poskyrio vyrų areštinė (Šiaulių senoji g. 17, Joniškis) ir Pilviškių valsčiaus NKVD poskyrio areštinė (63A, Vasario 16-osios g., Pilviškiai, Vilkaviškio r.). Pastarąjį pastatą, vos spėjus užfiksuoti jame kalintų žmonių įrašus, 2007 m. nugriovė savininkas.

Kartais pastato architektūrinė vertė papildoma ir istorine verte. Taip atsitiko su Švč. Trejybės bažnyčios (IP–1374)*** ir klebonijos pastatu (IP–1375) Nedzingėje, Varėnos r. Šioje bažnyčioje 1939–1940 m. vikaru dirbo, o 1944–1946 m. klebonavo kunigas Zigmas Neciunskas-Elytė, pagrindinis Pietų Lietuvos partizanų ryšininkas. Nedzingės klebonija tapo savotišku Dainavos krašto partizaninio judėjimo centru, ryšių mazgu, apie kurį savo prisiminimuose rašė Adolfas Ramanauskas-Vanagas⁴⁴.

Vietoves ar statinius įrašyti į KVR siūloma remiantis aprašais, LYA parengtomis archyvinėmis pažymomis apie įvykius ir žuvusiuosius, liudytojų prisiminimais, įvairiais dokumentais apie žuvusiųjų palaikų perkėlimą iš užkasimo vietos į kapines. Dokumentai rengiami ir tuo atveju, kai KPC kreipiasi į LGRTC dėl vietovių ir statinių, turinčių statusus IP (istorinis paminklas) ir

IV (istorinė vieta), perrašymo iš naujai išaiškinamų objektų sąrašo į kultūros vertybių registro sąrašus.

Įrašius vietovę ar statinį į valstybinį registrą, KPC jų dosjė (šiuo metu aktas) išsiunčiama atitinkamiems KVAD teritoriniams padaliniais ir miestų ar rajonų savivaldybėms. LGRTC pateikiamos vietovių ir statinių apibrėžtų teritorijų ribų planų kopijos, kuriose nurodomas ir kultūros vertybės kodas (šiuo metu – unikalus objekto kodas).

Visų minėtų valstybinių organizacijų pastangomis iki 2009 m. rugsėjo 1 d. į KVR įrašytos 179 laidojimo vietos, 80 įvykio vietų ir 24 statiniai.

Siūlant įrašyti į KVR vietas ir statinius iškyla nemažai problemų. Pasitaiko, kad laidojimo ir užkasimo vietose pastatytuose paminkluose yra įamžinti ne tik čia palaidoti ar užkasti žuvę partizanai, bet ir kiti žuvusieji, nes vykdant įamžinimo darbus nebuvo nustatyti kriterijai, kas įamžinama. Tokiais atvejais siūloma įrašyti atitinkamą vietovę, labai tiksliai nurodant tik čia palaidotų ar užkastų partizanų vardus, pavardes, slapyvardžius, gimimo ir žuvimo datas, atmetant visus kitus įamžintuosius.

Buvusių sovietų represinių struktūrų pastatai ir šalia jų esančios užkasimo vietos pateikiamos kaip kompleksai. Įrašius juos į KVR, objektai atskiriami vienas nuo kito. Užkasimo vieta patenka į laidojimo vietų registrą, o pastatas – į statinių. Gera, kad nustatant bendrą teritoriją ji apima ir pastatą, ir aplink ją esančią teritoriją, į kurią patenka pastatas su užkasimo vieta.

Dažnai paminkluose kartojasi tų pačių žuvusių partizanų duomenys. Jie įamžinti ne

** KVR statinių kompleksų kodas.

*** KVR statinių kodas.

*** KVR naujai išaiškinamų objektų sąrašo numeris.

Varėnos r. Varėnos sen. Nedzingės Švč. Trejybės bažnyčios senoji klebonija. Pastate gyveno Nedzingės kunigu dirbęs vienas pagrindinių Dainavos apygardos ryšininkų, politinis kalinys, Laisvės kovų dalyvis, Vyčio kryžiaus ordino Karininko kryžiaus kavalierius Zigmas Neciunskas-Elytė (1912–1976). 1945 m. Nedzingės klebonija tapo savotišku Dainavos krašto partizaninio judėjimo centru ir ryšių mazgu

tik paminkluose, bet ir žuvimo, niekinimo, užkasimo, laidojimo bei kitose vietose. Tik išanalizavus visą medžiagą galima tiksliai išsiaiškinti, kurią iš vietovių tikslinga siūlyti įtraukti į registrą. Dažniausiai tai būna žuvimo vietos, jeigu jose vyko dideli mūšiai ar kautynės, taip pat užkasimo vieta, jei tas žmogus yra užkastas tam tikroje žinomoje vietoje, arba laidojimo vieta, jei jo palaikai ten buvo palaidoti ar perkelti iš užkasimo vietos.

Rengiant tam tikro NKVD–MGB pastato medžiagą įpaveldinimui pasitaikė atvejų, kai buvo nustatyta, kad pastatas turi ne tik istorinę, bet ir architektūrinę vertę. Taip atsitiko su buvusiu NKVD–MGB pastatu Debeikiuose, Anykščių r. Valstybinė paveldosaugos komisija, susipažinusi su pateikta medžiaga,

nustatė, kad pastatas yra ir medinės architektūros, būdingos XIX a. pabaigos–XX a. pradžios Lietuvos pradinėms mokykloms, pavyzdys; tokių pastatų mažai išlikę.

Nuo 2003 m. LGGRTC ir KPC darbuotojai dalyvauja LR valstybinės paminklosaugos komisijos istorijos pakomisės darbe sprendžiant, kaip turi būti koordinuojami vietovių ir statinių apskaitos bei įpaveldinimo darbai.

Pagal miestų ir rajonų pateiktus memorialinių vietovių ir statinių sąrašus LGGRTC rengė dokumentus šių objektų įrašymui į vietinius registrus. Parengta ir pateikta medžiaga Jurbarko, Kaišiadorių, Prienų, Raseinių ir Širvintų rajonams. Yra žinoma, kad į Raseinių r. vietinį registrą įrašyta 20 memo-

rialinių vietovių ir statinių. Iš kitų rajonų apie tai informacijos negauta. Ekspedicijų metu išsiaiškinta, kad Panevėžio rajone į vietinį registrą įtrauktos 8 memorialinės vietovės.

Šiuo metu vietinių nekilnojamųjų kultūros vertybių registrų nebėra. Visi minėti objektai įtraukiami į KVR, jiems suteikiant unikalų objekto kodą.

Ar vietovė ir statinys yra įrašytas į KVR, galima sužinoti KPC internetiniame puslapyje (www.kpc.lt), atsidarius Kultūros vertybių registrus, KPD internetiniame puslapyje (www.kpd.lt) Kultūros vertybių registrą arba peržiūrint „Valstybės žinias“.

Reikia paminėti, kad paminklas, žymintis memorialinę vietovę ar statinį, saugomas tik tuomet, kai ta vietovė ar statinys įrašytas į KVR. Jei to nėra, paminklui yra taikomas 50 metų terminas, nes tik tada nustatoma jo meninė vertė. Valstybės lėšomis pastatyti architektūriniai ir skulptūriniai paminklai, paminkliniai ženklai dabar yra perduoti atitinkamo miesto ar rajono savivaldybės žinion, kuri ir rūpinasi jų išsaugojimu bei priežiūra.

2006 m. gegužės 19 d. Lietuva dalyvavo Sankt Peterburge mokslinio informacinio centro „Memorial“ organizuotoje diskusijoje „Gulago Nekropolis: padėtis, vystymasis“. Iš klausius šioje diskusijoje dalyvavusių posovietinių šalių (Latvijos, Estijos, Lenkijos, Ukrainos ir Rusijos) atstovų pranešimus, galima teigti, kad mūsų šalis nepaprastai daug padarė ir daro įvairiomis formomis valstybiniu lygiu įamžindama sovietinio genocido aukų ir rezistencijos judėjimo dalyvių atminimą bei išsaugodama jų ateities kartoms.

IŠVADOS

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, prasi-dėjo masinis sovietinio genocido aukų ir

rezistencijos dalyvių įamžinimas įvairiomis formomis, kurį lėmė „romantinio“ nacionalizmo bruožai, siekis išsaugoti istorinę tautos atmintį. Šiuo metu istorinės sąmonės tendencijos jau sumažėjusios, nes lietuvių kolektyvinė atmintis tapo atviresnė ir įvairesnė (sumažėjo nacionalinių vertybių ir padidėjo „objektyvių“ istoriografijos kriterijų įtaka atminčiai), demokratizacijos procesai smarkiai apribojo valstybės galias ir privertė ją slėptis už viešosios nuomonės; įamžinimo procesams didelę įtaką turi ekonominiai veiksniai, taip pat pačios paveldo sampratos ir estetinių madų kaitos.

Paminklų statyba sovietinio genocido aukų ir rezistencinio judėjimo dalyvių atminimui Lietuvoje vyko trimis etapais. Buvo tvarkomos memorialinių vietovių teritorijos, statomi paminklai, ženklinami memorialiniai statiniai. Visa tai darė pavieniai žmonės ir įvairios organizacijos, vyko perėjimas nuo spontaniškų, mėgėjiškų suinteresuotų piliečių ar grupių veiksmų prie valstybės mastu ir pastangomis, juridiskai ir administraciškai reglamentuoto proceso.

Memorialinių vietovių ir statinių apskaitai buvo suformuota tam tikra teisinė bazė, o jos praktinis sprendimas pavestas šioms institucijoms: 1990 m. įsteigtai LR kultūros paveldo inspekcijai (ji sudarė du paminklų sąrašus, į kuriuos įtrauktoms memorialinėms vietovėms ir statiniams suteikti istorinio paminklo (IP) ir istorinės vietos (IV) statusai), 1995 m. reorganizavus KPI įsteigiam LR kultūros paveldo centrui, 1993 m. įsteigiam Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centrui.

Memorialinių vietovių ir statinių tvarkymo bei įamžinimo darbus atliko ir dabar atlieka fiziniai asmenys ir visuomeninės organizacijos, taip pat valstybinės organizacijos, finansuojamos valstybės pagal parengtas ir patvirtintas įamžinimo programas. Daugiausia įamžinimo darbų atlieka LGGRTC,

vykdydamas „Atminimo ženklų, simbolių ir paminklų genocido aukoms ir asmenims, represuotiems už pasipriešinimą okupaciniams režimams, sukūrimo 1996–2000 metams programą“ ir tęstinę 2003–2008 m. jos dalį.

Memorialinių vietovių ir statinių įrašymo į LR nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą (dabar – Kultūros vertybių registras), nurodant jų vertingąsias savybes bei istorinę reikšmę visuomenei, procesas (įpaveldinimas) prasidėjo 1991 m. įsteigus Lietuvos kultūros paveldo mokslinį centrą. Šiuo metu minėtų objektų įpaveldinimo darbus vykdo LR kultūros paveldo centras, kuriam medžiagą teikia miestų ir rajonų savivaldybės, LGGRTC ir fiziniai asmenys.

Nuorodos

¹ I. Šutinienė, „Posovietinė dilema“, www.DELFI.lt. 2005 m. sausio 27 d. Žiūrėta 2005 m. balandžio 4 d.

² *Sniečkaus fenomenas*, Vilnius, 2003; R. Vaiškauskas, *Slaptųjų protų kare. Tarybinio žvalgo prisiminimai*, Vilnius, 2005; L. Šepetys, *Neprarastoji karta. Siluetai ir spalvos*, Vilnius, 2006, ir kt.

³ *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius, 2002, p. 354.

⁴ Ibid., p. 914.

⁵ *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 305.

⁶ *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*, Vilnius, 1999, t. 1, p. 31.

⁷ V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 85.

⁸ *Nukentėję paminklai*, Vilnius, 1994, p. 125–126.

⁹ Ibid., p. 43.

¹⁰ *Lietuva 1940–1990*, p. 357.

¹¹ *Nukentėję paminklai*, p. 3.

¹² G. Jankevičiūtė, „Apie paminklus tautinio atgimimo laikotarpiams. Lietuva 1918–1940 ir 1988–1993“, *Menotyra*, 1995, Nr. 2, p. 60.

¹³ LR Vyriausybės 1990 m. liepos 30 d. įstatymas Nr. I–432.

Įamžinimo ir įpaveldinimo procesai nėra baigtiniai. Jie vyksta ir dabar, todėl reikėtų ir toliau tęsti pradėtus darbus, atsižvelgiant į LR Vyriausybės išleistus teisinius aktus, reguliuojančius šiuos procesus, kad ateities kartoms būtų išsaugotos tos memorialinės vietovės ir statiniai, kurių istorinė kultūrinė vertė ir visuomeninė reikšmė yra akivaizdi, o jas žymintys paminklai būtų aukštos mėsinės kokybės.

Palyginti su kitomis posovietinėmis šalimis (Latvija, Estija, Lenkija, Ukraina, Rusija), Lietuva nepaprastai daug padarė ir daro įvairiomis formomis valstybiniu lygiu įamžindama sovietinių genocido aukų ir rezistencijos judėjimo dalyvių atminimą bei išsaugodama jį ateities kartoms.

¹⁴ *Kultūros paminklų enciklopedija, Rytų Lietuva I*, Vilnius, 1996, p. 302.

¹⁵ G. Jankevičiūtė, op. cit., p. 60.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ *Laiko atodangos*, Kaunas, 1998, p. 44–46.

¹⁹ *Lietuvos partizanų Tauro apygarda (1945–1952)*, Vilnius, 2000, p. 269.

²⁰ Ibid.

²¹ Viena iš LGGRTC Memorialinio departamento vykdomos valstybinės „Atminimo ženklų, simbolių ir paminklų genocido aukoms ir asmenims, represuotiems už pasipriešinimą okupaciniams režimams, sukūrimo 1996–2000 metams programos“ bei tęstinės jos dalies 2003–2008 m. sudedamųjų dalių.

²² Ibid.

²³ KVAD 1995 m. lapkričio 24 d. įsakymas Nr. 144/2; 1995 m. gegužės 2 d. įsakymai Nr. 47/2.2 ir Nr. 47/2.4; 2000 m. gruodžio 5 d. įsakymai Nr. 339/2 ir Nr. 339/4.

²⁴ R. Trimonienė, „Raguvo valsčiaus partizanų atminimo įamžinimas“, *Raguva*, Vilnius, 2001, p. 543–563.

²⁵ *Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, Vilnius, 2005 (paminklų nuotraukos).

²⁶ S. Abromavičius, K. Kasparas, R. Trimonienė, *Didžiosios Kovos apygardos partizanai*, Kaunas, 2007.

²⁷ *Pietų Lietuvos partizanų sritis. Atlasas*, Vilnius, 2008.

²⁸ *Valstybės žinios*, 1995, Nr. 17–387.

²⁹ *Ibid.*, Nr. 100–2234.

³⁰ R. Trimonienė, „Didžiosios Kovos partizanų apygarda“, *Genocidas ir rezistencija*, 1998, Nr. 1(3), p. 129.

³¹ *Kultūros paminklų enciklopedija, Rytų Lietuva I*, p. 302.

³² Patvirtintas Laisvės kovų įamžinimo meno tarybos prie LGGRTC 1997 m. gruodžio 18 d. protokolu Nr. 5.

³³ Patvirtintas Laisvės kovų įamžinimo meno tarybos prie LGGRTC 1997 m. vasario 26 d. protokolu Nr. 6.

³⁴ *Valstybės žinios*, 2002, Nr. 4338.

³⁵ „Dėl paminklo Kęstučio apygardos partizanams Tauragėje“, *Tremtinys*, 2003, kovo 30, Nr. 13.

³⁶ „Paminklo projektas Kęstučio apygardos partizanams Tauragėje nuvytė“, *ibid.*, kovo 16, Nr. 11.

³⁷ LGGRTC Memorialinio departamento Memorialinio meno ir ekspertizės skyriaus byla 9.17.7 „Pastatytų paminklų dokumentai“.

³⁸ *Valstybės žinios*, 2004, Nr. 153–5571.

³⁹ KVAD 1996 m. gruodžio 23 d. įsakymas Nr. 159/1.2.

⁴⁰ KVAD direktorės 2000 m. vasario 24 d. įsakymu Nr. 31 „Dėl NKVD būstinių-kalėjimų“ sudarytos darbo grupės 2000 m. kovo 10 d. posėdžio protokolas.

⁴¹ KVAD 1995 m. lapkričio 24 d. įsakymas Nr. 144/2; 1995 m. gegužės 2 d. įsakymai Nr. 47/2.2, Nr. 47/2.4 ir 2000 m. gruodžio 5 d. įsakymai Nr. 339/2 ir Nr. 339/4.

⁴² KVAD 1996 m. gruodžio 23 d. įsakymas Nr. 159/1.2 „Siūlomų įrašyti į Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą memorialinių vietovių vertinimo kriterijai ir tvarka“ ir 1997 m. liepos 30 d. įsakymas Nr. 186 „Dėl LR nekilnojamųjų kultūros vertybių registro struktūros pakeitimo“.

⁴³ KVAD direktorės 2000 m. vasario 24 d. įsakymu Nr. 31 „Dėl NKVD būstinių-kalėjimų“ sudarytos darbo grupės 2000 m. kovo 10 d. posėdžio protokolas.

⁴⁴ A. Ramanauskas-Vanagas, *Daugel krito sūnų*, Vilnius, 1992, p. 74–79.

Chaimas Bargmanas

Nauja apie žudynes „Lietūkio“ garaže. Kiek garažų buvo?

2000 m. Kauno Vytauto Didžiojo universitete įvyko seminaras, kuriame buvo nagrinėjami įvykiai, susiję su žydų žudynėmis buvusiam „Lietūkio“ garaže 1941 m. birželio pabaigoje. Remdamasi seminaro medžiaga, žurnalistė Birutė Garbaravičienė parašė straipsnį „Be senaties termino“ (išspausdintas „Kauno dienoje“ 2000 m. sausio 27 ir 28 d.). Tarp kitų seminaro dalyvių prisiminimais pasidalijo ir tų įvykių liudytojas Vaclovas Vodzinskas, bet apie jo pasakojimą B. Garbaravičienė savo straipsnyje parašė labai nedaug.

V. Vodzinskas papasakojo, kad jis – tada šešiolikos metų berniukas – dviračiu važiavo pro „Lietūkio“ garažą ir pamatė grupę suimtų žydų, vedamų iš „Geltonojo kalėjimo“ (taip buvo vadinamas Kauno sunkiųjų darbų kalėjimas, nes kalėjimo pastatas buvo nudažytas geltonai) į VII fortą (todėl manau, kad vėlesnius įvykius galima laikyti atskiru sušaudymo tame forte atveju). V. Vodzinskas pamatė, kaip iš garažo išėjo žmogus, galbūt sargas, kuriam buvo įsakyta sutvarkyti garažo teritoriją (sovietų valdžios metais ten buvo įsikūrusi kavalerijos dalis, kuriai evakuavusis liko mėšlo ir jį reikėjo iškuopti). Tas žmogus pribėgo prie koloną lydinčios sargybos ir pasakė, kad einantieji pro garažą yra žydai, o kadangi jie buvo sovietinių

kavaleristų draugai, tai tegul ir iškuopia mėšlą. Tada sargyba nukreipė žydus į garažą. V. Vodzinskas mano, kad žydų buvo 29–30 (vėliau, sėdėdamas medyje, jis suskaičiavo). Tiems žydams ir įsakyta sutvarkyti garažą. Kadangi kastuvų nebuvo, tai mėšlą kuopti teko rankomis. V. Vodzinskui pasidarė įdomu, kas bus toliau, todėl jis pastatė dviratį prie medžio, o pats įsliuogė į medį (priešais buvo kapinės, dabar – parkas). Iš kitos gatvės pusės jis gerai matė kiemą ir stebėjo, kaip žydus privertė valyti garažo teritoriją. Jis pasakojo, kad į kitus medžius taip pat kažkas įlipo ir žiūrėjo, kas vyksta garažo kieme.

Tuo metu atvažiavo sunkvežimis su keturiais vokiečiais; sunkvežimio kėbulas buvo nešvarus ir vokiečiai pareikalavo, kad žydai jį išvalytų. Bet žydai negalėjo to daryti, nes jų rankos buvo mėšlinos. Tada iš kažkur attempė žarną ir paleido vandenį, kad žydai galėtų nusiplauti rankas ir paskui išvalyti sunkvežimio, kuriuo atvažiavo vokiečiai, kėbulą. Tuo metu vienas žydas atstūmė sargybinių ir leidosi bėgti kapinių link. Jam pasisekė perbėgti Vytauto gatvę, bet kai jis šoko per kapinių tvorą, jį pasivijo sargybinio (arba kurio nors vokiečio) kulka. Šis pabėgimas įsiutino sargybinius ir vokiečius ir jie labai žiauriai susidorojo su likusiais žydais – juos

užmušė. Sargybinių buvo penki ar šeši (beveik tiek pat, kaip rodoma žinomame filme šia tema).

Kai žydai buvo jau nužudyti, nuo stoties atsitiktinai atsivilkė du valkatos su armine. Vienas iš sargybinių liepė jiems groti „Slobodkos žydų maršą“ (Slobodka – Kauno priemiestis dešiniajame Neries krante, jame daugiausia gyveno žydai; dabar Vilijampolė). Jie ir sugrojo maršą. Seminare paklaustas, ar prisimena tą maršą, V. Vodzinskas atsakė, kad prisimena, ir paniūniavo melodiją. Jis pasakė, kad norėtų pamatyti dar bent vieną žmogų, mačiusį visą „tą petrušką“ (t. y. makalynę) nuo pat pradžių. Jo manymu, tai, kas įvyko garaže, visai nėra baisus dalykas, nes „žydai pridarė ir ne tokių bėdų“.

Vienas iš seminaro dalyvių, išklausęs V. Vodzinsko pasakojimą ir peržiūrėjęs vokiečių kareivių nuotraukas bei dokumentus, kurie nesutampa su pasakojimu, išsakė drąsią prielaidą: gal buvo du garažai?

Filme, pasakojančiame apie įvykius garaže, V. Vodzinskas išvis neminimas. 2000 m. vykusio seminaro medžiaga Vilniaus nepasiekė. Likus kelioms dienoms iki seminaro laikraštyje „Laikinoji sostinė“ buvo išspausdintas straipsnis apie V. Vodzinską kaip apie garaže vykusią žudynių liudytoją ir įdėta jo nuotrauka. Tačiau filme detalaus V. Vodzinsko liudijimo nėra. Tikslios įvykio datos V. Vodzinskas nemini – ar tai buvo birželio 26, ar 27 d., niekas nežino.

Remdamasis V. Vodzinsko pasakojimu (vadinsiu jį šaltiniu Nr. 1) ir išanalizavęs kitus šaltinius, darau prielaidą, kad iš tikrųjų buvo du garažai.

Šaltinis Nr. 2

Yra neišleistos knygos „Kauno geto žydų policijos istorija“ rankraštis (300–500 mašinraščio puslapių). Tekstas parašytas jidiš kalba. Galimas daiktas, kad rankraštis saugomas Lietuvos valstybės centriniame

archyve. Šio rankraščio kopiją aš gavau iš buvusio Kauno geto kalinio Judelio Beilio (dabar jis gyvena Izraelyje). Spėju, kad J. Beilis mašinraščio tekstą iš kažko nusipirko. Šiuo metu internete jau yra angliškasis rankraščio variantas, tik neaišku, ar visas rankraštis išverstas.

Rankraščio autoriumi laikomas Kauno geto žydų policijos karininkas Šabtajus Zilberkveitas – taip teigia Kauno gyventoja, dantų gydytoja Elena Strockienė. Ji sako, kad Š. Zilberkveitas atidavė jai saugoti rašomąją mašinėlę spausdintą savo rankraštį, bet vėliau rankraštis prazuvo jos namo rūsyje per 1946 m. kilusį potvynį. E. Strockienės liudijimas, kad Š. Zilberkveitas atidavė jai saugoti rankraštį, patvirtintas notaro. Vadinas, jei buvo mašinėlė spausdintas rankraštis, galima daryti prielaidą, kad buvo daugiau nei vienas egzempliorius, nes paprastai į rašomąją mašinėlę įdedami keli lapai. Žydų policijos karininkas tikrai turėjo rašomąją mašinėlę, nes jis vadovavo geto policijos kanceliarijai, vėliau dirbo vienoje policijos nuovadoje raštvedžiu.

Pirmame rankraščio skyriuje rašoma apie padėtį Kaune pirmomis nacių okupacijos dienomis. Š. Zilberkveitas trumpai pasakoja apie žudynes buvusiame „Lietūkio“ garaže. Toliau eina žodžiai: „**Kitame garaže**, esančiame priešais lenkų gimnaziją...“ ir pasakojimas apie žudynes kitame garaže, t. y. Š. Zilberkveitas rašo apie žudynes dviejuose garažuose, ir tai viską paaiškina. Akivaizdu, kad visi kalba apie skirtingus garažus, bet mano, jog tai vienas ir tas pats garažas. Straipsnio autorius turi visą šio mašinraščio teksto vertimą į lietuvių kalbą. Vertimas ir „originalas“ maždaug metus išgulėjo Valskybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus direktoriaus pavaduotojos Rachilės Kostanian kabinete ir teko jį atsiimti. Vėliau vertimą skaitė Algirdo Brazausko referentas Vilius Kavaliauskas. Grąžindamas rankraštį

jis pasakė, jog A. Brazauskas niekuo negali padėti, kad rankraštis būtų išspausdintas.

2009 m. rudenį derybos su Valstybiniu Vilniaus Gaono žydų muziejumi vėl atsinaujino. Yra tikimybė, kad muziejus vis dėlto įsigis rankraštį.

Šaltinis Nr. 3

1942 m. pradžioje Maskvoje buvo įsteigtas Lietuvos partizaninio judėjimo štabas. Jo nariai užsibrėžė užduotį išsiaiškinti padėtį Lietuvoje, t. y. kitoje fronto pusėje. Buvo sudaryta nedidelė grupė, kuriai leista peržiūrėti bylas ir apklausti vokiečių karo belaisvius. Buvo apklausiami tie karo belaisviai, kurių dalys žygiavo per Lietuvą ar buvo ten dislokuotos. Tuomet tai buvo vienintelis informacijos apie padėtį Lietuvoje šaltinis. Galimas daiktas, kad remiantis karo belaisvių apklausomis buvo surinkta medžiaga, kurią vėliau išvertė į jidiš kalbą Eljas Bilevičius-Sarinas. Apdorota medžiaga buvo išleista Maskvoje nedidelės knygelės pavidalu (E. Sarin,

Gitlerovskij razboj v Litve, OGIZ, leidykla „Der Emes“, 1943, 30 p.). Toje knygelėje daug rašoma apie žudynes garaže. Matyt, belaisvis kareivis ir pasakojo apie žudynes kitame garaže, nes jo pasakojimas skiriasi nuo kitų liudijimų. Todėl tai gali būti svarbu norint išsiaiškinti, kiekgi buvo garažų. Pasirodo, vienas knygelės egzempliorius saugomas Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje. Šių eilučių autorius išvertė knygelę į lietuvių kalbą. Vienas vertimo egzempliorius saugomas Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus bibliotekoje, kitas – muziejaus fonduose.

Papildoma informacija apie garažą:

1. „Garsioji garažo byla nebaigta: aukos nutildytos, budeliai tyli“, *Lietuvos rytas*, 1996, lapkričio 16, p. 4.

2. „Tiesa apie nusikaltimą visada būna skaudi, bet ją žinoti reikia“, *Lietuvos rytas*, 1999, birželio 19, p. 13.

Įamžintas Vytauto ir Kęstučio apygardų partizanų atminimas

2009 m. gegužės 16 d., Partizanų pagerbimo, kariuomenės ir visuomenės vienybės dienos išvakarėse, Utenoje atidengtas paminklas Vytauto apygardos partizanams atminti. Paminklo autoriai – skulptorius Vidmantas Gylikis ir architektas Marius Morkūnas – jį įvardija kaip aukurą: „Aukuras – tai tautos vienybės ir pasiaukojimo Tėvynei simbolis. Paminklas skirtas atminti trijų rinktinių, sujungtų į didžiąją Vytauto apygardą, partizanams, kurie gyvenime rėmėsi trimis pamatiniais dalykais: Tikėjimu, Viltimi ir Meile – Dievo, Tėvynės, artimo... Kompo-

zicijoje įvairiais pavidalais kartojasi skaičius „trys“. Žmonijos istorijoje šis skaičius – tai įvairių sistemų ir pasaulio vertinimo pagrindas, vyriškumo, tvirtumo pradas, pagaliau yra trys pagrindinės dorybės... Apatinė paminklo dalis – trikampė piramidė, turinti aiškią formą ir tvirtą pagrindą (kad ir kaip ją paverstum, daiktas lieka toks pat). Trys piramidės plokštumos – trys partizanų rinktinės, ketvirtoji – mūsų žemė, ant kurios gyvename... Nuo pusės piramidės tarsi iš rūko išnyra miškas kryželių, simbolizuojančių mūsų brolius ir seseris, paaukojusius savo

Paminklo Vytauto apygardos partizanams atminti atidengimo iškilmės Utenoje

Paminklo Kęstučio apygardos partizanams atminti atidengimo iškilmės Tauragėje

gyvybes ant Laisvės aukuro, virš kurio kyla tautos kovos ir atgimimo simbolis Vyčio kryžius – išlikimo ir Vilties ženklas.“

Gegužės 30 d. Tauragėje vykstant miesto dienoms „Tauragiškiai – tūkstantmečiui“ atidengtas paminklas Kęstučio apygardos partizanams atminti. Paminklo autoriai skulptorius Regimantas Midvikis ir architektas Vytenis Mazurkevičius sako: „Idėjų paminklo temai kuo geriau atskleisti sėmėmės iš liaudies dainų, kuriose išlikusi autentiška pajauta, meninis ryšys su tragiškomis istorijos realijomis ir ypatingas kalbėjimas: „sugėlė bernelį švino širšelės...“, „sutiko švino kulką – širdelę pervėrė...“ ir t. t. Tokią emociškai transformuotą ir išgrynintą meninę formą ir pasirinkome paminklo Kęstučio apygardos partizanams meniniam sprendimui. Tai abstrakti skulptūrinė kubo pavidalo figūra iš raudono poliruoto grani- to. Ji simbolizuoja sunaikintą, išsprogdintą partizanų slėptuvę, vadavietę, bunkerį.“

Šie paminklai – tai Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) bei Utenos ir Tauragės r. savivaldybių bendri darbai. Paminklai, įamžinantys Vytauto ir Kęstučio apygardose kovojusius ir žuvusius partizanus, pastatyti valstybės lėšomis LGGRTC iniciatyva, vadovaujantis Lietuvos Respublikos Vyriausybės patvirtinta Atminimo ženklų, simbolių ir paminklų genocido aukoms ir asmenims, represuotiems už pasipriešinimą okupaciniams režimams, programa.

Be Vytauto ir Kęstučio partizanų apygardų, jau įamžintas Algimanto (Troškūnai, Anykščių r.), Didžiosios Kovos (Gelvonai, Širvintų r.), Tauro (Marijampolė), Žemaičių (Telšiai), Vyčio (Vadokliai, Panevėžio r.) ir Prisikėlimo (Šeduva, Radviliškio r.) apygardų partizanų atminimas.

Viktorija Molienė

Svėdasuose išreikšta pagarba laisvės kovotojams

Gražus ir jaukus Anykščių rajono Svėdasų miestelis pastaruoju metu dar labiau išgražėjo, tapo dar patrauklesnis. Jo centre esantis skveras 2009 m. birželio 28 d. pasipuošė originaliu pilko granito paminklu, vaizduojančiu kulkų nukirstas eglių viršūnes ir simbolizujančiu pokario metų laisvės šauklių miško brolių kovą.

Gimtajam Svėdasų kraštui paminklą, įamžinantį Lietuvos laisvės kovotojų atminimą, dovanojo Ohajo valstijoje (JAV) gyvenantis dr. Zenonas Prūsas. Miškininkas, ekonomistas, mokslininkas, visuomenininkas ir lietuviybės puoselėtojas Z. Prūsas daugiau kaip šešiasdešimt metų gyvena toli nuo Tėvynės, bet ryšių su ja niekuomet nenutraukė. 1999 m. jis išleido autobiografinę knygą „Dvidešimtojo amžiaus verpetuose“, kurioje aprašė savo šeimos istoriją, artimiesiems tekusius likimo išbandymus ir tremties baisumus.

Organizaciniais paminklo kūrimo ir statymo reikalais rūpinosi Vilniuje gyvenanti mecenato sesuo gamtos mokslų daktarė Janina Prūsaitė ir brolis Juozas Prūsas. Paminklą sukūrė Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) skulptorius Jonas Jagėla, kuris specializuojasi įamžinti laisvės kovotojų atminimą.

Gimęs ir augęs Kupiškio krašte, Čivų k., vietovėje tarp Kupiškio ir Skapiškio, J. Jagėla prisipažįsta, kad apie partizanų kovas žino ne tik iš knygų. Jo šeima rėmė partizanus, daug miško brolių buvo tėvo draugai, naktimis dažnai ateidavę iš Šimonių girios. Iki šiol skulptorius negali išlikti ramus išgirdęs beldžiantis – tai jam primena, kaip partizanai naktimis belsdavosi į jų namų duris. Tėvai suguldydavo vaikus ir laukdavo naktinių

svečių, paruošdavo jiems maisto. Skulptorius pamena per miegus matydavęs ant savo vaikškos lovelės sukabintus partizanų ginklus, girdėdavęs tylias kalbas. Na o dieną dažnai į jų trobą su triukšmu įvirsdavo sribai, kurie partizanų ieškodavo net spintoje ir krosnyje, piktais balsais išgąsdindami vaikus...

Skulptorius sako, kad paminklas Svėdasuose – jau dešimtas toks jo kūrinys. Ir pirmasis, esantis arčiausiai jo tėviškės...

Anykščių r. savivaldybė pernai skyrė lėšų skverui sutvarkyti, o darbus atliko konkursą laimėjusios UAB „Ukmergės versmės“ darbuotojai. Paminklo detales iš granito gamino ir montavo alytiškė UAB „Sonetas ir Ko“. Tvarkant skverą ir statant paminklą rūpesčių pakako ir Svėdasų seniūnui Valentinui Neniškiui.

Dabar visi rūpesčiai ir darbai jau praeityje. Paminklas puošia miestelio centrą, džiugina ir svėdasiškių, ir pro šalį keliaujančių žmonių akį. O birželio 28-ąją per tradicinius didžiuosius Šv. Petro ir Pauliaus atlaidus Svėdasuose vyko prasminga Lietuvos laisvės kovotojų pagerbimo šventė, paminklas buvo iškilmingai pašventintas ir atidengtas.

Po šv. Mišių Svėdasų Šv. Arkangelo Mykolo bažnyčioje būriai žmonių užtvindė miestelio centrą, kur skambant Lietuvos Respublikos himnui jaunieji skautai, kariai savanoriai, šauliai, buvę partizanai ir jų ryšininkai pakėlė šalies ir Svėdasų vėliavas. Iškilmes prie paminklo skambiais eilėraščių posmais apie partizanus pradėjo renginio vedėja – Svėdasų Juozo Tumo-Vaižganto gimnazijos moksleivė, jaunoji vietos kultūros namų saviveiklininkė Ramunė Lapienytė. Paminklą pašventino Svėdasų Šv. Arkangelo Mykolo parapijos

Paminklas Svėdasų krašto kovotojams dėl Lietuvos laisvės

klebonas kun. Vydas Juškėnas, o simbolinę juostą nurišo iš Jungtinių Valstijų atvykęs mecenato Z. Prūso sūnus Paulius Algis Prūsas, dosniojo kraštiečio brolis Juozas, seserys Janina ir Nijolė. Visų svėdasiškių kovotojų už Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę atminimas pagerbtas tylos minute, o Anykščių S. Dariaus ir S. Girėno 1-osios šaulių kuopos šauliai pagarbą žuvusiems laisvės šaukliams išreiškė ginklų salvėmis. Paminklo statytojus svėdasiškiai papuošė ažuolo lapų vainikais.

Prie ką tik pastatyto paminklo Anykščių r. savivaldybės administracijos darbuotojas istorikas Gintaras Vaičiūnas apžvelgė Svėdasų krašto partizanų veiklą. Daug vertingų

minčių išsakė, paminklo kaip partizanų patriotiškumo simbolio reikšmę pabrėžė, svėdasiškius būti vertus laisvės kovotojų atminimo kvietė kalbėję LGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, Anykščių r. savivaldybės mero pavaduotojas Donatas Krikštaponis, buvęs paminklo mecenato Z. Prūso klasės draugas ir buvęs Lietuvos Respublikos ambasadorius Pietų Amerikoje Vytautas Dambrava, Lietuvos Respublikos Seimo nariai anykštėnas Antanas Baura ir rokiškėnas Algis Kuzulėnas, Lietuvai pagražinti draugijos valdybos pirmininkas Juozas Dingelis, partizanų kovas menanti buvusi pedagogė, rašytoja Danutė Šilininė, Lietuvos

Paminklo atidengimo iškilmėse (iš kairės): mecenato Zenono Prūsio sūnus Paulius Algis, brolis Juozas, seserys Nijolė ir Janina

Respublikos Seimo Nacionalinio saugumo ir gynybos komiteto pirmininkas dr. Arvydas Anušauskas ir kiti svečiai. Ne vienas jų išsakė nuoširdžius padėkos žodžius kraštiečiui Z. Prūsui už tokią gražią ir prasmingą dovaną Svėdasams ir svėdasiškiams. Na o dailiai įrištas padėkas, skirtas dosniajam mecenatui, garbūs svečiai, atsakingi pareigūnai įteikė jo sūnui Pauliui Algiui. Gaila, kad garbaus amžiaus geradarys jau nebegalėjo leistis į tolimą ir varginančią kelionę į gimtąjį kraštą.

Tarp pasisakymų šalia paminklo skambėjo patriotinės dainos, kurias atliko Vilniaus įgulos karininkų ramovės choro „Aidas“ kamerinis ansamblis (vad. Tadas Šumskas), Anykščių tremtinių choras (vad. Rimvydas Griauzdė), Anykščių kultūros centro Svėdasų skyriaus etnografinis ansamblis

(vad. Rožė Lapienienė), ištraukas iš lietuvių autorių kūrybos skaitė kraštiečių aktorius Ferdinandas Jakšys.

Gražios svėdasiškių šventės metu buvo pristatytas ir ką tik išleistas žurnalisto Vytauto Bagdono fotografijų albumas „Nusilenkime Vaižganto žemei...“, skirtas J. Tumui-Vaižgantui ir kitiems svėdasiškiams. Šio solidaus leidinio idėjos autorius ir rėmėjas – tas pats Z. Prūsas, nepagailėjęs savo santaupų ir paminklui, ir fotografijų albumui.

Svėdasų kultūros namuose veikė didelio susidomėjimo sulaukusi LGGRTC Genocido aukų muziejaus parengta paroda „Mes nemirė...“

Vytautas Bagdonas

Gyvenimas Tėvynei ir žmonėms

2009 m. liepos 22 d. laisvės kovų dalyviui prel. Eduardui Simaškai sukako 100 metų. Šiluvos altarista gimė 1909 m. liepos 22 d. Ukmergės aps. Kavarsko vls. Pasusienio k. gausioje ūkininkų šeimoje. Būsimas prelatas buvo jauniausias vaikas šeimoje. Aštuonerius metus nuo Velykų iki Visų šventųjų piemenavo, o rudenį ir žiemą lankė Vaišvilieškių pradžios mokyklą. Mokytojos Zofijos Kiškytės brolis, taip pat būsimas prelatas Stanislovas Kiškis turėjo daug įtakos renkantis gyvenimo kelią. Pasak E. Simaškos, daug ko iš jo išmokęs. Tapti kunigu padėjo ir vyriausio brolio Vlodo, kuris jau buvo pasirinkęs dvasininko kelią, pavyzdys. Todėl baigęs Anykščių progimnaziją ir Ukmergės gimnaziją jis įstojo į Kauno kunigų seminariją. 1936 m. Kauno katedroje arkivyskupas Juozas Skvireckas iššventino jį į kunigus. Po studijų seminarijoje dirbo kapelionu Kauno mergaičių amatų mokykloje ir 4-ojoje gimnazijoje. Kartu baigė aukštesniąją teologijos kursą, išlaikė licenciatų egzaminus, rengėsi studijuoti Romoje. Bet...

– Užėjo tie visi svetimšaliai, – prisimena Lietuvos okupacijos ir karo pradžią prel. E. Simaška. – Kadangi buvau ateitininkų vyriausiasis kapelionas, mane norėjo ištremti. Todėl pasitraukiau iš Kauno, vasarą prasistumdžiau be darbo, o rudenį mane paskyrė vikaru į Kavarską. Vokiečių metais dirbau kapelionu Ukmergės gimnazijoje ir aptarnavau Šalkavos koplyčią. Ten ir praleidau frontą. Traukiantis vokiečiams, vienas jų kunigas kvietė važiuoti kartu, „kur bolševikai nepasieks“. Aš sakiau, kad negaliu palikti savo bažnytelės. Karo metu daug žmonių iš miesto buvo pasitraukę į kaimą, sekmadieniais bažnyčia būdavo pilna parapijiečių,

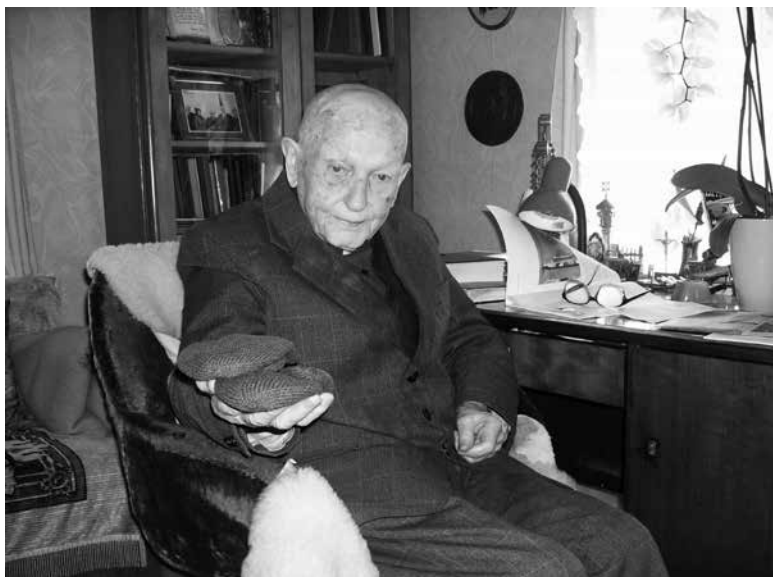
žmonės lieka ir aš liksiu, – pasakoja apie savo apsisprendimą Šiluvos altarista.

Netrukus pradėjęs organizuotis antiso-vietinis pagrindis įtraukė į savo sukurį.

– Jaunimas pradėjo organizuotis į partizanų. Jie patarimo ateina pas kunigą, negi atsakysi? Neatsakysi... – pasakoja prelatas.

Taip užsimezgė ryšiai su partizanais. Nuošali Šalkavos koplyčia tapo partizanų ir jų rėmėjų prieglobsčiu. Naktimis partizanų būriai ateidavo atlikti išpažinties ir priimti šv. Komunijos, dažnai nakvodavo Jono Misiūno-Žaliojo Velnio ir Alfonso Morkūno-Plieno būrių ryšininkai. Būsimas prelatas nuolat rėmė Ukmergės apylinkėse veikusį Broniaus Jakubonio-Stiklo partizanų būrį, į partizanų vadovybę įtraukė besislapstantį Lietuvos kariuomenės kpt. Juozą Ūselį-Pakalnį. Jis šiems vadams parinko ir slapyvardžius. Sau išsirinko Šiaudo slapyvardį. 1945 m. dalyvavo sudarant penkių partizanų būrių grupuotę. Mūšyje sužeistą partizaną slapčia nugabeno pas gydytoją į Ukmergę ir taip išgelbėjo jam gyvybę. Nuo sovietinių represijų gelbėjo ir Ukmergės gimnazijos auklėtinius. Vokiečių okupacijos metais kai kurie jų įstojo į gen. Povilo Plechavičiaus organizuojamą Vietinę rinktinę. Tai būdavo pažymima klasės žurnale. Supratęs, kokie pavojai gresia šiems gimnazistams, perrašė visą dienyną, o senąjį sunaikino.

Uždraudus mokyklose dėstyti tikybą, E. Simaška buvo iškeltas į Lygumų parapiją Pakruojo rajone. Klebonaudamas tiek Šalkavos koplyčioje, tiek Lygumose, Šiluvos altarista jautė, kad yra sekamas NKVD pareigūnų, numanė, kad jam gali būti iškelta baudžiamoji byla, žinojo, kad gresia areštas. Suimtas 1946 m., prieš tai suteikęs

Prelatas Eduardas Simaška. 2009 m. rugpjūčio 25 d., Šiluva

sakramentus taip pat areštuotai, bet ligoninėje gulintys merginai. Po jo apsilankymo mergina pabėgo. Tai ir tapo pretekstu suimti. Tardymas truko pusę metų Vilniaus KGB rūmų rūsiuose. 1947 m. prelatas buvo nuteistas dešimt metų kalėti pataisos darbų lageriuose. Išvežė jį į Komijos Autonominę Respubliką, 501-ąją statybos lagerį prie Obės upės. Kaliniai turėjo tiesti geležinkelį iki Vorkutos. Šiame lageryje buvo didelės darbo normos, nuolat trūko duonos, teko nakvoti palapinėse ant šlapios žemės. Nežmoniškos darbo ir gyvenimo sąlygos greitai nualino kalinius. Tuos, kurie jau nebepajėgė paeiti, tarp jų ir Šiluvos altaristą, išvežė į Abezės lagerį atsigauti. Ten prelatas atsidūrė tarp gyvenimo ir mirties. Vos atsigavusius kalinius vėl išvarė dirbti. Vieną naktį teko kasti užpustytą kelią. Bedirbdamas perkaitęs, kitą rytą prelatas atsikėlė labai karščiuodamas. Išgulėjo barake tris dienas, kol lagerio vadovybė nusprendė guldyti jį į ligoninę, buvusią už kelių kilometrų. Surinko būrelį sergančių kalinių ir išvarė pėsčius į ligoninę.

– Pūkšnoju pūkšnoju per sniegą, – pasakoja prelatas E. Simaška, – pasidarė man silpna, atsilikau. Ir galvoju, ar aš nueisiu, ar mane jau užpustys. Bet Dievas gelbėjo, nuėjau iki ligoninės. Čia iškart nuvarė į pirtį. O ten – šaltas vanduo... Ligoninėje suguldė kalinius po tris ant dviejų lovų. Atsiguliau ant lovos briaunos ir taip išgulėjau visą naktį. – Bet, kaip pamena prelatas, ir nežmoniškoms sąlygomis gelbėjo žmogiškumas. – Kitą rytą atėjęs gydytojas, taip pat kalinys, išbarė sesutę, kaip tokį sunkų ligonį tokiomis sąlygomis paguldė, surado atskirą lovą, antklodę, nuolat mane prižiūrėjo. Ir taip atsigavau.

Kaip vieną iš sunkiausių lagerio išgyvenimų prel. E. Simaška prisimena tai, kad ten negalėjo laikyti mišių. Tokia galimybė atsirado tik Intos anglių kasyklų lageryje. Ten veikė paštas, buvo galima parašyti per metus kelis laiškus namiškiams, gauti siuntinių. Juose atsiųsdavo komunikantų, kuriuos lagerio administracija praleisdavo, nes laikė tiesiog miltų ir vandens paplotėliais. Sunkiau buvo prasimanyti vyno.

– Lietuva gyveno šalia tokios milžinės, Sovietų Sąjungos, kur religija buvo taip niekinama, – pasakoja Šiluvos altarista. – O seminarijoje mūsų niekas nesupažindino, kaip tokiomis sąlygomis laikyti mišias. Aš tik iš vyskupo Teofilio Matulionio, kuriam teko kalėti Solovkų lageryje nepriklausomos Lietuvos laikais, girdėjau, kaip lageryje pasigaminti vyno. Ukrainiečiai siuntiniuose gaudavo razinų. Užmerktos nakčiai į vandenį, jos išbrinkdavo, o rytą iš jų buvo galima išspausti šiek tiek vyno. Todėl dalį duonos davinio ar ką nors kita mainydavau į razinas. Šachtoje dirbo įvairių meistrų, jie man ištekino aliumininę taurelę, padarė mažytę pateną. Ir aš jau turiu kuo laikyti mišias. Intoje kalėjo vengras unitų kunigas Mondis, kuris visam lageriui virindavo vandenį. Pas jį anksti rytą, pasislėpęs už didžiulių katilų, atsiklaupęs priešais taburetę, vienas atlaikydavau mišias, o vėliau išdalydavau kaliniams Komuniją. Man labai padėjo studentas Antanas Milašius, kuris, deja, išėjęs iš lagerio, žuvo Intoje gesindamas gaisrą. Jis skirstė kaliniams darbus ir galėjo laisvai vaikščioti po lagerio teritoriją. Apeidamas barakus, kuriuose gyveno lietuviai kaliniai, pranešdavo, kad tokią ir tokią dieną vakare prie valgyklos kampo ar kur kitur kunigas klausys išpažinčių, dalyks Komuniją. Vieną kartą prieš šv. Velykas išdalijau net 150 komunikantų. Taip slapčia kunigavau porą metų.

Iš lagerio prel. E. Simaška išėjo 1955 m. Metus negalėjo grįžti į Lietuvą, todėl klebonavo Intoje, teikė santuokos ir krikšto sakramentus. Šiluvos altarista iki šiol saugo tremtyje teiktų sakramentų sąsiuvinius. Saugo ir pirštines, kurias prieš pat areštą jam kalėdodant padovanojo viena Lygumų parapijietė. Su jomis jis sieja savo motinos atminimą.

– Šitos pirštinės yra legendinės. Joms teko ir Šiaurėje pabūti. Kai man jas padovanojo, paprašiau vienos merginos nuvežti

mano mamai, pats į gimtinę nevažiavau, nes ten mane galėjo suimti. Kai buvau išvežtas į lagerius, mama laukė progos man jas atsiųsti. Atsiuntė į Intos lagerį, kur jau buvo susisiekimas. Bet aš pamačiau, kad jos visiškai naujos, nedėvėtos, o anglių kasykloje greitai susinešiotų, todėl pasidėjau saugiai ir nutariau parvežti jas mamai atgal. Ir vis laukiau ir tikėjausi grįžti namo ir rasti ją dar gyvą. Tėvas jau buvo miręs. Grįžau į Lietuvą 1956 m. Radau mamą jau silpną, bet gyvą. Ir parvežiau jai šitas pirštines. Po metų mama mirė.

Grįžęs į Lietuvą E. Simaška kunigavo Šiaulių Šv. Jurgio bažnyčioje, vėliau Gruzdžiuose, Viduklėje, Šimkaičiuose ir Skaruliuose; paskutinė jo parapija buvo Deltuvoje.

Nors iki Atgimimo prelatą persekiojo ir drabstė purvais saugumas, neleisdamas ramiai gyventi, Šiluvos altarista kalbėdamas apie jokių žmogų nepasakė nieko blogo. Atvirkščiai, labiau išryškindavo gyvenimo kelyje sutiktus gerus žmones. Šiltai prisiminė ir Deltuvos parapiją.

– Nepaprastai gera parapija, – sakė Šiluvos altarista. – Kitos tokios turbūt Lietuvoje nėra. Jie turėjo paprotį per Kryžiaus dienas patį vidurdienį atsitraukti nuo darbų ir giedodami šv. Litanią eiti nuo vieno kryžiaus iki kito kitame kaime. Ir kiek tuos kolūkiečius per sovietmetį mėgino atkalbėti nuo šito papročio, bausti, – nepavyko. Parapijiečiai liko jam ištikimi.

1986 m. prel. E. Simaška buvo paskirtas Šiluvos Švč. Mergelės Marijos bazilikos altarista. Čia gyvena iki šiol. Per Šilinių atlaidus skaito pamokslus, klauso išpažinčių, teikia tikintiesiems palaiminimą. E. Simaška pripažintas laisvės kovų dalyviu, 2004 m. už nuopelnus Tėvynei apdovanotas Vyčio kryžiumi.

Violeta Životkevičiūtė

Atidengtos naujos paminklinės lentos

2009 m. liepos mėn. prie buvusio KGB pastato fasado buvo pritvirtinta granito lenta – atminimo ženklas, nusakantis pastato paskirtį okupacijų metu. Ją įrengė Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (toliau – LGGRTC), įgyvendinantis tęstinę 2003–2008 m. Atminimo ženklų, simbolių ir paminklų genocido aukoms ir asmenims, represuotiems už pasipriešinimą okupaciniams režimams, programą. Atminimo lentos autorius – skulpt. Jonas Jagėla. Ant jos lietuvių, anglų ir rusų kalbomis užrašyta: „Šiuose rūmuose XX a. okupacijų metu veikė represinės įstaigos: gestapas ir KGB. Čia buvo planuojamas gyventojų genocidas, kalinami, tardomi, kankinami ir žudomi Lietuvos valstybės piliečiai.“ Atminimo lenta atidengta 2009 m. rugpjūčio 22 d. Paminklą

pašventino Šv. Pranciškaus Asyžiečio parapijos klebonas Arūnas Peškaitis, renginį vedė Genocido aukų muziejaus vyr. edukologė Dovilė Lauraitienė.

Tą pačią dieną taip pat atidengta ir pašventinta atminimo plokštė, įamžinanti partizano Petro Vizbaro-Vapsvos žūties vietą. Ji įrengta bendražygio, buvusio Algimanto apygardos Kunigaikščio Margio rinktinės partizano, politinio kalinio Petro Kemeklio-Pišciko iniciatyva, užsakovas – LGGRTC, autorius – skulpt. J. Jagėla. Plokštė įmontuota į grindinį. Užrašas lietuvių, anglų ir rusų kalbomis skelbia: „Šioje vietoje 1953 m. tardant iš III pastato aukšto iššokęs žuvo Algimanto apygardos Kunigaikščio Margio rinktinės partizanas Petras Vizbaras-Vapsva.“ P. Vizbaro-Vapsvos žūties vietą žymi ir aplink

Atminimo plokštė Algimanto apygardos Kunigaikščio Margio rinktinės partizano Petro Vizbaro-Vapsvos žūties vietai įamžinti

granito plokštę sudėtos senos „stalininio“ šaligatvio plytelės.

Ilgą laiką nieko nebuvo žinoma apie partizano artimuosius. Tik laikraštyje „Tremtinys“ (2009 m. rugpjūčio 7 d., Nr. 29(859) paskelbus Ingridos Vėgelytės žinutę „Įamžintas Petro Vizbaro-Vapsvos atminimas“, atsišaukė P. Vizbaro sesers Onos sūnus, partizano krikštasūnis Vytautas Butkys. Genocido aukų muziejaus darbuotojai susisiekė su giminaičiu, pakvietė jį dalyvauti iškilmingame plokštės atidengimo ir šventinimo renginyje. V. Butkys, atvykdamas į minėjimą, atsivežė ir muziejui padovanojo krikštatevio ir savo šeimos nuotrauką, P. Vizbaro-Vapsvos bunkeryje savo motinai drožtą kryželį ir peiliuką.

P. Vizbaras gimė 1911 m. Rokiškio aps. Pagojės k. Antano ir Onos (mergautinė pavardė Žvirblaitė) Vizbarų šeimoje. Kartu

augo seserys Ona, Konstancija ir brolis Antanas. Baigęs keturias klases, iki sovietinės okupacijos dirbo Kamajų miestelyje (Rokiškio r.) krautuvinininku. Nusiteikęs prieš sovietų valdžią ir vengdamas tarnauti sovietinėje armijoje, jis tapo ginkluotojo pasipriešinimo dalyviu. 1944 m. rudenį įstojo į Alfonso Paškevičiaus vadovaujamą ginkluotą partizanų būrį, veikusį Rokiškio ir Anykščių r. Vėliau priklausė Jono Černiaus partizanų būriui. 1952–1953 m. žiemą slapstėsi kartu su partizanu Jonu Masiuliu-Ponu.

1953 m. liepos 15 d. panaudojus agentūrines-operatyvines priemones, karinės-čekistinės operacijos metu Rokiškio r. Kurkliečių k. buvo suimtas ir įkalintas Vilniuje, KGB (MGB) vidaus kalėjime.

Verčiamas išduoti kovos draugą, vietoj išdavystės partizanas pasirinko mirtį – tardymo metu iššoko pro KGB rūmų trečiojo

Būsimas Algimanto apygardos Kunigaikščio Margio rinktinės partizanas Petras Vizbaras-Vapsva. Kamajai, Rokiškio r., 1937 m.

Būsimas Algimanto apygardos Kunigaikščio Margio rinktinės partizanas Antanas Vizbaras-Kiškis. Kamajai, Rokiškio r., XX a. ketvirtasis deš.

Kryželis ir peiliukas, kuriuos motinai Onai Vizbarienei slėpdamasis bunkeryje išdrožė sūnus partizanas Petras Vizbaras-Vapsva

aukšto langą ir užsimušė į cementinį tuometinio Stalino (dabar – Gedimino) prospekto grindinį. 1953 m. rugpjūčio 15 d. nutarimu baudžiamoji byla dėl P. Vizbaro-Vapsvos mirties buvo nutraukta.

2009 m. vasario 2 d. P. Vizbarui-Vapsvai suteiktas Kario savanorio statusas.

2009 m. gegužės 8-ąją Partizanų pagerbimo, kariuomenės ir visuomenės vienybės dienos proga, atsižvelgiant į krašto apsaugos ministrės Rasos Juknevičienės teikimą ir LGGRTC rekomendaciją, P. Vizbaras-Vapsva po mirties apdovanotas Vyčio kryžiaus ordinu Karininko kryžiumi.

P. Vizbaro brolis Antanas taip pat buvo Lietuvos partizanas, veikęs Algimanto apy-

gardos Kunigaikščio Margio rinktinėje, turėjęs Kiškio slapyvardį. Žuvo 1949 m. rudenį Šimonių girioje.

Sesuo Ona ištekėjo už Kazio Butkio. Gyveno Rokiškio r. Seibučių k. Susilaukė trijų vaikų: Vytauto, Genės ir Irenos. Sovietų valdžiai pradėjus terorizuoti motiną Oną Vizbarienę, pasikvietė ją gyventi pas save. Šeimoje kartu gyveno ir vyro motina Julija Butkienė. 1949 m. kovo 25 d. visi ištremti į Irkutsko sr. Osos r. O. Vizbarienė, sužinojusi apie sūnaus partizano Antano žūtį, susirgo ir 1950 m. mirė. Butkių šeima, iš tremties paleista 1958 m., grįžo į Lietuvą.

Vilius Kyguolis

Molotovo–Ribbentropo pakto ir Baltijos kelio metinių minėjimas Genocido aukų muziejuje ir Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse

2009 m. rugpjūčio 23-ioji buvo neeilinė Lietuvoje. Tą dieną paminėtos ne tik 70-osios Molotovo–Ribbentropo pakto, bet ir 20-osios Baltijos kelio metinės. Nors be 1939 m. rugpjūčio 23-iosios nebūtų buvę ir 1989 m. rugpjūčio 23-iosios, tačiau šiemet daugiau dėmesio skirta Baltijos kelio sukakčiai. Ir neatsitiktinai – juk prieš du dešimtmečius ši diena geriau nei bet kas kita parodė Baltijos tautų atgimimą, vienybę ir bendrą siekį atkurti nepriklausomybę. Baltijos kelio akcija buvo įvertinta ir tarptautiniu mastu – šiemet ji įtraukta į UNESCO „Pasaulio atminties“

programos tarptautinį registrą. Visoje Lietuvoje vyko įvairūs Baltijos kelio 20-mečiui skirti renginiai.

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (toliau – LGGRTC) šią sukaktį pradėjo minėti rugpjūčio 21 d., kai Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse buvo atidaryta Latvijos valstybinio archyvo paroda „Prahos pavasario ir „Chartijos 77“ atgarsiai Latvijoje ir kitose Baltijos šalyse“. Ši paroda buvo pasirinkta neatsitiktinai. Joje kalbama ne tiek apie XX a. septintojo dešimtmečio įvykius Čekoslova-

Lietuvos Respublikos Prezidentę Dalią Grybauskaitę su Genocido aukų muziejaus ekspozicijomis supažindina muziejaus direktorius Eugenijus Peikšteinis

kijoje, kiek apie laisvės dvasią, Baltijos šalių žmonių širdyse rusenusių per visą okupacijos laikotarpį. Greta dokumentų ir fotografijų iš Latvijos parodoje eksponuojama medžiagos iš Estijos ir Lietuvos. Nušviečiami protestai ir pareiškimai dėl pažeidinėjamų žmogaus teisių, pagrindžio organizacijų veikla, 1979 m. rugpjūčio 23 d. 45 pabaltijiečių pasirašytas memorandumas, raginantis Atlanto chartiją pasirašiusių šalių vyriausybes ir Jungtinių Tautų Generalinį sekretorių pripažinti okupuotų Baltijos šalių teisę į nepriklausomybę. Parodoje nemažai vietos skirta ir keliui į laisvę XX a. devintajame dešimtmetyje, o baigiama ji 1990 m. vaizdais, kai viena po kitos visos trys Baltijos valstybės paskelbė nepriklausomybę.

Į šį renginį buvo pakviesta ir Lietuvos Respublikos Prezidentė Dalia Grybauskaitė, kuri mielai priėmė kvietimą. Rugpjūčio 21 d. popietę ji pirmiausia atvyko į buvusiuose KGB rūmuose įsikūrusį Genocido aukų muziejų. Čia Prezidentę D. Grybauskaitę pa-

sitiko LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė ir muziejaus direktorius Eugenijus Peikštenis. Nors gražią ir saulėtą dieną patekus į niūrią praeitį menančias patalpas buvo nejauku ir šurpoka, Prezidentė, lydima E. Peikštenio, nusileido į pastato pusrūsyje išlikusį buvusį KGB vidaus kalėjimą, kur apžiūrėjo mirties nuosprendžio vykdymo patalpoje įrengtą ekspoziciją. Pirmame aukšte jos laukė didvyrišką partizaninį karą nušviečianti ekspozicija. Ją apžiūrėdama, šalies vadovė prisiminė savo mamos išsaugotas tų laikų nuotraukas ir pažadėjo jas perduoti muziejui.

Susipažinusi su Genocido aukų muziejumi, Prezidentė nuvyko į Tuskulėnus. Rimties parke ji apsilankė kolumbariume ir pagerbė ten besiilsinčių sovietinio genocido aukų, kurių palaikai buvo rasti 1994–1996 ir 2003 m. Tuskulėnų dvaro teritorijoje vykusią archeologinių tyrimų metu, atminimą. Pasigrožėjusi parku ir rekonstruotais dvaro pastatais, Prezidentė pasuko į buvusioje

Prezidentė pasirašo svečių garbės knygoje

Parodos atidarymo akimirka. Iš kairės: LGGRTC generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, Lietuvos Respublikos Prezidentė Dalia Grybauskaitė, Latvijos Respublikos ambasadorius Lietuvoje Hardijus Baumanis

Latvijos valstybinio archyvo parodą šalies vadovei pristato Latvijos Respublikos ambasadorė Čekijoje Argita Daudzė. Dešinėje – vienas iš parodos rengėjų Ritvaras Jansonas

*Lietuvos Respublikos Prezidentė su aktyviais antisovietinio pasipriešinimo dalyviais
Nijole Sadūnaite ir Antanu Terlecku*

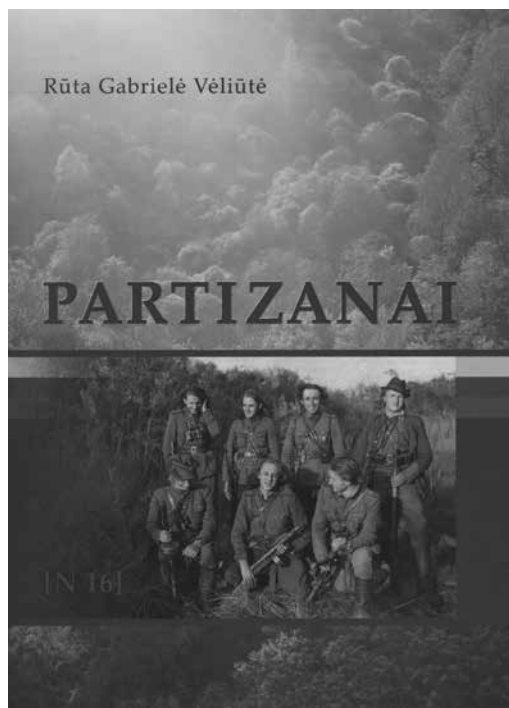
dvaro oficineje įrengtą salę, kurioje turėjo vykti parodos atidarymas. Ten jau laukė gausus būrys susirinkusiųjų. Parodos atidaryme dalyvavo užsienio šalių ambasadoriai, Lietuvos Respublikos Seimo nariai, buvę laisvės kovotojai ir neginkluotojo pasipriešinimo dalyviai, parodos rengėjai iš Latvijos valstybinio archyvo. Susirinkusiuosius pasveikinus LGGRTC generalinei direktorei T. B. Burauskaitei, žodį tarė Lietuvos Respublikos Prezidentė. Savo kalboje ji prisipažino buvusi sukrėsta tą dieną Genocido aukų muziejuje matytų žiaurios praeities įrodymų ir pasidžiaugė, kad Baltijos kelias Lietuvą, Latviją ir Estiją atvedė į laisvę. Po Prezidentės į parodos atidarymo dalyvius kreipėsi Latvijos Respublikos ambasadorius Lietuvoje Hardijus Baumanis ir viena iš parodos iniciatorių, Latvijos Respublikos ambasadorė Čekijoje Argita Daudzė. Po

oficialiosios atidarymo dalies ponia A. Daudzė supažindino mūsų šalies vadovę su ekspozicija. Prezidentė susidomėjusi klausėsi jos pasakojimo, gyvai ir šiltai bendravo su kitais renginio dalyviais, antisovietiniame pasipriešinime dalyvavusiais asmenimis. Norisi tikėtis, kad tiek jai, tiek kitiems tą dieną Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse susirinkusiems žmonėms liko malonūs įspūdžiai.

Paroda buvo atidaryta, Baltijos kelio 20-mečiui skirti renginiai baigėsi, o Genocido aukų muziejaus svečių garbės knygoje liko Lietuvos Respublikos Prezidentės įrašas: „Sukrečianti ekspozicija ir svarbi muziejaus misija parodyti tautos laisvės kainą. Dalia Grybauskaitė. 21 08 2009.“

Vilma Juozevičiūtė

Rūta Gabrielė Vėliūtė, *Partizanai [N 16]*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2009, 128 p.

„Partizanai (N 16)“ – tai knyga jaunimui apie laisvės kovas, vykusias Lietuvoje po antrosios sovietų okupacijos. Joje aprašomi svarbiausi to meto šalies ir užsienio įvykiai bei esminės kovos gairės.

Visa, apie ką šioje knygoje kalbama, nutiko įvairiose Lietuvos vietovėse. Visi veikėjai – kadaise gyvenę arba dar gyvi žmonės, tekste įvardijami slapyvardžiais, kuriais buvo pasivadinę nepriklausomybės kovų metais. Čia atrinktos įdomiausios partizanų istorijos, papasakojant jas kiek sutrumpintai, bet nekeičiant esmės ir liudytojų išgyvenimų. Net dauguma pokalbių, jų fragmentų ir posakių – iš kovotojų prisiminimų. Šie

žmonės – tikrieji knygos autoriai, Lietuvos laisvės istoriją rašę savo likimais.

Leidiny s gausiai iliustruotas. Autentiško-se ir dabarties laikų nuotraukose – žaliukų gyvenimas, kova, stovyklos, bunkeriai, buitis, uniformos, ginklai, asmeniniai daiktai, spauda. Gausu rekonstrukcijų, žemėlapių, pieštinių iliustracijų.

Knygos autorė – pedagogė, dailininkė, knygų iliustruotoja. Daugiau kaip dešimtį metų ji dėsto grafiką, knygos meną ir grafinį dizainą Nacionalinėje M. K. Čiurlionio menų mokykloje, yra iliustravusi daug leidinių.

– Manau, kad knyga (kitaip nei kompiuteriniai ar televizijos dalykai) yra nesenstantis kultūros reiškinys, leidžiantis skaitytojui maksimaliai sutelkti dėmesį į konkrečią temą ir kuo nuodugniau ją pažinti, – sako Rūta Gabrielė Vėliūtė. – Skaitantis knygą žmogus atsiduria apibrėžtoje intymioje erdvėje, tarsi įeina į kūrinį, be to, nepaprastai suaktyvėja jo asmeninis kūrybinis pradas, nes daug vaizdinių, pasitelkdamas vaizduotę, jis turi susikurti pats. Todėl manau, kad knyga kaip mokymo ar pažinimo priemonė dar ilgai bus be galo svarbi.

Kaip kilo mintis parašyti knygą, atrodytų, tokia tolima nuo kultūros tema – apie Lietuvos partizanus?

– Prieš gerą dešimtmetį savo dukrai ir sūnui pirkau daug pažintinių knygų istorijos, pasaulio kultūrų, gamtos temomis, – pasakoja autorė. – Po truputį ėmė kilti nepasitenkinimas, kad daugelis šių leidinių verstiniai, o lietuviškų – vos vienas kitas. Todėl, sumaketavus brolio Gintauto Vėliaus daktaro disertaciją „Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV a.“, natūraliai kilo noras tarsi išversti ją į vaikų kalbą, surinkti nuotykingiausias archeologų gyvenimo istorijas, įdomiausius Kernavės duomenis iš senovės metraščių, padavimų, istorikų versijų ir dabartinių gyvosios ar-

cheologijos dienų, kitaip tariant, parašyti, sumaketuoti, iliustruoti ir išleisti knygą. Taip 2007 m. gimė mano pirmoji knygutė.

Man pasirodė keista, kad tuo metu jau buvo išleista be galo daug knygų apie partizanų kovas Lietuvoje, bet jaunimui ši tema buvo išsamiau atskleidžiama nebent istorijos vadovėliuose ar visuomeniniuose renginiuose.

Rašyti šią knygą paskatino Dalius Žygelis – LGGRTC „Gyvosios atminties“ programos vadovas. Jis atvėrė man kelią į archyvą, daug konsultavo ir pasakojo apie asmeninę bendravimo su gyvais partizaninio karo liudytojais patirtį, suteikė galimybę valandų valandas peržiūrėti „Gyvosios atminties“ programos sukaupią filmuotą partizanų, ryšininkų, istorinių įvykių liudytojų prisiminimų fondą, gilintis į jį. Už tai jam esu be galo dėkinga, nes galėjau prisiliesti prie labai gyvos ir unikalios medžiagos. Klausydamasi kiekvieno liudytojo įrašo, kiekvienos asmeninės istorijos, vis labiau suvokiau, koks dramatiškas pasirinkimas laukė šių žmonių kiekviename likimo posūkyje. Tai labai sukrėtė. Žinoma, šurpino ir begalinis to meto žiaurumas.

Atmenu tai, ką labai aiškiai suvokiau pačiais pirmaisiais darbo mėnesiais, kai dienų dienas nagrinėjau medžiagą. Man atrodo, kad daugelis šiandienos žmonių stengiasi ištrinti iš savo sąmonės pokario metą ne dėl politinių įsitikinimų ar kontroversijų, o kad negali pakelti viso to žiaurumo ir neteisybių, anuomet nutikusių jų giminėje ar aplinkoje.

Man teko patirti, kad žmonės, vos spėję kiek pasidomėti savo giminės istorija ar partizaniniu judėjimu gimtajame kaime ir pajutę begalinį dabarties gyvenimo ir pokario kontrastą, tarsi pasako sau: „Na, viskas, šį tą žinau, šiek tiek jau išprusęs, man gana... O dabar vėl išoksiu į savo saugią dabartį.“ Pajutau, kad net ir tą mažytę visos panoramos detalę – susišaudymus, apimančius vieną kaimą, – dabarties karta suvokia kiek iškreiptai: daug diskutuojama apie pačius mūšius, pamirštant, kad greta to dar buvo ir pats paprasčiausias gyvenimas, buitis ir išgyvenimas...

Bet jeigu kiekvienas pilietis, suvaldęs emocijas, išdrįstų eiti toliau, domėtis dar labiau, manau, jam nutiktų tas pat, kas nutiko man. Vaizduotėje pradėjo skleistis visa veiksmų panorama, tarsi milžiniškame žemėlapyje išvydau, kaip susiję visi pasipriešinimo veiksmai, kaip tai, kas vyko tarp Vilniaus ir Kauno, lėmė įvykius Dzūkijoje, kaip tam atliepė veiksmai Suvalkijoje, kaip tie patys herojai dėl savo tikėjimo ir įmantriausių likimo užgaidų keliavo iš vienos istorijos į kitą, atsidurdavo keisčiausiose situacijose. Galų gale – kaip skleidėsi partizaninio judėjimo visuma, kaip keitėsi kovos pobūdis, kokios žmonių grupės buvo su šia kova susijusios.

Gyvoji istorija gali kur kas daugiau mus išmokyti, net jei kai kuriuos jos kąsnius ir itin sprangu būtų nuryti.

Ričardas Čekutis

JUOZAS BANIONIS

*Humanitarinių mokslų daktaras, docentas,
LGGRTC vyresnysis programų specialistas*

STANISLOVAS BUCHAVECKAS

LGGRTC vyriausiasis specialistas

DARIUS JUODIS

Rezistencijos ir tremties muziejaus Kaune vedėjas

LINA OKULIČIŪTĖ

LGGRTC vyriausioji specialistė-programų koordinatore

LIJANA PUŠINSKYTĖ

Klaipėdos universiteto doktorantė

ALFREDAS RUKŠĖNAS

*Lietuvos istorijos instituto doktorantas,
LGGRTC vyriausiasis specialistas-programų koordinatorius*

ARŪNAS STREIKUS

*Humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC vyriausiasis specialistas-programų koordinatorius*

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17/1,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas: arunasb@genocid.lt

Faksas: (370-5) 279 1033

Telefonai: (370-5) 266 1521, (370-5) 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje – paminklas Svėdasų krašto kovotojams dėl Lietuvos laisvės.

Atidengtas 2009 m. birželio 28 d.

Skulptorius – Jonas Jagėla

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

2009, 2(26)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*

Redaktorės: *Rima Dulkanienė, Danutė Ulčinskaitė*

Maketuotoja *Dalia Dubonienė*

SL 2015. 2009. 11. 20. Tiražas 300 egz. 14 sp. l. Užs. Nr. 1542

Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,

Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius

www.genocid.lt

Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39,

LT-02189 Vilnius

Kaina sutartinė